1926. ANUL XVIII IULIE, AUGUST. No. 7 ȘI 8.

Viața Romînească

REVISTĂ LITERARĂ ȘI ȘTIINȚIFICĂ

SUMAR:

IAȘI

Redacția și Administrația: Strada Alecsandri No 3

1926

VIAȚA ROMINEASCA apare lunar cu cel puțin 160 pagini.—Abonamentul în țară un an 400 lei.—jumătate an 200 lei. Numărul 40 lei.—Pentru străinătate: un an 600 lei; jumătate de an 300 lei. Numărul 60 lei. Pentru detalii a se vedea pagina următoare.

VIAȚA ROMÎNEASCĂ

REVISTĂ LUNARA

Iași, Strada Alecsandri No. 10–12.

ANUL XVIII

CONDIȚIILE DE ABONARE

Abonamentele sînt: semestriale și anuale.

Cele semestriale se socotesc dela No. 1 până la No. 6 inclusiv, sau dela No. 7 până la 12 inclusiv.

Cele anuale dela No. 1 până la No. 12 inclusiv.

Abonamentele se pot face la 1 Ianuarie pentru un an sau jumătate de an; dela 1 Iulie pentru o jumătate de an, — trimițînd suma *prin mandat poștal.*

Reînoirea se face cu o lună înainte de expirare, pentruca expedierea Revistei să nu sufere întrerupere.

Prețul abonamentului pe anul 1926 este:

IN ȚARĂ:

Pentru Autorități, Instituțiuni, Societăți și Intreprinderi comerciale, financiare și industriale, pe an . 500 lei

Pentru particulari:

Pe un an	400 lei
Pe jumătate an	200 „
Un număr	40 „

IN STRĂINĂTATE:

Pe un an	600 lei
Pe jumătate an	300 „
Un număr	60 „

Abonaților li se acordă o reducere de 10 la sută din prețul volumelor editate.

Pentru siguranța primirii regulate a Revistei D-nii abonați sînt rugați a trimite odată cu abonamentul și 72 lei anual costul recomandării pentru țară și 180 lei pentru străinătate.

Colecții complecte pe anii 1920, 1921, 1922 și 1923, se găsesc în depozit la Administrația Revistei cu preț de 200 lei colecția, iar 1924 și 1925 cu lei 300 colecția.—

Administrația.

Viața Romînească

Viața Romînească

Revistă literară și științifică

VOLUMUL LXVII

ANUL XVIII

IAȘI

INSTITUTUL DE ARTE GRAFICE ȘI EDITURA
„VIAȚA ROMÎNEASCĂ"
1926

Inchisoarea

IV

Proiectul de evadare este în deobște descoperit la timp, și cîteodată chiar în momentul anterior conceperii lui. Apanagiul bunei vigilențe consistă tocmai în a urmări un gînd și o acțiune înainte de-a se fi ivit. Orișicine știe să audă clopotul după ce a sunat; meșteșugul este să-l percepi cu o clipă mai de vreme. De aceia unui funcționar al ordinei i se cere prevederea, ca un asociat al chibzuinții. Neavînd ce chibzui, el prevede ca să parvie să chibzuiască și lipsindu-i alimentul pentru prevedere el chibzuiește ca să-l facă existent.

Autorul proectului de evadare este supus unui interogator imens și „descusut" și, ocolit de logica urzitoare a personalului superior, el simte cum se strînge năvodul împrejurul lui și-l sufocă. Un hoț integral și sincer, care mai conservă eroismul și romantica de a se lăsa văzut și prins, apare în societatea noastră ca un pește gigantic, împins de naivitate în apele nămoloase și dulci.

Pentru o cercetare autorizată, directorul își lasă pălăria în mîna gardianului și cere șapca de amiral. Indată ce capul se simte acoperit cu tiara simbolelor mari, piciorul calcă sigur și documentat și persoana directorului se îndreaptă către infractor ca un fierăstrău circular cu motor.

Fața de eveniment, cancelaria intră în febrilitate. Subalternii circulă des între dormitorul celui anchetat și între un punct în spațiu, poarta mare sau cișmeaua, ca niște căutători de soluții. Ei se simt însărcinați să complice cazul și să con-

struiască. Arhivarul a inventat o idee care trebuie verificată. Grefierul vede mare şi cu orizont. Contabilul calcă 'n tocuri, ca un cancelar, care ezită un moment să semneze un tratat internaţional; copiştii sînt consilierii intimi. In mijlocul curţii surîde cu buzele întoarse, gura deschisă a sanitarului răscăcărat: ajutorul medicului nu cunoaşte evenimentul, întreabă nerod şi primeşte răspunsul de universală pricepere şi publicitate a grefierului-ajutor, ajustat bărbiereşte, în colţul buzelor, de-o mustaţă redusă la virgulă şi'n cap, la cărare cu valuri ondulate spre tîmple. Dacă vreunul dintre funcţionari, mai simplificator şi mai puţin pasionat de carieră, şi-ar permite să puie la îndoială ipotezele şi fanteziile camarazilor, el ar fi excomunicat ca lipsindu-i patriotismul profesional.

Pentru orice act neregulamentar se analizează, ca o complicaţie esenţială a fiecărui caz, complicitatea. Desigur că infractorul are complici, complici între hoţi, complici în personal, complici între sentinele, complici în Bucureşti şi în toate capitalele de judeţ şi o complicitate mare organizată în străinătate.

Competinţa normală a unui funcţionar de închisoare nu poate niciodată admite ca unui deţinut să-i vie dela sine o idee şi ideea fugii. Pe cale naturală, hoţul nu poate să cugete. E nevoie neapărată de o inspiraţie, de o colaborare, de o influenţă din afară, pentru ca hoţul să capete un punct de vedere; cine poate şti ce se ascunde înlăuntrul forţelor secrete care l-au pus să evadeze! Onoarea meseriei cere ca misterul să fie demascat şi comandă o deslegare deplină şi rapidă. S'ar primi chiar ipoteza că puşcăriaşul a fost plătit cu bani străini ca să evadeze, să evadeze la o zi fixată, care ar fi coincis, dacă planul nu era contrariat printr'o neaşteptată descoperire, cu cine poate spune ce perturbări.

Măsurile cele mai întinse şi mai radicale au fost luate numaidecît. Ca să se curme semnalizările posibile, ceasornicul din clopotniţă a fost oprit cu limbile-i de aur lipit pe cadranul de chinoroz. Trompeta nu va mai cînta stingerea, la corpul de gardă. Se spoiesc trotuarele cu lapte de var. A fost închis robinetul de apă cu cheea cea lungă, din pămînt: se poate evita o sosire de bilete şi materiale pe ţevi. Tonul general este şoapta. De zece zile funcţionarii se salută francmasonic, fără cuvinte, trecîndu-şi repede mîna pe cozorocul şepcii, ca şi cum ar izgoni o muscă ce-i ciupeşte de trese. Gunoaiele din cîmp sînt aduse înapoi şi li se face o cercetare în interior.

— Se petrece în mijlocul nostru, îşi zic funcţionarii, o acţiune clandestină.

Dacă la anchetă deţinutul răspunde:

— Să trăiţi, domnule Director, nici n'am avut de gînd să fug.

Judecătorii îl opresc răstit:

— Minţi! avem dovezi.

Dacă răspunde:

— E-adevărat, am dat să fug.

Magistraţii cancelariei îl pun la locul lui:

— Minţi! Nu ţie ţi-a venit să fugi. Spune cine te-a învăţat, dacă vrei să *scapi*.

Dacă inculpatul tace, conclavul formulează:

— Avem de-aface cu un pervers, care ascunde adevărul şi caută să inducă Justiţia în eroare.

— Spune tot ce ştii, îndeamnă Directorul; dacă nu spui, ştii ce te aşteaptă!—şi degetul lui arată spre infern. Iţi dau o noapte să te gîndeşti...

Ieşind dela anchetă, directorul este excedat ca de o povară mondială. Ca Jozue, opritorul de soare, el şi-ar întinde mîna în sus şi ar porunci:

— Stingeţi-vă stele!

S'au luat la examinare, în mod ştiinţific, antecedentele deţinutului, ascendenţa lui. Degetele dela mîini i-au fost comparate cu degetele dela picioare, podul palmelor cu călcîiul, umărul fesei cu umărul obrazului, amîndouă stropite cu aluniţe. Medicul legist a descoperit în palmă o linie turburătoare şi îndărătul craniului un nod ca un cartof. Urechea, prea depărtată de tîmplă, se găseşte lipită mult dedesubt.

— Unde ai fost tatuat, întreabă medicul brusc, desvăluind de-asupra ţîţii stîngi un inel de logodnă şi numele Margaretei întipărit în piele.

— Face parte dintr'un comitet! închee medicul legist: e un subiect *foarte* primejdios.

Răpiţi de conjectură, funcţionarii s'au strîns în mijlocul curţii, pe lîngă medicul legist, care reeditează ticul cugetător fotografic, al ţinerii 'n palmă a bărbiei.

— Dacă se primeau ideile mele de către diversele guverne demagogice şi timorate, nu am fi ajuns aci, se plînge Legistul.

Totul merge din ce în ce mai rău, nu mai sîntem siguri nici în inchisori, unde altă dată domnea perfecțiunea. E clar că ne așteaptă un cataclism.

Și profetic, el închee, deocamdată, ca un Iisus:

— Cine are urechi de auzit să audă!

Rugat și îndesat de curiozitatea respectuoasă a directorului și funcționarilor, doctorul își expune ideile zădărnicite de miniștrii demagogi.

— După toate rezultatele științifice experimentale, se cere ca fiece individ ce se naște să fie reprodus din profil, din față, din ceafă și în diversele lui atitudini fiziologice, odată pe săptămînă până la vîrsta de un an; odată pe lună până la șapte ani; odată pe an până la 18 ani și odată pe zi dela această vîrstă înainte. Cu începere dela vîrsta serviciului militar, individul trebuie obligat să poarte toate crochiurile și fotografiile cu el, pretutindeni, pentru a face dovada concordanțelor și a continuității și pentru a se stabili fără greutate filiațiunea, consecința și similitudinea fenomenelor sociale și penale. După codul penal fiecare nou născut este un viitor infractor, pe care organele de ordine trebuie să-l aibă în vedere și să-l urmărească.

Orice nou-născut trebuie numerotat pe pulpa piciorului sting și obligat ca, dela 18 ani, să poarte intercalat în stofa pantalonului și în dreptul numărului de ordine, un geam de sticlă sau de celuloid transparent. Evident, numărul este trecut în registrul Controlului General și orice agent al forței publice poate să noteze cifra indivizilor suspecți, aplecîndu-se puțin și citind-o prin pantaloni.

Un rol important îl joacă în viața juridică semnele particulare. Cui nu are semn particular, trebuie să i se pricinuiască unul, conform indicațiilor respective din registru, vizibil și ușor de identificat. Pentru clasificare penală, copiii este de dorit să fie însemnați după avere. Sărăcia fiind unul din marile drumuri penale, pruncilor săraci de tot li se va rupe, de pildă, piciorul între șold și genunchi, prin îndoirea înceată a mădularului înlăuntru, până la trosnire. Se bandajează și se lasă delicventul să se vindece. Apoi, i se va repeta ruptura, frîngînd piciorul invers, pentru ca în viitor, individul să șchioapete negreșit. A fi șchiop, ciung, cocoșat sau olog, constituie și un remediu social preventiv, întru cît îngreuierea mișcărilor și dificultatea de a se tîrî către crimă, fac să tacă pornirile asasine ale clasei de jos.

Copiilor de hoți li se va crăpa lumina ochilor cu vîrful unui briceag, operație ce ar intra în competința proprietarilor de imobile urbane, în casa cărora se va naște delicventul. Muncitorii cu brațele vor fi obligați să poarte în spinare o tablă pătrată de tinichea cu bretele (1 m./1 m.). Muncitorii intelectuali vor purta-o de mucava. In ce privește adversarii guvernelor cuminți, ei vor fi împușcați.

— Dă-mi toate acestea, exclamă medicul legist și îți garantez o administrație ideală.

— E-adevărat, punctează directorul. Exact aceleași opinii le profesează și nașul meu, care m'a cununat. E doctor în poliție științifică, dela universitatea din Grenoble.

— De altfel poliția științifică o au în sînge toți oamenii de treabă, toți oamenii cinstiți, cu un venit net dela 5 milioane în sus. Ca doctrină, ea prescurtează și confundă toate celelalte științe vasale. Pentru poliția științifică toți cetățenii sînt delicvenți deopotrivă, afară de Directorii Generali, de Directori, de Subdirectori, de Agenți și de Inspectori, modelele statornice ale omenirii civilizate. Idealul nostru este să substituim ordinei capricioase a naturii o ordine rațională, demnă de gradul de cultură, pe care l-am atins. Animalului-om i se va substitui chitanța, recipisa, cărțulia, certificatul și pașaportul. Pe mine nu mă interesează problematicile virtuți morale și facultăți intelectuale. Cînd mă voi întîlni cu Da Vinci îi voi spune: arată-mi întâi actele și pe urmă să stăm de vorbă; iar dacă îi lipsește numărul sau biletul de identitate pe Da Vinci îl trimit în arest preventiv, până la clarificarea situației lui generale. Repet, statul ideal nu va fi realizabil decît atunci cînd fiecare ins va purta în circă o raniță cu legitimări, dovezi, bilete colorate, tipare digitale, numere de intrare și de ieșire, verificate la fiece control, fie de chelneri, fie de portarii de hoteluri, fie de către crupieri, dansatori și alți adepți ai poliției științifice. Poliția științifică este idealistă.

In concepțiile noastre, care nu se vor putea realiza decît cu timpul și într'un stadiu de perfecțiune, dat fiind că o știință întîmpină întotdeauna dificultăți, intră toate măsurile de siguranță. Ați văzut cu toții în ce desordine trăiește colectivitatea. Ori și cine poate ieși din casă, fără justificare și se poate întoarce acasă, atît în timpul zilei cît și al nopții, ori de cîte ori *voiește*. Acest agent de destrăbălare, al voinții trebuie anulat.

In anarhia actuală, autoritățile, orbite de teorii falșe și de sentimente bolnăvicioase, încă nu au înființat biletul de voie de ieșit în oraș, emis la poartă de un agent călăreț. La încrucișarea străzilor nu funcționează nici un cordon de jandarmi și nici un ghișeu pentru eliberarea permiselor de trecere de pe un trotuar pe altul și dintr'o mahala într'alta. Ați văzut însă trecători uitîndu-se, așa, în sus: mă rog este nevoie ca trecătorul să se uite în sus? Alții se opresc în loc: de ce se opresc în loc? Dimpotrivă, alții circulă prea iute: este admis? Cetățenii cată să aibă o ținută cuviincioasă.

Cum să calificăm și cealaltă desordine, a costumului, croit fără viza Poliției științifice? Noi ne străduim actualmente, să obținem la un congres uniforma bunilor cetățeni, care vor putea să fie deosebiți dela distanță.

Până la descoperirile adevărurilor și noțiunilor sistematizate într'o enciclopedie științifică, administrația se făcea sălbatic, empiric și intuitiv. Se vorbea de tact, de inteligență, de talent, de-o sumedenie de calificări neconforme și absurde. Se numeau prefecți oameni cunoscuți prin dibăcia și buna lor echilibrare socială. Noțiuni fanteziste și obscure. Tecnica noastră este fără greș. Iau pe cine-mi place și îl fac într'o lună de zile savant în poliție științifică și el se comportă admirabil. Ii pun în față registrul cu locuitorii numerotați și pe aceștia îi împing să defileze la vitrină, printr'un coridor îngust, ca la Cassa de bilete; adeptul îi confruntă cu registrul pe baza celor 12.521 de acte indispensabile oricărui locuitor. Pe lîngă registre, îl prevăd pe profesorul de energie științifică cu o brigadă de savanți mai mici, armați cu funii și cauciucuri, ca să adune lumea; cu un beci și cu un automobil de mare viteză pentru transportarea suspecților mai departe. Inșii cu hîrtii puține vor fi, evident, expediați la ocnă.

Și nu ți-am vorbit încă nimic de vederile poliției științifice în interiorul căsniciilor și în așa zisa viață privată, care pentru noi este o eroare: nu există viață privată, viața e publică și deschisă. Trebuie să parvenim ca în toate casele cu doi inși, soț și soție, cu doi sau cu mai mulți frați, jumătate din aceștia să învețe poliția științifică pentru a face controlul celorlalți; altfel zis, noi vrem nația științifică. Și trebuie să izbutim să avem de partea noastră din fiecare număr de 50 de profesioniști, cîte 25, printre profesori, popi, ingineri, etc.

Cuprindeți dumneavoastră cu mintea toată însemnătatea efectelor obținute într'o societate atît de minunat organizată? Poliția științifică nu mai aleargă să prindă hoții și bandiții, care astăzi refuză, cum ar fi moral, să se predea. Ea știe din eternitate cine va făptui o crimă, fără să se frămînte în ipoteze, căci ține rubrică specială de suspecți. S'a făcut o spargere? Suspecții sînt chemați după registru și spînzurați, cu certitudinea că unul din ei este făptuitorul.

Dar, vă mai spusei, totul se găsește încă în stare de ideal. Imediat ce Statul ne va putea destina o subvenție de 10 miliarde, puterea noastră se va manifesta în toate aplicările ei, matematic.

T. Arghezi

Două aspecte ale eului

Fantazie filozofică

Intr'un pasagiu foarte citat, Hume se miră cum un fascicol de date conştiente cu totul disparate e reunit prin legături invizibile într'un *eu* unic. Dacă cercetăm însă ce e acest eu şi ce sînt acele date ale conştiinţei, faptul ne va apărea foarte explicabil şi alte probleme misterioase îi vor lua locul ca fiind demne de mirare. Intr'adevăr, tot ce pot cunoaşte, tot ce poate fi dat, sînt stările mele de conştiinţă în sensul cel mai larg al cuvîntului. De drept, tot ce există e în mine şi prin mine. Astfel, dacă *eu* e suma întregei realităţi, evident că celace leagă elementele lui disparate unificîndu-le, e însuşirea lor comună de a exista. Nimeni nu se îndoeşte că „tot ce există" poate fi subsumat unei singure noţiuni. Insă celace cu adevărat e minunat şi misterios e că, pe cînd de drept *eu* ar trebui să fie identic cu *tot*, de fapt conştiinţa admite existenţa independentă de *eu*, existenţa obiectivă, non-eul.

Opoziţia între aceste două interpretări contradictorii şi totuşi simultane e la rădăcina teoriei cunoştinţei, poate chiar a întregii filozofii. Din această antinomie iniţială izvorăsc nedumeririle şi problemele filozofilor.

Bergson vede o latură a misterului şi o enunţă în „Matière et mémoire" astfel: „Le problème pendant entre le réalisme et l'idéalisme, peut-être même entre le matérialisme et le spiritualisme, se pose, selon nous, dans les termes suivants: D'où vient que les mêmes images peuvent entrer à la fois dans deux systèmes différents, l'un où chaque image varie pour elle-même et dans la mesure bien définie où elle subit l'action réelle des ima-

ges environnantes, l'autre où toutes varient pour une seule, et dans la mesure variable où elles réfléchissent l'action possible de cette image privilégiée (qu'est mon corps)?"

Dar, după cum am spus, aceasta nu e decît o latură a problemei complecte, care consistă în contrastul paradoxal dintre, celace s'ar putea numi, starea de drept şi starea de fapt a conştiinţei. Majoritatea sistemelor filozofice pleacă dela una din cele două stări pentru a deduce pe cealaltă. Bergson însuşi pleacă dela lumea exterioară—totalitatea imaginilor o numeşte el—iar percepţia o defineşte printr'o diminuare *sui generis*. E drumul materialist. Astfel „între *a fi* şi *a fi perceput* n'ar fi decît o deosebire de grad". „Percepem", zice Bergson, „obiectele acolo unde sînt, nu în noi, şi prin această afirmaţie nu facem decît să ne întoarcem la convingerea naivă a simţului comun". Dar tot simţul comun îmi spune că *eu* percep obiectul, că deci graţie datelor simţurilor mele iau cunoştinţă de existenţa lui. Şi între aceste două convingeri egal nestrămutate ale simţului comun se află contradicţia, cu toate că aceasta ne e prea familiară pentru ca simţul comun s'o observe. Iar filozofia e, în mare parte, lupta spiritului omenesc împotriva propriei sale discordanţe constitutive.

Să descriem intervalele care despart eul nostru de fapt de cel de drept, radical subiectiv şi universalizat. Pentru a trece dela cel dintâiu la al doilea, prima etapă trebue să fie anularea interpretării spaţiale a senzaţiilor. Impresia datorită unui obiect albastru ar trebui atunci exprimat prin fraza „văd culoarea albastru" şi nu „văd un corp albastru". Şi chiar acest „albastru" nu va fi cel cunoscut de noi, el nu va avea nimic din însuşirea extensivităţii. Complect nelocalizat spaţial, el nu va fi decît în mine, aşa cum e un sunet cînd toată atenţia se îndreaptă numai asupra lui, şi de loc asupra direcţiei de unde vine.

Dar expresia „văd culoarea albastru" lasă să subsiste încă dualitatea între spiritul care percepe şi însuşirea percepută. Trebue aşa dar să ne închipuim însuşirile lucrurilor devenind însuşiri trecătoare ale eului. Culoarea „albastru" spre exemplu va juca acelaşi rol faţă de subiect ca oboseala în propoziţia „sînt obosit". Eul ar deveni aşa dar substanţa absolută şi unică iar toate datele conştiinţei atributele ei. Dar tocmai pentrucă ar fi unică ar deveni inutilă. Nevoia de a interpreta toate elementele cunoştinţei ca moduri trecătoare ale unui subiect universal nu s'ar fi impus spiritului şi singura realitate ar fi rămas un curent de fenomene psihice impersonale, urzeală mişcătoare cu totul superficială în sensul că n'ar fi fost lipită de nici un substrat.

După cum vedem, universalizarea eului ar echivala cu anihilarea lui; *tot* şi *nimic* sînt aici extreme care se ating. Dar perceperea obiectului albastru devine un act impersonal, fără obiect nici subiect. Cea mai potrivită expresie a lui va fi, dacă facem apel la o limbă cu un mod impersonal mai clar ca al nostru: „Il fait bleu".

Lucrurile se petrec caşi cum ar fi necesar, pentruca eul să devie vizibil, ca însuşirile acestuia să se desprindă în cîtva de el, să înceteze de-al ascunde, să fie în acelaşi timp atribute ale obiectelor exterioare, nu numai ale conştiinţei. Şi invers, elementele din care alcătuim obiectele exterioare nu pot fi decît acele însuşiri ale eului, senzaţiile. Astfel, din punct de vedere logic, un singur act crează subiectul şi obiectul, ideia de *eu* caşi de *non eu*.

*

Toate senzaţiile pe care eu le proectez în afară construind cu ele lumea exterioară, se petrec în mine. Nu e deci absurd să presupunem că percepţia iniţială era subiectivă şi că exterioritatea, şi mai tîrziu spaţiul adică exterioritatea organizată, sînt fenomene suprapuse celor fundamentale. Acelaşi lucru se poate spune despre conştiinţa impersonală. Aceasta fiind forma către care tinde conştiinţa, prin natura şi logica ei intimă, forma ei normală de drept dacă nu de fapt, poţi admite ca probabil că sub această formă a debutat conştiinţa. Străbunii omului pe scara biologică, deci animalele inferioare de azi, interpretează poate realitatea în chip nespaţial şi impersonal. Şi vom vedea că mai multe alte indicii pledează în acelaşi sens.

Dar aici ni s'ar putea aduce o primă obiecţie: Ceiace face posibilă viaţa animalelor sînt percepţiile şi mai ales mişcările executate de animal în chip adecvat cu percepţia. O fiinţă care interpretează datele conştiinţei nespaţial şi impersonal, va putea ea oare să găsească mişcările potrivite cînd percepţia ei ar fi atît de deosebită de a noastră? Va trebui deci să analizăm percepţia impersonală şi să cercetăm dacă toate distincţiile pe care noi le constatăm spaţial în lumea exterioară, ar putea fi făcute interpretînd senzaţiile nespaţial şi impersonal. Cu alte cuvinte: Dacă presupunem că fiinţa noastră hipotetică ar putea să exprime ce simte, am avea un limbaj nespaţial spre deosebire de al nostru, care e spaţial. Să cercetăm pănă la ce punct lumea exprimată în unul din limbajuri poate fi tradusă în celălalt limbaj. Atît timp cît toate percepţiile şi reacţiunile noastre, a celor care cunoaştem spaţiul, pot fi exprimate şi distinse una de alta în limbajul nespaţial, atît timp spaţiul nu e o cunoştinţă esenţial necesară. Prin urmare cercetarea noastră caută să dea răspuns întrebării: In ce punct al experienţei interpretarea spaţială a senzaţiilor devine o necesitate vitală?

*

Să începem cu analiza percepţiei vizuale a unei suprafeţe. Teoria semnelor locale a lui Lotze ne spune că, după cum excitarea se exercită asupra unui sau altui punct al retinei, avem senzaţii deosebite prin nuanţe specifice, pe care autorul teoriei le numeşte semnele locale ale acelor puncte. Dacă urmărim cu atenţie pe psihologii care s'au ocupat cu chestia spaţiului, vom vedea că sînt cu toţii de acord în a admite semnele locale. Intr'adevăr, n'ar fi de înţeles de ce am localiza în puncte exterioare deosebite două senzaţii vizuale corespunzînd punctelor A şi B ale retinii dacă senzaţiile ar fi complect identice. Ceiace deosebeşte pe psihologi între ei e că nu sînt de acord asupra originii semnelor locale, precum şi că nu întrebuinţează acelaşi cuvînt pentru a vorbi de ele.

Fiecare punct (în sens fizic, nu matematic) de pe retină reprezintă aşa dar o senzaţie vizuală elementară, caracterizată prin semnul său local. Pe de altă parte ştim că percepţia unei suprafeţe se face prin intermediul unei pete corespunzătoare pe retină. Chiar dacă suprafaţa va fi uniformă ca lumină şi coloraţie, fiinţa cu percepţie subiectivă imaginată de noi va distinge multiplicitatea senzaţiilor elementare graţie semnelor locale. Bineînţeles, nici una din ele nu va fi proectată în afară şi localizată în spaţiu. Suprafaţa va fi lipsită de superficialitate adică de exterioritatea unui faţă de altul a elementelor ei. Percepţia suprafeţei ar fi asemenea percepţiei unui acord cu foarte multe note. Cînd pata de pe retină se măreşte, senzaţii elementare nouă îmbogăţesc acordul. Aşa dar unei mărimi date a suprafeţei îi va corespunde, pentru fiinţa cu percepţie nespaţială, o anumită multiplicitate de senzaţii elementare vizuale simultane. Cînd suprafaţa îşi schimbă forma, acordul variază prin faptul că o parte din note sînt înlocuite cu altele; căci e evident că în acest caz, pata de pe retină schimbă unele din punctele asupra cărora se întinde.

Dar să presupunem că numai un anumit punct al suprafeţei interesează fiinţa. Va putea ea izola senzaţia elementară respectivă în haosul acordului întreg, cînd senzaţiile toate nu vor mai fi simbolizate prin punctele distincte ale unei suprafeţe? Lucrul nu e de loc imposibil; se ştie că unii muzicanţi exercitaţi pot distinge fiecare notă dintr'un acord complicat al orhestrei şi să spună cărui insrument e datorită fiecare. Nu-i mai puţin adevărat că e mai comod să le ai toate deodată şi fiecare în parte reprezentate prin suprafaţă. Aceasta joacă deci rolul unei diagrame care ar reda grafic continuitatea variaţiei semnului local. Sau, suprafaţa e asemenea acordului cînd nu-l mai percepem cu auzul ci îl putem urmări disociat în partitură prin semnele convenţionale ale fiecărei note în parte.

Vom trece acum la percepţia tridimensională, la percepţia vizuală a unui obiect în spaţiu.

Percepţia unui obiect se face tot prin intermediul petei de pe retină caşi cea a suprafeţei. Am văzut că fiinţa imaginată de noi ar distinge o pată mare de una mică. Dar noi, cei cu per-

cepție spațială, știm că mărimea petei retiniene depinde nu numai de mărimea obiectului ci și de distanța la care obiectul se află de noi. Această distanță e a treia dimensiune. Două criterii mai ales fac posibilă măsurarea ei prin senzațiile vizuale. Primul: după cum obiectul e mai depărtat sau mai apropiat, mușchii ochiului trebue să exercite o presiune mai mică sau mai mare asupra cristalinului, pentru ca vederea să devie clară. Al doilea: unei depărtări date a obiectului îi corespunde o poziție anumită a celor doi ochi, pentruca ei să fie convergenți față de obiect. Aceste sforțări, aceste senzații musculare, se amalgamează cu cea vizuală, dîndu-i o nuanță specifică a cărei continuitate e interpretată ca o a treia dimensiune spațială.

Lucrurile se vor petrece la fel în ce privește ființa noastră, cu deosebire că interpretarea spațială nu va avea loc. Un același acord de senzații vizuale va fi colorat deosebit prin asociația cu senzații musculare deosebite. Această colorație specifică va fi de cea mai mare importanță pentru ființa hipotetică, cum e și pentru noi de altfel. Ea îi va spune spre exemplu, cum ne spune și nouă, cîți pași sau cîte sărituri trebue să facă pentru a atinge obiectul. Cu deosebire că pentru ființă pașii sau săriturile vor fi grupe specifice de senzații cinestetice succesive, obiectul nu va exista ca atare, iar atingerea lui va fi o senzație tactilă neexteriorizată.

Intr'adevăr, tot ce am spus despre perceperea suprafeței vizuale se potrivește și la perceperea celei tactile. Și aici fiecare punct al pielei e caracterizat printr'un semn specific, altfel n'am avea de ce să localizăm senzația tactilă respectivă într'un anumit loc și nu într'altul. Și aici ființa imaginară percepe pipăirea unei suprafețe asemănător cu un acord sau cu un șir de acorduri. Și aici prin urmare percepția ar putea fi despațializată și depersonalizată, fără ca distincțiile pe care le facem noi în cuprinsul acesteia să devie imposibile.

Așa dar rămîne stabilit că de cîteori vom vorbi de senzațiile vizuale sau tactile ale ființei cu conștiință impersonală, se va înțelege că acestea sînt senzații deosebite de ale noastre, analoage întru cîtva celor auditive, distincte între ele, deosebite de celelalte categorii de senzații, pe scurt, senzații nespațiale.

*

Stuart Mill definește un corp material ca pe un mănunchiu de senzații legate invariabil între ele, dintre care unele sînt actuale, celelalte posibile, posibilitatea acestor din urmă fiind indusă, în urma unei lungi experiențe, din actualitatea celor dintîiu. Această definiție ignorează calitatea însăși de obiect a noțiunii definite, exterioritatea, existența independentă de noi, obiectivitatea corpului material. Dar tocmai prin această lipsă, de-

finiția se potrivește cu felul cum ar fi dat obiectul ființei cu conștiința impersonală. Trebue adăogat numai că pentru aceasta senzațiile însăși ar fi și ele nespațiale și impersonale. Așa dar pentru ființa noastră corpul material ar fi un complex de senzații radical subiective, dintre care unele fiind date, (acestea sînt de obiceiu cele vizuale) altele—tactile, olfactive, de gust etc.—devin posibile, condiția realizării acestor din urmă fiind anumite serii de senzații cinestetice despațializate (mișcările).

*

Se admite adesea, că sforțarea e elementul sufletesc care implică în chip logic existența non-eului. După cei ce împărtășesc această părere, sforțarea trebue să aibă un obiect asupra căruia să se exercite; ea presupune existența unei entități care rezistă voinței mele, și aceasta e prin definiție non-eul. Dar ajunge să amintim, ca să ne convingem de contrariul, că sforțarea pur psihică, acea pe care o facem spre exemplu pentru a rechema în minte o imagine, nu implică de loc un principiu care să i se opue. Ca purtători de cuvînt ai ființei imaginare am putea spune, traducînd fenomenul în limbaj impersonal, că e nevoe de o anumită stare impersonală (impresia sforțării) pentru ca o anumită altă stare (amintirea imaginii) să se repete. Opinia de care vorbeam e o iluzie care se explică prin acela că, pentru noi care percepem spațial, sforțarea musculară are totdeauna drept corelat ideia unor obiecte materiale. De fapt sforțarea e un mănunchiu de senzații musculare supuse voinței și putînd avea nuanțe afective diverse.

In ce privește senzația afectivă, o durere de pildă, ne-o putem foarte bine închipui ca însușirea unui *eu* identificat cu *tot* și impersonalizat, pentru care „mă doare" s'ar traduce prin impersonalul „e rău".

In schimb ideia unei voințe impersonale va părea desigur din cale afară stranie. Dar trebue ținut samă că nu e vorba de o voință în afară și independentă de orice conștiință ci în cuprinsul unei conștiințe depersonalizate. Traducerea cea mai apropiată—pe cît se pot exprima pentru noi impresii atît de străine nouă—a unui asemenea act volițional ar fi: „se vrea" sau mai bine „trebue".

*

Dacă vom considera acum un act mai complex, fuga ființei imaginate după o pradă spre exemplu, vom vedea că putem să-l despațializăm, adică să-l disociem complect în elemente senzoriale inextensive.

Prada însăși e un corp material și ca atare disociabil după

cum am văzut. Faptul că acest corp se depărtează va fi dat fiinţei prin variaţia specifică a senzaţiilor vizuale, şi fiinţa ştie din experienţă că de cîte ori se petrec aceste variaţii, trebue anumite senzaţii de mişcare, urmărirea pradei, pentru ca să aibă loc complexul de senzaţii care constitue prinderea ei.

Senzaţiile de mişcare sau cinestetice sînt ele însăle un complex de senzaţii avînd sediul în muşchi, în încheeturi şi în piele, care se încreţeşte sau se întinde în urma mişcărilor. Localizarea lor nu e imediată aşa că ne va fi mai uşor să ni le închipuim despaţializate. Căci bine înţeles, pentru fiinţa noastră ele nu vor simboliza mişcări în spaţiu ci vor fi numai condiţii necesare pentru realizarea unor senzaţii dorite.

Atît timp cît prada nu-şi schimbă direcţia nici urmăritorul n'o va schimba pe a sa; seriile de senzaţii cinestetice constituind paşii sau săriturile se vor urma aceleaşi fără întrerupere. Schimbarea direcţiei va însemna pentru fiinţa imaginară o serie de senzaţii cinestetice deosebită specific de celelalte. Semnalul pentru efectuarea acestei serii e o schimbare anumită a senzaţiilor vizuale; în limbajul spaţial am zice: deviarea într'o anumită direcţie a imaginii retiniene a prăzii şi mişcările necesare ochiului pentru a readuce imaginea în centrul viziunii clare. Bine înţeles că tot experienţa, personală şi ancestrală, a fost acea care a învăţat fiinţa că variaţia vizuală indică necesitatea seriei cinestetice deosebite, pentruca prinderea să urmeze. Rolul de controlor al mişcărilor potrivite cu scopul urmărit poate fi jucat şi de miros sau de auz.

*

In *Prolegomena* Kant aduce un argument pentru a dovedi că obiectele exterioare nu sînt „lucruri în sine" şi acest argument pare a dovedi la prima vedere, că fiinţa noastră n'ar putea face anumite distincţii care, nouă, ne sînt familiare. Iată-l: „Cînd două lucruri sînt complect la fel în toate părţile care le constitue şi în toate însuşirile calitative şi cantitative, ar trebui să urmeze că în toate împrejurările unul poate fi pus în locul celuilalt fără ca această substituire să aibă drept urmare cea mai mică deosebire observabilă... Totuşi, ce poate fi mai identic cu mîna mea decît imaginea ei în oglindă? Şi cu toate acestea ele nu sînt substituabile; căci dacă una era mîna dreaptă, cea din oglindă va fi o mînă stîngă... Cu toată asemănarea lor perfectă, mîna dreaptă nu poate fi închisă în aceleaşi limite cu cea stîngă; nu putem îmbrăca mănuşa unei mîini pe cealaltă mînă. Care e soluţia? Aceste obiecte nu sînt reprezentări ale lucrurilor, aşa cum vor fi fiind ele în sine... ci reprezentări senzoriale a căror condiţie e o relaţie dintre nişte lucruri necunoscute în sine şi sensibilitatea noastră. Spaţiul e forma intuiţiei

externe a acestei sensibilităţi, şi definirea unei părţi din spaţiu e posibilă numai prin definirea relaţiei dintre acea parte şi spaţiul întreg... Cu alte cuvinte, partea e posibilă numai prin întreg, ceiace n'ar putea să aibă loc pentru lucruri în sine ci numai în ce priveşte reprezentarea lor. De aceia nici nu putem descrie sau explica deosebirea dintre obiecte asemenea şi care totuşi nu coincid, prin nici o altă noţiune decît prin relaţia cu mîna stîngă şi dreaptă care se reduce la o intuiţie spaţială imediată".

Dar dacă e într'adevăr aşa, dacă „dreapta" şi „stînga" sînt cu adevărat date specific spaţiale, independente de senzaţii, atunci fiinţa presupusă nu va putea deosebi anumite obiecte unele de altele, spre pildă mîna dreaptă de cea stîngă, pe care noi cu percepţia spaţială le distingem. Prin aceasta ea ne-ar fi esenţial inferioară. Dar să analizăm percepţiile mănuşii stîngi şi a celei drepte din punct de vedere al senzaţiilor.

Dacă vom urmări cu privirea degetele fiecărei mănuşi, va trebui, pentru a avea aceiaşi serie de senzaţii vizuale la una şi la cealaltă, spre exemplu ca să vedem pe rînd degetele dela cel gros la cel mic, să rotim capul sau ochii dela dreapta spre stînga într'un caz, dela stînga spre dreapta în celălalt. Aceste mişcări sînt reprezentate prin două serii de senzaţii cinestetice inverse, şi e evident că le putem distinge una de alta după cum deosebim o gamă care urcă dela bas spre sopran de cea care coboară dela sopran spre bas.

Chiar dacă nu mişcăm ochiul sau capul şi dacă vom considera astfel senzaţiile vizuale provocate pe rînd de cele două mănuşi, vom vedea că şi atunci ele pot fi distinse una de alta. Intr'adevăr, percepţiile vizuale ale mănuşilor vor fi determinate fiecare de cîte o pată pe retină (spre simplificare considerăm viziunea monoculară). Cele două pete vor fi egale ca formă dar punctul A al uneia va corespunde punctului B al celeilalte şi viceversa. De pildă, imaginea degetului mic al unei mănuşi va cădea pe retină în locul ocupat de degetul gros al celeilalte şi invers. Punctele retinei corespund după cum ştim unor senzaţii elementare caracteristice pentru fiecare, şi astfel cele două imagini vor fi distincte.

E drept că descrierea deosebirii dintre mănuşi nu se poate face, în limbajul curent, decît spaţial. Cauza e însă că limbajul curent însuşi e spaţial. Două obiecte asemenea unul altuia şi deosebite numai prin mărime nu pot fi diferenţiate decît tot prin termenii spaţiali „mare" şi „mic", şi cu toate acestea deosebirea dintre ele poate fi descompusă şi ea, după cum am văzut, în elemente senzoriale.

De altfel dreapta şi stînga, departe de a fi noţiuni pur spaţiale, sînt caracterizate foarte hotărît prin deosebiri de senzaţii. In primul rînd mişcările mîinii drepte, adică seriile de senzaţii cinestetice corespunzătoare, sînt evident diferite de acele ale mîinii stîngi. Dar şi o senzaţie tactilă e deosebită, pentru noi caşi

pentru toate animalele, de aceiaşi sensaţie tactilă cînd ea se exercită în punctul simetric din cealaltă jumătate a trupului. Dovada e că o localizăm acolo unde s'a produs şi nu stăm la îndoială spre exemplu, dacă ne-a fost atins braţul sting sau cel drept. Orice categorie de sensaţii nu formează un tot împărţit simetric în două jumătăţi; semne locale disting pe cele din dreapta de cele din stinga.

Bineinţeles aceasta nu inseamnă că ceiace susţine Kant n'ar fi adevărat, ci numai că argumentarea lui nu pledează şi impotriva tezei noastre. Dimpotrivă dacă, după cum spune Kant, spaţiul e o formă a sensibilităţii noastre, urmează că nu vom putea face să rezulte spaţialitatea din combinarea sensaţiilor nespaţiale, afirmaţie care va fi şi concluzia noastră.

*

Fiinţa impersonal conştientă ar fi oare esenţial incapabilă de a concepe ideia de cantitate? Evident că, pentru a putea reacţiona percepţiilor ei în chip util, îi va fi de ajuns să ştie că anumite stări, feluri impersonale de a fi, urmează una alteia după anumite reguli, fără ca ideia de cantitate să intervie. Dar examinarea chestiei propuse ne va face să înţelegem mai bine conştiinţa impersonală.

Bergson ar răspunde negativ la intrebarea noastră. In primul capitol din „Les données immédiates de la conscience" el caută să demonstreze că mărimea intensivă, cantitatea stărilor subiective prin urmare, constitue o alterare a datelor imediate ale conştiinţei. După el, o sensaţie spre exemplu nu poate varia decît îmbrăcînd *nuanţe* succesive; avem totuşi impresia că ea e mai tare sau mai slabă—întrucît aceste expresii comportă ideia de cantitate—numai pentrucă asimilăm sensaţia unor mărimi extensive, cauzelor ei din spaţiu de pildă. Dar ştim că pentru fiinţa noastră impresiile extensive au devenit toate intensive, aşa încît ea n'ar putea să le asocieze cu nici un fel de mărime spaţială.

Ebbinghaus citează următorul fapt: De 2000 de ani stelele sînt împărţite în stele de mărimea 1-a, de mărimea 2-a etc.. Iată cum s'a făcut această clasificare: Dacă privim diferite stele A, B, C, etc., alese potrivit, observăm că între stelele A şi B avem impresia că e acelaşi interval de strălucire ca între B şi C. Cele mai strălucitoare se zic că sînt de mărimea 1-a, la un anumit interval în minus avem cele de mărimea a 2-a, la *acelaşi* interval în minus cele de mărimea 3-a etc.. Dar dacă pe scara de variaţie a unei sensaţii percepem în chip imediat intervale egale, atunci cantitatea îi poate fi aplicată în chip adecvat.

Analizînd un caz cu totul similar (vezi observaţiile asupra experienţelor lui Delboeuf din cartea citată) Bergson îi dă o in-

terpretare care, adaptată exemplului nostru, ar suna cam aşa: Se ştie că pentruca variaţia unei sensaţii să poată fi percepută, trebue ca excitaţia să se schimbe cu o anumită cantitate minimum, şi care, de altfel, e în raport constant cu excitaţia iniţială. Astfel excitaţia variază în chip discontinuu, prin sărituri. Două intervale dintre strălucirile stelelor ne par egale, pentrucă, dacă excitaţia ar varia continuu între limitele intervalelor, sensaţia ar face de fiecare interval acelaşi număr de sărituri.

Dar aceasta e o explicaţie *de ce* avem impresia de egalitate şi nu un argument impotriva ei. Impresia clară a egalităţii unor intervale in domeniul sensaţiilor e un punct de sprijin foarte important. Oare impresii similare nu joacă roluri insemnate în măsurarea cantităţilor extensive? O unitate de măsură, să zicem metrul, ne face mai întâiu *impresia* că e invariabil, şi pe urmă abia admitem prin convenţie că această impresie corespunde unei realităţi absolute.

Marea deosebire a cantităţii propriu zise, extensive faţă de cea intensivă e că o cantitate spaţială e mai mare decît alta atunci cînd poate să o cuprindă. Cum se poate, se întreabă Bergson, ca o intensitate să cuprindă pe alta?

Dacă vom defini diferenţa de mărime prin aceia că o cantitate mai mare va conţine una mai mică, atunci e evident că o sensaţie nu va fi cantitativă prin ea însăşi. Dar două sensaţii de intensităţi deosebite pot fi considerate ca fiind capetele unui interval, şi acesta va putea fi cu adevărat mai mic sau mai mare decît altul similar, căci va putea să fie cuprins în el sau să-l cuprindă.

Bergson ne spune că dacă n'am asimila variaţia intensităţilor sensaţiei unei variaţii cantitative spaţiale, gradele sensaţiei ar fi pentru noi asemenea cu nuanţele spectrului, trecînd dela roşu la violet. Dar e evident că în cuprinsul spectrului, intervalul roşu-albastru e mai mic decît intervalul roşu-indigo pentrucă trecem prin mai puţine nuanţe în primul decît în al doilea şi pentrucă, prin aceasta, unul e cuprins în celălalt. E drept că în acest exemplu există şi alte drumuri mai lungi sau mai scurte pentru a trece dela roşu la albastru sau la indigo; aceasta înseamnă că culorile nu formează continuitate cu o singură dimensiune cum ar fi o linie spre exemplu, ci cu mai multe. Dimpotrivă intensităţile aceleiaşi sensaţii sînt, prin natura lor, eşalonate de-a lungul unei singure dimensiuni. După părerea lui Bergson intensitatea unei sensaţii ne pare un fel de mărime pentrucă simbolizează, fără ca să ne dăm exact seama de aceasta, cauza ei din spaţiu, fenomenul fizic care o produce şi care singur e susceptibil de variaţii cantitative adevărate. Ni se pare mai curînd că impresia de mărime pe care ne-o dă intensitatea sensaţiei e datorită faptului că ea ne simbolizează un interval mai mare sau mai mic de nuanţe care desparte acea sensaţie pe punctul nul, de inexistenţa sensaţiei. Un albastru mai

saturat ne face impresia că întrece, că e „mai mult" oarecum, decît un albastru mai palid. Aici cauza exterioară nu crește dela un caz la celălalt; singura explicație rămîne că albastrul saturat e despărțit printr'un interval mai mare de culoarea albă, adică de punctul unde culoarea albastră dispare ca atare. Urmează că atunci cînd atribuim mărime unei senzații admitem în mod inconștient o definiție după care „mai mare" înseamnă mai depărtat de punctul nul respectiv, chiar dacă depărtarea nu se măsoară spațial. Dar chiar dacă ne-am însuși definiția lui Bergson cantitatea ar rămîne totuși o noțiune adecvată lumii subiective, însă numai pentru intervalele dintre senzații, nu și pentru senzații însăși.

Ființa cu percepție nespațială va înțelege în acest chip și cantitățile care sînt extensive pentru noi. O suprafață nu va fi o cantitate în sine pentru ea, ci ultimul element dintr'un lanț de complexe senzoriale, lanț care la celălalt capăt se termină prin dispariția senzațiilor; iar senzațiile însăși vor fi deosebite una de alta doar prin nuanțe caracteristice.

Intervalul dintre două senzații e o multiplicitate succesivă de nuanțe. Dar și multiplicitatea stărilor de conștiință e negată de Bergson, aceasta în al doilea capitol al lucrării citate. Să rezumăm argumentarea lui:

Se crede de obiceiu că ideia de număr poate lua naștere în durata pură și că spațiul nu joacă nici un rol în această operație. Celace provoacă această iluzie e faptul că putem număra fără să ne gîndim la spațiu. Dar dacă o sumă se obține considerînd succesiv o serie de termeni, nu-i mai puțin adevărat că fiecare din ei trebue să aștepte, să continue a exista, cînd trecem la termenii următori. Și cum ar aștepta dacă n'ar fi decît o clipă a duratei? Și unde ar aștepta dacă nu în spațiu?

Astfel fiind, există două feluri de multiplicități. Cînd e vorba de obiecte exterioare numărul li se aplică în chip natural. In ce privește fenomenele de conștiință însă ele n'ar putea lua aspectul unui număr, fără intermediul unei reprezentări simbolice spațiale. Ascultînd sunetele unui clopot, sau las fiecare din aceste senzații să se organizeze cu cele precedente într'un grup unitar, și atunci n'am decît impresia *calitativă* pe care acest grup îl face asupra mea; sau număr sunetele, și atunci va trebui să le despart unul de altul și această disociație se va face într'un mediu homogen și stabil. Acesta e timpul, esențial fugitiv și heterogen prin el însuși, alterat prin acela că l-am asimilat spațiului. Căci durata, privită ca o dată imediată a conștiinței, e forma pe care o ia succesiunea stărilor sufletești cînd nu stabilim o separație între trecut și prezent. Atunci, aducîndu-ne aminte, stările noastre anterioare nu le juxtapunem ca pe niște puncte ci le organizăm cu starea prezentă, după cum ne amintim topite una într'alta notele unei melodii.

Eul e în contact cu lumea exterioară prin suprafața lui.

Aceasta e pervertită cea dintâiu, și de aceia viața noastră superficială se desfășoară într'un mediu homogen. Dar dacă, pentru cîteva clipe, ne vom închide sufletul la influențele din afară, dacă nu ne vom mai gîndi la obiectele exterioare, atunci nu vom mai măsura, număra și diviza durata, ci vom simți-o trecînd.

Argumentarea lui Bergson în favoarea acestei teorii, dezvoltată în „Les données immédiates de la conscience", ne pare definitivă. Credem că va rămîne stabilit pentru cunoștința humană că tendința naturală și imediată omului e de a percepe durata în chip bergsonian. Dar nu urmează de aici că cunoașterea spațiului e o condiție absolut necesară pentruca alterarea, stricarea continuității timpului, să aibă loc. Această condiție ar fi mai curînd acțiunea, mai bine zis afectivitatea și voința spre deosebire de intelectul dezinteresat. După Bergson o dată psihologică, adăugîndu-se seriei de stări sufletești anterioare, va modifica, în conștiința ființei cu percepție nespațială, natura, aspectul, oarecum ritmul grupului întreg, dar nu va fi percepută ca o unitate deosebită. Să presupunem că ultima dată psihologică ar fi mirosul hranei și că ființei îi e foame. Nu se înțelege de ce senzația olfactivă atît de interesantă nu ar atrage toată atenția asupra ei, de ce ființa nu ar putea face abstracție de trecutul imediat, de ce mirosul hranei n'ar putea fi izolat. Acțiunea atenției, în special cînd e condusă de sentimente puternice, constitue prin definiție o disociare a masei conștiinței, căci în cercul ei strîmt ea izolează de celelalte, datele psihice interesante; și e greu să admiți că atenția nu e posibilă decît grație spațiului.

Intr'un chip asemănător se vor disocia și grupele de impresii simultane ale ființei. Spre exemplu, dacă dintre senzații simultane vizuale, tactile și olfactive numai ultimele sînt subliniate afectiv, acestea se vor desface de celelalte și le vor lăsa în umbră.

Vedem dar că foamea sau alt sentiment intens va putea juca rolul spațiului; grație ei timpul va putea deveni un mediu homogen în care fluxul continuu al conștiinței să se disocieze. Bineînțeles însă că pentru noi această operație e mai ușoară și probabil mai completă decît ar fi pentru ființa cu percepție inextensivă; noi avem doar drept modele spațiul ca mediu homogen și în el grupe de obiecte date simultan ca multiplicități evidente, naturale. Astfel, pe măsură ce ființa ar fi mai puțin solicitată de sentimente, țesătura mișcătoare a stărilor ei de conștiință ar realiza durata bergsoniană. Dar și aici cunoașterea spațiului are o utilitate relativă. Ea ușurează rezolvarea problemelor care, mai cu greu, ar fi fost rezolvate și fără dînsa.

*

In rezumat, concluzia analizei de până aici e că orice dată

psihică, pasivă sau activă—sensaţie sau mişcare—poate fi caracterizată, îşi poate găsi locul distinct, intr'o conştiinţă radical subiectivă. Prin urmare fiinţa presupusă de noi ar putea să trăiască fără o inferioritate esenţială faţă de cele cu percepţie spaţială. Totuşi, simbolizarea tuturor sensaţiilor şi mişcărilor prin puncte exterioare nouă şi unul faţă de altul face mult mai comodă minuirea lor în minte, distingerea lor, şi deci calculele pe care le facem în gînd şi a căror elemente sînt aceste sensaţii şi mişcări. Combinarea şi organizarea lor intr'un cadru fix care să le reprezinte are o valoare mai ales mnemotehnică. De ce acest cadru are trei dimensiuni a arătat cu mare subtilitate, deşi incomplect după părerea noastră, Poincaré.

După Poincaré experienţa nu dovedeşte că spaţiul are trei dimensiuni, ci ne arată că e comod să i le atribuim. Din intreaga experienţă raportîndu-se la lumea exterioară el dă precădere mişcărilor, adică sensaţiilor cinestetice. Intr'adevăr, informaţiile pe care ni le dau vederea, auzul, pipăitul şi celelalte au drept scop unic să facă posibilă alegerea acţiunilor folositoare. Acţiunile, în cazul nostru mişcările, sînt ţinta finală, şi de aceia ele trebue să joace rolul principal în opera de colaborare a simţurilor, care e elaborarea spaţiului.

Toate mişcările noastre, adică toate seriile posibile de senzaţii cinestetice, formează o continuitate foarte complicată şi cu un număr foarte mare de dimensiuni. Dar anumite experienţe, care reuşesc dese ori deşi nu totdeauna, fac posibilă simplificarea ei. Să presupunem că unul din degetele mînii percepe o sensaţie tactilă. Vom constata că dacă executăm mişcarea S şi apoi mişcarea S', sensaţia tactilă revine de cele mai multe ori. Noi care cunoaştem geometria, spune Poincaré, zicem că mişcările S şi S' sînt inverse una alteia şi astfel degetul a revenit la poziţia iniţială şi va fi din nou în contact cu obiectul pipăit adineaori, dacă acesta nu se va fi mişcat în răstimp. Astfel mişcările de tipul S+S' le socotim ineficace, nule, şi nu le mai numărăm printre elementele continuităţii iniţiale. De asemenea, noi care ne-am construit spaţiul, ştim că există un mare număr de mişcări, care sfîrşesc toate prin a duce un deget în acelaşi punct, unde va fi în contact cu acelaşi obiect exterior, dacă acesta nu se va fi mişcat în răstimp. Cine e abia pe cale să-l construiască va putea numai să constate că numeroase serii cinestetice sfîrşesc, de cele mai multe ori, prin a ne da aceiaşi sensaţie tactilă. Dar atîta e de ajuns ca să socotim seriile acestea ca echivalente. Grupul lor se va unifica în mintea noastră şi va reprezenta un singur element al continuităţii cinestetice, adică un singur punct în spaţiu. Acum spaţiul corespunzînd degetului va avea trei dimensiuni. Experienţe similare, care şi ele reuşesc foarte des dar nu totdeauna, ne vor induce să admitem că spaţiul degetului A corespunde punct cu punct celui al degetului B, că aceste spaţii sînt identice etc..

Concluzia e următoarea: „Si l'expérience réussit on dit qu'elle nous renseigne sur l'espace; si elle ne réussit pas on s'en prend aux objets extérieurs qu'on accuse d'avoir bougé; en d'autres termes si elle ne réussit pas on lui donne un coup de pouce... Si nous avions voulu vérifier d'autres lois, nous aurions pu aussi y parvenir, en donnant d'autres coups de pouce analogues. N'aurions-nous pas pu toujours justifier ces coups de pouce par les mêmes raisons? Tout au plus aurait-on pu nous dire: vos coups de pouce sont legitimes sans doute, mais vous en abusez; à quoi bon faire bouger si souvent les objets extérieurs? En résumé l'expérience ne nous prouve pas que l'espace a trois dimensions; elle nous prouve qu'il est commode de lui en attribuer trois, parce que c'est ainsi que le nombre des coups de pouce est réduit au minimum".

E drept că rolul principal în stabilirea tridimensionalităţii spaţiului trebue să revie mişcărilor, dar partea celorlalte simţuri e din cale afară ştearsă în teoria lui Poincaré, afară de acea atribuită pipăitului. Două elemente sensoriale ne mai par a avea un rol activ şi important aci. In primul rînd sensaţiile vizuale; să luăm drept exemplu experienţa fundamentală după Poincaré: Un număr de serii de senzaţii cinestetice se identifică una cu alta şi ajung a reprezenta un singur punct, pentrucă dese ori (adică de cîte ori obiectul exterior nu se mişcă) toate aceste serii sfîrşesc prin aceiaşi sensaţie tactilă. Dar ochiul poate urmări mişcările braţului, şi toate seriile se termină nu numai—dese ori—cu aceiaşi sensaţie tactilă dar şi—totdeauna—cu aceiaşi sensaţie vizuală provocată de deget. Se va zice poate că obiectul exterior asupra căruia e vorba să se exercite acţiunea noastră, e elementul principal al experienţei, şi nu degetul. Dar cînd experienţa „nu reuşeşte", cînd obiectul exterior se mişcă, sensaţiile vizuale datorite obiectului se schimbă şi ele. După Poincaré ai crede că nu e nici o legătură între vedere şi mişcări.

Al doilea element sensorial important e, ceiace s'ar putea numi, semnul local muscular al poziţiei. Cînd stai mai multă vreme culcat, cu ochii închişi şi fără să faci o mişcare, se întîmplă să nu mai ştii exact ce poziţie are unul din braţe, spre exemplu. E suficient atunci, nu o mişcare a braţului, ci schiţarea interioară a unei mişcări a lui, o inervare instantanee a muşchilor săi, pentruca nedumerirea să dispară, pentruca poziţia braţului să ne devie imediat şi cu totul clară; ceiace dovedeşte că inervările acestea ne pun la îndămînă semne locale musculare, caracteristice pentru fiecare poziţie a membrelor noastre. Prin urmare seriile considerate de Poincaré, pe lîngă că se termină toate cu aceleaşi sensaţii tactile şi vizuale, se termină şi cu acelaşi semn local de poziţie. Ceva mai mult, orice mişcare e subîntinsă de o serie de astfel de semne locale caracteristice poziţiilor prin care trece ea; şi e evident că toate poziţiile braţului,

definite fie prin aceste semne locale, fie prin imagini vizuale, constituesc o continuitate cu trei dimensiuni.

Să vedem acum în ce fel s'ar petrece lucrurile dacă, după cum afirmă Poincaré că e posibil, „am verifica o altă lege" pentru spaţiu decit tridimensionalitatea, ar trebui să afirmăm atunci că toate mişcările despre care zicem acum că sînt echivalente ca efect final, nu se identifică; deci, că ele nu definesc un singur punct (adică nu se termină în acelaşi punct pentru unul din degete) ci o continuitate de puncte cu una sau mai multe dimensiuni. De aici ar trebui să tragem concluzia că aceleiaşi imagini a minii sau a obiectului exterior îi corespund diverse poziţii a acestora; şi tot astfel, aceluiaşi semn local muscular îi vor corespunde diverse poziţii ale braţului. Dar atunci semnele locale musculare de poziţie şi, ceiace e mai grav, vederea însăşi ar deveni inutile.

Bineînţeles toate acestea nu schimbă esenţial concluziile lui Poincaré; ele arată numai că nevoia practică de a impune tridimensionalitate spaţiului e cu mult mai mare decit rezultă din analiza lui.

O altă observaţie care ne pare necesară în ce priveşte teoria lui Poincaré se rapoartă la pasagii ca acesta: „Quand on dit que nos sensations sont „étendues" on ne peut vouloir dire qu'une chose, c'est qu'elles se trouvent toujours associées à l'idée de certaines sensations musculaires, correspondant aux mouvements qui permettraient d'atteindre l'objet qui les cause..." Judecind după acest pasagiu şi după altele similare din Poincaré, opinia autorului pare a fi că analiza lui explică nu numai proprietăţile geometrice ale spaţiului dar şi spaţiul însuşi, adică ceiace îi constitue natura intimă: extensivitatea. Aceasta însă nu e cu putinţă.

E o mare distanţă între extensivitate, care e pentru noi o dată imediată, şi spaţiul organizat tridimensional; aceasta rezultă în chip evident şi din următorul fapt: Simţurile a căror date sînt extensive, pipăitul şi vederea, pot să perceapă numai suprafeţe nu şi volume. Cu toate acestea, după ce spaţiul e organizat, admitem că singure volumele, adică corpurile, există cu adevărat; suprafeţele rămin pentru noi simple abstracţii caşi liniile sau punctele. Aşa dar, ceiace era singura realitate cit timp avem a face cu extensivitatea amorfă nu mai e decit o abstracţie în ochii interpretării spaţiale.

Putem admite ca experienţele lui Poincaré să dea tridimensionalitate acestei extensivităţi iniţial amorfe, dar nu că extensivitatea ar putea rezulta *în chip logic* din combinarea senzaţiilor, dacă nu le considerăm extensive dela inceput. Teoriile empiriste ale spaţiului nu pot, prin natura lor, să fie hipoteze explicative.

Caracteristică din acest punct de vedere e teoria lui Wundt:

Semnele locale ale sensaţiilor n'ar fi interpretate spaţial atita timp cit datele fiecărui simţ rămin separate de celelalte. Combinarea lor în conştiinţă însă constitue o „sinteză creatoare", graţie căreia extensivitatea ia fiinţă. Această sinteză e un fapt ultim al conştiinţei, un fenomen inexplicabil. Tot astfel din combinarea oxigenului cu hidrogenul obţinem apa, care e cu totul deosebită şi de unul şi de altul, fără să ne putem da seama cum a fost posibil acest rezultat. Fatal, orice teorie empiristă va trebui să capituleze în faţa unei „sinteze creatoare" analoage.

Asemenea unui plan putem considera sunetele ca formind o continuitate cu două dimensiuni: înălţimea şi intensitatea. Timbrul, a cărui continuitate e mai puţin evidentă şi de altă natură, va juca un rol asemănător cu coloraţia planului. De ce nu percepem o suprafaţă cind o măsurăm cu privirea sau o urmărim pipăind-o? Nu există răspuns la această întrebare. În orice caz, dacă încercăm să exprimăm diferenţa fundamentală între aceste două percepţii ne vom opri la termini ca: „exterior", „obiectiv", „extensiv", care sînt elemente într'adevăr ireductibil spaţiale.

E de remarcat că toate experienţele de care vorbeşte Poincaré nu presupun de loc cunoaşterea acestor elemente esenţial spaţiale; autorul însuşi ne spune în repetate rînduri că el socoteşte sensaţiile ca inextensive înainte de construirea spaţiului. Urmează de aici că fiinţa cu conştiinţă impersonală imaginată de noi, şi la care ne întoarcem după această lungă digresiune, ar fi şi ea capabilă de acele experienţe şi că ar putea să tragă din ele concluzii asemănătoare cu ale noastre. Ar fi chiar foarte practic pentru ca să facă aceasta. Ar putea şi ea spre exemplu constata, că un număr de sensaţii cinestetice se termină cu acelaşi sensaţie tactilă, prin acelaşi semn local de poziţie şi prin acelaşi acord de sensaţii vizuale elementare. În mintea ei deasemenea toate aceste sensaţii cinestetice se vor contopi într'un singur element corespunzind punctului nostru şi pe care l-am putea numi pseudo-punct. Mai exact vom explica astfel lucrurile: O anumită sensaţie elementară vizuală fiind dată, experienţa va arăta fiinţei că multe senzaţii cinestetice se termină cu aceiaşi sensaţie tactilă. Aceste trei elemente senzoriale se contopesc în pseudo-punct, iar toate pseudo-punctele vor forma o continuitate cu trei dimensiuni, pseudo-spaţiul.

Asociaţiile dintre elementele pseudo-spaţiului ar putea deveni din ce în ce mai strînse, prin aceasta pseudo-spaţiul să-şi afirme din ce în ce făptura individuală, să joace un rol tot mai mare în viaţa psihică a fiinţei, fără ca prin aceasta să se apropie cu un pas de spaţialitatea în senzul nostru. Dimpotrivă, va continua să rămîe de aceiaşi natură cu continuitatea sunetelor descrisă mai sus. Îi vor lipsi prin urmare însuşirile de exterioritate, de extensivitate, de obiectivitate,

*

Odată izolate elementele succesive şi simultane cuprinse de percepţia ei, posedind ideia cantităţii graţie intervalelor dintre sensaţii, fiinţa imaginată de noi ar putea, în teorie cel puţin, să-şi construiască din datele ei impersonale o ştiinţă a eului-tot, o combinaţie de psihologie şi de fizică. Celace e sigur însă e că în nici un chip n'ar putea să inventeze filozofia şi sisteme filozofice. Căci sfera întreagă a cunoştinţii ei nu va fi desbinată ci armonică şi unitară. Fiinţa aceia nu va fi, pe de o parte receptacolul, condiţia de existenţă a orice, pe de alta „un faible roseau". Conştiinţa ei nu va fi, ca a noastră, o antinomie continuă şi iritantă, izvor de hipoteze şi de sisteme filozofice desperate asemănătoare unor încercări convulsive de a ne deştepta dintr'un coşmar. Eul şi non-eul identificaţi printr'o sinteză superioară în conştiinţa ei, împăcată în sine însăşi, totul n'ar fi decît în ea şi prin ea, şi până într'atît încît afirmaţia contrară n'ar mai avea nici un senz. Cred că aţi recunoscut după aceste trăsături de cine e vorba: fiinţa noastră ar fi Dumnezeu. Dar— ştiu că această afirmaţie va părea stranie credincioşilor—e probabil că acest fel de Dumnezeu se găseşte, în foarte multe exemplare chiar, pe pămînt: vreau să vorbesc de animalele inferioare. Vom vedea într'adevăr că, după toate probabilităţile, ne apropiem de conştiinţa impersonală pe măsură ce coborîm scara biologică.

Toate acestea dovedesc că impersonalitatea e forma de echilibru stabil a conştiinţei, forma subt care ea realizează tendinţele ce rezultă din esenţa naturii sale. Eul tinde, prin logica şi firea sa intimă, să înghită tot ce nu e el, pentru ca în urmă să moară ca *eu* reapărind ca *tot*. Feuerbach spunea că Dumnezeu e omul dus până la ultimele consecinţe, omul „achevé". Cele ce preced pledează, după cum vedem, în acelaşi sens.

*

Iată acum care a fost, după părerea noastră, experienţa care a desbinat unitatea armonică *a eului-tot*, desfăcându-l în *eu* şi *tot* sau mai bine zis în *eu* şi *non-eu*.

Intre toate corpurile din natură, adică între toate mănunchiurile de sensaţii actuale şi posibile, fiinţa cu conştiinţă impersonală va distinge unul ca avînd însuşiri cu totul deosebite: trupul ei. Intre deosebirile acestuia faţă de celelalte corpuri ne interesează mai ales următoarea: O mişcare a trupului propriu ar fi pe deoparte, pentru ochii fiinţei mişcări de imagini vizuale ca atîtea altele în natură, pe de alta un şir de sensaţii cinestetice întovărăşite de voinţă; sunetul vocii ei va fi pe de o parte, pentru auz, un zgomot analog atîtor altora, pe de alta o sforţare a muşchilor toracelui şi a coardelor vocale. Astfel impresiilor actuale şi posibile constituind un corp oarecare, li se va adăoga în cazul trupului propriu un număr de impresii de altă natură.

Să numim aceste două feţe ale trupului propriu, respectiv jumătatea obiectivă şi cea subiectivă a cunoaşterii lui (deşi, evident, aceşti termeni, cu înţelesul pe care li-l atribuim noi, n'ar avea nici un sens pentru fiinţă). Dar fiinţa va întîlni în experienţa ei fenomene foarte asemănătoare cu cele din jumătatea obiectivă, neîntovărăşite însă de fenomenele respective din jumătatea subiectivă. In limbajul nostru am zice că fiinţa percepe trupurile altor animale.

Chiar după cunoaşterea acestora, fiinţa ar putea, fără inconsecvenţă, să menţie interpretarea impersonală a percepţiilor, interpretarea firească a conştiinţei. Fiinţa s'ar mărgini deci să constate că mişcările, ca date vizuale spre exemplu sînt, unele şi în anumite împrejurări, întovărăşite de sensaţii cinestetice şi de voliţiune, iar altele, foarte asemănătoare celor dintâiu dar nu identice cu ele (căci putem chiar cu ochii numai să deosebim mişcările noastre de ale altora) se efectuează fără acele întovărăşiri. Logic nu e nici o necesitate pentru dînsa să deducă de aici că primele mişcări sînt ale ei, cele de al doilea ale altora. Necesitatea, practică dacă nu logică, a unei interpretări nouă începe atunci cînd animalul inferior, pe care îl reprezintă acum fiinţa, intră în relaţii oarecum sociale—dînd cuvîntului un sens foarte larg—cu alte animale. In relaţiile acestea, să le numim primitiv-sociale, fie ele de alianţă sau de duşmănie, animalul va avea o vădită superioritate dacă va şti să interpreteze acţiunile semenilor ca urmări ale unor intenţii, după cum sînt şi acţiunile lui.

Lucrurile se petrec probabil astfel: experienţa dovedeşte fiinţei că unele mişcări, pe lîngă că sînt asemănătoare cu cele voliţionale, se mai petrec caşicum ar fi şi ele voliţionale, caşicum ar urmări scopuri asemănătoare cu ale ei; şi că dacă le socoteşte *caşicum* ar avea un substrat de voinţă şi de intenţii, altele decît voinţa şi intenţiile ei, va putea să cunoască dinainte până la un punct acele mişcări şi să se folosească de această cunoştinţă. In orice caz le va prevedea mult mai exact decît dacă n'ar avea la îndămînă decît experienţa neinterpretată astfel. Dar chiar subt această formă hipotetică, chiar prin faptul că fiinţa concepe numai noţiunea unor stări de conştiinţă în afară de conştiinţa ei, dînsa crează pe de o parte ideia acestei conştiinţe proprii a eului, şi pe de alta ideia unei date care să fie altceva decît o însuşire a eului, non-eul. Etapa a doua, trecere dela hipoteză la convingere, e mult mai uşoară şi nu comportă o revoluţionare a conştiinţei ca cea dintâiu.

Atribuirea unui substrat psihic unora din mişcările observabile nu presupune, bineînţeles, şi interpretarea lor spaţială; dovadă e că Berkeley a putut să construiască cu perfectă consecvenţă şi coerenţă un sistem filozofic, după care nu există decît „suflete", iar lumea materială n'are realitate proprie. Dar

Odată izolate elementele succesive şi simultane cuprinse de percepţia ei, posedînd ideia cantităţii graţie intervalelor dintre senzaţii, fiinţa imaginată de noi ar putea, în teorie cel puţin, să-şi construiască din datele ei impersonale o ştiinţă a eului-tot, o combinaţie de psihologie şi de fizică. Celace e sigur însă e că în nici un chip n'ar putea să inventeze filozofia şi sisteme filozofice. Căci sfera întreagă a cunoştinţii ei nu va fi desbinată ci armonică şi unitară. Fiinţa aceia nu va fi, pe de o parte receptacolul, condiţia de existenţă a orice, pe de alta „un faible roseau". Conştiinţa ei nu va fi, ca a noastră, o antinomie continuă şi iritantă, izvor de hipoteze şi de sisteme desperate asemănătoare unor încercări convulsive de a ne deştepta dintr'un coşmar. Eul şi non-eul identificaţi printr'o sinteză superioară în conştiinţa ei, împăcată în sine însăşi, totul n'ar fi decît în ea şi prin ea, şi până într'atît încît afirmaţia contrară n'ar mai avea nici un senz. Cred că aţi recunoscut după aceste trăsături de cine e vorba: fiinţa noastră ar fi Dumnezeu. Dar— ştiu că această afirmaţie va părea stranie credincioşilor — e probabil că acest fel de Dumnezeu se găseşte, în foarte multe exemplare chiar, pe pămînt: vreau să vorbesc de animalele inferioare. Vom vedea într'adevăr că, după toate probabilităţile, ne apropiem de conştiinţa impersonală pe măsură ce coborîm scara biologică.

Toate acestea dovedesc că impersonalitatea e forma de echilibru stabil a conştiinţei, forma subt care ea realizează tendinţele ce rezultă din esenţa naturii sale. Eul tinde, prin logica şi firea sa intimă, să înghită tot ce nu e el, pentru ca în urmă să moară ca *eu* reapărînd ca *tot*. Feuerbach spunea că Dumnezeu e omul dus până la ultimele consecinţe, omul „achevé". Cele ce preced pledează, după cum vedem, în acelaşi sens.

*

Iată acum care a fost, după părerea noastră, experienţa care a desbinat unitatea armonică *a eului-tot*, desfăcându-l în *eu* şi *tot* sau mai bine zis în *eu* şi *non-eu*.

Intre toate corpurile din natură, adică între toate mănunchiurile de senzaţii actuale şi posibile, fiinţa cu conştiinţă impersonală va distinge unul ca avînd însuşiri cu totul deosebite: trupul ei. Intre deosebirile acestuia faţă de celelalte corpuri ne interesează mai ales următoarea: O mişcare a trupului propriu ar fi pe deoparte, pentru ochii fiinţei mişcări de imagini vizuale ca atîtea altele în natură, pe de alta un şir de senzaţii cinestetice întovărăşite de voinţă; sunetul vocii ei va fi pe de o parte, pentru auz, un zgomot analog atîtor altora, pe de alta o sforţare a muşchilor toracelui şi a coardelor vocale. Astfel impresiilor actuale şi posibile constituind un corp oarecare, li se va adăoga în cazul trupului propriu un număr de impresii de altă natură.

Să numim aceste două feţe ale trupului propriu, respectiv jumătatea obiectivă şi cea subiectivă a cunoaşterii lui (deşi, evident, aceşti termeni, cu înţelesul pe care li-l atribuim noi, n'ar avea nici un sens pentru fiinţă). Dar fiinţa va întîlni în experienţa ei fenomene foarte asemănătoare cu cele din jumătatea obiectivă, neîntovărăşite însă de fenomenele respective din jumătatea subiectivă. In limbajul nostru am zice că fiinţa percepe trupurile altor animale.

Chiar după cunoaşterea acestora, fiinţa ar putea, fără inconsecvenţă, să menţie interpretarea impersonală a percepţiilor, interpretarea firească a conştiinţei. Fiinţa s'ar mărgini deci să constate că mişcările, ca date vizuale spre exemplu sînt, unele şi în anumite împrejurări, întovărăşite de senzaţii cinestetice şi de voliţiune, iar altele, foarte asemănătoare celor dintăiu dar nu identice cu ele (căci putem chiar cu ochii numai să deosebim mişcările noastre de ale altora) se efectuează fără acele întovărăşiri. Logic nu e nici o necesitate pentru dînsa să deducă de aici că primele mişcări sînt ale ei, cele de al doilea ale altora. Necesitatea, practică dacă nu logică, a unei interpretări nouă începe atunci cînd animalul inferior, pe care îl reprezintă acum fiinţa, intră în relaţii oarecum sociale—dînd cuvîntului un sens foarte larg—cu alte animale. In relaţiile acestea, să le numim primitiv-sociale, fie ele de alianţă sau de duşmănie, animalul va avea o vădită superioritate dacă va şti să interpreteze acţiunile semenilor ca urmări ale unor intenţii, după cum sînt şi acţiunile lui.

Lucrurile se petrec probabil astfel: experienţa dovedeşte fiinţei că unele mişcări, pe lîngă că sînt asemănătoare cu cele voliţionale, se mai petrec caşicum ar fi şi ele voliţionale, caşicum ar urmări scopuri asemănătoare cu ale ei; şi că dacă le socoteşte *caşicum* ar avea un substrat de voinţă şi de intenţii, altele decît voinţa şi intenţiile ei, va putea să cunoască dinainte până la un punct acele mişcări şi să se folosească de această cunoştinţă. In orice caz le va prevedea mult mai exact decît dacă n'ar avea la îndămînă decît experienţa neinterpretată astfel. Dar chiar subt această formă hipotetică, chiar prin faptul că fiinţa concepe numai noţiunea unor stări de conştiinţă în afară de conştiinţa ei, dînsa creiază pe de o parte ideia acestei conştiinţe proprii a eului, şi pe de alta ideia unei date care să fie altceva decît o însuşire a eului, non-eul. Etapa a doua, trecere dela hipoteză la convingere, e mult mai uşoară şi nu comportă o revoluţionare a conştiinţei ca cea dintăiu.

Atribuirea unui substrat psihic unora din mişcările observabile nu presupune, bineînţeles, şi interpretarea lor spaţială; dovadă e că Berkeley a putut să construiască cu perfectă consecvenţă şi coherenţă un sistem filozofic, după care nu există decît „suflete", iar lumea materială n'are realitate proprie. Dar

dacă interpretarea spaţială nu se poate deduce pe cale logică din cea dintâiu, ea devine totuşi cu mult mai necesară din două motive:

Experienţa primitiv-socială dovedeşte fiinţei că în împrejurări identice semenele ei percep complexe de senzaţii la fel cu ale ei şi că aceste complexe le garantează acestora posibilitatea altor senzaţii, iarăşi ca şi ale ei. Astfel vedem senzaţiile depărtindu-se din ce în ce de punctul lor de plecare şi devenind tot mai abstracte: la început ele sînt date actuale, însuşiri ale eului-tot; apoi pot fi numai posibile, cu condiţia ca alte senzaţii să fie actuale; pe urmă fiinţa admite existenţa unor senzaţii analoage cu ale ei dar în cuprinsul unei alte conştiinţe; în fine, acestea din urmă pot garanta la rîndul lor posibilitatea de realizare a unor alte senzaţii, date astfel şi virtual şi în altă conştiinţă decît a ei. Prin aceasta obiectul a ajuns să simbolizeze un mare număr de fenomene reale sau posibile, legate între ele prin legi complicate. Ar fi deci foarte comod pentru gîndirea fiinţei, ca obiectul să se individualizeze, adică să devie un corp în sensul nostru de azi. Pentru aceasta trebue să mai facem un pas şi cel din urmă în îndepărtarea obiectului de subiect: Trebue anume să-i atribuim o existenţă proprie, independentă de senzaţii, trebue să presupunem că el continuă să existe chiar atunci cînd nimeni nu-l percepe prin simţuri. Dar e evident că această obiectivare e condiţionată de apariţia prealabilă a ideii de spaţiu. N'am putea concepe fiinţa acelui obiect care n'ar fi dat nici actual nici virtual în nicio conştiinţă, dacă n'am avea spaţiul drept receptacol.

Acestei cerinţe de ordin practic i se adaogă o alta mai imperioasă încă, de ordin logic: Prin faptul că fiinţa admite multiplicitatea conştiinţelor, ea afirmă o multiplicitate de totalităţi absolute, o pluralitate de universuri coexistente. Dar e evident că această concepţie e contradictorie, realitatea integrală nu poate fi decît una. Rolul acestei realităţi unice îl joacă universul material, iar percepţiile noastre nu sînt decît cópii parţiale şi trecătoare ale acesteia; şi ştim că existenţa în afară de orice conştiinţă nu o putem concepe decît graţie spaţiului.

Prin aceasta conştiinţa nu se desbară cu totul de contradicţie; căci eul continuă a fi pentru noi, de drept, totalitatea realităţii care, de fapt, s'a emancipat de subt tutela noastră, iar starea de drept şi cea de fapt sînt incompatibile. Totuşi iraţionalitatea cunoştiinţei ar fi încă mai accentuată dacă am admite pluralitatea conştiinţelor fără să postulăm existenţa lumii materiale ca trăsătură de unire între ele.

*

Nu trebue să se creadă că cele de mai sus au pretenţia de a reprezenta *explicaţia* personalizării conştiinţei şi spaţializării percepţiei. Am văzut că în ce priveşte spaţiul el nu e întru nimic cuprins în ideia de senzaţie. Dar din nimic nu poate ieşi—logic cel puţin—nimic. Prin combinarea unor anumite elemente nu poţi *explica* apariţia unui element esenţial deosebit,

oricît de folositoare ar fi prezenţa acestuia. Tot astfel, oricît de mare ar fi avantajul interpretării ca rezultat voliţional al unor anumite mişcări, acest avantaj nu poate explica saltul în altă lume oarecum a conştiinţei iniţial impersonale. Deaceia, dacă admitem că evoluţia descrisă corespunde unei succesiuni reale cronologice şi nu numai logice, şi dacă vrem ca această evoluţie să fie raţională, trebue să adăogăm că dela început conştiinţa primitivă avea o vagă nuanţă de personalitate şi senzaţiile primitive o vagă tendinţă spre obiectivare şi localizare. Astfel e probabil că, pe măsură ce considerăm animale mai inferioare, psihicul lor tinde spre conştiinţa impersonală fără să o atingă însă.

Ce-i dreptul, nevoia de a raţionaliza cunoştinţa a mai impus şi alte convingeri contrare intuiţiei şi convingerilor de până atunci. Astăzi după patru sute de ani, multor oameni culţi le e încă greu să-şi imagineze antipodele. Transformarea ideilor de „sus" şi „jos" din noţiuni absolute în date relative a părut pe vremuri cel puţin tot atît de minunată şi de absurdă, ca astăzi afirmaţiile lui Einstein; şi unele şi celelalte s'au impus totuşi. Dar deosebirea e că, în cazurile acestea din urmă, nu era vorba de crearea unei noţiuni cu totul nouă, ci de imperecherea unor însuşiri cunoscute, cu nişte date deasemenea cunoscute. „Sus" şi „jos" erau direcţii privilegiate; ele au fost asimilate unor direcţii oarecare şi prin aceasta relativizate; modelul după care trebuia schimbată interpretarea direcţiilor privilegiate exista. Deasemenea „mai mare", „mai mic", sînt noţiuni curente pe care trebue să ne învăţăm a le aplica azi în chip cu totul neaşteptat şi paradoxal pentru noi, spaţiului şi timpului, conform teoriei relativităţii. Dimpotrivă, în ce priveşte fiinţa noastră, ea ar fi trebuit să creeze idei cu totul nouă: Ideia unei realităţi în afară de conştiinţa ei, şi cea a spaţiului.

* * *

Un indiciu că experienţe de ordin social au fost acele care au determinat obiectivarea percepţiei, şi că fapte de acelaşi ordin continuă să o menţină şi chiar să o consolideze pe cît se mai poate, e următorul: în sistemul nostru de conştiinţă lumea materială luată în întregime e exterioară imuabil şi definitiv. Totuşi senzaţiile, a căror complexe constituesc însuşirile obiectelor, luate în parte, sînt în acelaşi timp date subiective ale conştiinţei. Însă senzaţiile, aceste fenomene cu două feţe, pot redeveni exclusiv subiective: un daltonist care vede galbene lucrurile de culoare roşie are, zicem noi, o impresie care nu corespunde realităţii. Condiţia necesară pentruca percepţia să constitue date obiective este ca ea să fie asemănătoare cu percepţia majorităţii oamenilor. Evident, o condiţie de natură socială.

E drept că daltonistul, chiar dacă va şti că e supus unei iluzii, nu se va putea împiedica să perceapă culoarea galbenă ca o însuşire a obiectului. Cu toate acestea se dovedeşte aci

importanţa influenţei sociale care, dacă nu mai poate să subiectiveze cu adevărat senzaţia, decretează totuşi această subiectivare şi o impune chiar convingerii celui interesat.

*

După teoria nativistă a spaţiului senzaţiile sint extensive dela începutul experienţei noastre individuale; spaţialitatea ar fi deci o însuşire inerentă lor; ele nu şi-o capătă graţie experienţei sau combinaţiilor între ele însile. Chiar dacă vom admite această teorie, mai raţională decit cea empiristă, putem totuşi să ne întrebăm dacă lucrurile au fost astfel şi la speciile care au precedat omul, dacă, cu alte cuvinte, extensivitatea e o însuşire *esenţial* inerentă senzaţiilor.

Am avea o primă prezumţie în favoarea uneia sau a celeilalte alternative cunoscînd dacă datele *tuturor* simţurilor sint pentru noi extensive sau nu. Pentru a răspunde la această întrebare cred că introspecţia e suficientă. Simţurile indiscutabil spaţiale fiind pipăitul şi vederea, să analizăm din acest punct de vedere auzul, spre exemplu.

In primul rînd va trebui să facem abstracţie pe cit se poate de asociaţiile spaţiale ale sunetelor. Ştim că orice sunet are o cauză în spaţiu şi sîntem tentaţi deaceia să-l localizăm în punctul „de unde pleacă". Dar aceasta e o operaţie intelectuală şi nu o dată imediată. Să presupunem că cu ochii închişi, ascultăm sirena depărtată şi uniformă a unei fabrici, fără să ne preocupe cituşi de puţin nici cauza sunetului, nici direcţia de unde vine. Ni se pare evident că în acest caz sunetul nu va avea nimic spaţial. Nu va fi localizat nici în afară de noi nici în ureche. Cu cit ne vom adinci în ascultarea lui, cu atit senzaţia se va apropia de „însuşirea impersonală" a fiinţei presupuse. După cum vedem conştiinţa impersonală în sensul nostru nu e cu totul inimaginabilă. Chiar unele din simţurile noastre ne pot servi, cu oarecare aproximaţie, fragmente dintr'însa.

Lucrul e şi mai evident în ce priveşte mirosul. Senzaţia olfactivă de asemenea nu numai că nu o localizăm în afară decit *a posteriori*, prin asociaţii de idei foarte evidente, dar nu o localizăm nici măcar în punctul iritat, pe mucoasa nasului. Acest al doilea fel de localizare se face în chip imediat numai cînd senzaţia devine neplăcut de puternică. Dar atunci nu localizăm senzaţia olfactivă ci pe cea afectivă, nu mirosul ci usturimea. Intr'adevăr, e necesar ca durerea să fie totdeauna localizată, pentru ca mişcările să poată interveni eventual, îndepărtîndu-i cauza. Căci mişcările fiind cu deosebire percepute spaţial, senzaţiile care au nevoe de ele trebue să vorbească aceeaşi limbă cu dinsele, să fie şi ele spaţializate.

*

Am văzut că acţiunile fiinţei imaginare ar putea fi aceleaşi,

indiferent dacă percepţia ei ar fi extensivă sau nu. De aici urmează că nu e posibilă o experienţă crucială care să ne dovedească dacă un animal cunoaşte sau nu spaţiul. Nu se pot face în această privinţă decit hipoteze bazate mai ales pe analogii. Astfel animalele superioare sînt prea asemănătoare omului ca organe, ca centre nervoase, ca condiţii de viaţă, pentru ca cineva să poată admite că le-ar lipsi o formă a percepţiei atit de universală şi fundamentală la om. In ce priveşte animalele inferioare însă, mai multe indicii ne par a arăta că, pe măsură ce acea inferioritate se accentuează, percepţia spaţială se apropie de cea subiectivă.

Despre cel dintăiu indiciu, care e oarecum aprioric, am mai vorbit: conştiinţa impersonală şi percepţia inextensivă fiind anterioare logic, sîntem tentaţi să admitem că sînt anterioare şi cronologic. Din faptul că aceste forme ale conştiinţei şi percepţiei sînt forme de echilibru stabil sufletesc, rezultă că ele constitue probabil structura psihică rudimentară.

Celelalte indicii sînt următoarele: 1) Simţul din care par a se fi dezvoltat celelalte e cel olfactiv. Centrele olfactive care la om nu sînt nici cit un bob de mazăre, sînt mult mai voluminoase la animalele inferioare. Cînd apare întâiu pătura corticală, anume la reptile, ea e un organ exclusiv al mirosului după Edinger. Dar mirosul e între simţuri cel cu localizarea cea mai vagă.

2) Viaţa primitiv socială, relaţiile dintre animale, devin tot mai puţin strînse şi mai simple cu cit animalele sînt mai inferioare. Cu experienţa socială însă dispare şi principala utilitate practică şi logică a spaţiului.

3) E admis în genere că viaţa intelectuală a animalelor inferioare e foarte simplă. Dar am văzut că percepţia spaţială însamnă un sistem complicat de simbolizări şi interpretări, fapt despre care nu ne mai dăm samă fiindcă atit noi cît mai ales străbunii noştri am trăit în prea lungă familiaritate cu spaţiul. Interpretarea subiectivă a percepţiei e mult mai simplă, mai „imediată" şi deci cu mult mai potrivită pentru animalele inferioare.

Să vorbim acum de etapa precedentă acesteia, aceia dintre conştiinţa impersonală şi cea personală, şi după trecerea căreia fiinţa admite existenţa fenomenelor psihice în afară de conştiinţa ei. Şi aci cele mai multe din acţiunile animalelor nu dovedesc nimic. Spre exemplu: un animal stînd la pîndă în aşteptarea prădei evită de a face orice zgomot. Acest fapt se poate explica tot atit de bine în două feluri: Ori animalul îşi dă sama că prada poate să audă zgomotul cum aude şi el, şi va evita atunci pericolul cum e şi obiceiul lui; ori, o experienţă lungă ancestrală şi personală îi spune că de cîte ori provoacă zgomot, anumite senzaţii unele gustative, altele de potolire a foamei, nu mai pot urma unor anumite senzaţii vizuale şi unor altora voliţionale, de mişcare.

Dar pe acest tărîm avem şi acţiuni concludente: dacă, de pildă observăm la un animal semne sigure de simpatie sau de ură în sens human sau pseudo-human faţă de o altă fiinţă, putem conchide că ştie de existenţa altor conştiinţe asemănătoare cu a sa.

Şi aici indiciile îmi par că tind să ne conducă la aceiaşi concluzie în ce priveşte animalele inferioare; toate argumentele de mai sus, afară de cel dela punctul (1) se potrivesc şi în cazul de faţă, cu deosebire că argumentul dela punctul (2) are o mai mare greutate aici.

Trecerea între ceiace numim starea de drept şi starea de fapt a conştiinţei s'a făcut probabil în chip progresiv. Căci, evident, dificultăţile practice şi logice nu se prezentau animalelor inferioare clare şi precise aşa cum se prezintă fiinţei noastre imaginare. În mintea lor dificultăţile se traduceau probabil prin vagi tendinţe semi-conştiente, iar efectele acestora se realizau pe încetul în curs de sute de generaţii. E drept că limbajul nu poate descrie şi defini astfel de stări intermediare, ba chiar nici nu putem să ni le închipuim bine. S'ar părea că o însuşire nu poate fi decît ori un accident al sufletului, o stare a mea, ori o calitate exterioară mie. Dar această situaţie, pe baza căreia legiferează logica azi, poate fi termenul unei lungi evoluţii. Ştim că percepţia e obiectivă atunci cînd e aceiaşi la majoritatea oamenilor, şi cum această majoritate poate fi mai mare sau mai mică, vedem că şi azi încă obiectivitatea poate fi relativă într'un anume sens. Exterioritatea a putut să înceapă prin a fi o vagă impresie care, cu timpul, devenind mai precisă şi mai puternică a ajuns însuşirea diametral opusă subiectivităţii.

* * *

Am făcut cunoştinţă cu un *eu* infinit mare şi care e nimicit de propria lui bogăţie. Vom cunoaşte acum un *eu* redus la un infinit mic şi a cărui realitate e problematică.

*

Ce ne garantează, mai bine zis, ce defineşte identitatea unui obiect în cuprinsul experienţii curente? La prima vedere s'ar părea că această funcţiune o îndeplineşte continuitatea însuşirilor lui. Dar iată un exemplu în flagrantă contradicţie cu această aparenţă: Luăm o cantitate de apă şi o vaporizăm, astfel că în locul apei avem o substanţă cu însuşiri complect deosebite. Cu toate acestea zicem că vaporii sînt tot apa de adineaori subt altă formă. Condiţia pentru ca să dăm fenomenului această interpretare, a identităţii substanţelor, e ca, pe deoparte schimbarea să se poată petrece gradual, subt supravegherea noastră, pe

de alta ca, în condiţii date, să fie posibilă şi transformarea contrarie, a vaporilor în apă, în exemplul nostru.

E evident că ar fi tot atît de potrivită şi interpretarea opusă: dacă am admite că în anumite condiţii apa dispare şi că pe aceiaşi măsură apare în locul ei o altă substanţă, vaporii, n'am fi de loc în contradicţie cu experienţa. Am putea chiar descrie fenomenul în toate amănuntele, în limbajul potrivit acestei interpretări a dualităţii substanţelor. Aşa dar din punct de vedere al experienţii nu e nici o deosebire dacă privim apa şi vaporii ca una şi aceiaşi entitate sau ca două entităţi deosebite. Unde e atunci de fapt deosebirea între aceste două interpretări? Şi mai ales, ce sens are afirmaţia că două substanţe cu însuşiri complect diferite sînt *aceiaşi* substanţă?

Dacă vom analiza actul intuitiv prin care unificăm apa cu vaporii, vom vedea că identificarea se face atribuind materiei o individualitate. Şi atunci, evident, la fel va trebui explicată continuitatea în timp a oricărui corp. Zicem că un corp e totdeauna el însuşi pentrucă îi atribuim, fără să ne dăm precis sama, un *eu*, deci o permanenţă asemănătoare cu a noastră.

Mai e un alt gen de identitate obiectivă: Un vîrtej schimbă într'una aerul pe care îl cuprinde în mişcarea lui giratorie, şi cu toate acestea el persistă în a rămîne *acelaşi* vîrtej pentru noi. Aşa dar în două cazuri cu totul deosebite atribuim identitatea: cînd presupunem că părţile componente rămîn aceleaşi—aceasta ar fi identitatea propriu zisă—şi cînd se menţin însuşirile.

Am spus că identitatea eului, singura identitate adevărată originară, serveşte de model pentru crearea identităţii fenomenelor exterioare. Să încercăm a afla ce înţeles are această identitate fundamentală.

*

Ne gîndim oare la identitatea corpului nostru cu el însuşi, cînd constatăm că *eul* e acelaşi în timp? Dacă ar fi aşa ne-am învîrti într'un cerc vicios, căci am văzut că în realitate lucrurile se petrec invers: ne gîndim la identitatea eului cînd postulăm identitatea unui corp; şi trupul omenesc n'ar avea de ce să facă excepţie la această regulă. Dimpotrivă, se ştie că toate substanţele compunînd trupul viu se primenesc în decursul timpului, aşa că după o epocă destul de lungă nici un atom din trup nu mai rămîne „acelaşi"; şi această convingere nu o împiedică întru nimic pe acea a identităţii lui. Am văzut ce-i dreptul că şi un vîrtej rămîne pentru noi identic cu sine, cu toate că cuprinde tot timpul alte elemente. Dar trupul omenesc poate să-şi schimbe şi însuşirile oricît de mult, fără a înceta de a fi acelaşi. Aşa dar identitatea lui, nefiind definită nici prin permanenţa elementelor constitutive, nici prin acea a însuşirilor lui, nu poate

fi explicată decît prin identitatea eului spiritual de care e legat trupul.

Din copilărie până la bătrîneţe însuşirile spirituale se schimbă de asemenea atît de mult încît nici ele nu pot constitui identitatea eului.

Rămîne memoria ; ea pare într'adevăr a fi principiul identificării. „Eu" cel de azi aşi fi deci acelaşi cu cel din trecut, pentrucă memoria poate, până la un punct, să realizeze din nou acest trecut, făcîndu-l contemporan cu mine, cu eul de azi. Şi cu toate acestea e în fiecare din noi o convingere intimă, intuitivă, care contrazice afirmaţia aceasta.

În felul de a vorbi şi de a gîndi de toate zilele putem găsi primele indicii ale acestei convingeri.

Cînd cineva zice : „aşi vrea să fiu în locul cutăruia", aceasta poate avea mai multe înţelesuri : dacă astfel se exprimă dorinţa de a te afla într'o anumită situaţie, cazul nu e interesant pentru noi. Dacă vrei să ai anumite însuşiri trupeşti sau sufleteşti, atunci dorinţa presupune celace afirmam mai sus : că schimbarea acestora nu atinge identitatea eului ; căci cel ce exprimă dorinţa socoteşte, evident, că va rămîne tot el cu toată schimbarea. Dar dacă doreşti să-ţi înlocueşti şi amintirile ? Ce sens are, cu alte cuvinte, fraza : „Aşi fi vrut să trăesc *eu* viaţa lui dela un capăt la altul, şi el pe a mea ?" În ochii unei logici severe această dorinţă n'are nici un sens. Într'adevăr, dacă toate componentele unei individualităţi sînt schimbate cu altele, ce înţeles are să vorbeşti caşicum ar fi vorba de acelaşi *eu ?* Unei dorinţi ca cea de mai sus logica ar trebui deci să-i răspundă : „Dacă trupul tău şi poziţia lui în spaţiu, însuşirile şi trecutul tău reprezentat prin memorie ar fi schimbate cu ale celuilalt şi invers, totul ar fi caşi acuma, nimic nu ar fi schimbat." Şi cu toate acestea nu te poţi dezbăra de impresia că dorinţa de mai sus are o ţintă foarte bine definită pentru intuiţie, fără să poţi explica în ce constă.

*

Să ne închipuim două grămezi de pietre, una aşezată în A alta în B. Să presupunem că toate pietrele din A sînt aduse pe rînd în B iar cele din B în A. Grămezile vor fi aceleaşi ca cele dela început, şi îşi vor fi schimbat între ele numai poziţiile din spaţiu. Dacă readucem prima grămadă în A şi pe a doua în B totul va fi ca la început, nimic nu ne va mai îndreptăţi să vorbim de vre-o schimbare între grămezile de pietre. Lucrul e atît de evident şi dela sine înţeles, încît ar părea absurdă chiar întrebarea dacă, procedînd astfel cu două complexe oarecare, rezultatul e acelaşi sau nu. Şi totuşi într'un singur caz, întrebarea aceasta se impune şi rămîne fără răspuns. Să vedem, într'adevăr :

Presupunem că deşteptîndu-mă dimineaţa şi lăsînd gîndul să se întoarcă în trecut, aşi găsi aci o parte din amintirile mele înlocuite cu altele, trăite în realitate de alt om. Bineînţeles, eu nu mi-aşi da samă de aceasta ci aşi fi convins că acele fapte fac cu adevărat parte din trecutul meu. Totuşi aşi fi încurcat şi uimit prin acela că amintirile mele sînt în contradicţie unele cu altele, nu se potrivesc, nu se îmbină între ele. Să mai presupunem că, pe cînd aşi încerca să fac ordine în memoria mea, celelalte amintiri cu adevărat ale mele ar fi înlocuite şi ele pe rînd, până la cea din urmă, prin faptele din trecutul celuilalt om, şi tot astfel ar fi înlocuite toate însuşirile mele sufleteşti. Acum memoria mi-e unitară, şi pot să o măsor dela un capăt la altul fără să mă împiedic. Singurul lucru care mai mă poate mira, care nu e în concordanţă cu noua memorie, e trupul meu şi odaia în care m'am deşteptat. Dar să ne închipuim că şi trupul devine identic cu acel al celuilalt om şi că ocupă şi acelaşi loc în spaţiu ca acesta din urmă. Presupunem în fine că aceiaşi evoluţie în sens invers o suferă acela pe care l-am numit „celălalt om" : toate componentele individualităţii lui sînt înlocuite cu ale mele.

Acum paralelismul e perfect între modificările suferite de cei doi oameni în modificările celor două grămezi de pietre. Şi într'adevăr, pentru orice observator exterior nu s'a schimbat nimic. Chiar cele două persoane interesate nu vor putea constata nici o schimbare. Şi cu toate acestea intuiţia de care vorbeam îmi spune că s'a petrecut o transmutare fundamentală, că cele două persoane se înşeală cînd cred că au trăit faptele pe care le reprezintă lor memoria, şi că fiecare va trăi de acum, mulţumită acestei transmutări, întîmplările hărăzite celuilalt.

Aşa dar acea intuiţie afirmă că există o esenţă a eului constituindu-i identitatea, independentă de trup, de însuşirile psihice şi de memorie ; căci toate aceste fiind înlocuite voiu spune totuşi că e vorba de acelaşi om căruia i-au fost schimbate trupul, însuşirile şi memoria. Chiar dacă aşi spune : „*Eu* m'am transformat în alt om," *eu* rămîne subiectul acestei afirmaţii iar intuiţia îmi spune că aci nu e vorba numai de un fel de-a se exprima ; şi celace e unic şi misterios aici, celace face să nu fim de loc siguri de veracitatea acestei intuiţii este că obiectul ei, *eul* independent de trup, însuşiri şi memorie, nu e dat de alminteri în nici un fel, nu există nici un detaliu sensibil care să-l reprezinte.

*

Nietzsche spune că, combinaţiile posibile ale materiei fiind în număr finit, combinaţia reprezentînd lumea noastră se va repeta după un număr imens de miliarde de secole, şi că deci, fiecare din noi are să-şi retrăiască atunci viaţa în chip absolut i-

dentic cu cea de azi. Sintem tentaţi să punem întrebarea: „Voiu fi *eu* acela care îmi voi retrăi viaţa sau un alt om la fel cu mine?" La această întrebare putem da răspunsuri deosebite, după cum ne îndoim sau nu de realitatea eului independent: Dacă definim eul prin memorie, atunci vom răspunde că în hipoteza lui Nietzsche e vorba de două persoane deosebite, întrucît dublul meu nu-şi va aduce aminte de faptele trăite de mine; şi aşa va trebui să fie, căci altfel viaţa lui psihică nu va mai fi identică cu a mea, întrucît eu n'am acele amintiri. Dacă însă dăm crezare intuiţiei eului independent, răspunsul nostru trebue să fie: „Omul acela va fi identic cu mine sau nu, după cum şirurile de fenomene psihice constituind cele două vieţi vor fi cuprinse de acelaşi *eu* sau nu. Căci, de sigur, la acel principiu misterios care perpetuează individualitatea ne referim în vorbirea curentă cînd zicem „eu".

Aşa dar însăşi punerea întrebării—dacă *eu* voiu fi sau nu acel om hipotetic—e o urmare a convingerii intime despre realitatea independentă a eului. Şi chiar faptul că Nietzsche e convins că am avea aface cu acelaşi om, deşi cele două vieţi nu sînt legate prin memorie, dovedeşte că era stăpînit, fără să-şi dea sama, de această convingere.

Argumentarea lui Nietzsche se bazează, în teoria „veşnicei reîntoarceri", pe infinitatea timpului. Putem să aplicăm însă aceiaşi argumentare şi spaţiului: Spaţiul fiind şi el infinit, iar combinaţiile materiei finite ca număr, se mai găseşte, la o depărtare îndeajuns imensă, o lume la fel cu a noastră, în care un om asemenea mie trăeşte o viaţă absolut asemenea cu a mea. Să facem abstracţie de corpurile celor doi oameni, şi să considerăm numai cele două şiruri de fenomene sufleteşti constituind vieţile lor. Ce ne îndreptăţeşte să vorbim de două şiruri psihice? Timpul nu le distinge, căci presupunem că detaliile respectiv asemănătoare sînt simultane; nici spaţiul, căci am făcut abstracţie de trupuri, deci de toate elementele spaţiale; în fine, o altă distincţie între ele iarăşi nu poate exista, căci am presupus că şirurile prin ele înşile sînt absolut asemănătoare. Trebue aşa dar să admitem că nu e vorba de două şiruri de fapte psihice ci de unul singur. Mai bine zis, avem aface cu un fenomen dublu din punct de vedere spaţial şi unic din punct de vedere nespaţial. Dar intuiţia, instinctul nostru profund şi intim, se revoltă şi protestează cu violenţă. Ea pretinde că eu simt suferinţele şi plăcerile mele de partea mea, dublul meu simte altele la fel de partea lui, şi că dualitatea e reală nu numai aparentă. Dar cele două şiruri fiind absolut asemănătoare ca elemente constitutive, neputînd fi distinse prin nici un detaliu sensibil, ele n'ar putea fi diferenţiate decît prin aceia că sînt cuprinse de euri deosebite, independente de elementele ce constituesc individualităţile. Prin urmare intuiţia afirmă ce afirma şi adineauri, numai cu mai multă hotărîre: realitatea independentă a eului.

Astfel prin presupuneri şi combinaţii de idei potrivit alese, adevărate experienţe intelectuale, putem sili această intuiţie să-şi afirme cît mai clar convingerea. Să o crezi sau nu însă e o chestie de gust, de temperament şi de educaţie filozofică; argumente serioase într'un sens sau în altul sînt greu de găsit. Pe deoparte eul independent, obiectul unei intuiţii atît de tenace, e, după cum am mai spus, complect imaterial, nu corespunde nici unei reprezentări sensibile, e esenţial insezisabil şi fantomatic. Pe de alta, problema pusă e unică în felul ei, încît nu putem face apel la nici o analogie care să ne indice drumul spre rezolvare.

*

Eul independent are analogii cu ceiace s'a numit multă vreme substanţa spirituală, alături de care era considerată şi substanţa materială. Să vedem ce relaţie e între ele din punctul nostru de vedere.

Ştim că ideia identităţii unui corp material rezultă din faptul că îi atribuim în chip inconştient o individualitate. Cum eul independent este acela care constitue identitatea noastră, de sigur că un asemenea *eu* atribuit corpului îi defineşte şi identitatea lui. Dar natura factice a acestei operaţii e dovedită prin uşurinţa cu care ne lăsăm convinşi de inexistenţa substanţei materiale: Un corp oarecare, o piatră spre exemplu, are un număr de însuşiri: culoare, greutate, formă, volum etc.. Prin acest fel de a ne exprima părem a presupune că piatra care posedă aceste însuşiri e o entitate independentă de ele—substanţa. Dar e evident că dacă eliminăm în minte toate însuşirile nu mai găsim nici un reziduu, nici un element reprezentativ al substanţei materiale. In zadar am căuta experienţa intelectuală care ar sili intuiţia să afirme contrariul; şi niciodată o frază ca: „aşi vrea ca scaunul acesta să fie o masă" nu va putea fi spusă în sensul pe care am văzut că îl poate avea cealaltă: „aşi vrea să fiu cutare om."

Intuiţia de care e vorba, extinsă asupra unui alt domeniu decît cel natural ei, individualitatea proprie, îşi pierde orice putere de convingere.

*

Dacă veracitatea intuiţiei eului independent nu e controlabilă, în schimb originea ei poate fi explicată în legătură cu cele spuse despre primul aspect al eului. Conflictul între raţiunea ce nu poate admite realitatea unei entităţi care să nu fie reprezentată prin nici un element sensibil, şi intuiţia care afirmă

totuşi o astfel de realitate, ne pare a fi un conflict între interpretarea de fapt şi cea de drept a conştiinţei.

Am văzut că sîntem siliţi să stricăm armonia iniţială a *eu-lui-tot* recunoscînd existenţa fenomenelor conştiente ce nu sînt cuprinse în conştiinţa mea. Dacă urmărim acest fel de a vedea până la ultimele consecinţe admitem identitatea de natură a celor două feluri de elemente conştiente şi atunci, înlocuind toate elementele unei individualităţi cu ale alteia, prima individualitate *va fi* cea de a doua. Instinctul interpretării de drept îmi spune însă că cele două feluri de elemente conştiente sînt lucruri fundamentale deosebite şi că nu pot fi substituite una alteia.

În ultimă analiză intuiţia eului independent afirmă că conştiinţa mea nu poate fi pusă pe picior de egalitate cu conştiinţele pe care le cunosc în mod indirect, şi că *eul* pretinde o atitudine intelectuală unică în felul ei, esenţial subiectivă.

Ioan D. Gherea

METAMORFOZE

Poem dramatic într'un act şi un prolog

(Sfîrşit).

(Cei trei cască şi se deşteaptă rînd pe rînd. Eros şi Psyhe, ca în stingo).

ALCHIMISTUL
(croitorului)

Tu ?

CROITORUL

Vreau !

ALCHIMISTUL
(armurierului)

Tu ?

ARMURIERUL

Cred !

CROITORUL
(alchimistului)

Tu ?

ALCHIMISTUL

Caut !

ARMURIERUL

S'apropie iar marea.
În ea s'ascunde Toamna fără s'o vezi...

ALCHIMISTUL

E zarea
Ca un tăiş ? E clară ?

CROITORUL

Da.

ALCHIMISTUL

Apa ?

CROITORUL

Vălurele !

ARMURIERUL

Ei și ?

ALCHIMISTUL

Vezi, zarea toamna e plină de dantele!
Nu e acolo...

ARMURIERUL

Unde-i ?

ALCHIMISTUL

In umbră poate !

CROITORUL

Cine
S'o caute în umbră ?...

ARMURIERUL

Și umbra o poate ține ?

ALCHIMISTUL

Ușor ! Tu dă-mi o floare !

CROITORUL

E bună ?

ALCHIMISTUL

Minunată !
Să căutăm, colega...

ARMURIERUL

Să căutăm !

(Alchimistul scoate din buzunar o balanță minusculă. Toți trei se așează pe jos).

ALCHIMISTUL

Indată.
Eu țin balanța'n soare. Tu, floarea. Vezi să cază
In talger umbră'ntreagă... Se dezechilibrează !
Eu pun o greutate în talgerul celalt :
Balanța oscilează, și-ajunge cu un salt
Să fie iarăși dreaptă..

ARMURIERUL ȘI CROITORUL

Ei ?

ALCHIMISTUL

Nu s'a liniștit !

ARMURIERUL ȘI CROITORUL

Ce crezi ?

ALCHIMISTUL
(citind balanța)

Eu cred că'n umbre niciclnd nu s'a oprit !

CROITORUL

Se vede ?

ALCHIMISTUL

Da !

ARMURIERUL

Ești sigur ?

ALCHIMISTUL

In umbre Toamna pune
O pulbere de aur. Balanța nu ne-o spune.
Avem aci o umbră—ca ea atitea sint :
Eclipsa unei frunze pe-o parte de pămint !

ARMURIERUL

Ce știe el ?!

ALCHIMISTUL

O rază ! Să-ți spun cite carate ?
Ce vrei ! Eu... Sint maestru, în specialitate !
Invidia !

CROITORUL
(intervenind)

Iar ceartă !

ALCHIMISTUL
(croitorului)

Nu fiindcă's alchimist
La Curtea Primăverii și umanitarist
Disprețuesc pe domnu' cu-unelte de tortură,
Armurier ! (O slujbă de permanentă ură !)
Și nici fiindcă-am alături pe un artist minor
Pe tine, da amice... acolo, un croitor,
Mă supăr ! Fiecare cu rosturi numărate !
Dar vreau și-acum, colega, să-mi spui că n'am dreptate;
(Uitîndu-se în jur cu nedumerire)
Pe unde-om fi ? Pe-aicea să mai fi fost noi oare ?

CROITORUL

Eu cred că nu !

ALCHIMISTUL

Colega să cercetăm !

ARMURIERUL
(care între timp a robotit printre flori)

Trădare !

ALCHIMISTUL

Ce e?

CROITORUL
(robotește și el)

Exagerează! Nu-l știi că-i bun de gură!

ARMURIERUL

Un cărăbuș se plimbă pe-aci — fără armură!

CROITORUL
(același joc ca armurierul)

Trădare!

ALCHIMISTUL

Ce e?

ARMURIERUL

Mofturi! Nu-l știi fricos din fire?

CROITORUL

Trifoi cu șase frunze!

ALCHIMISTUL

Blestem!

ARMURIERUL și CROITORUL

Ce e mesire?

ALCHIMISTUL

Un mușețel gigantic! Dimensiuni solare
La toată flora-aceasta...

CROITORUL
(cuprins de frică)

Dar unde sînt?

ARMURIERUL

Trădare!

ALCHIMISTUL
(mai calm și logic)

Trădare! Ergo pugno! Dar cred că se cuvine
Nainte de-orice faptă, să cercetăm mai bine:
Avem aici un fenomen de fiecare an,
Sau ne găsim în față cu-un caz extramundan?!

CROITORUL
(aprobă)

Extramundan!

ARMURIERUL

Tăcere!

ALCHIMISTUL

Din regiuni terestre
Cum ne-au adus pe-aicea colega?

VOCEA LUI FIR DE FUNIGEL

De căpestre!

ALCHIMISTUL

Non dubito! O voce! Și cine-i?

VOCEA LUI FIR DE FUNIGEL

Eu!

ALCHIMISTUL

Absente
Ați fost atunci! Rușine, bătrîne elemente!

ARMURIERUL

Te rog fără insulte!

CROITORUL
(conciliant)

Dar cearta e'n zădar!

ALCHIMISTUL
(armurierului)

Nu mai asculți de mine?

ARMURIERUL

Cîrpaciu elementar!

ALCHIMISTUL

Di vos!

ARMURIERUL

Crezi că mă speriu, spunînd etsiamsi
In loc să zici ca mine și ca-acest prost, deși?

CROITORUL
(sufocat de indignare, armurierului)

Măceș! Boz! Rug! Păianjen! Arac! Spin! Crisantemă!
Mă'năbuș! Bădărane!

ALCHIMISTUL
(pe gînduri)

Cumplită anatemă!
Am adormit desigur!

CROITORUL
(ingenuu și concedant)

Să fie și cum zici!

ALCHIMISTUL

Căci cea din urmă oară făceai niște ochi mici
Cînd te-am văzut! Și parcă prin vis mi-aduc aminte
Că sforăia colega...

CROITORUL

O luase înainte!

ARMURIERUL

Nu zic, dè se prea poate!..

ALCHIMISTUL

Şi ne-a furat dormind!
Sintem furaţi. Ştiţi asta?

ARMURIERUL

In mine se aprind
Minii nebănuite, că noi sintem furaţi!

ALCHIMISTUL

Şi voi, ca elemente să nu vă deşteptaţi!

ARMURIERUL

Sintem furaţi!

CROITORUL
(tremurind)

Mi-e frică!

ARMURIERUL

Ce plisc! Mai ţineţi-l!

CROITORUL

Sintem furaţi! A! Iată-l!

ARMURIERUL

In gardă.

TOŢI

E un copil!

(Psyhe iese dintre flori, dar intimidată nu îndrăzneşte să se apropie de bătrîni. Ei înaintează spre ea, încet, şi o iau în mijlocul lor).

ALCHIMISTUL

O! Puer, unde sintem!

PSYHE

In stele!

ARMURIERUL

De-i aşa
Şi-aci, eu cred, se poate piti pe undeva
Vre-un călător?!

PSYHE

Desigur, dar numai să fi fost,
Cum n'a fost încă nimeni să ceară adăpost.

CROITORUL
(Alchimistului)

El ştie tot!

ARMURIERUL

Se vede.

CROITORUL

Nu ne cunoaşte!

ALCHIMISTUL

Crezi?

ARMURIERUL

Oricum eu cred că-i bine să il înfricoşezi
Puţin... De pildă, iată: să-i spun eu cine sint!

CROITORUL

E slab, colega!.. Alege şi tu ceva mai crunt,
Să'ngheţe!... Ce ar fi oare dacă i-aşi spune eu
Că sint...

ALCHIMISTUL

La naiba, frate! Ce vă certaţi mereu?
Lăsaţi-mă o clipă. O, puer, ştii tu?

PSYHE

Ştiu.
Voi sînteţi Primăvara...

ALCHIMISTUL
(colegilor)

Deştept e şi sglobiu!
(lui Psyhe)
Da, ne-ai ghicit! Dar spune-mi să văd de ştii ori nu
Din noi care-i mai mare?

PSYHE

Şi el, şi el, şi tu!

ALCHIMISTUL

Aşa e!

CROITORUL

Dar văd, bine tu tot nu ne cunoşti!

ARMURIERUL

Noi sintem vechi maeştri...

ALCHIMISTUL

Abili...

VOCEA LUI FIR DE FUNIGEL

Şi foarte proşti!

CROITORUL

De-ţi place cumva arta din frunzele uşoare
Vei şti că nu oricine îţi tae pentru-o floare
Un guler, o manşetă, un evantai, o pană,
Atît de somptuoasă şi atit de diafană!
Eu am mătăsuri rare, mai moi şi mai aprinse
Ca purpura... La mine stau stofele întinse:

Azururile limpezi, bogate catifele
Tăite'n arabescuri... Tipare de zorele
Și robe și hlamide de maci și de lalele
Răsar din valul stofei, subt foarfecele mele!
Puterea neînțeleasă pe care-o poartă firul
Ce leagă-un pumn de fluturi și'mbracă trandafirul
Eu o păstrez!... S'o tae cunosc numai o lamă:
E Toamna care'mplîntă pumnalul de aramă.

(Ingîmfat, croitorul, după această prezentare se retrage cîțiva pași pentru a-și lua o poză măreață. Aci, Fir de Funigel, care stă ascuns, îi atinge pleoapele cu o frunză galbenă, de toamnă. Croitorul este de îndată năpădit de somn, se clatină, cade jos și adoarme).

ALCHIMISTUL

(lui Psyhe, continuînd prezentările)

Minunea e'ncepută, în flori se-ascunde drumul
Dar mai lipsește încă din ele...

PSYHE

Ce?

ALCHIMISTUL

Parfumul!
Te-ai întrebat vreodată de unde strînge floarea
Parfumul ei?

PSYHE

Din rouă!

ALCHIMISTUL

Și roua?

PSYHE

Din răcoarea
Seninului albastru ce e punctat cu stele!

ALCHIMISTUL

Nu mă cunoști!

PSYHE

Maestre...

ALCHIMISTUL

Puterea vrajei mele
E arta ce ascunde-n potirele curate
Steluța nevăzută, cu raze'nbălsămate!
Din apă și din humă, subțirile izvoare
Duc sucul, în grădină prin fire capilare
Și-n floarea legănată ce umbra-și cizelează
Ajunsă, seva fină se volatilizează!
Un crin, e o fîntînă prin care sar parfumuri!
În iarba atît de simplă se taie atîtea drumuri.
Și-un drum dacă se rupe, ce duce'nspre vre-o floare

Cocarda unei roze se stinge'ncet și moare!
Misterios e cîmpul și-adînc e ca și marea,
Căci eu, dețin în sceptru, parfumul și culoarea!

(Același joc ca și Croitorul. Aceiași pași spre fund, aceiași poză, cînd frunza fermecată a lui Fir de Funigel îl adoarme deodată. Și Alchimistul cade într'un somn adînc).

ARMURIERUL
(către Psyhe, continuînd)

Dar nu știi ce se-ascunde la umbra frunzei sure
Cînd Primăvara intră cu freamăt, în pădure?!
Atunci o forfotire acopere pămîntul,
Pe-un fluture ce'nvață să zboare-l nalță vîntul,
Și-omida-și cere haina cusută pe inele!
În panoplii, în scrinuri, în cuferile mele
E-o'nvălmășeală'n care își cere fiecare
Pumnalul sau chitara cu care va apare
Un cărăbuș: vrea scutul, și casca și antene
Un licurici: o lampă. (O arde prin poene
Și'ntr'adevăr amorul îl schimbă în steluță!)
Stilet îmi cere viespea. Stilet, dar care cruță
Pe un amic, albina... Iar greerul îmi cere
Chitara, și în iarbă e-o boabă de durere!
Eu le împart!.. Iubita, pe-un ghiocel în floare,
Privește pețitorii care se luptă'n soare
Sau cîntărețul care i-a'mbrățișat balconul...
Căci pentru ea vor spada, chitara, lampionul!

(Același joc ca ceilalți doi. Cîțiva pași spre fund; Fir de Funigel încearcă să-l adoarmă și pe Armurier. Dar acesta îi prinde mîna, și îl trage după el, pe Fir de Funigel, până în față).

Visez sau e o mînă?... Și-o frunză de aramă!
Ce-o fi și mai departe?

(Căutînd fața lui Fir de Funigel).

FIR DE FUNIGEL

Te rog, nu lua în seamă!

ARMURIERUL

Bărbia ascuțită și nasul subțirel..
Mă prind pe-o roză'nvoltă, că-i Fir de Funigel!

FIR DE FUNIGEL
(smuncindu-se)

Ei da! Eu sînt!

ARMURIERUL

(dîndu-i peste mînă. Frunza cade. Psyhe se repede, și o ascunde în sîn)

Jos frunza!

FIR DE FUNIGEL

De ce te temi stăpîne?

O aplicaţiune pe pleoapele-ţi bătrîne
Cu astă născocire, umil vrăjitorească,
N'a isbutit, maestre, să te călătorească
Pe-a somnului aripă!... Dovadă-a ta prezenţă.
Te felicit, mesire, de-atîta rezistenţă!

ARMURIERUL
(îngîmfat)

Intr'adevăr sînt tare şi de temut!... O ştii!
Pe cîţi duşmani răpus-am în luptă dreaptă?

FIR DE FUNIGEL

Mii!

ARMURIERUL

De cîte ori luptat-am noi doi?

FIR DE FUNIGEL

De mii de ori!

ARMURIERUL

Aproape pretutindeni! In munte, în crîng, în flori
Şi astăzi printre stele.. Eşti gata?

FIR DE FUNIGEL
(uitîndu-se cu grijă în jurul său)

Ce să spun?
Aşi fi, dacă-i nevoe...

PSYHE
(se apropie de Fir de Funigel şi-i vorbeşte în şoaptă)

Nu te sfii, porneşte!
Am luat-o!
(Îi arată frunza)
Iată...

FIR DE FUNIGEL

Bine...

PSYHE

Căci Psyhe te iubeşte!

FIR DE FUNIGEL

Păstrează frunza! In minte eu port un plan mai bun
(aparte)
Cobor cu măestrie mirajul ca o punte
Pe care fără voe cu toţi vă veţi urca
Cu vorba şi cu gestul eu fac să crească-un munte
Şi veţi cădea cu toţii suind năluca mea
(Armurierului)
Eşti gata?

ARMURIERUL

Gata!

FIR DE FUNIGEL

Fie! La luptă, cavalere!
Pe naltul pisc de colo...
(arată spre movila din dreapta)

ARMURIERUL

Ce pisc?

FIR DE FUNIGEL
(continuînd ideia)

E-o adiere...
Ea bate'mbălsămată, din tufe de năvalnic
Şi-ţi leagă chiar în luptă o rană... Cît de falnic
Ostaşul tot iubeşte această-aeriană
Şi fermecată zînă...
Pe culme...

ARMURIERUL

Care culme? Nu văd decît o stană!

FIR DE FUNIGEL

Dar urcă după mine! Ori, nu cumva ţi-e frică
Prin muntele acesta prăpăstios, de mică?

ARMURIERUL

E-o biată moviliţă!

FIR DE FUNIGEL

O! Palidă părere!
E un gheţar! Fugi oare de luptă cavalere?

ARMURIERUL

Pe viaţă şi pe moarte!

FIR DE FUNIGEL

Sus, colo, spadă'n spadă!
(Porneşte în goană pe movilă, cu Armurierul după el)

PSYHE
(furată de iluzia creată de Fir de Funigel)

O, Doamne! Ce prăpăstii! Fereşte-l să nu cadă!

EROS
(intră încet din fund. E mult mai slăbit)

Nimic nu se clinteşte, doar Toamna-înşelătoare!
E stînca noastră Psyhe, la fel, precum o ştii...
Ea nu e nici mai mică şi nu e nici mai mare.

PSYHE
(strigînd lui Fir de Funigel ca unui om din depărtare)

Nu te încrede'n drumul cu trepte argintii!
E scorburos..

EROS

Adie al nebuniei vînt!
Ursita se'mplineşte—e glas de pe pămînt.

(Fir de Funigel, urcă şi coboară mereu, cu Armurierul după el, în aceiaşi cărare încolăcită).

FIR DE FUNIGEL
(Armurierului)

Ce spui?

ARMURIERUL

E greu urcuşul şi muntele-i înalt!

FIR DE FUNIGEL

O vale... o clină dulce... şi pieptul de bazalt...
Apoi o altă clină...

ARMURIERUL
(gîfîind)

Îmi tae răsuflarea!

FIR DE FUNIGEL

Primejdios e locul! Să nu greşeşti cărarea!
(Se opresc o clipă)
Priveşte'n jos, mesire! Vezi zidul de granit
Ce-l mîngîe doar şoimul cu zborul lui svîcnit?
Pe codrii-adoarme-Apusul cu lungile lui gene
De aur... fumul urcă inel după inel...
Prundiş îţi pare turma uitată prin poene...
Şi e atît de-aproape o lună de oţel!
E Toamnă!

ARMURIERUL

Priveşte prin adîncuri pîrăul alb cum sare!
Prin minţi el este crainic de primăvară-mi pare?!

FIR DE FUNIGEL

Te'nşeli cu Primăvara! Dar mulţumit tot sînt
Că te socoţi pe munte, pe-o palmă de pămînt!
Aşa dar jos, e Toamnă!

ARMURIERUL

E Primăvară-ţi spun!

PSYHE
(cu mîna streşină la ochi)

Îi văd, pe culmea naltă, abia cît un lăstun!

ARMURIERUL

Nainte! In luptă dreaptă va fi sau nu să ştim
Din noi care-i mai tare! Spre piscuri deci...

FIR DE FUNIGEL
(făcînd loc armurierului să treacă înainte)

Poftim!
(Dispar după movilă)

PSYHE

O, du-te Eros, urcă, vrăjeşte pentru el...
Mă tem să nu-i răpună pe Fir de Funigel!

EROS

Dar el te minte, iarăşi! Şi nu pot să te las
Să te cobori cu'n démon... In viaţă de-ai intra
Cu Funigel alături, tristeţea-i soarta ta,
Un dor fără de margini şi-o lacrimă în glas!

PSYHE

Mi-e drag!

EROS

Sosi-va clipa în care să cobori!
Porneşte cu moşnegii făuritori de flori.
Ei singuri, jos, pe lume, deschid de mii de ani
A bucuriei cale...

PSYHE

Nu-i vreau!

EROS

Nu sînt sărmani
Ci numai buni!

PSYHE
(care a văzut pe Fir de Funigel şi pe Armurier reapărînd)

O! Iată-i!

EROS

Iţi sînt întunecate
De umbra Toamnei triste, privirile curate!

ARMURIERUL
(lui Fir de Funigel)

Ajuns-am?

FIR DE FUNIGEL

Incă-o clină...

PSYHE
(lui Fir de Funigel)

Tot te aştept să vii!

ARMURIERUL
(lui Fir de Funigel)

Pe unde este drumul gheţarului?

FIR DE FUNIGEL

Pe-aci!
(Es amîndoi în dreapta).

(Eros tot mai slab, cade în genunchiu. Psyhe aleargă înspre el).

PSYHE

Ce-ai?

EROS

Nimic... Ascultă !...

PSYHE

Știu, te-am supărat !
Plîngi ?

EROS

De bucurie...

PSYHE

Nu e-adevărat !

EROS

Se dezleagă vraja...

PSYHE

Deci ne despărțim ?

EROS

Da. Dar fii cuminte... Să nu chinuim
Sufletele noastre în zadar...

PSYHE

Eros,
Vreau să vii cu mine, vreau...

EROS

E de prisos !
Nu se poate !... Astăzi se va deștepta
Pasărea ce doarme... și aripa sa,
Va întinde pînza luntrii... vei pleca !...
Eros sfîrșește...

PSYHE

Singură pe drum
Ce pot lua cu mine dincolo ?

EROS

Un tipar de aur prin care să treci
Lungul șir de zile...
Dragostea măruntă, ochiul unei flori
Apele oglinzii... Tu nu sui—cobori !
Inimile'n viață se ascund în fier
In cristal, în ape, în pămînt, în cer.
Ca și tine, toate, luptă neîncetat !
E-un dușman copacul; piatra a uitat
Că a fost odată flacără... și vor
Nimeni să nu vadă sufletele lor
Toate te sfîșie, toate te lovesc !

PSYHE

Totuși dinainte simt că le iubesc !

Iți aduci aminte cum mă învățai
Să iubesc pămîntul ? Imi spuneai : „Un scai
Dacă ți-e prieten, dintele-i de oțel
E ca și o spadă !"...

EROS

Să te'ncrezi în el !
Cetățui închise, lucrurile vor
Dragostei să'nchine sufletele lor !
Să iubești și toate se deschid pe rînd...

PSYHE

Le iubesc !

EROS

Inchină celor mici un gînd !
Mergi spre orice ființă—cum te-am învățat...
Din infinitatea vieților din jur
Dragostea din floare dacă te-a chemat
Nu uita că astfel te'ntovărășesc,
Sînt în orice lucru, vocea...

PSYHE

Le iubesc !

EROS

(ia capul lui Psyhe între mîini)

O ! Izvoru'acesta cald și'ngemănat !
Ochii tăi sînt limpezi... Să nu ți-i omori,
Să nu-ți pierzi din gene ploaia de culori !

(Prin fund trece iute Fir de Funigel și se ascunde după un boschet. Psyhe l-a văzut și spune cu bucurie)

PSYHE

Funigel sosește !

EROS

Fie blestemat !

PSYHE

(corijîndu-se)

A fost doar o umbră...

EROS

Gîndul tău, o știu,
Intovărășește démonul tîrziu !
Dar încearcă Psyhe, ca din lupta lor
Să-ți alegi tu soarta printre muritori !
Clipa morții mele, brațu'nvingător
Ți-o pecetluește'n suflet, în culori
Și lumini—sau umbră, neguri și fiori !...
Iată—Armurierul se întoarce'nfrînt !

(Armurierul intră abătut de după movila pe care se așează).

PSYHE
(cu bucurie)

Oh!

EROS

E mintuirea! Eu de-acum te las.
Leagă-ți de treime neincercatul pas
E o călăuză bună pe Pămint!

PSYHE

Nicăeri prin viață nu te voiu vedea?

EROS

Nu. In somn de moarte adormit rămin
Pănăce in slavă se va inchega
Și, căzind din mina Naltului Stăpin
Va zbura alt Suflet spre grădina mea.
(pornește şovăind spre stinga).
Cade-o brumă rece peste pleoape'ncet...
E aproape clipa... Du-te!... Nu uita...
Cind va bate-aripa... luntrea... pasărea!...

(Ese prin stinga. Psyhe rămîne în genunchi, cu capul în mini, cîteva clipe. Apoi deodată sare grăbită, aleargă înspre Armurier, pe care-l trage până în față).

PSYHE

E rindul tău, vrăjește!

ARMURIERUL
(pe gînduri)

Tot nu mă dumiresc
De vicleșugul Toamnei!... Colea...

PSYHE

Iți poruncesc,
E ultima clipită!...

ARMURIERUL

...Stă Fir de Fuuigel,
Și fără indoială că eu stam lingă el!
Movila, tot movilă. Cum de-a crescut din ea
Un munte? Cine știe!

PSYHE

O, Doamne! Nu mai sta.
De tine-mi leg ursita... O clipă doar mai am...
Invinge-n clipa-aceasta...

ARMURIERUL
(același joc)

Mă'ntreb de ce stăteam?

PSYHE

Urzește-mă cu soare și nu-l lăsa să vie
Deși mi-e drag!... Privește, e viața mea în joc!

ARMURIERUL

Nu ne grăbim. Nainte avem o veșnicie
Să tot luptăm... Prin stele noi n'am avut noroc!
(Psyhe plinge. Se întunecă. Apar stelele și răsare luna).
Din zări lipsi amurgul. Ciudată inserare!
Prin constelații stranii nu pot să socotesc
Aud in mine totuși un glas dumnezeiesc
Și-un cintec in hlamida-mi ce-i toată o vibrare!

PSYHE

O, Eros, iată-mi soarta...

ARMURIERUL

Se'ntoarce carul mare
Cu oiștea spre mine... Parcă-mi vorbește carul!...
N'o fi tirziu?... De grabă, ce spune calendarul!

PSYHE

Te rog!

ARMURIERUL
(cercetînd cu febrilitate un astrolab)

Stea de crăițe—e pentru postul mare...
Stea verde—pentru muguri... și stea de firicel
De iarbă—nu-i departe—stea... stea... de ghiocel!
Se trec zilele babii și Martie nu vine!
Eu lupt—ei dorm—Pămintul așteaptă—ce rușine!
(năpustindu-se asupra Alchimistului și Croitorului).
Sculați! Sculați! Năpastă! Trădare!

CROITORUL
(căscînd)

Ha! Ce streche!

ARMURIERUL
(Alchimistului, care s'a deșteptat)

Nu mai sosim la vreme!

ALCHIMISTUL

Cum?

ARMURIERUL

Trage-l de ureche
Deșteaptă-l și la lucru...
(arătînd coliba)
Aci! Știam eu bine
Cind cintă'n falduri haina, e roiul de albine
Ce-învie, iar Pămintul ne cere...

CROITORUL
(după ce l-a lămurit Alchimistul)

Nu se poate!

ALCHIMISTUL

Ba da!

CROITORUL

Imi caut acul

ARMURIERUL

Le-aveţi cu voi, pe toate...
Veniţi, cit mai e vreme...

CROITORUL

Şi foarfeca ?...

ARMURIERUL

Şi!

(ii îmbrînceşte în colibă)

(Psyhe a urmărit tot timpul, cele ce s'au întîmplat, cu luare aminte. Ea se apropie de Armurier şi înainte ca acesta să dispară în colibă, îl opreşte în prag).

PSYHE

Mie,
O vorbă numai: spune-mi, de Toamna ce'ntîrzie
Tot să mă tem ?

ARMURIERUL

Cînd punem vis în floare şi luciu alb pe unde
Rostogolit pe vinturi, departe, se ascunde
Vrăjmaşul!

(luînd din colibă şi înălţînd un crin enorm).

Iată semnul etern al spaimii sale!
Fugind, în întuneric tot mai adînc pătrunde
Cînd cîntă Primăvara spre slavă osanale!

(Dispare şi el în colibă, din care se aude o muzică dulce, şi un zumzet ca de albine. Prin geamuri se vede cum luminează înăuntru un foc de faur, la flacăra căruia lucrează Primăvara. Psyhe rămîne cu braţele întinse peste uşa colibei şi cu ochii ţintă la pînza luntrei care începe să se înfioare).

PSYHE

Vrăjiţi! Aripa albă, pe luntre se'nfioară!
Va bate ?... Nu ?... Mai iute !...

(uşa colibei se întredeschide şi prin ea Primăvara aruncă un braţ de flori).

O! Florile!... în sfîrşit!
De-acum sosească clipa!... E cea din urmă oară
Că te mai strig, o Eros... Mă duc... Nu... N'a murit!

(bătînd cu pumnii în ferestrele colibei).

Grăbiţi-vă! Vreau valuri adînci de Primăvară
In care să se'nece înşelătorul Fir!

(uşa se'ntredeschide. Alte flori o troenesc pe Psyhe).

Mai multe!... Tot mai multe!... Il ştiu cum se strecoară

In suflete...

(alte flori)

Mi-e teamă! Vreau scut de trandafir!

(flori, în valuri, se revarsă prin uşa întredeschisă a colibei).

O! Platoşe plăpîndă cu zimţii de petale!
O milă fără margini, din cer, mi-a dăruit
In clipa de pe urmă, puterea vrajei tale...
Inchin de-acum Treimei, un suflet mîntuit!..

(Focul în colibă se stinge încet. Muzica din ce în ce mai depărtată).

Dar simt un gînd prin minte, străin, cum se urzeşte!
Un glas, parcă departe, pe nume m'a chemat...
In sîn am o văpaie... Cumplit ea jărueşte...
E frunza de aramă...

(Primăverii, cu desnădejde).

Vrăjiţi neîncetat!
Mi-e teamă!... Cine ştie ce blestem se ascunde
In frunza ce se leagă de nevăzute unde ?...
Deşi cînd torc moşnegii, în lanţuri fermecate
Incătuşată-i Toamna, aci, simt vrăji uitate.
De ce nu bate-aripa?... Vrăjiţi!... De ce nu bate ?...
Cum? Aţi tăcut? Voi, meşteri ai nopţii înstelate,
Voi, care pentru'n codru ştiţi să'mpletiţi o za,
Să'mi nimiciţi o frunză!... Niciunul nu mai vrea ?
In clipa cea din urmă cu toţi m'aţi părăsit ?
Ei bine! O voiu frînge eu singură...

(rupe frunza de aramă)

(Nor, vînt, furtună, întuneric. Apoi, o lumină palidă).

FIR DE FUNIGEL

(răsare pe colină)

Am sosit!

(se aude un suspin dureros. Pînza luntrii bate ca nişte aripi mari).

PSYHE

(îngrozită)

O Eros!

FIR DE FUNIGEL

Mort! Din neguri alerg spre-a ta chemare!...
M'ai dezrobit, copile, de-o tristă'ncătuşare
Pornim! Cu drumuri grele te-aşteaptă'ntins pămîntul,
Dar şi cu-o bucurie ce nu cunoşti: cuvîntul.
Ţi-o las!

(o înfăşoară pe Psyhe în mantia lui, şi pornesc spre luntre)

Căci sînt şi zile cînd Toamna e poetă...
Şi-atunci o picătură, în soare, e-o paletă!...

(se depărtează cu Psyhe încet spre fund).

CORTINA CADE INCET

Ion Marin Sadoveanu

Neamul romînesc

Formarea lui şi influenţele străine. Sinteză etnologică

(urmare şi sfirşit)

Slavii

Sclavinii sau Slavonii.—Privitor la convieţuirea Slavilor de odinioară printre Romîni, ni se pare că s'a dat totdeauna o prea mare însemnătate influenţei lor asupra celor din urmă. Drept vorbind, nu ştim aproape nimic despre această convieţuire, dar ne putem da sama că n'a fost nici atit de îndelungată, nici n'a influenţat aşa de puternic neamul romînesc.

Pentru explicarea slavizării în parte a limbii noastre, i s'a dat ca origină într'o epocă foarte întunecată a trecutului nostru, aflarea Slavilor în tot cuprinsul Daciei. Vom vedea mai jos ce trebue să credem în această privinţă.

Dar care erau aceşti „Slavi"?

Pe urma Goţilor încep să pătrundă, în Moldova şi Ţara-Romînească, Slovenii sau Sclavinii, care se găsesc aşezaţi în părţile noastre în secolul VI.

Triburile slave cunoscute subt acest nume, se trag din vechii *Venedi* sau Venzi din regiunea Vistulei, care reprezintă elementul de bază al popoarelor slave.* Acest element prea slavic,

* Străvechiul element vened curat (preistoric) era de rasă nordic-europeană, deci de un tip originar blond, dolicocefal, înalt. Termenul de „*slav*" aplicat azi unui grup de popoare, e mai mult *lingvistic* şi cuprinde elemente ale căror fond etnic e de origini deosebite.

împrăştiat pe o zonă întinsă mai ales spre Răsărit, se prezintă destul de amestecat antropologiceşte la epoca cînd e cunoscut lumii romane.

Sarmaţii, nume ajuns generic şi în care se învăluiau pe atunci toate populaţiile din Rusia centrală şi apuseană, erau un fond scitic (sau iranian) amestecat cu Slavii-Anţi dinspre Apus (dela care au împrumutat şi limba), iar pe de altă parte cu Litvani-baltici, Fini şi mai apoi cu popoare turce,—şi din ei se coboară Ruşii şi Rutenii.* Venedii sînt dar partea cea mai puţin amestecată a Slavilor. Urmaşii lor strămutîndu-se aiurea, şi-au schimbat mai mult sau mai puţin caracterul lor cel vechiu.

Popoarele slavice (venede şi întrucitva antice înspre Nistru), pe care le găsim aşezate aici în veacul VI, au pătruns în vechea Dacie prin infiltraţii, şi desigur că străbunii lor fuseseră în atingere şi legături cu Dacii.

Nu ştim nimic de viaţa Slovenilor sau Sclavinilor (cum erau numiţi atunci), poposiţi mai întâiu în Moldova de mai tîrziu şi la Răsăritul Ţării-Romîneşti, unde e probabil că nu ajungeau până la Olt.

Episcopul Iordanes din veacul VI, scriitor contemporan, ne spune că Sclavinii se întindeau dela Vistula la Nistru şi la Dunăre. (Tot el ne face cunoscută localitatea „Sclavinum rumunense", importantă pentru istoria noastră).

Slavii fiind aşezaţi şi în legătură cu Romînii, urmele lor se pierd prin absorbire de către aceştia şi în parte prin emigrare la fraţii lor de peste Dunăre. Dar nu cunoaştem mai bine istoria Slavonilor decît pe a Romînilor din acea vreme. Până la ocuparea Transilvaniei de Maghiari, istoria întregei Dacii e tot o pagină albă, cu toate stăpînirile nominale ce i se atribue.

*

Din punct de vedere antropologic, nu putem determina partea de influenţă a Slavilor. Venzii şi deci Sclavinii se pot privi ca formînd o sub-rasă a marei rase nordice, cu caractere mixte: păr deschis blond, mezocefali, talie mijlocie (caracterele rasei „vistuliene" a lui Deniker), pe care le găsim încă azi la populaţiile din regiunea Vistulei: Posnania—Galiţia. Putem dar socoti aportul depărtat al acestor Slavi ca blond şi mai mult dolicocefal.**

Ceiace se poate constata din petrecerea Slovenilor e influ-

* Nu e exclus ca „Sarmaţii", de care se vorbeşte în antichităţi, să fi reprezentat triburi pure ale vechilor Venedi sau Balţi, întinse spre Răsărit. „Anţii" ar reprezenta astfel în secolul VI—IX, pe „Sarmaţii" dispăruţi.

** Urmaşii Anţilor şi Sarmaţilor: Slavii de Răsărit (Rutenii), au alte caractere generale; iar cei de Apus (Cehi, Sîrbi), altele,—toate mixte.

ența asupra limbii și toponimiei țării. Dar cuvintele slavonești din limba noastră au rămas nu numai din vremea cînd ei locuiau împreună cu Romînii, dar și de atunci până în timpurile moderne prin vecinătate (eram împrejmuiți cu popoare de limbă slavă), și prin cultura slavonă (limba diplomatică oficială și cea bisericească), de care viața socială a Romînilor a fost atîta vreme îmbibată.

Mare parte din cuvintele slavonești au intrat deci în limbă pe calea literară, impuse fiind prin actele stăpînirii și prin biserică,—și au rămas.

Unele nume de localități și de rîuri: Ialomitza, Trotuș, Putna, Milcov, Prahova, Bistrița, Slănic, Rîmnic (aceste din urmă îndoelnice), s'au păstrat din vremea Sclavinilor. Dar nume de sate, derivate dela cuvinte romînești de origină slavă (precum numeroasele: Grădiște, Slobozii, Siliști, Ocne, Pleșe, Racove, Slatine, Crasne, etc.), nu se pot considera ca rămase dela ei, fiindcă s'au numit astfel mult mai tîrziu și până în zilele noastre. Grădiște, Slobozie, Slatină, au un sens în limba noastră, după cum aveau și alte nume generice ca: Rîmnic, Slănic, Răstoaca, etc..

„Toponimia slavă" se reduce dar în mod simțitor, dacă avea în vedere vocabularul romînesc de origină slavă, care a servit să boteze localități, rîuri sau munți, cu cuvinte care aveau un înțeles în limba noastră.

Bulgarii.—Spre sfîrșitul secolului VII, poporul finic (sau poate amestec fino-turc) al Bulgarilor, veniți pe drumul invaziilor răsăritene, trece Dunărea din părțile Bugeacului și se răspîndește peste Slavii din Mesia. Elementul lor etnic se disolvă în scurt timp în masa slavonă de acolo, așa încît Bulgarii de mai tîrziu nu sînt decît păstrătorii acestui nume.

Cu acest popor n'am avut legătură de-a dreptul. Trecerea lor prin Sciția mică (Dobrogea) n'a atins țara noastră. Statul întemeiat de un număr restrîns de cuceritori va fi un stat slav.

Stăpînirea bulgară în stînga Dunării, de care se vorbește mai tîrziu (sec. X) e numai cu numele. N'avem nici o dovadă, nici înainte, nici în timpul „împărăției vlaho-bulgare" despre o asemenea stăpînire în părțile noastre.*

Creștinismul la noi era roman. Termenii slavoni au intrat mai tîrziu în limbă prin atingerea cu Bulgarii (în timpul Asanilor), din cauza comunității de religie. Nu era nevoe de o stăpînire bulgărească (cum susține Xenopol de pildă), pentru a explica aflarea firească a acestor cuvinte în limba bisericească a Romînilor.

* Confuzia istoricilor care o susțin, vine mai ales de acolo că multă vreme subt numele de „Bulgari" s'au înțeles de străini, Romînii. Până tîrziu, „Bulgaria" era tot basinul Dunării de jos.

Din punct de vedere etnic n'avem de înregistrat nici o influență dela Bulgarii cei vechi,—iar dela Slavii balcanici* numai parțiale.

*

În vremile mai apropiate însă, vecinătatea a adus pe lîngă Dunăre așezări de Bulgari, care căutau o viață mai bună sau fugeau de Turci. Cea mai mare parte s'a contopit în populația romînească. Aceste colonii de origină bulgară sînt așezate în mai multe sate din județele Ilfov, Vlașca, Teleorman, Dolj. (Așa sînt multe sate din jurul Bucureștilor, în care adevărații Romîni sînt o excepție).

Mai multe colonii de Bulgari, încă neasimilați, se găsesc formînd sate populate din Basarabia de jos și din Dobrogea.

***Sîrbii.*—La rîndul lor, ceilalți vecini slavi de peste Dunăre, Sîrbii, cu care am avut mai ales în partea Olteniei, legături istorice în veacurile de mijloc, au trecut peste Dunăre, pe timpul stăpînirii turcești, în Banat și Oltenia (Mehedinți, Dolj), alcătuind sate.**

Asimilați în vechiul regat, ei păstrează însă independența lor etnică în Banat, unde sînt în număr mai mare (aproape o sută de mii) și au o situație economică înfloritoare.

Maghiarii

Poporul maghiar, după ce părăsi ținuturile numite Etelköz (în care se cuprindea Basarabia de astăzi și o parte din Moldova), în care poposiseră puțină vreme venind dinspre Răsărit, ocupă în ultimii ani ai veacului IX cîmpia Panoniei, unde s'au așezat definitiv.

Arpad a pus atunci temelia țării Ungariei, iar un secol mai tîrziu, Ștefan cel Sfînt întemeiază regatul care timp de peste cinci sute de ani va avea o organizare puternică și o soartă glorioasă.

Maghiarii au venit în contact cu Romînii încă dela trecerea lor spre cîmpia Ungariei, însă nu se amestecă printre ei decît după ce ajung, subt regele Ștefan, stăpîni ai ținuturilor romînești. În Transilvania, cași în celelalte părți ale fostului regat ungar, Maghiarii trăesc de-atunci la un loc cu Romînii.

Influența unora asupra altora este dar de netăgăduit: înrîurirea maghiară e întipărită în multe din manifestările vieții sociale și politice a Romînilor.

* Asupra înrudirii și clasării Sîrbilor și Bulgarilor printre ceilalți Slavi, din punct de vedere dialectal mai ales, studiul lui Hasdeu: „Strat și substrat. Genealogia popoarelor balcanice" (în E. M. R.), lămurește multe probleme privitoare la ei.

Stăpînirea maghiară asupra Transilvaniei, cum şi tendinţa de stăpînire asupra Ţării-Romîneşti şi în mai mică măsură asupra Moldovei, fac ca istoria ambelor naţiuni să meargă împreună de-alungul veacului de mijloc. Voevozii noştri din Ţara Oltului şi apoi din Transalpina sau Ţara-Romînească, au fost în sec. XIII—XV feodatari, cel puţin cu numele, ai Regelui Ungariei. In Moldova, suzeranitatea creştină va trece la regii Poloniei.

Aceste raporturi feudale între domnii romîni şi Ungaria, negoţul cu oraşele din Ardeal şi transporturile spre Dunăre, costumele, armele, monedele, etc., organizarea claselor sociale, dovedesc influenţa Ungariei, care era singura noastră punte de legătură cu Apusul şi cu civilizaţia occidentală.

Această influenţă socială a precedat pe cea bizantină, care începe abia după consolidarea unui stat romînesc şi se manifestă pe teren cultural, în biserică, iar social numai în viaţa de curte.

In secol. XIII Valachia şi Oltenia erau considerate ca părţi ale regatului maghiar. Cei dintâiu voevozi de care avem cunoştinţă, stăpîni peste munţii şi dealurile olteneşti şi argeşene, apar ca vasali ai Regelui; iar cîmpia Ţării-Romîneşti, locuită ca şi Moldova de Cumani rătăcitori, era aproape pustie şi n'a fost colonizată decît începînd din veacul XIV (v. cap. „Romînii").

La finele secolului IX, înainte de sosirea Maghiarilor, aşezăminte de stat romîneşti fiinţau în ţara transilvană. Aşa dar atunci cînd feodalitatea se întinde pretutindeni în Europa. Căpeteniile, ducii sau voevozii romîni însemnaţi de notarul regelui Bela, văd autoritatea lor restrînsă, apoi desfiinţată la ocuparea Ardealului de Maghiari. Voevodul Transilvaniei, adesea de neam romîn, va fi până în veacul XVI reprezentantul, locotenentul regelui (după cum va fi, în măsură mai mică, Banul Severinului).

Regii Ungariei în veacul XIV sînt preocupaţi ca să aducă la aceiaşi situaţie pe voevozii ereditari din Ţara-Romînească, ale căror tendinţi excentrice, ajutate de situaţia geografică, vor aduce în cel următor despărţirea Transalpinei de regat.—Dar până atunci, legăturile cu Maghiarii, deci influenţa lor, sînt vădite. Regimul feodal, cu caracterul maghiar, a fost şi regimul social al Ţării-Romîneşti şi al Moldovei până la prefacerile de mai tîrziu.

In Transilvania, Banat, Maramureş, locuirea alături, aceleaşi ocupaţii, înrudirile, etc., au avut însă influenţe permanente şi mai puternice, care nu s'au putut şterge cu timpul.

*

Maghiarii sau Ungurii erau un popor de rasă ugriană sau finougriană.* Veniţi în mare număr în Ungaria de astăzi, ei au păstrat întrucîtva unele caractere antropologice ale originei lor, mai ales în părţile unde au putut rămîne mai singuratici sau unde colonizarea Cumanilor a reînoit vechiul lor fond etnic.

Astfel cum se prezintă astăzi, prin neîncetatele încrucişeri în timp de zece veacuri cu alte popoare, Maghiarii nu mai pot fi priviţi ca un popor de rasă fino-siberiană. Substratul lor european din timpuri străvechi coincide cu al celorlalţi locuitori de pe cursul Dunării mijlocii şi al munţilor Transilvaniei (adică celto-alpin şi traco-pelasgic).

Singură limba, clasată printre cele finice,* puţin influenţată din afară, mai reaminteşte origina istorică a unui popor, care, antropologiceşte, se poate privi azi ca european.

Destul de numeroase cuvinte maghiare au rămas în limba romînă, şi mai ales în părţile de peste munţi. Cuvinte ca: munca, porunca, oţel, pahar, ponos, viteaz (rămas de pe vremea cînd ambele popoare războiau împreună), neam, meşter, meşteşug, lacăt, etc., sînt vechi în limbă şi unele n'au alt echivalent. Multe vorbe de origină slavă au trecut indirect în limba romînească, împrumutate din cea maghiară.

Afinităţile care au unit pe Romîni şi pe Maghiari din veacurile trecute sînt numeroase. Nu e locul a face aici legături istorice sau comparaţii sociale. Constatăm numai o stare, în care sentimentele n'au nimic a face. O animozitate, crescută mai ales după ce Transilvania a trecut Ungariei în secolul trecut, şi mărită prin ultimele evenimente, desparte azi pe Maghiari de Romîni. Dorinţa oamenilor cu minte nu poate fi decît ca ea să dispară. E o întrebare însă dacă această neînţelegere, dezvoltată mai ales în clasele mijlocii şi cele intelectuale, a existat totdeauna şi mai ales dacă nu e contrarie intereselor a două naţiuni care se pot ajuta şi întregi una pe alta spre binele lor? Dar asta e altă chestie.

Insemnăm că şi din punct de vedere antropologic, Romînii din Transilvania mai ales, prezintă caractere foarte apropiate de ale Maghiarilor.

Indicele cefalic mijlociu la Maghiari e de 83, adică subbrachicefal. Cei din Ardeal îl au peste 83 (adică mai brachicefal), ca şi Romînii. Ca înălţime, măsurătorile ne dau media de 1 m. 64. Caracterele morfologice, păr, coloare, sînt amestecate.

*

Secuii (Székelyek).—Un grup de Maghiari, despărţit de masa principală, ca grăniceri apărători ai marginilor regatului, s'a dezvoltat deosebit, la cotul format de munţii noştri, bucurin-

* Termenul „uralo-altaic" nu înseamnă nimic din punct de vedere etnologic. E o grupare geografică în care intră trei rase deosebite: Fino-ugrieni, Tatari-Turci şi Mongoli. Termenul de „finic" e numai linguistic: rasa e ugriană. Poate vechii Maghiari aveau printre ei şi elemente turce.

* Vámbéry a încercat să considere limba maghiară ca înrudită cu limbile turce,—şi prin deducţie poporul maghiar ca de rasă turcă. Caracterul ei finic e însă definitiv lămurit (Hunfalvy, Simongi, etc.).

du-se de mai multe privilegii. In războae au dat luptători de samă. Părerea că Secuii sint rămăşiţe ale Hunilor din veacul V, nu e întemeiată.

In secol. XIII şi XIV mulţi Romîni trăiau printre ei* şi cu timpul au fost absorbiţi de Secui. Din vechime până azi, ţinutul Secuilor a rămas ca o insulă în colţul Sud-Vestic al Transilvaniei, astăzi în centrul Romîniei.

Caracterele generale şi dialectul vorbit de Secui sint maghiare.

Cei 1,250,000 Maghiari şi Secui din Romînia, le dă locul întâiu printre locuitorii alogeni din ţară.

Turcii Kipciak.

Pecenegii. — Popor nomad de rasă turcă, al cărui adevărat nume *„Beceni"* cunoscut în veacul XI subt cel de Pecenegi sau Pacinaţi, nume deformate de Europeeni.

Ei făceau parte din grupul întins de triburi turce Kipciak care se întindeau în tot Sudul Rusiei actuale. In parte erau amestecaţi şi cu triburi mongolice.

Menţionaţi de autorii bizantinii la a. 834, Pecenii ocupă la sfîrşitul veacului IX Atehuzu, silind pe Maghiari să plece spre Apus. Ei se întind apoi peste Moldova de azi şi ajung în cîmpia Ţării Romîneşti şi peste Dunăre, unde au durat până în ultimii ani ai veacului XI, cînd neamul lor e nimicit într'un războiu cu Bizantinii.

De atunci, Pecenii încep să piară. Mai tîrziu, documente maghiare vorbesc de Bissenii („Bissenes", maghiar: Besenyö) din părţile transilvane, resturile Pacinaţilor care s'au stins printre Romîni, Cumani şi Maghiari.

E greu de lămurit ce a rămas poporului romîn dela Pecenegi, despre a căror fapte ştim prea puţin, şi ce a rămas dela fraţii lor Cumani, căci par a fi trăit în mai deaproape legătură cu Romînii. Prin încrucişare, aceşti din urmă au putut căpăta caractere morfologice (cranii scurte brachicefale, faţa, etc.), care s'au transmis prin generaţii, dar care pot, cum am văzut, veni şi din altă parte.

In toponimie, dela Pecenegi a rămas puţin: Peceneaga (în jud. Brăila, Buzău, Tulcea), Peceanu, Piceneagul (munte in Muscel) care amintesc acest neam până în zilele noastre. După numele unui trib din seminţia lor, acel al Uzilor, avem doi afluenţi ai Trotuşului: Uzu şi Oituz (numele riului şi al unui munte).

Cumanii.—Inrudiţi deaproape cu Pecenegii, pe care îi înlocuesc **.—Cumanii apar în ţările noastre pe valea Dunării în

* Regele Vladislav vorbeşte în 1301 de „villas nostras olachales in medio Siculorum nostrorum..."

** E un amestec (în veac. XI) de Pecenegi şi de Guzi-Turcomani, dintre Volga şi Ural.

veacul XI. După o îndelungată aşezare în aceste ţinuturi, în care au lăsat urme, ei încep să dispară la începutul veacului XIII.

Toată Ţara Romînească şi Moldova (afară pare-se de cea de Sus) au fost domeniul Cumanilor până la mijlocul veacului XIII. „Cumania neagră" e numele subt care fu cunoscută ţara noastră în acel secol. Regele Ungariei, în prima jumătate a veacului poartă şi titlu de rege al Cumaniei. La 1227, după stăruinţa lui, se înfiinţează episcopia de Cumania, în ţara Vrancei, unde se aflau Romînii, Cumani şi Secui. Tot dela acea vreme datează instalarea cavalerilor teutonici (1211—1225) la marginile regatului spre Cumania.

Vine invaziunea mongolă din 1238—9, în faţa căreia Cumanii se retrag din Ţara Romînească şi Moldova de mai tîrziu. O parte, subt Kuter, se refugiază în Ungaria unde se fac creştini şi unde Bela IV îi stabileşte în ţinuturile Tisei. O altă parte dintre Cumani, subt Jonas căpetenia lor, trece Dunărea şi dă ajutor împăratului latin dela Constantinopol împotriva Grecilor bizantini.

Cei rămaşi în Moldova de Jos, se amestecă apoi printre Tătarii-Nogai care îi înlocuesc acolo.

Insfîrşit cîteva cete ale lor, aşezate pe la finele veac. XII în partea munţilor, prin resturile Pacinaţilor şi Romînilor, trebue căutaţi printre acei „Biseni" de care am amintit mai sus.

E neîndoios că „Cumanii" din cronicele occidentale ale timpului cuprind adesea în această denumire pe Romînii care trăiau în jurul lor şi cu care porneau împreună după dobîndă. Din lipsa de graniţe netede, deosebirea e greu de făcut.

Credem că la începutul aşezării statelor noastre, în Ţara-Romînească sec. XIII—XIV, Cumanii rămaşi la cîmp şi pe alocurea amestecaţi cu resturile Slavilor, au fost aduşi în stare de şerbie (rumînie) de către voevozii întemeetori şi oamenii lor, care au format clasa oamenilor liberi (proprietari-boeri).

In toponimia ţării noastre, din Oltenia până în Moldova muntoasă, numeroase localităţi au păstrat numele Cumanilor:

In Romanaţi satul *Comanca*, în Teleorman valea şi cîmpul *Comancei*, în Vlaşca şi Buzău *Comana*; în Brăila *Comăneasa*; în Vîlcea *Comanul* şi *Comanca*; în Olt *Comanii*; în Bacău *Comanul*, deal şi munte şi Fruntea *Comanului*; în Neamţ *Comanul* cum şi mai mulţi *„Comani"* şi *„Cămăneasa"*) şi de sigur altele care au perit de-a lungul veacurilor.

Numele proprii de *Coman* (şi Comana la femei), destul de răspîndit la ţăranii noştri e o moştenire directă dela acest popor. Numiri ca: Teleorman, Caraiman, Caracal, etc., au rămas tot dela Cumani.

Avînd în vedere timpul de cam două veacuri, cît au stat în ţara noastră şi amestecul Romînilor cu ei în epoca cînd aceştia trăiau spre munţi o viaţă patriarhală, elementul etnic introdus de Cumani în o parte din populaţia romînea-

să e destul de însemnat pentru a fi privit ca avînd o influență asupra ei. Sîntem plecați să-i atribuim origina pomeților aparenți și feței largi a capetelor pur brachicefale, și a ochilor înfundați, pe care îi găsim adesea în populația satelor noastre.

Tătarii (Turcii mongoli).

Alcătuită în cea mai mare parte din popoare turce, dar cu căpetenii din Mongolia, marea năvălire zisă mongolă, face să se cutremure Europa în intăia jumătate a veacului XIII. Împărăția Gingiskanului se întindea dela Marea Japoniei la Dunăre!

Expediția în Europa din anul 1241, încredințată lui Batu fiul lui Djugi (și nepot al lui Gingis), dar de fapt condusă de năpraznicul Subutai, a fost una din cele mai sălbatice năvăliri. Tătarii după robirea Rusiei, căzură ca un potop peste Transilvania și Ungaria, unde, după ce le pustiiră, au rămas aproape trei ani. *

Părăsind cotropirile lor spre Apus, Tătarii se mulțumesc apoi cu locurile lor din Sudul Rusiei, în vecinătatea ținuturilor noastre. Acolo, până la Marea Caspică era așezămîntul vechiu al Turcilor-Kipciaci.

La desfacerea împărăției mongolice, Batu rămas Kan în Kipciac, e întemeetorul hordei celei mari sau „horda de aur". Peste cîțiva ani se desface și aceasta, iar în veacul XV vor fi cinci Kanate tătărești în Rusia. Dintre acești Tătari, *Nogaii* sînt acei care dela finele veacului XIII rămîn vecinii noștri de dincolo de Nistru. Tătarii din Crim atîrnă de împărăția turcească otomană până cînd trecură subt Ruși (1783), la epoca cînd fu desființat Kanatul Nogai.

Tătarii erau în mare parte Turci (mai ales Kipciaci) amestecați cu Mongoli și cu ale popoare din care fuseseră alcătuite oștile lui Gingis. Erau dar rămășițele apusene ale acestor oști. Romînii le-au cunoscut dar întâiu dela marea invazie a lui Batu. ** După retragerea lor dincolo de Prut, raitele Tătarilor în părțile noastre sînt obișnuite. Jafurile, răpirile de robi și de turme, caznele, focul și toate nenorocirile ce aduceau, au fost adese ori năpastea Moldovei până tîrziu în veacul XVII.

Cetele numeroase de Tătari rămase după marea năvălire în țara Moldovei și la Răsăritul Țării Romînești, fură înfrînte și izgonite în mai multe rînduri în secolul XIV, de către regele Ungariei și de Voevozii Basaraba și Alexandru al Țării Romînești. Acest din urmă zdrobi resturile lor și îi aruncă în Basarabia, unde cîtva timp au mai durat salașe tătărești.

* Pentru năvălirea mongolă și alungarea cu Romînii din Transalpina: Lecca—Formation et développement des Etats roumains,—p. 21—2, 35—36, 45.

** Ținutul de origină al vechilor triburi tătărești (Tataria), era în Orientul Asiei, în regiunea de subt rîul Amur, la Răsăritul Mongoliei.

Amintirea Tătarilor mai cu seamă în urma acestor lupte, s'a păstrat neștearsă în tradiția și legenda noastră populară, până în zilele noastre. Tătarii sau „Jidovii", au lăsat numele lor nu numai legendei, dar și multor localități și ruine (Țara Romînească și Oltenia). Numiri ca: Tătaru, Tătarca, Jidova, se găsesc răspîndite prin țară.

Deși mai redus ca al Cumanilor, acest nou aport asiatic a lăsat fără îndoială oarecare urme în poporul nostru, mai cu osebire pe malurile Prutului și în Basarabia.

Tătarii care locuesc astăzi în Dobrogea și Basarabia de jos, sînt cei mai mulți originari din Crimea, veniți după 1784, și mai tîrziu în urma războiului din 1853.

Turcii osmanli.

Iată o națiune de care istoria Romînilor e legată timp de aproape cinci veacuri și cu care totuși n'am avut decît foarte neînsemnate raporturi etnice.

Turcii osmanli sau otomani (după numele lui Osman fiul lui Ertugrul, întemeetorul puterii turcești pe urmele împărăției Seljukide), se trăgeau din părțile Karemzului și ale Turkestanului. Ei erau în vechime, o ramură sau un trib din cele mai pure ale rasei turce. *

Pe vremea lui Mircea, la sfîrșitul sec. XIV, Turcii trec pentru intâia dată peste Dunăre. Țara Romînească mai întâiu (1411), apoi Moldova (1511), devin vasale împărăției turcești, ajunse la culmea puterii ei.

De obiceiu s'a exagerat influența rea a stăpînirii turcești asupra țărilor romîne. Nu trebue să uităm că această stăpînire s'a exercitat de departe și că situația noastră era mult mai ușoară decît a Ungariei preschimbată în provincie otomană (1526) și mai cu seamă decît a țărilor balcanice. Până tîrziu ne-am bucurat de o autonomie, datorită și rezistenței unor Domni ai noștri, și așezării geografice a țărilor, peste Dunăre, — dar și bunăvoinței Turcilor.

Dacă mai tîrziu, și mai ales în nenorocitul veac al XVIII, țara noastră ajunsese la o adîncă decădere, nu e din vina Turcilor, ci a domnilor venali și intriganți, simpli vechili ai Porții, toți Greci sau grecizați, și a Grecilor de care erau înconjurați.

Războaele purtate împotriva domnilor celor vechi, cum și incursiunile Turcilor de mai tîrziu, au fost întîmplări trecătoare și n'au avut înrîurire asupra poporului romîn. Amestec cu Turcii ei n'a avut, fiindcă aceștia nici n'au ocupat, nici macar nu au locuit în țară.

Rămășițe dela Turci avem doar în limbă, oarecare cuvinte.

* Kipciakii și Tătarii, și mai înainte Hunii, fiind în parte, cum am văzut, amestecați cu Mongoli și cu elemente finice.

Pentru filologi, originea unora din ele ar trebui căutată şi la celelalte popoare de limbă turcă, ca Tatarii şi mai ales Cumanii.

Astăzi, în cuprinsul ţării, avem pe Turcii din Dobrogea, o populaţie de oameni detreabă, cinstiţi şi credincioşi. Din cauza deosebirii de religie şi a numărului lor restrîns (cam douăzeci mii), amestecul lor printre Romîni nu înseamnă aproape nimic. De altfel, din punct de vedere antropologic, Turcii de astăzi au caractere mixte, care cu greu îi mai pot deosebi de ceilalţi europeni.

Germanii

Coloniile de populaţie germană sînt din timpuri deosebite: cele vechi, Saşii din Transilvania (Sachsen) şi cele nouă din Banat, Bucovina, Basarabia, Dobrogea.

Saşii.—Geza II (1145) şi după el alţi regi ai Ungariei, spre a forma burguri sau oraşe în Transilvania, au adus şi aşezat acolo locuitori germani din părţile Rinului (Rheinland) şi regiunile învecinate. In ţara Bîrsei (Braşov), ei fură aduşi mai ales de cavalerii teutoni. Andrei II a consfinţit privilegiile Saşilor, aşezaţi în scaunele lor.* Ei formează trei grupe, dintre care cel de jos e mai însemnat (Sibii, Sighişoara), apoi cel din ţara Bîrsei şi cel de Nord (Bistritza).

Starea înfloritoare a Saşilor se datoreşte vechilor privilegii ale lor şi autonomiei de care s'au bucurat până în zilele noastre.

Intinzînd activitatea lor dincoace de munţi, aflăm pe Saşi în tîrgurile din Ţara Romînească şi Moldova, înainte de întemeerea Statelor. In al XIII şi XIV veac, tîrgurile Cîmpulung, Argeş, Baia, Suceava, Neamţu, se pot privi ca aşezăminte comunale ale Saşilor. De atunci au rămas la noi pîrgarii (bürger) şi judeţul (judex). Negustorii şi meseriaşii care, la noi, nu alcătuiau o clasă deosebită ca în Apus, erau străini, şi la început aproape numai Saşi.

Saşii sînt împărţiţi în vre-o 250 comune din Ardeal şi reprezintă o populaţie de aproape douăsute cincizeci de mii. Acest număr face, avînd în vedere situaţia lor economică şi culturală înaintată, ca Saşii să fie un element de seamă în populaţia Romîniei.

Viaţa lor concentrată şi solidară, biserica protestantă, cum şi alte cauze sociale, i-au menţinut până azi aproape neamestecaţi cu Romînii şi Maghiarii, printre care trăesc. Izolarea aceasta relativă e urmarea firească a împrejurărilor în care acest grup etnic a fost aşezat în Transilvania.

* „Scaunele" cele vechi erau: Sibiu (Hermannstadt), Medias, Sighişoara (Schässburg), Sebes (Mühlbach), Mercurea (Reussmarkt), Cohalm (Reps), Nocrichi (Leschkirch), Oraştie (Broos), Ciucu (Gr. Schenk), cărora li se adaogă Bistritza şi Braşov (Kronstadt).

Numele de „Saşi" în romîneşte vine dela „Sachsen" (saxoni). Origina lor nu e însă, cum am văzut, din Saxonia modernă electorală şi regală, ci din vechile ducate ale Lotaringiei de jos şi al Saxoniei medievale (Westfalia), de unde li se trage numele.

*

Ceilalţi Germani.—*In Banat (Şvabii).* Coloniile din Banat sînt aduse acolo după plecarea Turcilor, în prima parte a veacului XVIII-lea pe timpul împăratului Carol VI (1717) şi vin din Germania de Sud (Baden, Würtemberg, Bavaria), Alsacia, ţinutul Rinului, Austria şi alte provincii ale Impărăţiei.

Aceşti coloni, cunoscuţi subt numele de Şvabi (Schwaben), sînt împărţiţi în sate bogate, mai ales din judeţul Timiş-Torontal şi la număr sînt cam tot atîţi ca Saşii din Ardeal.

In Bucovina.—Populaţia originară din părţile Austriei şi venită acolo după anexarea acestui ţinut (la 1775) până la marele războiu, formează grupul german, răspîndit în Bucovina printre Romîni şi Ruteni.

In Basarabia, satele germane sînt compuse din agricultori aduşi de Tzari în sec. XVIII şi XIX pentru a coloniza unele regiuni ale Rusiei. Ei sînt stabiliţi în mai multe centre din partea de jos a ţării.

In Dobrogea, Germanii sînt cei mai mulţi originari din Alsacia veniţi pela 1850, în mare parte din Rusia.

Pretutindeni unde s'au stabilit, coloniile de Germani, au o stare din cele mai înfloritoare din punct de vedere moral şi economic.

Ocupaţia austriacă a Olteniei.—In urma războiului cu Turcii şi a păcii dela Passarovit, Banatul Olteniei fu ocupat de împărăţie dela 1718 până la 1739. Această alipire vremelnică la imperiul german n'a avut bineînţeles o influenţă etnică însemnată, dar totuşi trebue menţionată. Nume germane (ca Hergot, Rikman, Miler), purtate de Romînii de ţară, dovedesc aşezarea acolo a mai multor elemente germane (probabil în legătură cu cei din Banat).

Ruşii (Rutenii)

Ruşii cu care Moldova are a face sînt Rutenii, (Maloruşii sau Ucraineni), adică cei de Miazăzi, veniţi în timpuri diferite din Galiţia şi Podolia.

Atunci cînd voevodul Dragoş veni din Maramureş, ne spune Miron Costin, oamenii pe care i-a întîlnit întâiu în Ţara Moldovei, vorbeau limba ruteană. Intr'adevăr, mare parte din populaţia destul de rară a Moldovei de Sus (cea de jos şi dincolo

de Siret fusese mult timp domeniul nomazilor Turci), * era formată de Rutenii aşezaţi pe locurile mai ferite de Tătari. Căci aceştia ţineau încă ţara dincolo de Siret, până cînd fură risipiţi de către regele Ungariei şi Domnul Ţării Romîneşti la mijlocul veacului XIV.

In partea de jos a Moldovei, viaţa romînească („brodnicii") era puţin dezvoltată. In schimb, înainte de ivirea Tătarilor printre Cumanii răzleţi, Rutenii şi Litvanii pătrunseseră de-a lungul Prutului şi Siretului spre Dunare. Se vorbeşte de un principat galiţian în ţara de jos: Bîrlad—Galatzi.—In această regiune unde se întinseră, îi găsim şi după izgonirea Tatarilor. Voevodul Iurg Koriatovici e domn al Moldovei cu Basarabia (1373—78), iar boerimea lui e mai mult compusă din Litvani şi Ruteni.

Un letopiseţ rusesc din 1345 pomeneşte tîrgurile din Moldova de mai tîrziu: Roman, Askil, Torg, Bolgorod, Kilia (cetăţile genoveze), Hotin, iar dinspre munte: Baia, Siret, Suceava, care vor fi întâile scaune ale Domnilor romîni. Aşezarea lui Bogdan se făcu (1350) în regiunea Sucevei şi Bucovinei de azi, unde Tatarii nu se întindeau, dar unde se găseau Ruteni. Domnia moldovenească întinzîndu-se spre Prut şi Nistru, Ruşii de pe acolo fură cuprinşi şi ei printre Romîni.

Populaţia Moldovei de Sus a fost alimentată şi mai pe urmă de aşezăminte rutene, care s'au contopit şi ele cu Moldovenii. Aşa, după prădarea Galiţiei (1508), Bogdan-Vodă aduce în ţară şi colonizează multe familii de acolo.

Infiltraţia Rutenilor, mai ales în Bucovina de acum şi în Basarabia de Sus, s'a urmat până în zilele noastre.

Rutenii sint popor de limbă slavă (derivaţi din Anţi şi Poliani), avînd şi un vechiu substrat sarmato-scitic. Mai tîrziu ei au fost influenţaţi întrucîtva de rasa turco-tătară, cu care au trăit în Sudul Rusiei. Dealtfel caracterul lor antropologic actual: brachicefali, înălţimi mijlocii (1.66—1.67), păr închis,—îi deosebeşte de vechii Slavi vistulieni.

Limba lor aparţine dialectelor slave răsăritene: cuvinte de această origină au rămas în graiul din Moldova.—Un număr de localităţi, din ţara de sus mai ales, îşi trage numele dela ei, cum de pildă cele sfîrşite în „uţi, ăuţi, ca, uca". Deasemenea numele personale în: enco, eşco, aşco.

Influenţa rusească, s'a menţinut prin colonizare în Bucovina, unde Rutenii sau „Huţanii" sint elementul cel mai numeros în partea de Nord. In Basarabia de asemeni s'au aşezat mai mult în timpul cît acest ţinut a fost al Rusiei, mai deşi în partea de sus şi de-a lungul Nistrului. Ruşii-mari, colonizaţi pe acolo, sînt puţini, faţă de Ruteni. Numeroşi „Lipoveni" se află şi în Dobrogea.

* v. cap. Pecenegi şi Cumani.

Polonii.—Tot în Moldova de Sus trebue să ţinem samă de Polonii, care deşi mai puţini la număr, au trecut începînd din veacul XIV, şi s'au amestecat în elementul romînesc.

Legăturile Domnilor Moldovei cu regatul polon au ţinut până la împărţirea acestui din urmă şi e firesc ca populaţia ambelor ţări, deşi de religie deosebită, să fi fost în atingere aproape neîntreruptă.

Dela Polonii-slavi au rămas mai puţine elemente în limbă decît dela Ruteni, iar influenţa lor în general asupra populaţiei din Moldova nu se poate determina.

Ţiganii

Ţiganii se află în Ţara Romînească în a doua jumătate a veacului XIV. Nu cunoaştem nici data nici împrejurările în care au venit, şi nu ştim nimic asupra celor ce i-au adus în starea neobişnuită de robie, stare în care-i găsim de cînd se pomeneşte de ei în ţară.

Cea dintâiu menţiune istorică despre Ţigani se urcă la anul 1370, cînd Vladislav Domnul Ţării Romîneşti dărui mănăstirii Tismana patruzeci de familii sau sălaşe de „Ţigani". Cîţiva ani în urmă, Mircea înzestrează mănăstirea Cozia cu trei sute de sălaşe. Aceasta dovedeşte că de pe atunci, Ţiganii, destul de numeroşi, erau proprietatea Domnului, a mănăstirilor şi a boerilor, ca mai tîrziu.

In Moldova le dăm de urmă subt Alexandru Vodă, la 1418 cu prilejul unei danii de 30 sălaşe.

Vedem dar că din al XIV veac, Ţiganii erau robi în ţările romîne, stare unică în Europa, în care au rămas cinci sute de ani. Erau un bun mobil şi personal, care se putea vinde, schimba, dărui şi pedepsi în voe.

Toţi Ţiganii liberi, adică fără alt stăpîn, erau priviţi ca robi domneşti. Aşa erau rudarii, lingurarii precum şi ursarii şi lăeşii nomazi, care toţi plăteau bir, dar puteau să umble slobozi.—Ţiganii boereşti erau şi ei: „de vatră" trăind la curte şi avînd diferite meserii (ferari, lăutari, bucătari);—şi cei de „lae" (sau nomazi, lăeşi), în aceleaşi condiţii cu cei domneşti. Ţiganii noştri de azi care trăesc în sate şi oraşe, meseriaşi şi lăutari, sînt urmaşii vechilor Ţigani de vatră liberaţi.

Liberarea lor, începută pe la 1844 pentru cei domneşti şi mănăstireşti, nu s'a sfîrşit, prin răscumpărarea celor boereşti, decît la 1856.

Ţiganii sînt un popor de rasă indună (indo-iraniană), probabil de neam Benjari şi Nat, de care se apropie mai mult. Părăsind ca paria vechea lor patrie, într'o epocă necunoscută (cam între al VI—X sec.) au rătăcit prin Persia (de unde ne-au adus muzica lor), Asia mică, apoi în peninsula balcanică, unde se pare că

au ajuns prin al XII și XIII veac, și de unde s'au răspîndit în restul Europei.

Trecînd în țara noastră, cetele Țiganilor au fost robite, probabil pe vremea primilor voevozi, în împrejurări necunoscute, dar care se explică prin starea lor sălbatică și rătăcitoare.

Este sigur că, fără excepție, *toți* Țiganii aflați în Europa, au trecut prin Grecia (Bizanț) și Țara Romînească: limba lor de pretutindeni cuprinde cuvinte grecești, și mai puține romînești.

Limba Țiganilor e un dialect pracrit stricat (neo-indus). Ea cuprinde și elemente lexice persane, grecești și altele. In romînește avem cîteva țiganisme (cuvinte: a ciordi, șandrama, baros, benga, calău, etc.). *

Celace am cîștigat dela Țigani însă, e muzica noastră populară (ca și cea maghiară).

Dintre toate țările, în Romînia sînt Țiganii cei mai numeroși (cam 300—350 mii) și cei mai interesanți prin trecutul și obiceiurile lor.

Influența etnică asupra poporului romîn de puțină însemnătate și greu de determinat. Încuscririle au fost rare din cauza disprețului cu care erau priviți Țiganii. Totuși prejudecata pierind cu încetul, Țiganii dela sate vor sfîrși prin a se contopi în populația rurală, după cum mulți s'au amestecat în populația de jos a orașelor. De altă parte, de atîta vreme de cînd trăesc printre Romîni, Țiganii și-au schimbat întru cîtva caracterele primitive.**

Armenii

Incă dela înființarea țării Moldovei, Armenii apar ca neguțători în tîrguri. Mare parte din ei luară nume romînești, însă trăiră grupați în comunități, cu biserica, șoltuzii și obiceiurile lor.

Cetatea-Albă, Suceava, Siret, Iași, Roman, Hotin, Botoșani, și apoi Bacău, Focșani Galați, au rămas centrele lor în Moldova. In Țara Romînească au trecut în număr mai mic (București), iar în Transilvania îi găsim în sec. XVII, la Gherla (Armenierstadt) și Ibașfalău. Din veacul XIV până azi, noi veniți din Armenia și alte părți unde ființau colonii de ale lor, au întreținut persistența acestui popor.

Armenii aparțin ca fond etnic, rasei brachicefale a Asiei anterioare (din care vine rasa alpină europeană). Fie că i-am trage din vechile popoare medice și hitite (Zaborowski), fie că le-am lega origina de Asirieni și Caldeeni (Pittard), ajungem tot

* V. studiul nostru: Lecca—Asupra originei și istoriei Țiganilor în rev. „Viața Romînească" No. 8, din 1908.

** Acestе caractere generale sînt: craniul dolicefal, talia mijlocie (1.65), fruntea înclinată, tîmple strîmpte, păr și ochii negri, piele negricioasă, nas și trăsături regulate, forme frumoase.

la străvechea rasă care s'a dezvoltat în Asia anterioară. Este rasa numită „asiroidă" de Deniker.

Armenii nu au nimic de a face cu rasa nord'că europeană, nici cu cea mediteraniană, nici cu pelasgii cimerieni (deși în timpuri au primit influențe străine, iraniene mai ales, ca limba, etc.).

Caracterul craniului, curat brachicefal (media 84) și caracterele feței * și corpului, înlătură prezumția unei vechi origini europeene. **

Din punct de vedere al influenței etnice, elementul armean, puțin numeros, limitat la o clasă socială și aproape neamestecat, nu are însemnătate pentru populația romînească.

Grecii

Incepînd din veacul XVI și progresiv, Grecii au pătruns și s'au așezat în Țările Romînești, unde mai ales după căderea Constantinopolei sub Turci, cei dintâiu veniți dintre ei găsiră adăpost. Siguranța și ușurința traiului, biserica ortodoxă și legăturile cu Bizanțul și Muntele Atos, incapacitatea comercială a Romînilor, și mai tîrziu ambițiunea celor din Fanar, sînt cauzele de căpetenie ale pătrunderii în mare număr a Grecilor în Țara Romînească și Moldova.

Fie adunați în jurul Domnului și luînd loc printre boeri, fie egumeni și călugări, fie locuind în tîrguri ca negustori, Grecii cîștigă din ce în ce mai mult loc în viața socială și economică a Țărilor Romînești. In așa măsură, încît timpul dintre 1650—1822 se poate numi cu drept cuvînt „epoca grecească" a istoriei noastre. Limba grecească era, dacă nu pe deplin oficială, dar acea vorbită în clasele ridicate ale societății. Până acum 70—80 ani a fost limba culturii literare,*** urmînd celei slavone.

Slaba viață culturală a epocei de care vorbim, s'a menținut prin cărturarii și dascălii greci. Dacă a avut însă această parte bună, influența grecească asupra vieții sociale a celor două țări, a fost rea. Venalitatea, nedreptățile, lăcomia, disprețul pentru popor, au adus repede țara la o decădere morală aproape fără păreche. Această stare nu începe însă în epoca zisă fanariotă: veacul XVII în această privință e cam la același înălțime cu cel următor.

Și în veacul XIX, Grecii au urmat să vie în țară, unde s'au așezat și asimilat în mod neîntrerupt.

* Nasul caracteristic convex, pilositate mare, îmbinarea sprîncenelor și părul buclat, buze și trăsături accentuate, tendinți la obesitate, eritrism.

** Cum crede d. Iorga, în studiul „Armenii și Romînii: o paralelă istorică".

*** Deatunci o altă limbă străină a înlocuit-o, celace dovedește un păcat național de care nu ne putem scăpa.

caute a determina rasa primitivă cărei aparține un popor. Dar am văzut cît de amestecat e un popor modern și cîte elemente deosebite au contribuit la formarea lui. Așa că pornirea de azi înspre origină, are păcatul de a nu duce la nici o concluzie, fiindcă caractere asemănate pot veni din părți deosebite. De aceia, procedînd în mod sintetic, ca în acest scurt studiu, putem mai bine căpăta o înfățișare a adevărului.

Și acest adevăr este că Romînii, ca orice altă națiune, ne prezintă în totalitatea lor, tipuri din toate rasele. De aceia, în ce ne privește, credem că nu se poate defini tipul fizic romînesc. Există oare acest tip?

Caracterele fizice în general, ale populației romînești sînt: Craniul mesaticefal, cu destule excepții dolico și brachicefale.*

Inălțimea mijlocie 1.65—1.66, (Pittard), care corespunde mijlociei europene. Părul în genere închis, dar în multe regiuni deopotrivă și deschis. D. Pittard** n'a găsit în cercetările sale decît 2.7 la sută păr blond, iar ochi albaștri 8.9 la sută. Credem că acest rezultat e în raport cu numărul limitat de observații și mai ales cu regiunile unde au fost făcute. Numărul blonzilor e fără îndoială mai mare în populația noastră.

Nasul obișnuit drept și strîmt (leptorinian).

Fața potrivită, lunguiață (leptoprosopă), însă adesea și rotundă, largă, osoasă, acolo unde tipul brachicefal alto-alpin domină, ca în Transilvania și mai ales munții Apuseni (Moții).

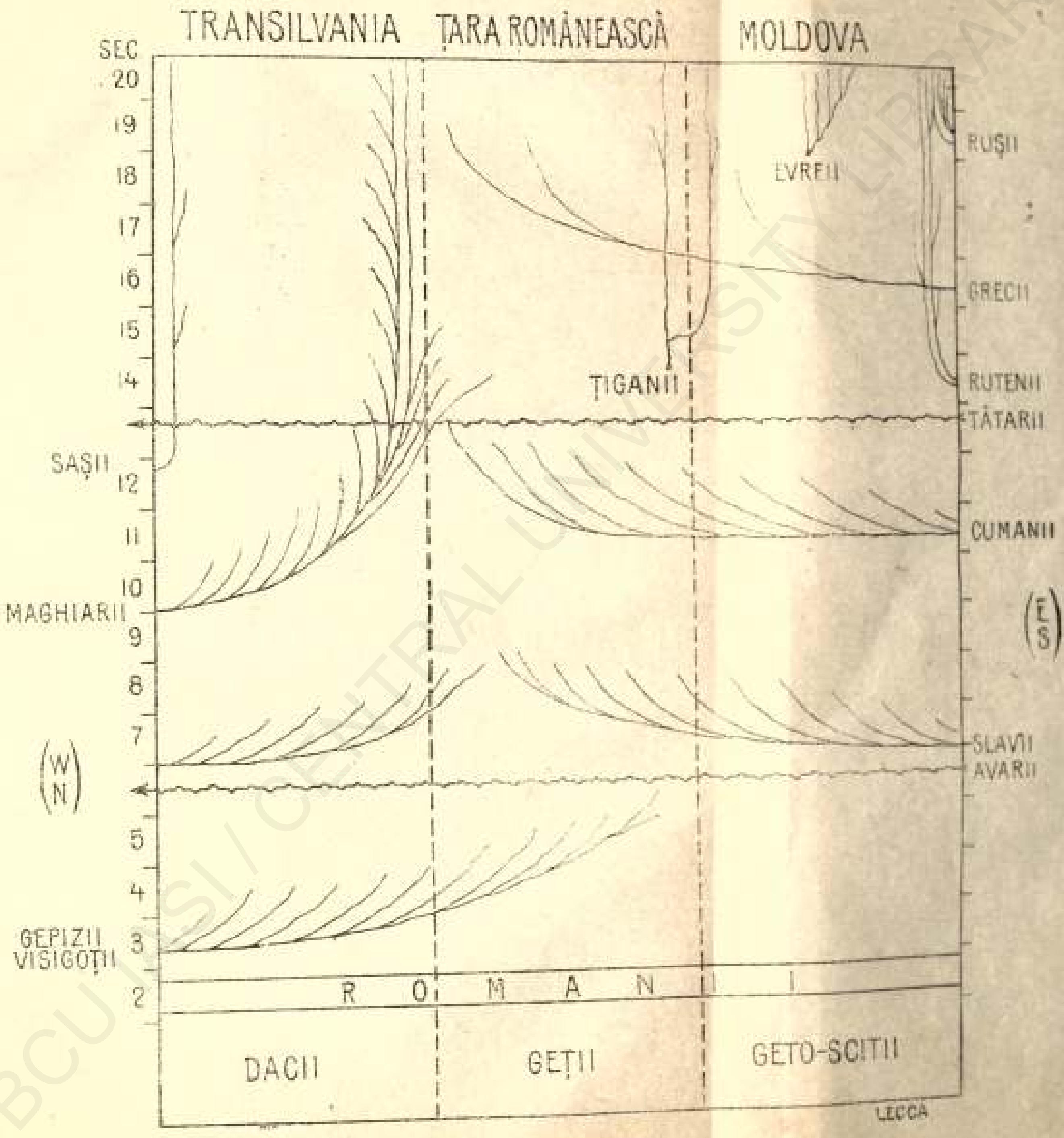
D. Pittard, considerînd pe Romîni ca avînd în general fața scurtă și largă și craniul rotund, deduce că rasa primitivă din care ei s'ar trage, era de talie mijlocie, în majoritate brachicefală și brună. Nu putem subscrie această concluzie, întrucît chiar premisele trebuesc verificate. (Măsurătorile de până acum sînt neîndestulătoare, iar pentru trecut lipsesc de tot).

Brachicefalia unei părți din populația romînească ne duce negreșit la încheerea că a avut printre strămoșii ei și trachicefali, dar nu că rasa dominantă la o epocă străveche era astfel. Mai multe rase cu craniul scurt sau rotund au putut trece acest tip Romînilor: alpinii-celți preistorici, toate popoarele de rasă turcă (Avari, Pecenegi, Cumani, Tatari), Slavo-Sarmații dela Răsărit (și parte din vechii Sciți). Maghiarii, și alte neamuri. Intr'o parte a Daciei o influență, într'altă parte, alta. Primind chiar

* Pentru cetitorii nefamiliarizați cu termenii antropologici, însemnăm aici pe cei privitor la forma capului: *Dolicocefal* (cranii lungi), cu indicele sau măsura până la 75; subdolico indice 75–77%; *mesaticefal* mijlociu, ind. 77½–80; subbrachicefal, 80–83; *brachicefal* (scurt, rotund), 83 în sus. – Media găsită la Romîni, e deosebită la antropologi: Broca 82; Kopernicki, 80; Weissbach, Himmel, Lenhossék, 84; – Pittard *82* (subbrachicefal), cifră la care trebue să ne oprim.

** „Les peuples des Balkans"; „Les races devant l'histoire". D-lui Pittard se datoresc principalele și aproape singurele contribuții serioase privitoare la Romîni.

SCHEMA PRINCIPALELOR ELEMENTE ETNICE INTRATE ÎN POPORUL ROMÎNESC

ca definitivă formula brachicefală, nu sîntem îndreptăţiţi a o atribui numaidecît ca origină rasei alpine.* Mai ales că la fiece pas întîlnim brachicefali disarmonici, alături de dolico-disarmonici. Care rasă predomină în asemenea tipuri?

Credem că rasa primitivă de bază a majorităţii Romînilor, cărei aparţineau Cimerienii şi Dacii, n'a fost nici brachicefală, nici brună (v. C. II—III). Craniile neolitice găsite la noi sînt dintr'o epocă cînd amestecul cu rasele orientale începuse; dar cele lungi de caracter nordic, predomină. Dolicocefalia ce se mai observă azi, vine dela aceşti vechi strămoşi, căci afară de popoarele germanice şi vende care au trecut pe aici, n'am avut a face cu alţi dolicocefali.

Romînii de azi prezintă caractere rasiale mixte. Nu e locul să intrăm în amănuntele deosebirilor eşite din încrucişeri. Desigur găsim în poporul nostru şi multe tipuri romane-italice, şi slave, şi germanice, şi mediteranee şi finice. Dar ce ereditate determină de pildă un brachicefal blond cu ochii albaştri, un dolicocefal brun şi înalt? Dar ochii verzi, părul roşcat, reminiscenţe finice, la un tip european?

În vremuri preistorice, quaternare, rase dispărute au putut trăi pe aici caşi în Europa apuseană. Până azi găsim în Franţa, Belgia, tipuri care reamintesc vechi post-glaciari, strămoşi ai Laponilor actuali. Pe tărîmul misterios al eredităţii nu putem pătrunde uşor.

*

Înregistrările antropometrice singure, fără ajutorul în timp al altor elemente de cercetare sintetică, ne lasă adesea nedumeriţi. Observaţiile asupra oamenilor ne arată oarecum calea, dar nu duc la o concluzie sigură. Măsurători viitoare pe o scară cît mai întinsă vor fi de folos. Pentru lămurirea însă deplină a chestiilor de rasă şi de origină, cercetarea mai întâiu al tutulor elementelor care au putut lăsa urme (cum am încercat în acest studiu), se impune.

Aşi fi dorit să termin zicînd că, din vremea de cînd o limbă a unit pe toţi Romînii, o rasă „romînească" e în formaţie. Dar rase, în sensul cel firesc, zoologic, cu greu se mai pot forma. Legăturile dintre oameni şi ţări au ajuns atît de numeroase, de uşoare, de strînse, încît acest lucru nu mai e cu putinţă. Tendinţa naturală, sprijinită de civilizaţia modernă, pare a fi spre o unificare a tipului european întâiu, şi în vremurile de mai tîrziu, omenesc.

---

* Obedenaru, după mensuraţiile ce a făcut, cel dintâiu, deduce că Romînii se leagă de această rasă celtică. Mulţi antropologi străini ne consideră ca reprezentanţi ai rasei celto-alpine: Pentru Hovelacque „Romînul, Dacul modern, este Celtul Orientului".

Incheere

A cîntări, a măsura partea de intervenţie a diferitelor rase care, după colonizarea romană, s'au perindat, s'au aşezat ori s'au topit prin ţările noastre, e un lucru cu neputinţă. A nega însă contribuţia lor la formarea poporului romîn, e absurd.

Uneori vedem un ţăran romîn, printre alţii, a cărui faţă prezintă de pildă caractere neîndoelnic mongoloide. Aceste semne ale unei eredităţi foarte depărtate şi datorite poate unui singur strămoş, s'au transmis din generaţie în generaţie sau au reapărut cu mai multă putere în înfăţişarea omului pe care-l avem în faţă.

Poate jumătate din Romîni sînt brachicefali sau subt brachicefali. Acest caracter e moştenit pentru cei mai mulţi din Europeni, dela Alpinii sau Celţii (turani), care înainte de Dacii istorici, au influenţat prin amestec, popoarele autochtone, în timpul epocii neolitice. Dar acelaşi caracter poate veni fără îndoială şi dela Turci, Mongoli sau Altaici de pe urma atitor invaziuni care au trecut dinspre Răsărit, în timpuri apropiate.

Tipul blond al rasei nordice, tipul oacheş al celei mediteraniene, tipul alpin celtic, le găsim alături cu atîtea altele hibride, amestecate, care dovedesc cît de greu de descoperit, cît de complexă e origina conglomeratelor etnice pe care le numim „naţiuni".

Ce e dac, ce e roman? Ce e meridional, ce e nordic, ce e finic, în populaţia unui sat bunăoară? Deosebirea caracterelor fizice, a apucăturilor, a temperamentului, e supusă unor caractere generale, încă nu bine definite, care alcătuesc rasa „socială" din care facem parte.

Iată pe lemnarul din satul vecin, care lucrează la mine. Bunicul său, un marinar englez, printr'o întîmplare sau alta, s'a însurat şi s'a aşezat aici prin dealurile noastre. Fiul său, meseriaş artist, zugrăvea icoane ortodoxe, dar mai păstra încă în port şi în înfăţişare ceva din afară. Astăzi, în Costache Zugravu, fiul acestuia, nu mai recunoşti decît un Romîn ca toţi ceilalţi, şi la port şi la faţă.

Acesta e un caz dintr'atîtea mii, şi de cînd durează poporul nostru, aşa s'a premenit mereu, căci aceste premeniri singuratice sau în cete, sînt lucru obişnuit şi firesc.

Aşa sînt alcătuite toate naţiunile. Rasă, termen natural, şi naţiune, termen social, sînt două noţiuni deosebite.

Fiecare rasă a lăsat urme mai mult sau mai puţin vădite. Dar influenţa lor nu se poate lămuri. Am stăruit mai sus asupra faptului că din punct de vedere antropologic, *toate* popoarele europene de azi sînt metisate. Din punct de vedere social omenesc, nu încape îndoială că cele două elemente: al substratului străvechiu şi al poporului civilizator, au cea mai mare înrîurire asupra firii unui popor. Tradiţia îndelungată, nära-

vurile, mentalitatea, sînt legate de pămîntul locuit de el. Adaosele de mai tîrziu le poate influenţa, fără să le schimbe. Însă aceste influenţe atavice, capricioase şi ciudate, pot lămuri multe lucruri neînţelese din viaţa unei naţiuni, ca şi a unui om.

*

Procesul de formaţie al popoarelor fiind pretutindeni acelaşi, unitatea de origină nici nu există, nici nu e posibilă. Chiar în ţările cele mai izolate prin aşezarea geografică, cum ar fi Scandinavia, sau Englitera în măsură mai mică, amestecul de rase e vădit.

Cînd spunem că Romînul, Spaniolul, Italianul sau Francezul sînt „latini", asta înseamnă că aceste popoare au între ele un punct de legătură cu o parte din strămoşii lor istorici comuni, —cum e limba. Dar atît. Între locuitorul din Latium de acum două mii de ani şi ţăranul din munţii romîneşti, ce altă apropiere putem face?

„Popor de rasă latină" e o expresie inexactă, falşă. Popor de limbă sau civilizaţie romană, —da. Dar pe drept, popor „daco-roman". In această denumire e mai mult adevăr, fiindcă oricare ar fi aspiraţiile noastre politice sau literare, rădăcina, substratul adevărat pe care stă aşezat neamul romînesc de mai tîrziu, e acel popor geto-dac pe care-l află întîiu istoria în munţii noştri şi pe valea Dunării.

Puterea de rezistenţă şi de asimilare a Romînilor e aproape excepţională. Toate elementele străine au fost absorbite cu uşurinţă de el.

Dar ceiace caracteriză mai presus de toate neamul romînesc, în tot cuprinsul ţării, este omogenitatea lui neobişnuită. Dintr'un capăt al Romîniei la celalt, această unitate socială şi de limbă (lipsa de dialecte) s'a menţinut, cu toate veacurile de despărţire politică. E o dovadă că aşezările străine de mai tîrziu, deosebite după ţinuturi, n'au atins decît în măsură mică fondul strămoşesc.

Tabloul elementelor etnice

Adunînd elementele care au contribuit la alcătuirea poporului romîn sau care au putut să-l influenţeze în urmă (cu excepţarea elementelor întîmplătoare), —le putem grupa în modul următor:

Elemente constitutive	*Fundamentale*	Dacii (substratul)
		Romanii (civilizaţia, limba)
	Suprapuse	Goţii-Gepizii (Trans. Val.)
		Slavii (6–9 sec.)
		Maghiarii (10–20 sec. Transilv.)
		Cumanii (11–13 sec. Mold., Ţ.-Rom.)
Elemente de colonizare		*Ruşi* (Moldova)
		Germani (1.12 Transilv.) (1.18 Banat)
		Greci (oraşe; Val. Mold.)
		Slavi balcanici (Val.)
		Turci (Dobrogea)
Elemente alăturate	*trecătoare* (invaziuni)	Avari (s. 7–8 Trans.)
		Alte popoare
		Tătarii
	prin *infiltraţiune*	*Ţiganii*
		Evreii (s. 19–20, Mold.)
		puţin numeroase (Armeni (Mold.) (Poloni (Mold.)

O. G. Lecca

Obsesia

Nu-l cunoaşteţi. Sînteţi nişte oameni liniştiţi pe care nu vă pîndeşte nimeni, pe care nu vă urmăreşte până la obsesie, până la sinucidere, chipul lui de Mephistofeles cu ochii albi.

Nici eu nu l-am cunoscut desigur multă vreme şi am fost şi eu liniştit. Dar, nu ştiu de ce, am impresia că trebue să vă urmărească pe fiecare, un tip ca acesta al meu, dar pe care încă nu l-aţi observat, şi ochii lui vă pîndesc încă din umbră, nedescoperiţi.

Cînd l-am văzut întâia oară era în tramvai. Mergeam pe jos în direcţia opusă. Cineva din tramvai,—un fost elev de-al meu,—m'a salutat. Asta mi-a fost nenorocirea. Pălăria ridicată a elevului mi-a atras atenţia, şi deodată lingă el am observat chipul de Mephistofeles, uscat şi artificial, ca un tip de cinematograf al celui ce mi-a devenit în urmă o obsesie.

O faţă albă, sinistru de albă. Poate pudrată. Dar asta n'aşi putea să v'o spun cu siguranţă, fiindcă nu m'am apropiat niciodată de el, şi nici el nu a găsit până acuma nimerit să o facă.

Are o musteaţă neagră şi un cioc sărăcăcios, tot negru. Colţul din dreapta al gurii e veşnic ridicat în sus, ca într'o rînjitură sau rîs ironic. Ochii au o privire aproape materială, ca o săgeată de cărbune, deşi albul lor este exagerat de mare. Din cauza asta poate, sau din cauză că de cîte ori mă uit la dînsul, el vrea să aibă aerul că nu mă priveşte, şi se uită pe furiş, face impresia că are ochii încrucişaţi.

Aşi fi vrut să mă scol şi să plec imediat. Dar n'aşi fi voit să-l fac să priceapă că am înţeles totul şi mai cu seamă nu doream să-l provoc, şi plecarea mea care-ar fi coincidat cu oprirea lui mi se părea o provocare vizibilă.

Bine înţeles, că el se uita la mine.

Am căutat deci să rămîn pe loc cît mai mult. Cum însă nu puteam vedea nimic din cauza enervării, m'am ridicat probabil îndată, deşi eu am avut atunci convingerea că stătusem chiar prea mult. (De asta mi-am dat seamă mai tîrziu).

Am plecat înapoi spre oraş. Cînd m'am ridicat, el şi-a accentuat zîmbetul de victorie, ceiace m'a demoralizat. L-am simţit mai tare mult decît mine. Convingerea asta mi-a crescut mai ales cînd l-am văzut că el nu mă menajează, nu simulează nimic, că se ridică şi el odată cu mine, şi porneşte tot spre oraş, în urma mea.

Am grăbit paşii enervat, fără să mă mai uit în urmă, ignorînd totul. Am avut o voinţă fermă. (Mai tîrziu m'am felicitat pentru aceasta).

Acasă am început să raţionez, să mă conving că totul se datoreşte unei coincidenţe, că probabil e o persoană curioasă, şi atît. Nu vroiam în nici un caz să conced că sînt bolnav de nervi, şi mă plimbam încă agitat prin odae dela uşă înspre geamul dela stradă şi înapoi. Aveam mersul apăsat al oamenilor furioşi. M'am oprit un moment în faţa geamului, cu mînile în buzunare, privind afară, în vag, fără să văd nimic precis, cînd, pe stradă, chiar pe trotuarul din faţa casei, tipul din tramvaiu trecu. De data aceasta şi el cu mînile la spate într'un mers plin de nepăsare şi de linişte, de parcă ar fi parodiat plimbarea mea din alee. Atît cît am putut să-l văd pe geam, alipindu-mi chiar capul de marginea din stînga a ferestrei pentru ca să-l pot vedea cît mai mult timp, nu s'a uitat de loc spre geamul meu. Prin urmare nu ştia unde stau, şi mă pierduse din vedere după ce am pornit repede spre oraş. Această constatare mă linişti. Cel puţin aici, după perdeaua subţire, ca după o întăritură eram la adăpost de privirile lui, care nu s'au mai întors albe, lăptoase, spre mine.

Dar dacă numai s'a prefăcut?

Am eşit în poartă şi de după stîlp am scos capul să văd dacă nu s'a oprit, dacă nu se întoarce înapoi. El tocmai atunci făcea colţul străzii Romîne, şi l-am văzut bine cum a întors capul, cum a rămas surprins văzîndu-mă, cum s'a oprit o clipă cu acelaşi zîmbet strîmb, şi apoi a dispărut.

Prin urmare se prefăcuse! Prin urmare ştia că voiu veni la poartă, căci altfel nu-mi explic cum m'a văzut, de ce s'a întors.

Mi-am petrecut în minte fel de fel de ipoteze, mi-am scrutat conştiinţa ca să pot găsi o explicaţie acestei urmăriri, şi nu m'am putut fixa asupra nici uneia din posibilităţile presupuse care în fond nu aveau nici un suport.

Să fi fost bărbatul Suzanei, care se întorsese din Egipet?! Ar fi fost desplăcut. Am rămas totuşi convins că nu poate fi vorba decît de o confuzie. Omul acela mă confundă cu cineva. Cu cineva căruia nu îndrăzneşte sau nu vrea să-i vorbească, cu cineva pe care vrea să se răzbune, pe care vrea poate să-l omoare. Exageram desigur. Dar venise noaptea, eu uitasem să aprind lumina şi imaginaţia mea bolnăvicioasă şi detracată opera mai bine pe întuneric, ca un hoţ.

*

25 Oct. 19...

Astăzi am eşit dela birou obosit. Am avut o decepţie în meserie, şi oboseala a sporit demoralizarea. Am căutat o diversiune şi am intrat la cinematograful „Astra". În sală era întuneric şi omul de serviciu m'a condus sigur de el, cu lumina lui electrică pe panta dreaptă, ca într'o mină. Sfîrîitul aparatului îmi punea pe note gîndurile, dîndu-le o melodie şi un ritm repetat, care le multiplica la infinit, monoton până la exasperare.

Auziam muzica numai ca pe-o amintire.

Două zile nu mai văzusem tipul din tramvaiu, şi aproape uitasem de el. Rîdeam eu singur de tot ce clădisem pe această întîmplare. Am avut însă brusc impresia că el este acolo. Întunericul mă dezarma, şi eram agitat, şi priveam în toate părţile, întorcîndu-mă pe scaun cînd la dreapta, cînd la stînga, scrutîndu-mi vecinii, ca în faţa unei primejdii pe care o aştepţi şi nu ştii încă de unde are să vie.

N'am văzut nimic din ceiace se reprezenta.

Cînd mi-am întors capul îndărăt pentru a nu ştiu cîtea oară, omul de serviciu conducea tocmai pe cineva care intrase atunci. Lumina lui concentrată ca un reflector-miniatură căzu pe obrazul meu, albă şi supărătoare, făcîndu-mă să-mi încreţesc faţa şi să-mi închid aproape ochii. Apoi lumina devie spre stînga unde

spectatorul de cărbune se așeză pe-un scaun, și cizu pe fața lui pe care o lumină. Era el.

Avea aerul îngrijorat. Pe frunte trei brăzdături adînci parodiau cu umbra lor firele de păr negre încleiate pe craniu dela o timplă la alta.

Cînd s'a făcut lumină mi-am impus cu stăruință să nu mă mai uit la el. Și am izbutit, cu toate că pentru asta am simțit că suport un chin îngrozitor. Cînd a sunat, și cînd au început să se stingă becurile laterale, n'am mai putut să mă stăpînesc; am întors capul și m'am uitat fix la el. Mă privea, și a avut iarăși surîsul care mă persecuta ca o strîmbătură lipsită de spirit, și copilăroasă. Și după ce s'a făcut întuneric am mai întors odată capul. Desigur c'a observat.

De altfel în ultimul timp am început eu să fiu agresiv în privire, cu credința că așa il voiu desarma. Aveam curajul exagerat al omului fricos.

Totuși m'am gîndit că trebue să plec, și am plecat. Cînd am eșit pe culoarul îngust dintre scaune, era întuneric. Pe lumină n'ași fi îndrăznit să mă ridic și să pornesc, fiindcă atunci ar fi trebuit să iau o atitudine mai hotărîtă, și nu m'așì fi putut decide nici într'un sens. Așa, am simulat un aer obosit, și am pășit dibuind prin beznă, numai prin reflexul snopului de lumină ce se resfira pe pînza albă. Nu am uitat însă să-l privesc, cu toată oroarea pe care mi-o producea albul crud al ochilor lui, care păreau că nu mă bagă în samă, și apoi s'au întors după mine ca două sinistre lentile mate.

Cînd am ajuns afară am avut senzația unei eliberări. Eșisem parcă dintr'un laborator în care se demonstrează concret că oamenii sînt numai niște umbre, în care totul e o combinație chimică sau fizică, neînțeleasă și savantă, dar vulgarizată. Subt cer m'am simțit deodată ca într'o *grădină*. Stelele păreau sus, albastre și palide. Eram așa de ferict...

*

5 Nov.

Ne-am intîlnit aproape în fiecare zi, și sînt convins că în zilele în care nu l-am văzut a fost așa de dibaciu încît a putut să mă urmărească fără să-l observ.

Astăzi însă a avut îndrăzneala sau cinismul să se oprească la aceiași vitrină la care mă uitam eu. Era vitrina unei librării. Cărțile rînduite una lîngă alta, dreptunghiulare, cu copertile colorate, cu inscripții negre, însemnau parcă în vitrină harta unui cimitir, cu lespezi înflorite, văzut din aeroplan. Cercetam titlurile, autorii, și eram contrariat numai că nu pot pipăi, că nu pot foileta toate volumele acelea, rînd pe rînd, cu deliciul cu care ași descoperi lucruri de demult. Aveam de gînd să intru chiar atunci înăuntru pentru a-mi face această plăcere, care-i una din cele mai subtile bucurii din viața mea.

Dela o vreme am simțit ca o umbră, alăturea de mine cercetînd vitrina, dar eram prea ocupat cu descoperirea unei cărți nouă, pe care să n'o cunosc și care să-mi facă o plăcere. Mi se *întîmplă de multe* ori să aștept o carte de care sufletul meu are nevoe, și să vie...

Asta face parte dintr'un misterios echilibru universal.

Cînd am vroit să plec mi-am aruncat ochii la vecinul de-alături. Era el. Și, închipuiți-vă, după ce a mers până acolo încît să vie cot la cot cu mine, își compusese așa fel expresia în cît parcă nici n'ar fi știut nici el că eu sînt acolo după cum nici eu nu știusem până atunci (deși dacă-mi aduc bine aminte, era cineva care se uita la vitrină cînd am venit eu; l-am văzut dela spate, și s'ar fi putut să fie el).

N'am mai intrat în librărie. Am fugit aproape. Din spate, privirile lui mă urmăreau curioase, interogative, albe, răutăcioase..

*

Astăzi l-am văzut cu prietinul meu S... Erau pe celalt trotuar în fața mea. Vorbeau împreună și din cînd în cînd se opreau, discutau dînd din mîni, ridicînd din umeri.

Fața lui se întorcea atunci spre mine; era pentru intîia oară cînd îl vedeam vorbind; și de data aceasta mi se păru simpatic.

Ochii se încrețeau în jur, sprincenele se încruntau că sprincenele unui copil care nu poate pricepe ceva decît foarte greu, ochii lui albi dispăreau astfel, retrași în fund, și tipul din tramvaiu era parcă alt om. Cînd se opreau ei, mă opream și eu în fața unei vitrine, pentru ca să-mi păstrez distanța dela care eu

eram nevăzut și îi puteam observa foarte bine. Am fost nevoit să mă uit într'o vitrină cu ghete ale căror tălpi nouă mi-au adus aminte de tălpile lucioase și agresive ale morților, într'o vitrină de frizerie în care era un bust de femee de ceară ca de panopticum, și peruci... (viziuni de tragedii de dragoste la un teatru clasic); într'o vitrină de mezeluri în care intestine de porc decorau geamul cu ghirlănzi oribile de viermi în procesiune...

Mi-a fost apoi rușine oarecum de acest spionaj conștient și îndelungat. Atunci m'am gîndit că dacă o crimă nu s'ar săvîrși într'o clipă ci într'o jumătate de oră, nimeni n'ar merge până la capăt.

Tipul m'a zărit și el. Probabil mă căuta. Un moment a avut o înfățișare plină de groază. Am trecut însă repede înainte, fără să-mi salut prietinul, fără să mă opresc, ca fugărit de cineva...

*

De două zile prietinul meu S. mă caută. Cînd mă întorc acasă, servitoarea îmi comunică: „iar v'a căutat domnul cel mic" fiindcă ea nu știe cum îl cheamă.

Cînd mi-a spus întâia oară, m'am surprins, întrebînd-o grăbit: „Era singur?"

*

„Bine, dragă, îmi spuse S., ce ai tu cu Demianof, cu colegul meu dela universitatea din Leipzig, despre care ți-am vorbit de-atîtea ori. Știi, m'am întîlnit cu el acum trei zile. E aici de-o lună. Dă un examen de echivalență la universitate. Mi-a făcut o plăcere grozavă. E un băet fermecător.

Tu treceai tocmai pe lîngă noi. Erai teribil de grăbit și furios. Demianof mi-a spus că de cînd a venit în oraș *îl urmărești* zi cu zi, că dacă n'ar fi fost reținut de examene aici, ar fi plecat demult, că l-ai înebunit. Nu, serios, ce ai cu dînsul?"

Demostene Botez

Cauzalitate și finalitate în Logică

1

Rațiunea științifică este caracterizată prin *tendința cauzală*: în adevăr, determinarea unor raporturi cauzale subt înfățișarea unui lanț de fapte apare ca scopul însuși al științei pozitive, ca o cerință obligatorie a unei cunoașteri dominate de principiul transformist care presupune—după o prea clasică formulă—că nimic nu se crează și nimic nu se pierde. Totuși, din momentul în care raționalitatea științifică asimilează cauzalitatea cu identitatea pentru a turna, în chip progresiv, realitatea în tiparul cauzalității identificatoare, o serie întreagă de dificultăți se ivesc și nu pot fi întru nimic dezlegate. Pericolul este deja semnalat subt o formă cît se poate de subtilă de către Boutroux în *Contingence des Lois de la Nature*: „Cum se poate concepe că o cauză sau o condiție imediată ar putea să conție cu adevăr tot ce trebue (tout ce qu'il faut) pentru a explica efectul? Ea nu va conține niciodată acel lucru prin care efectul se deosebește de ea, acea apariție a unui element nou, condiție indispensabilă a unui efect de cauzalitate. Dacă efectul este în totul identic cauzei, el se confundă cu aceasta și nu este un efect veritabil".[1] Toate propozițiile mecaniste se lovesc de acest prag mai puțin una, mai puțin acea lege a lui Clauzius care aduce în fizică aspectul de degradație atît de opus, în fond, mecanismului, adică conservării energiei. Dacă ordinea fenomenelor este ireversibilă, dacă trecerea dela un moment la altul are un sens, și reprezintă o pierdere, o consumare, se înțelege că fiece moment este ceva nou și se deosebește de antemergător, deși nu

1 *De la Contingence des Lois de la Nature*, 1874, p. 18.

este, în sensul fizic, un progres, fiindcă nu este nici o creaţie, nici o adăugire. Atîta ajunge unor filozofi ca să constate că tendinţa cauzală satisface nevoia raţiunii de a se apropia de realitate de îndată ce renunţă de a privi în chip excluziv raporturile de identitate pentru care era clădită. Bazele filozofiei lui Emile Meyerson se găsesc în credinţa la această oscilare a raţiunii ştiinţifice dela realitate la identitate;[1] forţînd valoarea unei atare constatări şi exagerînd, în bună parte, importanţa unei înfăţişări a procesului raţional până a tinde să facă din postulatul cauzal o lege supremă ce aşează evenimentele naturii în legături rigide de identitate, Meyerson va merge până a scrie: „Să presupunem pentru un moment că ştiinţa ar putea să facă realmente ca postulatul cauzal să triumfe: antecedentul şi consecventul, cauza şi efectul se confundă şi devin indiscernabile, simultane. Şi timpul, el însuşi, al cărui curs nu mai implică schimbare, este indiscernabil, inimaginabil, inexistent. Ajungem la confuzia trecutului, a prezentului şi a viitorului, la un univers pe veci imuabil... Şi, bine înţeles, simultan sau mai degrabă anterior, cauza a pierit fără urmă. Căci de îndată ce se confundă cu obiectul, de îndată ce este identitate între antecedent şi secuent, nu mai este cauză".[2]

Logicianul nu poate însă să nu vadă lucrurile altfel: în faţa logicei, conţinutul gîndirii pe de o parte este mai puţin important decît mecanismul ei, şi evenimentele încătuşate joacă un rol mai mic decît încătuşarea însăşi. Şi aşa stînd lucrurile, ne vine greu să înţelegem că logica ar putea să considere raporturile cauzale ca raporturi de identităţi, dat fiindcă identitatea ar sta aici, cel mult, în substanţa gîndirii, şi ar fi substanţială, iar nu formală. Oricare ar fi, prin urmare, temerea noastră de a cădea în excesul logisticienilor, vom prefera să opunem cauza şi efectul, fiindcă în afară de problema atît de dificilă dar atît de străină logicei, a chipului în care evenimentul-cauză se comportă faţă de evenimentul-efect, există certitudinea că efectul şi cauza se opun ca un condiţional faţă de condiţie. Considerînd lucrurile din acest punct de vedere, ne vom putea sustrage consecinţelor fatale ale filozofiei lui E. Meyerson; mai mult, raţiunea omenească fiind una, şi logica avînd dreptul excluziv să-i studieze modalităţile, concluziile logicei în ce priveşte raţiunea vor avea căderea să reacţioneze asupra tuturor concepţiilor şi teoriilor filozofiei pure. Scopul raţiunii poate fi — va spune logica — acea totalitate, acea unitate determinată de Höffding, scopul raţiunii poate fi de a introduce realul în cîmpul identităţii, şi logica, fiind o ramură a filozofiei, nu poate renunţa de a examina aceste consideraţii pe care filozofia pură i le impune. Ca atare, deci, logica se zbate în dificultăţile şi contrazicerile semnalate de Meyerson: cauza şi efectul, privite de ea ca evenimente în le-

1 Cf. *Identité et Réalité*, 1912 şi *La Déduction relativiste*, 1925.
2 *Identité et Réalité*, p. 250.

gătură, vor apărea pe planul identităţii cerut de raţiunea ştiinţifică, pe acel teren plat în care trecerea nu este nici suire, nici coborîre. Dar, dacă logica nu se poate izola de filozofia pură, nici filozofia pură nu se poate izola de logică. Şi atunci, după ce logica va fi pătruns în domeniul filozofiei pentru a examina *scopul* raţiunii, filozofia va pătrunde pe terenul logicei, al cărei obiect propriu este studiul *mecanismului, modalităţii* raţiunii.

*

Mecanismul este desigur subordonat scopului. Şi raţiunea apare ca un instrument a cărui structură este apropiată funcţiei pe care o îndeplineşte. Dar să nu ne iluzionăm asupra acestui punct: dacă materialul brut ce este introdus într'o maşină spre a fi transformat, constitue o parte din datele problemei pe care maşina o rezolvă, ceiace interesează în chip cu totul capital este nu lucrul din care se fabrică, ci lucrul fabricat; nu argila, ci cărămida; nu sîrma de oţel ce intră în uzină, ci acele cu vîrful şi cu urechile lor, ce ies din uzină. Maşina, instrumentul de transformare, trebue construit în aşa fel ca să poată utiliza materia brută ce-i este procurată; dar trebue construit, mai ales, în vederea produsului pe care îl obţinem. Ceiace este important—revenim asupra ideii noastre—nu este de a utiliza oţelul ce se găseşte pe piaţă: ci de a fabrica ace, sau bolduri, sau peniţe. Ceiace vrem este materialul fabricat şi nici materialul brut care se găseşte înainte de voinţa noastră, nici transformarea materialului brut, cheltuială de energie de care ne-am dispensa dacă obiectul pe care îl confecţionăm s'ar găsi de-agata în natură. Ochiul, considerat ca instrument de cunoaştere, este el-însuşi în situaţia oricărei maşini: funcţia organului optic este să ne dee senzaţii vizuale, transformînd excitările ce-l lovesc. Şi cînd trecem la cugetarea omenească, lucrul nu devine mai puţin limpede: raţiunea poate fi comparată şi ea cu o maşină industrială a cărui material brut ar fi lumea în sine, şi a cărui produs ar fi lumea cunoscută. Insistăm asupra acestui aspect fiindcă se loveşte de o prejudecată profund înrădăcinată a simţului comun, aceia după care îndatorirea ideală a raţiunii este de a reda o imagine fidelă a naturii, aceia după care cunoştinţa vrea să pătrundă realitatea splendidă a *numenului* şi este infirmă în măsura în care nu atinge această ţintă.

Ori, să examinăm mai îndeaproape funcţia instrumentului raţional. Scopul raţiunii este cunoaşterea lumii, dar, zicînd aceasta, noi insistăm asupra cuvîntului: *cunoaştere*, mai mult decît asupra cuvîntului: *lume*. Cunoaşterea, în adevăr, poate fi un act, dar poate fi şi un produs, un rezultat. Şi dacă, în raportul precedent, cunoaşterea ar trebui să fie considerată ca act, am înţelege că în expresia: „scopul raţiunii este cunoaşterea lumii", termenul „cunoaştere" ar juca rolul pe care îl are, de pildă, termenul „confecţiune", în expresia „rolul cuptorului de

cărămidar este confecţia cărămizii". Cunoaşterea ar apărea ca operaţia simetrică confecţiei, precum lumea s'ar arăta un produs corespunzător produsului cărămidă. O atare asemuire arată cît este de absurdă prejudecata care ne invită să căutăm în noi o lume deformată, o lume produsă de actul cunoaşterii, o imitaţie, un *viz-a-vis* al realităţii exterioare, o lume de obiecte-imagine corespunzătoare unei lumi de obiecte-realităţi. Lumea nu poate fi un produs al cunoaşterii, fiindcă cunoştinţa este un produs al lumii. Şi între lume şi cunoaşterea ei, apare acel profund abis ce desparte un eveniment material de un eveniment psihic. Putem, desigur, să acceptăm principiul că între ordinea raţională şi ordinea naturală există o relaţie: dar asta nu însamnă să putem conchide de aici că un veritabil univers al fenomenelor se ridică în faţa universului numenelor. Orice ar crede Schopenhauer, kantismul nu conchide în acest sens. In adevăr, dacă el ar face-o, ar trebui să presupunem că în filozofia kantiană, raportul dela numen la fenomen este privit subt categoria cauzalităţii, sau, cu alte cuvinte, că numenul apare ca o cauză al cărui efect este fenomenul. Nimic nu autorizează o asemene părere: categoria cauzalităţii este interioară fenomenalităţii, şi nu putem spune, fără absurditate, că filozofia kantiană admite un raport de cauzalitate între fenomen şi numen, un raport de cauzalitate exterior fenomenului sau—ca să întrebuinţăm expresia lui Kant—exterior lumii fenomenale. Nu are sens să spunem că raportul cauzal, precum şi intuiţiile pure de timp şi spaţiu trec dincolo de marginile fenomenului, de oarece categoriile (printre care şi cauzalitatea), tot atît cît şi intuiţiile pure sînt tocmai formele *apriorice* în care se orîndueşc datele cunoaşterii, şi nu are sens, prin urmare, să proclamăm că lumea numenală este *cauza* lumii fenomenale. Totuşi noi, pretinzînd să simplificăm doctrina kantiană pentru nevoile noastre actuale fără a o depăşi însă, vom fi conduşi să suprimăm opoziţia chiar între lumea numenală şi lumea fenomenală, deosebind nu două lumi, ci o lume şi o cunoaştere a lumii.

Precauţia utilă unei atare deosebiri am luat-o introducînd termenii comparativi de mai sus pe care îi putem utiliza o ultimă oară. Raportul între cunoaştere şi lume ne apare—după cum am văzut—cam ca raportul între cărămidă şi argila din care cărămida este făcută, sau ca raportul între ac şi sîrma de oţel din care sînt făcute acele; în relaţia noastră, lumea este cam ca materia brută şi cunoaşterea un produs. Celace putem noi utiliza în compunerea judecăţilor este acest produs, un şir de elemente psihice, iar nu universul numenal care este cu desăvîrşire extra-psihic, şi, ca atare, nu se poate potrivi construcţiei noastre interne. Ajunşi aici fenomenul nu mai este o imitaţie a numenului, ba chiar devine incomparabil numenului: cunoştinţa nu imită natura.[1]

1 Ipoteza noastră pe care am aparat-o în mai multe rînduri (cf. în special *Essai sur la Pensée*, în *Revue Philosophique*, 1925, ar-

*

Consideraţiile preliminare care precedă ne dau un curaj deosebit, aşezîndu-ne în poziţia cea mai privilegiată: ele ne închid, în adevăr, cu desăvîrşire într'un sistem bine ordonat, a cărui folos primordial este de a fi clasic şi, ca atare uşor de acceptat, şi al cărui profit secund este de a ne scoate din obsesia în care ne-ar fi azvîrlit consideraţia că în lumea absolută legăturile de identitate nu pot avea nici un sens, fiindcă nu pot explica evoluţia în timp, adică istoria universului. Rămîne deci bine înţeles că, în cele ce urmează, noi rezervăm cu desăvîrşire tot ce se referă la realitatea numenală şi că cercetările noastre poartă exclusiv asupra construcţiei noastre interne precum şi asupra naturii judecăţilor de cauzalitate privite ca bază a raţiunii ştiinţifice în general, şi a raţionamentului inductiv în special.

Din acest punct de vedere, se cuvine, în primul loc, să căutăm în ce privinţă se poate spune că raporturile cauzale sînt legături de identităţi. Să alegem, pentru a ne sprijini argumentaţia, un exemplu tip de relaţie cauzală şi să discutăm acest exemplu: cînd prezint flacării unei lămpi Bunsen o masă de fosfor solid, constat că fosforul, ajuns la o temperatură oarecare,

ticolul intitulat *Sur la Nature des Images*) şi care se referă la natura imaginilor ne arată, din alt punct de vedere, în ce raport se află obiectul-imagine şi obiectul-realitate, şi ne dă, în această privinţă, un sprijin aproape neaşteptat. Imaginea, aşa precum ni s'a părut că se desface din teza noastră, se află mai aproape de răspunsul organismului decît de excitările ce ne parvin dinafară, ea este în legătură cu reacţiunea noastră întreagă, embrionară sau numai proectată şi nu cu zguduirea pe care ne-o dă universul; ea creşte pe ramura centrifugă a circuitului nervos şi nu pe ramura centripetă. Cînd, de pildă, temperatura ambiantă se coboară, frigul pe care-l resimţim în conştiinţă nu apare decît odată cu tremuratul. Dovada este că ori de cîte ori se iveşte tremuratul, cum se întîmplă în cazul unei emoţii, fiorul aduce cu el iluzia că resimţim frigul. Celace se petrece cu simţurile termice, se petrece cu toate simţurile, în raport, bineînţeles, cu categoriile de reacţiuni proprii fiecărui simţ.—Teoria noastră asupra imaginilor intelectuale poate fi apropiată cu teoria lui James asupra emoţiilor (*Theory of Emotion*, 1890): emoţia conştientă, pentru James, se aşează în succesiunea temporală după reacţiunea corpului şi în relaţie cu aceasta. „Văd un urs—tremur—mi-e frică" şi nu „Văd un urs—mi-e frică—tremur." Noi zicem într'o ordine de idei analoagă: „Temperatura scade—tremur—simt frigul" şi nu „Temperatura scade—simt frigul—tremur."

Rezultă din felul nostru de a considera lucrurile că imagina se ţine foarte departe de excitarea nervoasă, putem spune, pe povîrnişul opus. Ea întovărăşeşte descărcarea nervoasă de reacţiune, şi dacă samănă cu ceva, samănă cu această descarcare, iar nu cu excitările, sau, mai ales, cu universul fizic. Şi încă asemănarea pe care o descoperim nu este de prezumat, ea însăşi, decît în măsura în care un fapt psihic, adică imagina, se poate asemui cu o descarcare nervoasă, adică cu un fapt fiziologic sau material. Tot aşa, într'un pian, sunetul nu apare decît în momentul în care ciocănelul loveşte coarda: el n'are nimic comun cu proprietăţile degetului ce loveşte clapa, nici cu proprietăţile clapei, nici cu proprietăţile ciocănelului, dar are ceva din proprietăţile corzii. Sunetul este o parte din răspunsul pianului la solicitarea unei forţe ce vine dinafară.

se topeşte. Zic, atunci, că fosforul solid s'a transformat, prin fuziune, în fosfor lichid. Dar, dacă iau sama la forma expresiei mele, constat cu uşurinţă că ea nu formulează un raport cauzal. In adevăr, dacă vreau să exprim, în cazul de faţă, o legătură de cauzalitate, trebue să spun că, în relaţia mea, căldura cheltuită de becul Bunsen este cauza fenomenului de topire a fosforului, şi că fuziunea fosforului este efectul. Considerînd acum ambele relaţii, constat că prima este o relaţie de identitate. In adevăr: fosforul din momentul iniţial (în stare solidă), şi fosforul din momentul final (în stare lichidă) sînt unul şi acelaşi lucru, o acelaşi cantitate de fosfor care a trecut dela starea solidă la starea lichidă: dar este vizibil că celace joacă, în realitate, în acest raport este principiul substanţei, principiu, după cum se ştie, cu totul exterior cauzalităţii. *Acelaşi* corp, subt ochii noştri, în aspecte deosebite. Dacă, prin urmare, ştiinţa este întotdeauna silită să conchidă la identitate, faptul se datoreşte acestui princip u de substanţă, care-i comandă, care prezidează tuturor cunoştinţelor noastre. Asta nu înseamnă însă că raportul cauzal este determinat de raportul de identitate, sau—mai ales—că unul şi altul se confundă. O judecată de substanţialitate îşi are, deci, principalul ei caracter în faptul că enunţă o identitate a unui lucru subt formele deosebite pe care le îmbracă. Propoziţia noastră, în prima ei formă, este de acest tip.

Relaţia noastră, subt ultima formă, se prezintă cu totul în alte condiţii. Ea nu este o relaţie de identitate. Raţiunea acestei deosebiri se descoperă lesne. In adevăr, în paragraful precedent am manifestat părerea că un raport de identitate se subordonează principiului substanţei, constatînd că un *acelaşi* corp se prezintă subt aspecte mereu nouă, fără de a înceta să fie unul şi acelaşi corp. Şi se poate spune că un raport de identitate poartă acest nume pentrucă exprimă identitatea unui *obiect* în ciuda transformărilor al căror teatru este acel obiect. Nu tot aşa se întîmplă cu raportul subt forma cauzală: căci nu trebue să pierdem din vedere că o propoziţie cauzală se referă nu la *obiecte*, ci la *evenimente*.[1] Ea nu poate constata identităţi între lucruri, fiindcă—în primul loc—nu se ocupă de lucruri: ea nu are ca scop de a nota identitatea mereu postulată a unui obiect ce suportă transformări, ci tocmai de a nota transformările eleinsăşi. Plecînd de aici, trebue să recunoaştem că o relaţie cauzală se referă la o acţiune, la un act, şi nu la cele două stări ale unui aceluiaşi lucru. Aşa fiind, dacă relaţia cauzală nu contrazice principiul identităţii, ea se formează totuşi cu totul deoparte de acest principiu, în afară de orice preocupare relativă la unitatea substanţei. Opinia acelor logicieni după care princi-

1 Formula este aproape reprodusă din Wundt, Logik, I, p. 506, Ed. 2-a: Die Veränderung ist also Bedingung des Causalität: diese bezieht sich nicht auf Dinge, sondern auf Ereignisse."

piul cauzalităţii şi principiul substanţialităţii fac „double-emploi" mi se pare, dar, cu desăvîrşire eronată: ambele principii colaborează în logica inductivă, ambele prezidează la ordonarea noţiunilor dar fără a se confunda.

Atît timp cît toate părţile care cuprind lumea rămîn neschimbate, sau prezintă mereu acelaşi trecere neschimbată (chiar în aparenţă), atît timp cît rîurile curg cu mereu aceeaşi iuţeală între dealuri nemişcate, atît timp cît oamenii muncesc în tihnă şi în pace ogoarele, nimeni nu pronunţă şi nu caută raporturi cauzale: numai o revoluţie sau un războiu cer o explicare pe bază de cauzalitate, numai năruirea unui deal pune omenirii o întrebare la care ea caută să răspundă. Şi, luînd lucrurile mai în larg, „perseverarea" unei substanţe într'o formă veşnic identică nu dă loc la stabilirea unui raport cauzal care ar trebui să n'aibă aici nici un conţinut. Aşa dar, este necesar ca o substanţă să suporte o modificare pentru ca nexul cauzal să poată fi constatat.[1] Şi, ca să intrăm deîndată în punctul de vedere pe care vrem să-l exprimăm, trebue să spunem că relaţia cauzală, la drept vorbind, anunţă modificarea unei substanţe prin altă substanţă. In adevăr, un obiect nu se modifică, nu se transformă decît atunci cînd un alt obiect acţionează asupra primului: fosforul brut se topeşte la flacăra unei lămpi Bunsen: suprimaţi lampa, îndepărtaţi corpul ce liberează căldură şi fosforul rămîne sau redevine solid. Evenimentul pe care judecata cauzală îl notează este, prin urmare, o acţiune a unui corp asupra altui corp. Sintem departe aici de judecata chemată a constata o identitate de substanţă: celace leagă relaţia noastră nu sînt două forme a unei acelaşi substanţe, ci două substanţe deosebite, celace caracterizează, cu alte cuvinte, *tendinţa cauzală* a spiritului ştiinţific este dorinţa de a arata că acţiunea unei substanţe—acţiune numită cauză—produce o modificare a altei substanţe-modificare numită efect.—Se zice, ca atare, că parte din *căldura* liberată de lampă este *cauza* a cărui *efect* este *topirea* fosforului. Dacă deci felul acţiunii participă la natura *substantiae causantis*, felul modificării participă la natura *substantiae causatae*: flacăra lămpii Bunsen, în adevăr, topeşte fosforul, dar provoacă combustiunea (şi nu topirea) unei bucăţi de lemn. Acest din urmă aspect al problemei ne duce, prin urmare, la concluzia firească după care un raport cauzal ne împinge cu atît mai puţin la enunţarea identităţii unei substanţe sau a vre-unei calităţi a unei substanţe cu cît cleştele cauzal cuprinde două substanţe—una modificatoare şi alta modificată—cu cît cei doi termeni ai rela-

1 Obiectele ce stau nemişcate pe pămînt nu încetează, lucrul este prea evident, de a fi acţionate de atracţia pămîntului, care este încă o *cauză* ce aduce echilibrul tuturor acestor obiecte. Totuşi, dacă toate obiectele ar sta veşnic nemişcate într'un echilibru etern, este îndoios că legea gravităţei ar fi fi fost vre-odată descoperită. Căderea unui măr face că atracţia devine sensibilă şi duce singură, la legea lui Newton.

ției noastre se referă unul la o substanță (la o acțiune a substanței A) și celalalt la altă substanță (la o pasiune a substanței B). Nexul cauzal îl exprimăm, prin exemple, zicînd că *atracția* pămîntului este cauza *căderii* unei pietre, și că *lovirea* cu un cuțit este cauza scurgerii sîngelui dintr'un organism viu. Acum, dacă luăm atenție la concluzia noastră, constatăm că, deși obținută pe altă cale, ea se potrivește cu rezultatele reflexiilor mai multor logicieni cum ar fi de pildă Sigwart [1] care recunoaște că propoziția lui Mayer: „causa aequat effectum" nu poate fi interpretată, în nici un caz, ca exprimarea unui raport de identitate, mișcarea și căldura nefiind întru nimic identice ci numai comparabile pe baza acțiunii lor.

Trebue să reținem această afirmație a lui Sigwart cu atît mai mult cu cît logicianul german conchide plecînd—contrar nouă—dela o cauzalitate *substanțială*, adică dela o cauzalitate ce pune în joc natura însăși a substanțelor, dela o cauzalitate ce n'ar nota evenimente ca atare, ci s'ar referi la lucruri. [2] In ce ne privește, am sprijinit teza, după care judecata cauzală nu se închide în identitatea substanțelor, pe argumentul principal că raportul cauzal—precum am văzut—nu enunță transformările unei substanțe contemplate în întreaga exclusivitate a ei, ci arată modalitatea transformărilor privite în ele-înșile ca acțiuni sau ca pasiuni. Trebue însă să complectăm această afirmare a noastră, recunoscînd că am avut precauția în cele ce precedă să facem o parte considerațiilor asupra naturii substanțelor și, prin aceasta, ne-am apropiat considerabil de cauzalitatea *substanțială*. Ajunși la acest punct totuși, nu am putut să nu observăm că alcătuirea unui nex cauzal presupune doi termeni ce se referă fiecare la o substanță deosebită, celace însamnă că chestiunea privită chiar din acest punct de vedere ne lasă să întrevedem faptul capital pentru noi că, într'un raport cauzal, cauza și efectul nu pot fi privite în nici un caz ca expresiile a două forme îmbrăcate de una și aceiași substanță. Intrunind acum ambele poziții, rămîne să spunem în concluzie că raportul cauzal nu este un raport de identitate de substanță, fiindcă după concepția cauzalității *actuale*, el nici nu are ca obiect una sau mai multe substanțe, ci acte determinante și modificări determinate (cauză=căldură, efect=fuziune), iar, dacă, conform concepției cauzalității *substanțiale*, privim substanțele ca ascunse subt aceste acțiuni și modificări, dacă le luăm ca indisolubil le-

1 *Logik*, II, p. 179, Ed. 4-a.

2 „Aber daraus folgt nicht, dass nun der Causalbegriff sich nicht auf Dinge, sondern auf Ereignisse beziehe. Denn Ereignisse oder Vorgänge sind doch Veränderungen an Dingen; das Begriff der Veränderung lässt sich ohne den des Dinges oder des Gegenstands überhaupt nicht denken; wenn ein „Ereignis" oder ein „Geschehen" Ursache sein soll, so ist es doch sicher die Bewegung oder Veränderung eines Dings..." (Sigwart, *Logik*, Anmerkung zu & 73, Ed. 4-a(—Vezi și Prefața lui Heinrich Maier la ediția 3-a a *Logicei* lui Sigwart).

gate de întîmplările a căror teatru sînt, de întîmplările ce sînt calități ale lor, constatăm că raportul cauzal întrunește, prin cei doi termeni ai săi, calități a două substanțe deosebite. In nici o ipoteză, deci, cauzalitatea nu identifică un lucru, o substanță subt două aspecte din două momente ale istoriei acestui lucru.

*

Mai există însă un aspect al problemei în virtutea căruia ne putem întreba dacă identitatea nu joacă un rol în legătura cauzală. Lăsăm deoparte, firește, chestia de a ști dacă nu cumva raportul cauzal sprijinit pe *postulatul identității lumii*, nu include ceva din această identitate a lumii. Ar fi, aici, să confundăm două lucruri: identitatea conținuturilor raporturilor cauzale și identitatea celor două termene legate de raporturile cauzale. Prima identitate există de netăgăduit prin însăși credința în determinismul universal, credință ce constitue baza inducției baconiene și care se exprimă zicînd că „aceleași cauze au aceleași efecte"; dar, trebue s'o remarcăm imediat, această identitate, sinonim cu repețirea necesară în sînul universului, nu este de genul identității puse în discuție în studiul nostru. Căci celace vrem să demonstrăm este că, în nici un chip, cauza nu este identică cu efectul într'un raport cauzal, iar nici de cum că, odată un raport cauzal enunțat, acesta nu se potrivește tuturor cazurilor identice: o repetăm, această potrivire, această uniformitate din urmă este condiția însăși a cauzalității stabilite pe inducție, și ea nu poate fi pusă în dubiu. Să nu confundăm deci problema pe care am discutat-o mai sus și pe care credem că am rezolvit-o în sensul că ni s'a părut că o cauză și un efect nu sînt doi termeni ce se leagă în identitatea unei substanțe, cu problema zisă a uniformității naturii pe care o lăsăm cu totul înafară și care presupune că la cauze identice sînt efecte identice sau, celace este același lucru, că un același raport cauzal se manifestă mereu în chip identic, adică în chip necesar. Una este a spune, în adevăr, că atracția pămîntului, este sau nu este privită într'un *raport de identitate cu efectul său*, căderea corpurilor, și alta este a spune că această atracție *acționează sau nu în chip identic* asupra tuturor corpurilor, comunicîndu-le o mișcare de *aceiași* direcție și de *aceiași* accelerație. In primul caz, identitatea ar fi interioară judecății cauzale și ar constitui, ca să zicem așa, cimentul care asigură legătura termenilor, în al doilea caz identitatea ar fi exterioară și n'ar prezida la construcția vre-unui raport cauzal, ci la construcția lumii pe temeiul cauzalității mereu verificate. Nu vrem să spunem desigur,—și cu asta ne luăm toate precauțiile—că un raport cauzal se poate stabili în afara oricărei preocupări asupra identității lumii. Nu este de ajuns ca un fenomen să aibă loc o *singură dată* în legătură cu alt fenomen pentru ca să construim un raport cauzal între ambele fenomene; ne trebue, chiar dacă raportul nostru se bizue pe un singur caz observat, certitudinea că repețirea „à l'iden-

tique" a primului fenomen va trage după sine repeţirea „à l'identique" a celui de al doilea. Ştiinţă nu se poate face decit cu acest preţ, şi raportul cauzal, unealtă a ştiinţei, este condiţionat de această certitudine. Am putea chiar merge până a spune că celace diferenţiază o legătură cauzală de o legătură fortuită este faptul că primul este privit ca necesar şi universal şi este reţinut ca atare, astfel ca o observaţie a unui eveniment natural este punctul de plecare ce duce la stabilirea unui raport cauzal după cum acea observare este judecata necesară sau nu, după cum se intovărăşeşte de părerea că aceleaşi evenimente, in circumstanţe identice se vor produce sau nu din nou.[1] Totuşi, dacă totul se leagă in logică, asta nu insamnă că totul se confundă: şi cauzalitatea este, cel puţin in două feluri, legată de identitatea substanţei: intr'un fel pe care l-am văzut mai sus cind am spus[2] că principiul cauzalităţii şi principiul substanţialităţii odihnesc unul pe altul, şi intr'un al doilea fel pe care l-am văzut chiar acum. Celace noi punem in dubiu este deci numai faptul unei interpenetrări intime inaccesibile analizei a postulatului identităţii lumii, a principiului identităţii substanţei şi a cauzalităţii.

Această lungă paranteză fiind inchisă, revenim la problema ce ne preocupă in această secţie a studiului nostru, acea de a şti dacă nu cumva termenii cauzalităţii constitue o altă legătură de identitate incă nemenţionată, dacă—cu alte cuvinte—nu cumva o judecată cauzală este celace numim in logică o judecată de identitate. O rapidă investigaţie ne va lămuri pe deplin, credem, asupra acestui lucru. In adevăr, judecăţile zise de identitate sint bine cunoscute, bine definite in natura şi in forma lor, şi tot ce nu participă la această natură şi la această formă nu poate fi o judecată de identitate. O atare judecată este de tipul: acesta este tot una cu acela. Cind zic: *acest om este Ahiles* zic, in realitate, că *omul pe care il văd in faţa ochilor şi omul numit Ahiles sint unul şi acelaşi om*. Inţelegem, prin aceasta, cit de mic este cimpul acestor judecăţi de identitate care, din punct de vedere psihologic, echivalează cu o recunoaştere. Desigur revenind pe tărimul logic, nu trebue să exagerăm stricteţa unei asemenea identificări: ne pare, din acest punct de vedere, indubitabil, că o judecată, ori care ar fi ea, nu se poate forma decit prin aşezarea impreună a doi termeni discernabili. Aşa fiind,

1 D. I. Petrovici, in cursul său de Logică, insistă cu dreptate asupra faptului că repeţirea experienţelor nu este un element constitutiv al raporturilor cauzale. Un raport cauzal se intemeiază pe o singură experienţă; celace formează rădăcina in lumea reală a unui raport reputat cauzal este tocmai credinţa că repeţirea circumstanţelor ar crea acelaşi eveniment şi, prin „ricochet", credinţa că repeţirea experienţei este inutilă. Altcum, dacă raportul cauzal nu s'ar crea dela prima experienţă, de ce s'ar crea el la a doua sau la a treia sau la a *x*-a faţă de infinitatea cazurilor in viitor? Ce aduce nou experienţa No. *x*?

2 P. 6.

dacă ne gindim bine, judecata: A este A nu se poate constitui decit fiindcă subt această judecată, in realitate eliptică in forma ei, se ascunde judecata complectă: A cu No. 1 este A cu No. 2. Succesul unei judecăţi de identitate este tocmai condiţionat prin faptul că, in incheegarea unei operaţii mintale de un tip aparte, facem indiscernabili doi termeni ce cu un moment inainte erau discernabili. Exemplul precedent era particular de elocvent, in acest sens; zicind: acest om este Ahiles, nu fac decit să enunţ părerea că omul pe care il am *astăzi* in faţa mea este acelaşi pe care l-am văzut *eri* şi care mi s'a spus că il cheamă Ahiles. Termenii mei se opun, prin urmare, printr'un atribut temporal: omul de *azi* este acelaşi ca omul de *eri*. Ori, dela Leibnitz incoace cel puţin, logicienii sint de acord in părerea după care este de ajuns ca două subiecte să aibă *un singur* atribut deosebit pentru ca să fie discernabile. Aşa,—am putea spune,—iată două bile albe de biliard aşezate pe masa verde avind exact aceiaşi culoare, exact aceiaşi formă sferică şi exact aceiaşi mărime: ele sint discernabile, fiindcă tocmai am proclamat că sint *două*. Dar, trebue să fim foarte atenţi inainte de a emite părerea că ele nu diferă prin nici un atribut. In adevăr, ele sint identice ca formă, mărime şi culoare: insă trebue să remarcăm că ele nu ocupă acelaşi loc in spaţiu şi că acesta este elementul care ne face să le deosebim; in termenii logicei atributive s'ar putea deci spune că cele două bile de biliard au un atribut *necomun* constituit prin faptul că coordonatele bilelor la limitele mesei de biliard nu sint aceleaşi. Dacă această din urmă deosebire ar cădea, vedem in chip mintal, din vina de a nu le mai fi lăsat nici un atribut *necomun*, cum cele două bile s'ar apropia deodată, s'ar pătrunde şi ar deveni indiscernabile, dar n'ar mai fi decit una şi aceiaşi bilă. Două subiecte deci, ca să poată fi considerate ca atare, trebue să difere prin ceva, şi numai fiindcă sint *două* pot să constitue termenii unei judecăţi. Am avut, prin urmare, perfectă dreptate cind am spus, ceva mai sus, că judecata referitoare la Ahiles nu este posibilă decit in măsura in care distinge omul de *eri* şi omul de *azi*. Şi termenii unei judecăţi de identitate au această calitate, paradoxală in aparenţă, de a nu fi identici.

Dar nu putem impinge lucrurile mai departe pe această cale: cheia unei judecăţi de identitate, miracolul pe care mintea omenească il săvirşeşte cind o formează, este constituit prin faptul că cele două noţiuni inchise in termenii săi se suprapun confundindu-se ca două triunghiuri egale sau ca cele două bile de biliard de mai sus. Trecerea pe care o asigură o judecată de identitate este dela neidentici discernabili la identici indiscernabili. Dacă, prin urmare, operaţia găseşte, inaintea pasului pe care il asigură, doi termeni distincţi, sfîrşitul şi scopul ei este absorbţiunea celor două concepte unul prin celalalt. Spiritul care săvir-

șește operația subînțelege că vrea să omită atributul necomun în favoarea celor comune, el privește acest atribut ca neglijabil și îl îndepărtează. Omul de *eri* numit Ahiles și omul de *azi* devin, numai cu acest preț, un același om. De altfel, caracteristica, pe care o semnalăm în treacăt, nu este particulară exemplului nostru: atributul ce cade în judecata de identitate, a cărui mecanică ni s'a părut că se bizue pe o recunoaștere, este mai întotdeauna un atribut temporal, (A este aceleași A pe care l-am cunoscut în momentul cutare) sau spațial (A este acelaşi A pe care l-am văzut în punctul cutare), sau mixt spațialo-temporal (A este același A din punctul cutare și momentul cutare). La drept vorbind, identificarea nu se face topind cei doi termeni într'unul, ci reducând pe cel dintâiu la cel de al doilea, cu gîndul că reducem necunoscutul, lucrul perceput sau conceput în momentul prezent, la cunoscutul fruct al investigațiilor trecute, omul văzut acum, la omul cunoscut *întotdeauna* subt numele de Ahiles. Celace revine a spune că identificarea, pe lîngă caracterele de mai sus, mai are pe acele de a reduce particularul la universal, legînd un singur moment prezent de momente trecute multiple. Se înțelege ușor, așa fiind, că o judecată de identitate oarecare se poate reconstitui la infinit, fiecare recunoaștere sporind termenul al doilea în care primul termen vine să se rezorbe. Astfel, omul intîlnit în ziua 5-a a lunei lui Hecatombeon este identificat cu omul numit Ahiles intîlnit în cursul lunii lui Pyanepsion: unul și altul sînt tot Ahiles. Dar [omul intîlnit în ziua 12-a a lui Hecatombeon] este iarăși (același Ahiles, pe care l-am mai văzut acum în două rînduri, în cursul lui Pyanepsion și la 5 a lui Hecatombeon). Am așezat aici între cîrlige [ ] termenul întâiu, și între paranteze ( ) termenul al doilea: constatăm că termenul al doilea se găsește sporit față de cel din judecata precedentă. In fine [omul intîlnit în ziua a 29-a a lui Hecatombeon] este (același Ahiles pe care l-am mai văzut acum în trei rînduri, în cursul lui Pyanepsion... etc...); termenul al doilea se găsește și mai sporit de această dată. Am putea să mergem așa la infinit, ori decîte ori intîlnim pe omul numit Ahiles, și să zicem, de pildă, că omul intîlnit în anul al 3 lea a celei de a IV-a Olimpiade este același Ahiles pe care l-am mai recunoscut în nenumărate rînduri în anii trecuți.

Iată caracterele predominante ale unei judecăți de identitate. Trebue să recunoaștem acum că nimic nu samănă mai puțin cu o atare judecată decît o judecată cauzală. Celace ni s'a părut esențial la judecata de identitate precedentă era fenomenul contopirii a două noțiuni discernabile într'o singură noțiune prin intrarea noțiunii făcînd obiectul primului termen în noțiunea mai generală făcînd obiectul celui de al doilea termen. In această privință, propoziția: *a* este același lucru ca A, însamnă: *a* dispare în A. Spiritul la contact cu *a* și cu *A*, și nu mai reține, la sfîșitul operației, decît pe *A* care înglobează acum și pe *a*. Același operație are ea loc cu prilejul unei judecăți cauzale? In ce chip se

împerechează aici acei doi termeni? Dacă sînt distincți la începutul operației, ei nu se confundă la sfîrșitul ei. Cauza obiect al primului termen este cu desăvîrșire ireductibilă termenului al doilea. Privind-o dintr'un anumit punct de vedere, am spus mai sus [1] că prima este o calitate a unei substanțe, și cealaltă o calitate a altei substanțe. A le împreuna, ar însemna oarecum a aduna merele cu fluturii. Dar nu considerăm numai substanțele, ci raportul cauză-efect; vom vedea lucrurile și mai limpede. Să discuțiem, în adevăr, o judecată cauzală. Fie judecata următoare: căldura solară dilată fierul. Căldura aici este o acțiune a substanței numită soare, acțiune a cărei efect este dilatația unei substanțe numită fier. Ce departe sîntem de astădată de forma expresiei: *acesta* este *Ahiles*. Termenul întâiu, într'o judecată cauzală se balansează cu termenul al doilea fără a se putea reduce. Și judecata întreagă enunță că un lucru este autorul unui eveniment în sînul altui lucru. Termenii formează un echilibru și stau de ambele părți ale verbului precum două talere ale unui cîntar: scoateți unul și celalalt cade la pămînt: căci nu se poate concepe un efect izolat, un efect ce n'ar avea nici o cauză, și nici o cauză izolată, o cauză fără efect. Primul încă este mai privilegiat, pentrucă un eveniment izolat ar putea fi cunoscut ca o pură întîmplare, dar o cauză stearpă, o acțiune ce nu este una, nici nu se poate înțelege; în adevăr, de unde știm că soarele împarte căldură, dacă nu fiindcă dilată mercurul din termometru, ferul și alte metale, fiindcă dă plantelor puterea de a crește, fiindcă excită simțurile termice ale omului, îl face să transpire, etc. etc.? Cauza, fiind acțiune, nu se manifestă decît prin efectele sale.

Acest lucru însamnă că o judecată cauzală comportă în mod obligator două elemente care nu există decît unul prin altul, fiindcă stau față în față. Dispariția unuia aduce dispariția celuilalt. Și fără a mai continua cercetările, se vede că, în asemenea condiții, ar fi evidamente absurd ca să credem că un termen ar putea să sară peste termenul copulativ pentru a se contopi cu ultimul termen, ca într'o judecată de identitate. O atare operație logică, dacă cumva ar fi făcută posibilă printr'o structură excepțională a termenilor față în față, ar aduce cu sine dezechilibrul cîntarului prin așezarea ambelor talere, fără contragreutate, în același parte a piciorului. [2] Cauza fiind, precum am spus, factor de efect, și invers, n'am mai avea nimic, silindu-ne să avem numai cauze, sau numai efecte.[3]

---

1 Vezi p. 7-8

2 Compunerea unui raport cauzal cu echilibrul unei balanțe se poate duce mai departe decît o cer nevoile noastre actuale. In raporturile cantitative, cantitățile de cauză se modifică cu cantitățile de efect, deși - să nu uităm a o adăuga—nu întotdeauna în același sens ca în cazul balanței.

3 Este aproape inutil să semnalăm că o judecată cauzală poate fi ea însăși obiectul unei judecăți de identitate ca orice cunoștințe, de

Dacă raportul de cauzalitate nu este un raport de identitate, dacă forma sa, ca judecată, nu este acela a unei judecăți de identitate, sîntem evidamente ispitiți să reluăm cercetarea lucrurilor pe alt plan, întrebîndu-ne dacă nu cumva logica astăzi atît de defăimată a secolului al 19-lea ne dă cheia problemei in timp ce ne permite a declara că raportul cauzal este un raport de secuență, un raport între două elemente ce se prezintă *succesiv*, și din care elemente unul este numit *antecedent*, și celalalt *secuent*.

Examenul atent al raporturilor cauzale ne arată însă că aceste raporturi nu sînt întotdeauna raporturi de secuență ci sînt cel puțin tot atît de desori raporturi de *coexistență*. Cînd o șină de cale ferată este expusă razelor solare puternice dintr'o zi de vară, ea își mărește volumul în timp ce primește și reține căldura soarelui, și pe măsură ce primește această căldură; mărirea volumului este modul său propriu de a primi căldura. Nu se pot deci deosebi în experiența noastră două momente succesive: a) acel în care șina este lovită de razele solare; b) acel în care ea se dilată. Și, mai în general, cînd aplicăm o forță unui obiect material, nu deosebim un timp *gol*, un timp în interiorul căru'a efectul ar fi încă nul, deși cauza s'ar manifesta, în interiorul căruia forța (cauza adică) lucrează, fără ca modificarea cerută de lege (ad'că efectul) să se producă. In mecanică se subînțelege, de pildă, că dacă o forță vine să comunice unui corp o mișcare pe un timp *t*, incepînd la o epocă $t = t_0$ și mintuind la o altă epocă $t = t_2$, mișcarea va căpăta o accelerare ce începe a se manifesta în momentul t_0 și dispare în momentul t_2, iar nu în momentul t_1 pentru a se anula în momentul t_{2+1}. Toate aceste sînt evidente. Cînd dau drumul unei pietre, eu nu cred că piatra stă nemișcată într'un prim interval de timp (oricît de mic ar fi acest interval) pentru ca să satisfacă pe amatorii de secvențe care doresc ca întîiu să vie atracția (cauza), și, pe urmă, mișcarea pietrei înspre mijlocul globului pămîntesc (efectul).

Mai mult decît atît. Este interesant să semnalăm faptul că observația noastră ne arată cazuri în care cauza și efectul sînt intervertibile. Să luăm ca tipa asemene cazuri legea lui Mariotte [1]: „la temperatură constantă, volumurile unei aceleiași mase de gaze sînt invers proporționale cu presiunile pe care le suportă". Cînd se mărește presiunea asupra unei mase de gaz, volumul său se micșorează în mod proporțional; cînd se micșorează volumul, se

altminteri. Ori de cîte ori o judecată cauzală joacă, ea este *recunoscută* și apropiată de cazurile observate anterior, după mecanismul pe care l-am descris ca fiind propriu unei judecăți de identitate. *Acesta este acela* devine, de pildă, *acest eveniment este un caz de dilatație*. Nu trebue însă să facem o confuzie grosieră; constatarea, consemnată în această notă, nu implică nici o analogie între judecățile de cauzalitate și de identitate, ci numai că un raport cauzal poate fi identificat.

1 Numită și legea lui Boyle.

mărește presiunea în chip proporțional. Astfel că se poate spune indiferent că variațiile de volum sînt cauza variațiilor de presiune, sau că variațiile de presiune sînt cauza variațiilor de volum. Ce este aici antecedent și ce este secuent? Dacă am presupune că modificarea volumurilor este antecedentă, această modificare putînd fi efect, am avea un antecedent efect, și logica tradițională ar fi în mare încurcătură.

La lumina celor ce preced și în special a ultimului exemplu — și exemplele, de altminteri, nu lipsesc — vedem ce trebue să credem, în ultima analiză, despre afirmația lui Maiorescu [1]: „In formularea metodei concordanței și a diferenței, noi am introdus nota succesiunii ca o notă esențială. Mulți logici (Mill, Bain, etc.) și mulți naturaliști o lasă la o parte: căci aceștia voesc cu orice preț să introducă o lege naturală și în coexistențe fenomenale; și fiindcă legea naturală nu se poate înțelege decît prin raportul cauzal, vor să introducă un fel de cauzalitate în cele coexistente. Dar aceasta nu ne pare admisibil; căci unde nu e succesiune, nu e cauzalitate". O atare judecată ni se pare ar fi o eroare: cum am văzut, un raport cauzal poate să fie de coexistență și legătura dela antecedent la secuent nu este nici de cum semnul unei legături cauzale.

De altfel, succesiunea invariabilă nici nu constitue cauzalitatea și nici nu poate fi paralogism în raționamentul inductiv mai periculos decît acel exprimat prin formula: *post hoc, ergo propter hoc*. Astfel, credem noi, se poate reduce la nimic acel paradox celebru al logicienilor din veacul al 18-lea, pus la modă de Thomas Reid, care se referă la conexiunea între noapte și zi. Nu există succesiune mai veche, mai invariabil și mai regulat observată decît acea a nopței urmată de o zi. Totuși, nimeni n'ar avea ideia vreodată să spue că noaptea este cauza zilei, sau, considerînd, că și ziua precedă noaptea, să proclame că ziua este cauza nopții. Un raport de cauzalitate nu este întotdeauna un raport succesoral; un raport de secuență cît de invariabil, nu este numaidecît un raport cauzal; iată rezultatul la care ne oprim și care ne silește să ne așezăm iarăși într'o nouă poziție.

*

Raportul cauzal nu are caracterul de a fi nici de identitate, nici de succesiune. El este însă, desigur, un raport de echivalență. In ce sens trebue să înțelegem această echivalență și în ce limită putem noi s'o acceptăm? Iată problema care se pune de astădată. Problemă de o extremă delicateță, dacă ne gîndim la toate înțelesurile ce se pot îngădui formulei „causa aequat effectum". Desigur, o mare parte din aceste înțelesuri pot fi înlăturate fără o prea mare sforțare. In primul rînd, am văzut că echivalența nu poate fi acceptată ca o formă de identitate, și n'avem să revenim asupra acestui punct. In al doilea rînd, dacă

1 *Logica*, p. 165 a Edit. VII-a.

o cauză și un efect se comportă în anume condiții una față de alta, nu se poate pierde din vedere că o cauză nu este legată de un efect precum o tulpină este legată de o floare, și nici nu se poate crede că o cauză fiind dată în chip izolat, adică subt înfățișarea de manifestare, un efect *singur posibil* este dat în mod concomitent. Căldura *dilată* o șină de metal, și *topește* o figurină de ceară. Astfel că principiul: „aceleași cauze au aceleași efecte" trebue înțeles într'un anumit fel. Până la un punct, pentru a lămuri această dificultate, am fi ispitiți să revenim pe poteca cauzalității substanțiale pe care o găsim deja bătută și în care am rătăcit deja întru cîtva în cele ce precedă. Am constata, ca atare, că *A* cu *B* este cauză de β în chip necesar, dar că, în chip tot așa de necesar, *A* cu *C* este cauză de γ, semnalînd prin aceasta că acțiunea lui *A* depinde de substanța influențată. De aici plecînd, am putea să enunțăm legea-corectiv după care *aceleași cauze au aceleași efecte asupra acelorași substanțe*, și am presupune, oarecum, că principiul adoptat în mod comun și care nu pomenește de substanță, conține o elipsă, un subînțeles. Dar, nici această primă corecțiune, prin introducerea membrului subînțeles, nu ne satisface. In adevăr, căldura dilată o bară de fier, însă cînd aceasta ajunge la o anumită temperatură ea va intra în fuziune, întocmai ca bucata de ceară. Ceara, deci, nu se dilată niciodată și, prin aceasta, se comportă în mod deosebit de substanța numită fier; dar ceara și fierul, până acum substanță cu comportări deosebite, prezintă ambele ceiace se numește în fizică un *punct de fuziune*. Ceiace însamnă că reluînd limbajul cu notații schematice de mai sus, sîntem reduși a spune că *A* cu *B* poate fi cauză de β dar și de γ în anumite condiții. Se vede, prin urmare, cîte dificultăți prezintă principiul echivalenței cauzei cu efectul; și totuș', ne grăbim să adăugăm, atîta nu ajunge să răstoarne convingerea că raporturile cauzale sînt necesare.

Să reluăm însă, de mai sus, explicațiile noastre. Este prea cunoscut că *absolut* toate corpurile simple[1] trec prin cele trei stări solidă, lichidă și gazoasă, deși în condiții de temperatură și de presiune specifice fiecăruia, astfel că la temperatura normală a globului pămîntesc și la presiunea atmosferei sale, unele corpuri se găsesc în stare lichidă, altele în stare gazoasă, și altele în stare solidă. Ceiace variază, prin urmare, dela corp la corp sînt temperaturile critice caracteristice, și întreaga diversiune a fenomenelor observate în legătură cu schimbările de temperatură a acestor corpuri se poate simplifica și reduce într'o privință cînd dăm atenție legii absolut universale că toate corpurile simple trec prin aceleași stări, în aceiași ordine: orice corp solid, în-

1 Și cele compuse cînd căldura nu le descompune.—In ce privește corpurile simple, cărbunele n'a putut să fie topit până acum, deși se volatilizează la 3500°.

călzit, va termina prin a deveni lichid, și orice corp lichid, încălzit, va termina prin a trece în stare de gaz. La capătul acestei simplificări, regăsim necesitatea: temperatura la care un corp trece dela o stare la alta depinde de acest corp; dar ceiace nu depinde de el, ceiace apare necesar, este trecerea și ordinea în care cele trei stări își succedă: o dublă specie de necesitate se descoperă, deci, în natura lucrurilor: una le ține pe toate în cleștele ei: cealaltă privește pe fiecare corp în parte, și în acest din urmă sens zicem că fosforul se topește necesarmente la 44°.

Dacă trecem dela fuziune la alt fenomen cum este acel al dilatației, constatăm că numai unele corpuri prezintă fenomenul de dilatație, constatăm adică cum că numai unele corpuri solide își măresc volumul cu cît se apropie mai mult de temperatura de fuziune: alte corpuri solide păstrează același volum, oricare ar fi temperatura lor, în fine apa scade de volum cînd trece dela starea solidă la starea lichidă. Singura necesitate ce se ivește în raport cu legea dilatației este deci acela pe care am numit-o de specia adoua: *unele* corpuri se dilată, dar, aceasta, în chip necesar.

Reese prin urmare, din examenul ce precedă, că un observator va înregistra comportări foarte deosebite la corpurile diverse pe care le va încălzi rînd pe rînd și, dacă întinde experiențele la realizarea altor cauze decît căldura, tabelurile de proprietăți fizice și chimice ale corpurilor ne sînt martore că el va descoperi efecte ce vor varia cu corpurile tratate: unele se vor arata solubile în apă, altele solubile în sulfura de carbon, unele avide de oxigen, altele avide de azot, etc. etc..

Iată ce rămîne din principiul uniformității naturii și din acel după care aceleași cauze au aceleași efecte. Condițiile accesorii subînțelese pot fi atît de numeroase și de complexe că o lege cauzală este necesară, dar ea poate să nu joace decît în anumite cazuri, adică față de unele substanțe influențate și în condiții determinate. Apa nu dizolvă toate corpurile, dar pe acele ce le dizolvă, le dizolvă în mod necesar. Ajunși aci, trebue să avem îndrăzneala să tragem o concluzie iremediabilă: principiul că „aceleași cauze au aceleași efecte" este tot atît de adevărat cași principiul invers după care „aceleași efecte au aceleași cauze". Cauzalitatea răsturnată include, în adevăr, condiții analoge acelora pe care le-am găsit cauzalității drepte, și nimic mai mult. Căci, în special, dacă la cauzalitatea dreaptă efectul depinde de substanțe ce suportă cauza, la cauzalitatea răsturnată cauza depinde de substanța ce produce efectul. Este cunoscut, de exemplu, că în chimia industrială există mai multe procedeuri prepau a obține un produs. Astfel, albumina uscată se prepară tratînd o soluție de albumină în apă fie prin căldură, fie prin alcool, fie chiar prin unele acide. Intr'un asemenea caz, cauzalitatea răsturnată nu ne permite să plecăm dela produsul

considerat ca efect, pentru a ne ridica în mod necesar la ch'pul de producție adică la cauză. Și bazați pe constatarea că alcoolul precipită întotdeauna albumina din apă, iar că albumina nu este întotdeauna precipitată de alcool, logicienii vor considera că legătura de cauzalitate răsturnată are o rigoare inferioară ce nu se potrivește cu acela a cauzalității drepte. Propoziția noastră după care principiul „aceleași efecte au aceleași cauze" are o valoare egală cu principiul „aceleași cauze cu aceleași efecte" nu poate deci stirni, la prima vedere, decit o mare nedumerire.

Totuși, îndrăznim să facem acest pas oprit de logica tradițională. În adevăr, bazați pe considerentele precedente, ni se pare că putem opina că raportul de cauzalitate răsturnată este promovat mult în urma raportului de cauzalitate directă fiindcă i se pune condiții cu mult mai grele. Primul inferă dela acționat la agent, al doilea dela agent la acționat. Ori, se admite în general, după cum am văzut, că într'un raport direct natura acționatului trebue să ne fie dată, și, de asta spunem că alcoolul coagulează **albumina**. De ce atunci nu s'ar admite ca, într'un raport răsturnat, natura agentului să ne fie dată și să ne declarăm tot așa de satisfăcuți cînd enunțăm legea (necesară, să nu uităm) că albumina este coagulată de **alcool**? Știm bine: albumina nu este coagulată numai de *alcool*, dar asta nu ridică nimic din rigoarea și—încă odată—din necesitatea legăturii pe care o știm. Precum știm tot așa de bine că alcoolul nu încheagă numai *albumina* și nu cugetăm totuși că legătura de cauzalitate directă de mai sus este mai puțin riguroasă și mai puțin necesară din acest motiv. Dacă n'am pune deci condiții subînțelese unui raport de cauzalitate dreaptă, acest raport ar deveni absurd căci aceleași cauze „n'ar avea" aceleași efecte. Și de ce, în acest caz, n'am acorda aceleași clauze subînțelese și raportului răsturnat pentru ca nici el să nu fie absurd?

Numai cu acest preț, dacă ne gîndim bine, raportul de echivalență ar putea să subziste în sinul cauzalității. Fiindcă, în mod indubitabil, ca doi termeni să fie echivalenți, trebue ca trecerea dela unul la altul să se poată face în ambele sensuri. Dacă scrim sub formă schematică raporturile cauzale de mai sus, avem, pentru raporturile drepte, o expresie ce s'ar putea întoarce în modul următor: *a* din *A* asupra lui *B* produce efectul *b*, sau, mai bine, în modul: *a* din A produce efectul *b* la B. Această expresie corespunde dezvoltării celei mai complecte a raportului drept. Pentru mai multă siguranță, putem s'o încercăm pe un exemplu simplu, și atunci, corespondența devine precum urmează: Căldura (*a*) soarelui (A) produce dilatația (efectul *b*) la șine (B). Legătura de echivalență cere, în chip indiscutabil, ca trecerea precedentă dela grupul *aA* la grupul *bB* să poată fi făcută și în sensul invers, astfel ca să zicem în limbaj schematic: *b* la *B* este produs de cauza *a* din *A*. O repetăm, acest din urmă raport nu trebue înțeles cași cum ar fi scris: *b*

la *B* este produs **numai** de cauza *a* din *A*, precum nici raportul direct nu trebue înțeles cași cum ar fi scris: *a* din *A* **numai** asupra lui *B* produce efectul *b*, sau: *a* din *A* produce **numai** efectul *b* la *B* (și niciodată efectul *c* la *C*, efectul *d* la *D*, etc).

Totuși, nu putem să pierdem acest lucru din vedere, dacă raporturile cauzale directe și răsturnate se pot transforma întotdeauna unul într'altul prin trecerea termenilor unul în locul altuia și printr'o modificare—întotdeauna aceiași—a termenului copulativ, dacă se poate conchide, de aici, că termenii sînt echivalenți, dacă, mai ales, se poate vedea, din cele ce precedă, că raționamentul logic are, în ambele raporturi, o valoare egală, totuși, zicem, între raporturile directe și cele răsturnate subzistă un oarecare număr de diferențe. S'ar părea, la prima vedere, că diferența cea mai demnă de a fi notată se prezintă în eficacitatea raportului drept, adică în valoarea științifică a acestuia.

Nimic mai falș decît această aparență. Desigur, știința întrebuințează cu precădere raporturile directe și transformă legile naturii exprimîndu-le tocmai subt formă de raporturi directe. Dar trebue să nu uităm un lucru: un element nu devine cauză decît în preajma vre-unui efect, căldura, de pildă, chiar privită ca agent virtual, nu poate fi considerată ca o energie de sine stătătoare și izolată, ci numai ca o energie capabilă de a provoca dilatarea unor corpuri, combustiunea altora, fuziunea altora, etc. etc.. Se poate chiar spune că o cauză nu este observabilă decît în măsura în care dă naștere la efecte. Nu ne trebue mai mult ca să recunoaștem că efectele ne descoperă cauzele iar nu cauzele efectele, și că cercetarea științifică, în stadiul său creator, procedează prin stabilirea de raporturi răsturnate, căutînd cauzele fenomenelor înregistrate. Celace vrem să stabilim în știință, celace nu cunoaștem întotdeauna, celace ne oprește în loc sînt cauzele: cauzele cutremurelor de pămînt, cauzele ploii, cauzele cancerului, și așa mai departe. Cutremurul îl vedem, cancerul îl vedem: celace căutăm este cum *este produs* cancerul. Și din ziua în care vom ști că boala numită cancerul *este produsă* de cutare factor, vom fi în posesia unei noi legi științifice. Însăși forma expresiei precedente, în care termenul copulativ se enunță prin cuvintele: *este produs*, și în care elementul cauză (astăzi în alb) se află în al doilea membru, însăși această formă este clasica înfățișare a unui raport cauzal răsturnat. Ori, dacă savanții întrebuințează în mod curent cauzalitatea răsturnată înseamnă, în chip indubitabil, că ei îi acordă o încredere pe care logicienii, la rîndul lor, ar putea s'o îngădue.

Conchidem, din considerațiile precedente, că echivalența între cauza și efectul cuprinse într'un raport cauzal trebue interpretată în sensul că trecerea dela un termen la celălalt este tot atît de riguroasă, oricare ar fi ordinea în care formulăm legătura ambilor termeni. Altcum știința și-ar pierde orice posibili-

tate de înfăptuire și orice rost. Zicem chiar orice rost. Căci ce valoare ar mai avea un instrument ca termometrul dacă n'am fi convinși că în chip necesar suirea coloanei de mercur (efect) corespunde cu mărirea temperaturii ambiante (cauză)? Și ce valoare ar mai avea un tratament medical dacă n'am ști iarăși că dezordinile organice pe care vrem să le curmăm sînt produse în chip necesar de un factor pe care tratamentul este tocmai menit să-l înlăture?

Aceste toate fiind spuse, rămîne să vedem care este natura acestei echivalențe între fenomenul cauză și fenomenul efect. Nu putem să ne gîndim la o simetrie, celace poate fi explicat pe scurt zicînd că o simetrie ar implica o interschimbare a termenilor: ar fi indiferent să așezăm cauza într'un loc sau în celălalt în raport cu termenul copulativ. Ori, tocmai se întîmplă că după ordinea de așezare a cauzei și a efectului structura verbului se schimbă, celace însamnă că această ordine nu este indiferentă. Dacă am exprima raporturile cauzale în limba latină, am putea spune că verbul, în cazul unui raport direct, este activ, și că este pasiv în cazul contrar. Astfel, ar trebui să spunem: *calor* **dilatat** *ferrum* și *ferrum* **dilatatur** *calore*. Poziția noastră se acordă însă numai cu cazurile simple. Există, în particular, o expresie tip a judecății cauzale, expresie extrem de uzuală, a cărei studiu logic nu l-am putut întîlni nicăeri, și care reprezintă, în ochii noștri, un raport de cauzalitate răsturnată deghizat. Un atare raport îl putem analiza în exemplul: cauza dilatației este căldura. Se știe că un raport de cauzalitate directă se poate defini zicînd că, din punct de vedere gramatical, el are un subiect ce nu este decît cauza și un predicat ce este efectul, pe cînd un raport de cauzalitate răsturnată ar fi, după același criteriu, o judecată în care —de data asta— efectul ar fi subiectul și cauza atributul. Ce se întîmplă însă dacă, vrînd să aplicăm regula noastră exemplului precedent, ne propunem să vedem căruia din aceste două tipuri de cauzalitate îi corespunde? În propoziția: „cauza dilatației este căldura", subiectul judecății este cuvîntul: „cauza", iar atributul este cuvîntul: „căldura". Nici unul, nici altul din aceste două cuvinte nu se referă evidamente la efect. Criteriul precedent după care deosebim judecățile drepte și judecățile răsturnate se dovedește, prin urmare, inoperant în cazul ce ne preocupă.

Ce s'ar întîmpla însă dacă am modifica oarecum criteriul tradițional, lăsînd mai puțină răspundere gramaticei, și menținîndu-ne pe un teren pur logic? Să încercăm, de pildă, să întrebuințăm o formulă care să se resimtă de influența celei vechi, dar care totuși să ne dea o libertate mai mare. Vom zice acum: într'un raport de cauzalitate dreaptă, efectul este o determinată a cauzei, sau, dacă vreți, cauza determină efectul—cel puțin în aparență și în ordinea termenilor—pe cînd, într'o judecată de cauzalitate răsturnată, efectul determină cauza. Așa făcînd, re-

venim la cele ce au fost spuse mai sus cînd am observat că judecățile de cauzalitate ne asigură o trecere în ambele sensuri după cum considerăm că efectul sau cauza ne sînt date din primul moment, și după cum căutăm cauza sau efectul care li se potrivesc. Mersul dela cunoscut la necunoscut, specific cercetării științifice, este astfel asigurat prin relația cauzală, în două chipuri. Ori cunoaștem cauza și vrem să determinăm efectul, ori cunoaștem efectul și vrem să determinăm cauza. Astfel, în relația: *căldura provoacă dilatarea unor corpuri*, termenul „dilatarea unor corpuri, este celace descoperim ca însușire a căldurii,[1] o determinație a ei, ca atribut—de data asta nu în înțeles pur gramatical, ci în înțeles filozofic.—Pe cînd în relația: *dilatația este provocată de căldură*, celace vrem să cunoaștem este *cauza* unui fenomen dat dinainte, celace este o determinație, o însușire, o proprietate, este căldura pe care o recunoaștem ca o cauză a dilatației, *dilatația* este un concept conținînd diferite note și, printre aceste note, figurează și factorul care o provoacă.

Nu mai sîntem acum dezarmați în ce privește exemplul nostru de mai sus. Este destul să ne întrebăm care este, în judecata noastră, termenul pe care dorim să-l cunoaștem în raport cu termenul dat dinainte. Ori, în judecata: „cauza dilatației este căldura" apare în mod indubitabil că termenul dat dinainte și care suportă afirmația, termenul despre care cugetăm este *dilatația*. Celace afirmăm noi, în definitiv, este că dilatația are o cauză, anume căldura. Dar, în ce privește rostul termenilor în legătură cauzală, nu putem decît să fim de acord că dilatația reprezintă efectul și căldura cauza. În cazul precedent, prin urmare, judecata enunță o însușire a unui efect, o notă a conceptului reprezentat în efect, notă ce privește modul de producție a efectului. Ne aflăm deci în fața unei veritabile judecăți cauzale răsturnate de o formă extrem de răspîndită și care se deghizează ochilor logicienilor numai fiindcă logica împarte judecățile drepte și răsturnate referindu-se la rolul gramatical al termenilor.

Se înțelege ușor, celace ne preocupă în primul rînd în studiul de față, nu este să reabilităm cauzalitatea răsturnată, atît de calomniată. Prin celace precedă imediat, am încercuit aproape în mod desăvîrșit problema referitoare la natura echivalenței pe care vrem s'o determinăm la raporturile cauzale, și, din acest punct de vedere credem că nu ne-am perdut timpul. În adevăr, dacă cele de mai sus sînt exacte, cauza și efectul își fac față în judecățile cauzale, în sensul că trecerea dela una la alta se face

1 O repetăm iarăși, cel puțin în aparență; în cele ce precedă, am arătat deja că fenomenul căldurii nu ne poate fi cunoscut înafară de manifestările ei, înafară deci, de efectele ei, fie asupra simțurilor noastre directe, fie asupra unor corpuri asupra cărora provoacă modificări perceptute.

tot atît de riguros, fie că plecăm dela cauză, fie că plecăm dela efect; nu înseamnă însă acest lucru că verbul ce separă cauza de efect era rolul unui semn de egalitate ca, depildă, într'o expresie algebrică unde $x=s$ se poate scri și $s=x$, fără ca termenul de legătură să fie modificat cituşi de puţin. Termenul de legătură al judecăţilor cauzale, adică termenul copulativ al acestora se modifică, după cum am văzut, îndată ce ordinea termenilor în relaţie se inversează. Faptul nu poate să ne mire, căci dacă ar fi altfel, dacă termenul copulativ ar fi indiferent la schimbarea termenilor, ne-am afla în faţa unui raport în care cauza ar fi identică cu efectul: celace am demonstrat a fi, credem, absurd. Este drept, dacă considerăm legea lui Mariotte, expresia: „în sînul unui gaz, modificările de presiune produc modificări de volum invers proporţionale la temperaturi egale" poate să devie: în sînul unui gaz, modificările de volum produc modificări de presiune invers proporţionale la temperaturi egale". Membrii uniţi de termenul de relaţie pot să treacă unul în locul celuilalt şi invers fără ca acesta să se modifice. Decît în exemplul de faţă, efectul din prima expresie trecut în membrul întâiu din a doua expresie, se transformă în cauză şi invers; nu mai sîntem în faţa aceluiaşi raport cauzal, lucrul vizibil, fiindcă celace interesează în cazul nostru este că nici cauza nici efectul nu mai sînt aceleaşi, şi numai legea fizică din care scoatem ambele raporturi le este comună în timp ce enunţă că presiunile şi volumele unei mase de gaz stau într'o anumită relaţie. Celace înseamnă că exemplul de faţă nu este o derogare şi nici o excepţie dela principiul pe care îl susţinem. Dimpotrivă, zicem: „cercetarea liberă produce ştiinţă" şi „ştiinţa este produsă de cercetarea liberă"; în ambele expresiuni „cercetarea liberă" rereprezintă cauza şi „ştiinţa" reprezintă efectul, şi vedem uşor că intervertirea ordinei termenilor are ca rezultat modificarea verbului ce din activ devine pasiv. Rezultat ce—o repetăm—nu trebue să ne surprindă fiindcă altcum am reveni la ideia pe care am alungat-o din spiritul nostru după care echivalenţa legăturilor cauzale s'ar reduce la o identitate pură şi simplă.

Rămîne deci că echivalenţa pe care vrem s'o determinăm se prezintă ca un fel de *corespondenţă* a termenilor faţă în faţă. Acest lucru devine foarte clar cînd considerăm raporturi cantitative şi studiem modul în care se comportă efectul şi cauza. Fiecare cauză variind în cantitate, efectul variază în cantităţi corespondente, şi nu necesarmente egale. In acest sens se poate vorbi de echivalentul mecanic al căldurii, [1] de coeficientele de dilataţie ce corespund, la fiecare corp, cu ridicări de temperatură de 1°, etc.. etc. Şi dacă, într'o atare privinţă, expresia după

[1] Raport constant, egal cu 425, care există între un travaliu produs şi cantitatea de căldură cheltuită în vederea travaliului.

care o căldură echivalează cu o dilataţie ar fi ininteligibilă, expresia după care o cantitate de căldură echivalează cu o cantitate de dilataţie este, dimpotrivă, cu desăvîrşire corectă. Iată, în consecinţă, de ce am crezut nimerit să scrim că echivalenţa termenilor cauzali nu poate fi privită mai mult decît ca o corespondenţă. Cauza corespunde cu efectul, şi efectul cu cauza; o anumită cantitate de cauză corespunde cu o anumită cantitate de efect, şi o anumită cantitate de efect cu o anumită cantitate de cauză. La atîta se reduce echivalenţa din sînul cauzalităţii. O anumită cantitate de travaliu mecanic distrus produce o anumită cantitate de căldură, totdeauna aceiaşi; în schimb, această cantitate de căldură cheltuită reproduce cantitatea de travaliu mecanic necesară dobîndirii acestei călduri; tot aşa, micşorarea volumului unei mase de oxigen are ca efect mărirea proporţională a presiunii sale, [1] şi invers, comprimarea aceleiaşi mase provoacă o micşorare proporţională a volumului. Echivalenţa cauzală merge deci, precum am mai văzut, până la reversibilitatea cauzei şi a efectului. Acest punct trebue reţinut fiindcă va fi utilizat în cele ce urmează. Dar mai trebue reţinut că noi nu nădăjduim că am putea merge mai departe pe această cale a echivalenţei.

*

In adevăr, ce face că un fenomen este efect şi nu cauză, şi ce ne face să recunoaştem, în cazurile de reversibilitate în special, că elementul-cauză a devenit element-efect? Iată, in definitiv, problema pe care o agităm, în chip formal sau implicit, dela începutul studiului nostru, şi la care sîntem încă în imposibilitate de a răspunde. Toate cercetările noastre de până acum n'au făcut decît să ne fixeze asupra faptului că trebue să căutăm resortul cauzalităţii pe un teren netradiţional. Acest lucru, o înţelegem, nu s'ar fi întîmplat dacă, de pildă, am fi crezut posibil să acceptăm ideia că raportul cauzal este un raport de secuenţă, în care caz cauza s'ar fi distins de efect prin anterioritatea ei în timp.

Un efect corespunde întotdeauna cu o cauză: „ex nihilo nihil". Dar, în nici un chip, cauza nu se confundă cu efectul. In fond, operaţia răsturnării cauzalităţii ne arată cu cîtă măestrie ştim să convertim relaţiile noastre, să dăm verbului, după nevoi, forma activă sau pasivă, să reconstituim mecanismele, etc.. Dacă efectul nu s'ar deosebi de cauză în mod atît de lămurit, n'am cădea noi veşnic în mrejele spiritului de simetrie, şi dacă principiul echivalenţei între cauză şi efect ar fi conceput într'un sens mai larg decît acel pe care am înţeles să-l dăm, adică în sensul unei identităţi şi nu a unei corespondenţe, nu ar fi omul de şti-

[1] Se ştie, totuşi, că legea lui Mariotte nu este riguroasă decît în interiorul unor limite de temperatură şi de presiune, şi că în afară de aceste limite legea devine apropiată.

ință victima permanentă a iluziei pe care il dă un criteriu atît de larg, dacă ar fi acceptat?

În realitate, cauza și efectul se leagă așa precum am văzut. Dar, precum vom vedea, ele se opun una alteia. Căci, după cum am spus în paragraful precedent, trebue să existe cel puțin un element caracteristic care să ne facă să deosebim o cauză de un efect, și—să adăugăm acum,—trebue pe de altă parte, să existe un criteriu de discernare care să scoată din planul cauzalității necesare toate elementele fortuite și accidentale. Să nu uităm, în adevăr, că necesitatea unui raport nu se constată ci se inferă. Cum am spus'o pescurt, repețirea, ea însăși, cît de frecventă, nu formează baza certitudinii inductive. Un fapt, o singură dată observat, poate să fie privit ca un sîmbure în jurul căruia se formează o lege necesară și a fost destul ca primul aeroplan să „decoleze" o singură dată, pe o distanță de cîțiva metri, pentruca zborul să devie o realitate pentru om. Dimpotrivă, o însușire poate să întovărășească pe un concept un mare număr de ori fără ca să ne așteptăm ca s'o mai întîlnim în viitor legată de acel concept. Toate hărțile Europii, pe care le-am văzut, au fost poate în culori și au reprezentat Romînia în verde; totuși, în mintea noastră, figurația cartografică a Romîniei nu se leagă în chip necesar cu o atare culoare. Zicem, în acest caz, că a fost o coincidență că autorii atlasurilor pe care le-am consultat au colorat Romînia în verde și Ungaria, de pildă, în galben, și ne așteptăm ca, în primul atlas ce ne va cădea în mînă, distribuția culorilor să fie cu desăvîrșire alta.

Totul, în adevăr, nu revine, veșnic cu toate aceleași însușiri. Căci dacă în favoarea necesității legăturilor de natură militează *principiul identității* sau *acel al uniformității naturii*, nu putem să nu facem un loc, pe de altă parte, și principiului *indiscernabilității identicilor* pe care l-am văzut în cele ce precedă. 1 În conformitate cu acest din urmă principiu, două concepte A_1 și A_2 trebue să conție note ce nu se reproduc fiindcă altcum ele n'ar fi decît un singur concept A, punct de convergență a tuturor atributelor din A_1 și A_2; cu alte cuvinte, A_1 și A_2 s'ar confunda dacă n'ar avea atribute necomune. Faptul, deci, că în univers noi cunoaștem miriade de obiecte singulare, însamnă că aceste lucruri sînt discernabile, însamnă adică cum că ele coțin și atribute necomune. A se fonda, deci, în chip exclusiv pe principiul identității, ar fi a descoperi lumea eleată. 2 Nu putem deci să inferăm întotdeauna că X și Y, care au atributele *a* și *b* în comun, vor avea, în comun, și atributul *c* pe care unul din ele il prezintă; două corpuri pot fi solide, inso-

1 P. 11.

2 Atributul de timp el însuși n'ar fi suficient, în acest caz, căci am fi în prezența unei substanțe unice și imuabile care s'ar regăsi în toate timpurile, adică iarăși în fața Substanței eleate imuabile și eterne.

lubile în apă, avide de oxigen; totuși, dacă unul din aceste două corpuri este dilatabil, nu însamnă că și celalalt este dilatabil.

Conchidem, prin urmare, din acest temperament pe care il găsim postulatului *uniformității naturii*, că o legătură poate fi necesară, dar că ea poate, cîteodată, să fie numai fortuită. Cum știm, atunci, că un raport este de cauzalitate, în ce fel deosebim o legătură cauzală, adică necesară, de o conexiune întîmplătoare pe care putem să ne așteptăm ori și cînd s'o întîlnim cu ocazia unei observații a naturii? Iată problema care se pune de astădată. Unele raporturi sînt recunoscute ca absurde, imediat ce vrem să le enunțăm ca raporturi necesare, altele ni se arată ca riguroase. De ce și cum? Iată un raport, dela prima vedere, absurd: douăzeci de oameni ce au fruntea bombată se numesc Tanase,—observația am făcut-o pentru fiecare în parte; noi vom induce de aici că pe toți oamenii cu fruntea bombată îi cheamă Tanase? Desigur, nu. Și de ce? Fiindcă—se va răspunde—forma frunții nu poate fi cauza numelui unei persoane. Dacă luăm însă sama, observăm că preocuparea noastră este tocmai de a ști cînd se poate hotărî că un lucru este cauză de altul, și răspunsul precedent, prin urmare, nu se potrivește întrebării.

Dar să mergem mai departe: am recunoscut mai sus că orice raport de cauzalitate este o legătură necesară. Reciproca nu este însă exactă. Vrem să spunem că legătură necesară nu este numaidecît o legătură cauzală sau, cu alte cuvinte, că necesitatea nu este nici ea semnul cauzalității. 1 Este destul, ca să dovedim acest lucru, să discutăm pe scurt cîteva exemple. Se zice, de pildă: tot ce trăește trebue să moară, și se leagă viața cu moartea în chip necesar. Este ușor de văzut că, în exemplul prezent, sîntem în fața unei necesități empirice, căci necesitatea logică presupune absurditatea contrariului, și aici contrarul nu este contradictoriu. Totuși, în relația noastră empirică nu recunoaștem, orice am face, un raport cauzal: viața, în adevăr, nu este cauza încetării ei, nici încetarea vieții nu este cauza vieții. Moartea naturală este consecința uzurei organice în tot lungul vieții; nu produsul, efectul, consecința vieții, ci, mai degrabă, un faliment al ei. Un alt exemplu: ori și care cetate trebue să posede o poartă de acces pentru garnizoană. Legătura este iarăși necesară, fiindcă o cetate de zid neprevăzută cu o intrare ar reține prizonieri pe înșăși apărătorii ei, reducîndu-i la foa-

1 Conceptul de *necesar* poate fi luat în mai multe sensuri. Se opune, de pildă, o necesitate ce derivă din principiul de contradicție ce se numește necesitate *logică* sau de *drept* și o necesitate *empirică* sau de *fapt* care implică imposibilitatea ca un *fapt*, să nu fie, de îndată ce se produc circumstanțele în care se produce. În discuția noastră, se înțelege că necesitatea empirică este singură în joc. Despre această necesitate, se admite în mod curent că ea relevă de principiul de cauzalitate. In contra acestei afirmări ne ridicăm noi în studiul de față.

mete ; dar nici aici—pentru aceleaşi motive ca mai sus—nu sintem în fața unei necesități logice, ci în fața unei necesități de fapte. Totuşi—continuăm analiza expresiei după procedeul pe care l-am aplicat cazului de adineaori—relația noastră nu este cauzală, de oarece nu avem în prezență o cauză şi un efect, şi nu vrem să constatăm, formulînd relația, nici că cetatea este cauza porții, nici că poarta este cauza cetății[1]. Poarta este construită pentru a permite trecerea dintr'o parte în cealaltă a zidului, ea nu este o subordonată cauzală a zidului, un efect al zidului, ci o spărtură, un punct slab al său. În fine, un al treilea exemplu ne-ar fi oferit prin relația atît de celebră în filozofie şi deja citată de noi , care se bazează pe succesiunea necesară a zilei şi a nopții. Nici aici nu regăsim un raport cauzal. Apariția soarelui este cauza zilei şi dispariția sa la orizont cauza nopții ; ziua nu este cauza nopței, şi nici noaptea cauza zilei, ci fiecare din ele este încetarea celeilalte.

*

Să revenim însă asupra tuturor reflecțiilor ce precedă pentru a termina cu o concluzie firească toată această primă parte a studiului nostru. Concluzie—mai avem nevoe s'o adăugăm ? —cu desăvîrşire negativă. Căci dacă am recunoscut că o judecată cauzală posedă însuşiri specifice care ne fac s'o deosebim de ori şi ce altfel de judecată în chip imediat, în chip aproape intuitiv, nu este mai puțin adevărat că ni s'a părut a putea demonstra că semnul cauzalității nu stă nici în necesitatea raporturilor cauzale, nici în identitatea termenilor cauzali, nici în simetria sau echivalența lor ; nici, în fine, şi mai ales, în legătura dela antecedent la secvent. Rămîne, acum după ce am îndepărtat acest bagaj al filozofiei curente, să reluăm lucrurile dela izvoare şi să procedăm la analiza directă a judecății cauzale pentru a vedea dacă nu cumva vom găsi, în cursul acestei cercetări, specificul cauzalității.

Dan A. Badăreu.

(Sfîrşitul în numărul viitor).

1 P. 15.

Niculai Milescu[1]

Străinii ne-au relevat puternica personalitate a acestui Moldovan pribeag. Pe cînd la noi mai e încă socotit ca „menit să fie compilator în toată viața", un cercetător englez, spune despre el : „Situația şi faima lui rămîn unice. Ce a scris, pentru vremea lui, e fără samăn în istoria literaturii ruseşti". [2] La noi nu era cunoscut, până la o recentă lucrare, [3] decît din studiul lui *E. Picot* [4] şi dintr'un inimos articol mai lung al lui *Hasdeu* [5] ; din scrierile lui s'a tradus, după manuscris grecesc, numai o parte din călătoria până'n China. [6] În ruseşte există numeroase studii asupra lui *Milescu*, încă din 1895, iar operele lui sînt în bună parte tipărite, unele în ediții costisitoare. Nu le-am cunoscut, până ce nu ni le-a arătat *Baddeley*, într'o carte luxoasă, de 250 de exemplare numerotate ; jumătate din volumul al 2-lea, cuprinde exclusiv relații asupra lui *Spathary*, *Milescu* al nostru.

1 În parte, din volumul „Oameni aleşi", II, Romînii, subt tipar la Cartea Romînească.

2 *J. Baddeley*, Russia, Mongolia, China. 2 vol., London. 1919.

3 *P. P. Panaitescu*, Nicolas Spathar Milescu, Paris, 1925, (Extras din Mélanges de l'Ecole Roumaine en France, 1 ère Partie), 180 pag., Vezi şi *I. Simionescu*, Niculai Milescu în China, Cunoştinţe folositoare. Seria C. No. 24.

4 *E. Picot*, Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spathar Milescu, Paris, 1883 (Extr. d. Mélanges orientaux).

5 *B. P. Hasdeu*, Viața şi opera lui Nicolae Spătarul Milescu, Ziarul „Traian", Bucureşti, 1870.

6 *G. Sion*, Analele Academiei Romîne, 1880. De cînd am scris aceste pagini, a apărut : *Călătorie în China* trad. de *Em. C. Grigoraş*. Casa Şcoalelor, 1926, Lei 80.

Picot se ocupă mai mult de scriitorul plin de erudiţie. „Puţini oameni au o viaţă atît de zbuciumată şi s'au făcut, celebri prin însuşiri atît de felurite ca Niculai Spatarul din Mileşti. El aparţine în acelaşi timp istoriei literare a Moldovei Greciei, Rusiei şi Chinei." *Baddeley* relevă în special energia şi iscusinţa exploratorului, care săvîrşeşte cea dintâiu cercetare ştiinţifică în Extremul Orient. Insemnările zilnice ale lui *Milescu* şi mai ales generalizările celor observate migălos de el, prin stilul neobişnuit de vioiu şi limpede, colorat şi precis în care sînt scrise, constituesc, după *Baddeley*, o contribuţie serioasă la întemeerea literaturii laice ruseşti.

Milescu era o fire complexă, neobişnuită, nu ori cînd întîlnită chiar şi pe aiurea. Fie din măestrita schiţare a vieţii lui, expresivă tocmai prin simplicitatea trăsăturilor, lăsată de *Neculce*, fie din cunoaşterea amănunţimilor, scoase din însemnările lui proprii, îl putem destrăma ţesutul sufletesc aproape pe deantregul. Insăilînd tot ce se ştie despre el, ne apare ca o natură cu totul deosebită de a contemporanilor săi.

Cînd am sfîrşit notele adunate din tot ce am găsit despre el şi am căutat să mi-l închipui, în cadrul vremii, în manifestaţiile lui variate de pretutindeni, fără să vreau îmi răsări înainte, ca comparaţie, svăpăiata figură a lui *Benvenuto Cellini*, aşa cum reiese din autobiografia socotită atît de interesantă, încît a fost tradusă şi de *Goethe*. Principatele Romîne şi Orientul din veacul al XVII-lea, samănă în oarecare măsură cu starea de svîrcoliri politice din Italia veacului al XVI-lea, pentru ca şi cadrul de mişcare al personalităţilor să nu fie prea deosebit.

„Rog pe cetitorsă nu mă blasteme, că dau la iveală o lucrare în care se povestec unele isprăvi, fie de ale autorului, fie ale contimporanilor săi, din care s'ar putea lua pilde rele." Aşa precuvîntează cel dintâiu editor al Memoriilor lui *Cellini*, tipărite cu mult după moartea acestuia. In ele este vorba de bătăi, încercări de omoruri, dar şi de fapte bune, ori de independenţă faţă, mai ales, de cei mari. Şi la *Milescu* este vorba de trădare faţă de Ştefăniţă Vodă, dar şi de neslugărnicie şi spirit de iniţiativă. *Cellini*, ca şi *Milescu*, e un veşnic rătăcitor. Exilat din Florenţa, trece la Siena, apoi la Bologna, Pisa; ajunge la Roma, ca să se întoarcă iarăşi la Florenţa. Acelaşi neastîmpăr îl aflăm şi la *Milescu*, cînd în Iaşi, cînd la Bucureşti ori Constantinopol, spre a se înturna din nou în Principate. Din cauza multor peripeţii, *Cellini* ajunge la Paris la Curtea lui Francisc I. *Milescu*, depe urma păţaniei cu nasul tăiat, îşi ia lumea'n cap; colindă Europa, spre a se adăposti la Curtea Ţarului Alexei, de unde apucă drumul lung la Peking. *Cellini* e dîrz cu Cardinalii din anturajul Papilor. Cu episcopul de Salamanca se ceartă rău, pentru neplata unui juvaer. *Milescu* nu cedează marelui Mandarin trimis spre întîmpinarea lui, iar la întrebarea Imparatului Chinei, despre numele unei stele, răspunde răstit, că el n'a fost în cer ca

să afle cum se cheamă stelele. Şi totuşi *Benvenuto Cellini*, prin opera sa pozitivă, e citat la loc de cinste între artiştii Renaşterii, pe cînd isprava serioasă a lui *Milescu*, nu e valorificată decît la 250 ani după ce a fost săvîrşită.

Istoricul explorărilor siberiene, din cărţile străine, vorbeşte de un şef de hoţi de pe Volga, *Timofeef*, care a trecut Uralii, ca să-şi ispăşească păcatele şi a ajuns până la Obi; se pomeneşte de *Baicov*, „cazacul iscusit", care a făcut o recunoaştere până la Peking, dar fără nici un rezultat. Despre *Nicolai Gavrilovici Spathari*, pe care Chinezii l-au botezat, în felul numelor lor, *Mi-ko-lai*, nu se pomeneşte nicăeri nimic. Lămurirea e dată de *Baddeley*. Nu se putea ierta ca un „Moldo-Valah" pripăşit în Rusia abea de vre-o patru ani, să facă isprăvi aşa de mari. „A fost nenorocul Spatarului şi nici de cum greşala lui, că datorită mai întâiu geloziei politice şi naţionale a Ruşilor, mai mult decît neglijenţei şi indiferenţei lor, scrierile lui geografice au rămas vreme de două veacuri, îngropate în arhivele din Moscova, spre a fi salvate şi aduse la lumină numai în anii din urmă de către prietinul meu *Arsenief*."

Că a fost un om învăţat, cum puţini erau pe vremea lui nu numai în Rusia, că a avut spiritul de întreprindere a unui *Marco Polo*, curajul de explorare a unui *Stanley* şi iscusinţa diplomatică de a trece peste piedicile şireţilor mongoli a unui *Sven Hedin*, ne sînt relatate din însemnările călătoriei lui, ca şi din „atestatele", celor cu care venea în contact.

La Curtea lui Carol al XI-lea din Suedia, nu face figură proastă. Ministrul lui Ludovic al XIV-lea la Stockholm, *A. de Pomponne* prietinul d-nei *de Sévigné* şi mai tîrziu Ministru de externe, rămîne înmărmurit de isteţimea şi adîncile cunoştinţi ale boerului nostru, „le seigneur moldave". „Nici nu mi-aşi fi putut închipui că un om din apropierea ţării tătăreşti, să cunoască atîtea limbi şi să se priceapă la toate, cînd stai de vorbă cu el." Urmarea acestor raporturi, fu însărcinarea dată lui *Milescu*, de a răspunde protestantului *Claude*, într'o chestie subtilă religioasă. Aşa a luat naştere lucrarea *„Enchiridion sive stella orientalis occidentali splendens"*, „Manual sau stea răsăriteană strălucind în apus" de *„Nicolao Spadario Moldavolaccone, barone ac olim generali Wallachiae"* tipărită la Paris în 1669.

Patriarhul *Dosotei* al Ierusalimului, îl recomandă Ţarului Rusiei, în felul următor: „Unul asemenea lui nici nu s'ar mai găsi. Dumnezeu ţi-l trimete. Dă-i cinstea cuvenită unui bărbat zelos, învăţat şi înţelept."

La Curtea din Peking impune prin faptul că vorbeşte latineşte cu *Verbiest*, şeful misionarilor iesuiţi. Impăratul aflînd de această minune, trimete anume pe o rudă de aproape, să asiste la convorbire, ca să se convingă că nu e poveste, ce i s'a spus. Iar în audienţă pune să-l întrebe, că „unde a învăţat, de ştie filozofie, matematică şi trigonometrie."

Numele lui e cunoscut din Peking, unde a rămas de pomină cu spiritul lui de mîndrie şi independenţă, până la Paris, din Stockholm şi până'n Ţarigrad, prin el insuşi, prin lucrările sale, cît şi prin relaţiile ce le avea. *Leibnitz* se interesează de rezultatele călătoriei sale în China, după recomandarea lui *Witsen*, burgmaisrul Amsterdamului, care era în corespondenţă cu *Milescu*. „Spatariu trăeşte şi e un om înţelept" scrie el către marele filozof. * Mai toţi Apusenii ajunşi până la Moscova şi care se interesau de chestia orientală, trebuiau să vie în contact cu *Milescu*. Saxonul *Rinhuber*, într'o scrisoare către Ducele de Saxa, vorbeşte lung de „*Nicolaus Spatarius moldavus, vir et polyglottus et polypragmon* (foarte învăţat)". *Foy de la Neuville* trimes de ambasadorul lui Ludovic al XIV-lea în Polonia, să cunoască tratativele ruso-suedeze, e întovărăşit pretutindeni de *Milescu* „lequel était à la verité homme d'esprit et d'une conversation agréable." Un capitol întreg din cartea ce o scrie, se sprijină pe convorbirile avute cu învăţatul moldovean, după cum şi iesuitul *Philippe Avril* în cartea sa „*Voyage en divers Etats d'Europe et d'Asie*" tipărită la Paris în 1692, reproduce multe din relatările lui *Milescu*, dînd şi harta alcătuită de acesta. Dovadă de legăturile largi, ale lui *Niculci Cîrnu* cu mulţi învăţaţi de pe acea vreme, sînt şi manuscrisele diferite ce se găsesc în biblioteca din Upsala, ** dăruite învăţatului suedez *Sparwenfeldt*, „*ex dono nob. Nic. Spathary Moldo-walacchus*", ca amintire a relaţiilor personale din Moscova.

Ori cu cine vine în contact *Milescu*, lasă impresia unui om nu numai inteligent, dar cu o cultură adîncă, variată, căpătată din setea de a cerceta prin sine cît şi de a se instrui prin cetire.

Avea cunoştinţi temeinice şi variate, mai întâiu printr'o instrucţie solidă, începută la „marea şcoală" din Constantinopol, unul din focarele Renaşterii ortodoxe, la care învăţă şi *D. Cantemir*. *Baddeley* şi *Hasdeu* spun că *Milescu* a urmat şi la Padua, Matematicele şi Şt. Naturale. „Spatarul datoreşte de sigur şcoalei din Constantinopol relaţiile din această epocă (1645—1650), cunoştinţele sale clasice şi erudiţia, nu numai asupra autorilor greceşti şi latini, ci şi asupra teologiei ortodoxe. Vorbea minunat latineşte, ştia slavona, turceasca, italiana şi cunoştea bine istoria, mai ales cea bisericească" (*P. Panaitescu* l. c. p. 44). Avea însă şi o aleasă cultură ştiinţifică; dovadă nu e numai ce scrie un grec, despre el, că era „savant în filozofie, matematecă, astronomie", nu numai întrebarea Împăratului Chinei, pomenită mai sus, dar mai ales pregătirea ştiinţifică a călătoriei sale, luînd cu sine şi instrumente geodesice, între altele şi un astrolab, prin ajutorul cărora a putut să ridice harta drumului spre Peking.

* *P. Panaitescu* l. c., p. 155.
** *N. Iorga*, într'o recentă comunicare la Academia Romînă.

Pregătirea expediţiei sale denotă o preocupare ştiinţifică neobişnuită în acele vremuri. Nu a plecat până ce nu s'a documentat, cetind tot ce se scrisese asupra Chinei. Intîlnind în Tobolsc pe celebrul panslav, croatul *Krijanici* îl pune să-i traducă din olandeză lucrarea lui *Van Horn* asupra Chinei, după cum printre membrii expediţiei sale se găseşte un medic, un „alchimist", un cunoscător de pietre preţioase. E o expediţie după tipul celor moderne.

Spirit întreprinzător, ştiinţific, este şi un fin observator, cît şi un adevărat cercetător. Din Moldova, îşi arată aceste mari calităţi. Cînd domnitorul *Gh. Ghica* îl trimete cu o mie de oşteni, împotriva lui *Gh. Rakoczy* al II-lea, Principele Ardealului, drumul îl mînă pe la Mănăstirea Neamţului. Cît a poposit, a cercetat hrisoave, şi astfel a scris cea dintâiu lucrare: „*Istoria despre sfînta icoană a prea sfintei noastre stăpîne Născătoare de Dumnezeu Maria*" (1655). Spiritului lui de observaţie datoreşte Jurnalul Călătoriei sale în China, documentarea riguros ştiinţifică, pe care s'a bizuit *Baddeley*, ca să îndrepte harta unor cercetători din veacul al XX-lea. Acest dar firesc, rar, lămureşte varietatea cuprinsului scrierilor sale geografice, celace le face interesante, chiar azi. Observă tot; de aceia nu dă numai descrierea locurilor, verstă cu verstă, ci însamnă şi obiceiurile triburilor din drum, ca şi a intensei vieţi din capitala Kitailor.

Spiritul ştiinţific îl manifestă şi prin generalizările ce le face din vreme în vreme chiar din drum. Se opreşte în loc şi priveşte în urmă, aspectul întregii regiuni. Ce a văzut el, împleteşte cu ce a cetit din alţii şi dă capitole asupra fluviului Obi ori Jenisei. Rapoartele sale, trimese fie ţarului, fie protectorului său *Matveief*, sînt frumoase pagini de literatură geografică.

Intors din China, nu-l mulţumeşte Jurnalul de călătorie, prea legat de amănunţimile drumului făcut, în mare parte acelaşi cu al transsiberianului modern. Adună ce au mai găsit alţii, întregeşte din „bibliografia" timpului şi astfel dă *Descrierea Chinei*, mult folosită pe vremea lui, dovadă numeroasele copii răsleţite în bibliotecile publice ruseşti. I s'a adus învinuirea că lucrarea aceasta n'ar fi decît reproducerea cărţii lui *Martini*, apărută în acel timp. Expresiunea de „plagiat", întrebuinţată de d. *Panaitescu*, în documentata sa lucrare, e prea aspră. Insuşi *Baddeley*, care arată asămănarea dintre textul lui *Martini* „*Situs provinciarum imperii Sinici*" şi opera lui *Milescu*, atrage atenţia că în aceasta din urmă se găsesc multe capitole întregitoare, rezultat al observărilor proprii. Nu poate fi vorba de plagiat, ci de o compilare, aşa cum se obişnueşte şi azi în lucrările cu conţinut general asupra unor ţinuturi cu larg cuprins. Temeiul lucrării se bizuie pe ce a văzut el; întregirea e din ce s'a scris până la el, ori din ce a aflat dela alţii. Dacă n'ar fi decît descrierea complectă a Amurului „necunoscut nici de cei

vechi nici de cei moderni geografi", pe lîngă alte capitole, şi încă Descrierea Chinei, ar purta şi tiparul originalităţii.

Dar cultura adevărat enciclopedică a acestui boier moldovan, legată de o inteligenţă ce trebue să fi trecut de obişnuit, se vede şi din lista celorlalte lucrări săvîrşite. Sînt vre-o 30 la număr şi din domenii diferite. Dela acel *Enchiridion*, de doctrină teologică şi până la o încercare chiar de Şt. Naturale, dela dicţionarul ruso-greco-latin, până la Istoria Rusiei începută după dorinţa ţarului *Theodor Alexievici*, dela Biblia în romîneşte, până la diferite traduceri din greceşte în latineşte, arată pricepere, ştiinţă dar şi o hărnicie neodihnită, cheltuită şi în traducerile de documente, fiind slujbaş de samă în ministerul afacerilor străine ruseşti, loc de mare încredere, ce nu putea fi dat ori şi cui.

I se mai aduce bănatul că ş'a uitat ţara. Aparenţa numai e aşa. In realitate nu s'au şters din inima lui nici ţinuturile prin care a copilărit, după cum n'a uitat nici soarta nenorocită a Principatelor subt jug străin. Chiar din drumu-i depărtat îşi aminteşte de frumoasele dealuri ale Moldovei, cît şi de Dunărea, fluviul larg, evocate de ţinuturile pe unde curge Jenisseiul.

D. Panaitescu a arătat, cu numeroase date, partea politică din îndelunga activitate a lui *Milescu* în Rusia, în legătură cu soarta Principatelor. „A păstrat legături cu boerimea din Principate, iar Romînii îl socoteau ca unul de ai lor şi ca reprezentant la curtea Ţarului". Prin mijlocirea lui, Mitropolitul *Dosoftei* capătă tiparniţele, cu care ş'a tipărit traducerile romîneşti din perioada de trezire a interesului pentru limba poporului.

Pe rudele sale le chemă pe lîngă dînsul. Unii din urmaşii lui au ajuns să capete şi ranguri de boerie. Din aceştia e foarte probabil că se trage şi *Meţşnicof*, a cărui soţie era de viţă moldovenească din Basarabia; învăţatul rus adesea îşi exprima, faţă de prietenii săi romîni, bănuiala că în ascendenţa sa numără pe *Milescu*, al cărui nume mai cunoscut era Spatar (Metş=spadă). Urmaşii lui direcţi, strănepoţii fiului său de al doilea, Nikita, trăiau încă în 1910, boernaşi în ţinutul Kaluga, cu numele Spafarief.

După ce străbătu Europa centrală în lung şi în lat, dela Constantinopol la Stockolm, dela Iaşi la Paris, într'o vreme chiar cînd călătoria prin Europa era o adevărată expediţie, *Milescu* ajunge tocmai în Extremul Orient, poposind îndelung în capitala împărăţiei Kitai, spre a-şi duce apoi mulţi ani viaţa la curtea Ţarilor din Moscova. Nu sînt drumuri de aventurier.

La început face serviciul de diplomat, fie chiar servind unui domnitor din micul Principat al Moldovei. Mai tîrziu e explorator, în înţelesul cel mai adînc al cuvîntului, întru nimic mai prejos de exploratorii moderni ai ţinuturilor asiatice.

Neogolat viaţa întreagă, e de o activitate febrilă în diferite domenii. Ce cunoaştem că a scris, nu e tot rodul muncii lui, de oarece slujba ce o avea îl făcea să fie mereu preocupat şi de

încurcata politică orientală, pe care o cunoştea în adînc, sfatul lui fiind căutat.

Prin inteligenţa lui vioae, prin cunoştinţele felurite ce le avea, ori unde se duce, ori cu cine vine în contact, deşteaptă uimire, iar tovărăşia lui nu e ocolită. La Tobolsc cît stă, o lună şi mai bine, cărturarul *Krijanici* scrie că „nu era zi în care să nu mănînce la amiază şi sara cu *Milescu*"; în Peking se întreţine aproape numai cu *Verbiest*, căpetenia iesuiţilor, dela oficiul de astrologie al împăratului chinezesc.

In întregime luată viaţa lui, *Milescu* este personalitatea cea mai reprezentativă a Moldovei din veacul al XVII-lea, ca şi *D. Cantemir* din veacul al XVIII-lea. O comparaţie între unul şi altul nu poate fi făcută. Unul, e tipul omului neastîmpărat, energic mai mult în acţiune, celalalt e tipul savantului cărturar. Unul se complectează pe altul, spre a da icoana întreagă a însuşirilor diferite, adînci, ascunse în energia moldovenească.

* * *

N. Milescu s'a născut în 1636, după mărturisirea proprie. E de origine curat moldovenească, măcar că el scrie într'un loc: „*non solum religione sed etiam natione ac idiomata graecum*". Era obiceiul pe atunci, ca să se socoată cineva mai breaz, dacă arăta o ascendenţă străină, mai ales la o fire mîndră ca a lui *Milescu*. Dacă ar fi fost de origine greacă, nu ş'ar fi anunţat-o numai în ocazii solemne. In toate părţile însă e cunoscut ca romîn. *D. Pomponne* îl numeşte într'una „seigneur moldave"; voevodul din Smolensc îi zice „boernaş valah", pe cărţile dăruite lui *Sparwenfeldt* stă pomenit „*ex dono N. S. moldo-walaccho*" iar *Reenhuber* îl numeşte „*moldavus*". Avea rude în ţinutul Vasluiului, iar fratele său *Apostol* a fost şi el Mare Spatar.

Asupra vieţii lui din copilărie nu se ştie aproape nimic. Atît e precis că a învăţat la Constantinopol, centrul cultural cel mai de samă din Orient, pe acea vreme. Om învăţat, cunoscător de multe limbi, ajunge grămatic subt *Gheorghe Ştefan* în Moldova, e boerit ca Spatar de urmaşul acestuia *Gheorghe Ghica*, înaintează ca Mare Spatar cînd acesta trece în Muntenia. Se întoarce în scurt timp îndărăt în Moldova subt *Ştefăniţă-Vodă*, spre a ajunge reprezentantul diplomatic (Capuchehaie) al lui *Grigorie Ghica*, în Constantinopol. Dela 1653 până la 1664, e într'un necontenit dute-vino, celace arată firea lui neastîmpărată, ca şi nestatornicia vremurilor.

Nu mai vine în ţară după mazilirea lui *Grig. Ghica*, ci apucă drumul pribegiei prin Europa, ducîndu-se după fostul său domnitor *Gheorghe Ştefan*, retras în Germania. Motivul acestei călătorii bruşte e în negură. Se poate să fie la mijloc şi interese mai generale, în legătură cu domni şi domnie; se poate

să fie însă și interese mai intime. Se știe că *Gheorghe Ștefan* trăia cu o femee *Stefania*, de o frumusețe uimitoare, retrasă apoi în Rusia, unde fu o clipă vorba să ajungă țarină. Cei care cunosc mai bine tainele sufletului omenesc ar putea pune'n legătură nu numai statul la Stettin dar chiar drumul lui *Milescu* în Rusia, cu frumoasa concubină a lui *Gheorghe Șt. fan.*

In Europa, *Milescu* se află cînd la marele elector de Brandenburg, cînd la Stettin, cînd la Paris, cînd la Stockholm, apărînd interesele fostului său stăpîn. După moartea acestuia, încearcă să revie în Moldova pentru scurt timp. Pe urmă (1668) începe pribegia cea mare, care-l îndepărtează pentru totdeauna de țară.

Din Constantinopol, unde își stabilise relațiuni alese, între altele cu Patriarhul Dosoftei al Ierusalimului, apucă drumul spre Rusia, ocolind Principatele Romîne. Urmele lui se cunosc. Trece prin Belgrad, poposește la prințul ardelean *Francisc I Rakoczy*, se oprește la Lemberg, e primit în audiență de Regele Poloniei, care-l reține la curtea sa aproape o lună, iar de aice prin Smolensk se îndrumă spre Moscova, cu scrisori secrete către țar și cu recomandări către Ministrul *Matveief*, a tot puternic.

In această perioadă din viața lui, i se întîmplă o nenorocire, urmarea firii lui neastîmpărate, dar și a goanei după domnia Principatelor pusă la mezat, ori căpătată prin intrigi.

Din admirabilul portret, măestrit deși scurt, pe care *Neculce* îl face despre *Milescu*, reiese limpede firea mîndră și isteață a boerului moldovan; cunoscîndu-și superioritatea intelectuală și culturală față de contemporanii săi, nu e de mirare că i-ar fi trecut și lui prin gînd să ajungă domn.

„Era învățat și cărturar" scrie *Neculce*; „era mîndru și bogat și îmbla cu povodnici înainte domnesci, cu buzdugane și cu paloșe, cu soltare, tot sîrmă, la cai". E ceva din cusururile boerilor moldoveni, de pe urma cărora însă s'au păstrat atîtea palate presărate pe moșiile lor.

Rămîne mîndru până la moarte. Nu se lasă lesne cu capul plecat. Se intitulează mereu „Ambasadorul Țarului". Cînd vine în fața Mandarinului ce i se trimete la granița chineză, nu vrea să facă el pasul dintăiu pentru salut. După tîrgueli îndelungi, se întîlnesc pe un teren neutru, un cort, pus între locuințele amîndurora.

La curtea chinezească nici nu vrea să audă de protocolul riguros al curții. „Ambasadorul Țarului", nu vrea să fugă la audiență, după obiceiul chinezesc, nici să se ploconească de nouă ori în fața Hanului. Merge încet, ceremonios, și se închină de trei ori. La audiență apare îmbrăcat în haine atît de scumpe, numai blănuri de samur și ermină, încît Impăratul pune să-i facă portretul, iar cei din jurul împăratului, rupînd strictețea etichetei, dau buzna în drumul lui ca să-l admire.

Nu-i vorbă că mîndria i-a fost nefastă, în China ca și în

Moldova. Ne vroind să primească darurile împărătești, în genunchi, după obiceiu, e lăsat în ploaie drept pedeapsă, să aștepte vre-un ceas, și apoi a trebuit să plece iute-iute din Peking. A rămas de pomină, într'un edict imperial din 1712, stă scris: „Odată, cînd Mi-ko-lai din această împărăție (Rusia) veni în China, avu o purtare foarte rea și blamabilă".

In Moldova, mîndria și dorul de mărire, i-a adus întîmplarea cu tăierea nasului, de care vorbește *Neculce*. Măcar că era așa de prietin cu *Ștefăniță-Vodă*, încît „tot la masă îl punea și se giuca în cărți cu dînsul, și la sfaturi", lui *Milescu* îi trece prin cap să uneltească împotriva lui. Cuvîntul de trădare e prea greu, pentru niște vremuri cînd era în obiceiuri uneltirea împotriva domnilor. E de ajuns că *Milescu* a fost prins și pedepsit cu tăierea nasului. Ștefăniță-Vodă ținea atîta la *Milescu*, încît „nu au vrut să-l lase pe calău să-i taie nasul cu cuțitul lui calău, ce cu hangerul lui Ștefăniță-Vodă i-au tăiat nasul.

Neculce spune că subt Ștefăniță-Vodă i s'a tăiat nasul. D. *Panaitescu* dovedește că subt Ilieș-Vodă. E indiferent. Principalul e, că de atunci i se spune în țară *Nicolai Cîrnu*, de unde poate și Poiana Cîrnului, un sat din ținutul Vasluì, în apropiere de granița către Iași.

Neculce mai adăugă că *Milescu* e lecuit în țara nemțască, de urma pedepsirii. E așa de plastică descrierea încît merită să fie reprodusă. „După aceia Neculai Cîrnul a fugit în țara nemțească și au găsit un doftor de-i tot slobozea sîngele din obraz, și-l boțìa la nas, și așa din zi în zi sîngele se închega, de i-au crescut nasul la loc, de s'au tămăduit; iară cînd au venit în țară, la domnia lui Ilieș Vodă, numai de abia s'au fost cunoscînd nasul că-i tăiat".

Se poate că și această rușine pătimită, să fi făcut parte din motivele pribegiei lui din țară.

La 1671 ajunge la Moscova. Aice repede știe să capete favoarea lui *Matveief*, șeful ministerului de externe și moșul țarinei. I se dă o slujbă ca traducător din greceasca veche și modernă, latină și moldovenească, cu leafă de 100 ruble pe lună, „sumă mare pe acea vreme și care nu se dădea decît rar funcționarilor" (P. Panaitescu). Cunoștințele lui vaste, repede îl făcură impus, avînd ca elevi pe fiul lui *Matveief*, unul din intelectualii cei mai de samă de pe vremea lui *Petru cel Mare*, apoi pe prinții *Galițin* și *Tșerkaski*.

După *Neculce*, *Milescu* ar fi avut de elev și pe *Petru cel Mare*. Cînd a ajuns acesta Impărat, Milescu era în Siberia, în surghiun. „Atunci Petru Alecsievici Impărat îndată au chemat senatorii și au întrebat zicînd: „Unde este dascălul meu cel ce m'au învățat carte? Acum curînd să-l aduceți".

Calitățile sale i-au impus. Repede e înaintat în grad, e admis la curte, e între privilegiații cărora li se permite să sărute mîna Țarului.

Aşa se explică misiunea ce i se încredinţază, de a cerceta drumurile cele mai lesnicioase ca legătură între Siberia şi China.

Trebue să se ştie că în veacul al XVII-lea Siberia era prea puţin cunoscută de Ruşi. Abia se încearcă pas cu pas ocuparea ei. Oraşe ca Ienisei, Tobolsc sînt de curînd întemeiate, de Cazaci mai întreprinzători, iar ţinutul Amurului, loc de conflict între Mongoli şi Cazaci, încă nu e explorat.

Inaintea lui *Milescu*, prea puţini au făcut drumuri lungi înspre Extremul Orient. Nici unul n'a procedat atît de metodic şi ştiinţific ca el; e cel dintâiu dintre exploratorii Siberiei şi ai Chinei de Nord, dela care se cunosc date mai amănunţite asupra locurilor şi a oamenilor.

Audienţa la Ţar, de despărţire, a avut loc în ziua de 25 Februar 1675; plecarea din Moscova e la 3 Mart; în Tobolsk, începutul adevăratului drum şi locul de complectă aprovizionare ajunge la 30 Mart. La Moscova se reîntoarce la 3 Ianuar 1678. Călătoria ţine astfel aproape 3 ani încheiaţi.

Işi închipue oricine, că un asemenea drum lung de peste 8000 km., în linie dreaptă, în veacul al XVII-lea, nu era uşor, cînd abea mai anii trecuţi o expediţie spre Everest, a călcat prin ţinuturi din Tibet, neumblate încă de Europeni. O bună parte din călătorie a făcut-o pe apă, tot în susul rîurilor siberiene; altă parte călare ori pe cămile, străbătînd munţii ce despart Siberia de Mongolia, trecînd prin capătul estic al Deşertului Gobi, peste înălţimile ce despart China de Mongolia, caşi zidul chinezesc pe atunci încă în picioare. A trebuit să ocolească greutăţi mari, în care se cere repede hotărîre şi curaj. A trebuit să învingă mai ales bănuitoarea fire mongolă, şiretenia recunoscută a Chinezilor, de care chiar *Sven Hedin*, în timpurile moderne adeseaori a fost biruit.

Intr'o Duminică, la 2 Mai 1675, porneşte din Tobolsc apucînd pe Irtici, în sus. Expediţia toată era încărcată pe caicuri mari, cu lopeţi, vîslite de oameni rechiziţionaţi de prin partea locului.

De pe Irtici, cîrneşte spre Sud Est, pe fluviul Obi, anevoie, căci sloiurile de ghiaţă încă mai pluteau pe faţa apei, umflată. „A înecat cîmpurile şi pădurile, întinzîndu-se ca un lac. Şi vremea era rea, cu furtuni, ninsoare şi ploaie". Trece printre Tatarii cu bordee săpate în pămînt, printre Ostiacii „cu meceturi în care sînt idoli sculptaţi, de argint, aramă şi lemn". Intr'un raport trimes de pe aici, dă descrierea basenului întreg al marelui fluviu. „Geografii nu-i cunosc decît numele şi gura lui, unde se varsă în Mare. Care sînt izvoarele lui şi ce popoare trăesc pe ţărmurile lui, nu le ştiu ci descriu, fals, oraşe şi noroade, care nu se găsesc nici decum în regiunea Obului".

Din Obi, trece în afluentul acestuia, Keti, tot printre Ostiaci. „Acesta e poporul numit Ichtiofagi de către istoricii greci şi latini, deşi nu-i cunoşteau decît din auzite. Unii Ostiaci mînîncă peştii chiar cruzi; alţii îi usucă sau îi fierb. Sare 'n pîne ei nu pun.

Peştele îl vînează nu numai pentru mîncare, ci din unii fac îmbrăcăminte, încălţăminte, slujindu-se la cusut cu maţele de peşte".

Părăsind calea apei, ca să ajungă la Ienissei, trece prin ţinuturi mocirloase, numai bălţi şi pîrae. Face drumul în 2—3 zile, spre a poposi în cetatea Ienissei, aşezată în loc „foarte mîndru, care-mi aduc aminte de dealurile din Moldova, iar Ienissei de Dunărea un rîu mare şi frumos." Cîte a îndurat în aceste cîteva zile de drum, printre bălţi şi stuh, se poate deduce din puţinele vorbe ce le scrie. „Ţînţarii şi muştele ne-au chinuit, nelăsîndu-ne nici să dormim, nici să mîncăm". Se resignează, căci „acei care au apucat a intra într'o luptă desnădăjduită, nu cată la greutăţi ci se gîndesc numai ca să urmeze pe conducătorul lor".

O parte anevoioasă din drum, e între Ienissei şi Baical. Rîul Tunguska, are patul numai stînci şi repezişuri. A le înfrunta, călătorind în susul apei, cred că cere măcar atîta curaj cît şi din partea lui *Stanley*, care a luptat cu repezişurile Congului, mînat însă în jos de valuri. La fiecare cotitură mai strîmtă, în nahlapii iuţiţi de strînsura stîncilor, vasele erau ameninţate să fie strivite de pereţii de basalt, numai stîlpi, unii lîngă alţii. Trebuiau trase în susul apei, din colţ în colţ.

„Iar cînd a venit la al treilea cataract, acolo unde se rupsese odgonul, s'a înţepenit pe o stîncă şi mult am muncit ca să-l desprindem deacolo. Cu mila lui Dumnezeu, cu ajutorul credinţei şi norocul marelui Impărat, ridicînd vasul de pe stîncă, l-am îndreptat pe apă cum se cuvine şi am trecut cu sănătate". Vreme de 51 de zile a durat drumul pe sălbatecul rîu, ce curge năvalnic din Lacul Baical, printre sate de Braţci şi Tunguzi.

La 22 Septembre e la marginea marelui lac Baical, „care nu s'a văzut nici de cei vechi, nici de cei moderni geografi. Au descris despre lacuri şi bălţi mult mai mici, iar despre Baicalsca, care este atît de mare, nu au pomenit nimic". Şi cercetează ţărmul pas cu pas, pîrău cu pîrău, străbătînd în lung şi lat pînza de apă, mai întinsă decît faţa Moldovei.

Paginile în care descrie lacul, ar merita să fie trecute în cărţile noastre de citire.

Prin gura rîului Selenga, pătrunde în ţinutul Mongolilor „nomazi, care n'au sate ci rătăcesc în stepe după vitele lor".

De aici înainte încep greutăţile venite din partea oamenilor. Mongolii sînt neîncrezători, bănuitori. Caravana, formată din cămile şi cai, înaintează încet, căci iarna a pus stăpînire pe locuri. „Am stat la Argun toată ziua, ca să se odihnească vitele, ca să le mai adăpostim şi să le hrănim, fiindcă atît caii cît şi cămilele stătuse şi ologise, încît a trebuit să le facem papuci de papură".

Incetineala drumului îi dă răgaz însă să se informeze. Astfel vorbeşte despre Indii, din cotro vine Lena; astfel despre Amur, pe drumul căruia te îndrepţi spre Japonia „de unde se scoate argint din sute de locuri".

Cămilele cad de oboseală; caii pică de greutatea drumului.

Piedicele se întețesc, căci locuitorii încep să fie ostili. Așa ajunge însfîrșit la 13 Ianuar 1676, la granița Chinei. „Aici este marginea și sfîrșitul Siberiei, la izvoarele pîrăului Uiucea, subt dealul Kitaicesc, numit Tartarganginsk". Acel „Slavă ție, Dumnezeule", cu care închele prima parte a Jurnalului său de călătorie tradus după grecește de *G. Sion* în Analele Academiei, se referă și la rugăciunea ca Siberia să se întindă cît mai departe, până la marginile pămîntului, dar e și oftatul de ușurare pentru biruința drumului greu.

Trecînd granița, trebue să se pue în pază împotriva șireteniei chineze. Îi iese înainte, e dreptul, o gardă de onoare; aprovizionările se fac deodată cu bunăvoință. Chinezii însă sînt curioși să știe ce caută prin meleagurile lor. Drept convingere cer, să li se arăte scrisoarea Țarului. *Milescu* le spune să nu se amestece unde nu le ferbe oala; drept urmare e oprit în drum. Trebue să aștepte un trimes al Împăratului Chinei, care nu prea se grăbește să vie. Și astfel zăbovește cîteva săptămîni până pe la sfîrșitul lunii Februar, cînd sosește mandarinul, anume pentru a-l însoți la Peking.

Cît a poposit pe țărmul rîului Naun, nu a stat degeaba. Observă și notează. Nici după sosirea marelui funcționar, plecarea nu se face imediat. Trec zile și zile până ce s'au terminat parlamentările, care să facă primul pas spre salutare. Mandarinul cerea ca Milescu să-i facă vizită întâiu. „Ambasadorul", spune că lui i se cuvine să fie salutat întâiu de gazdă. In vremea aceasta, ca și la congresele diplomatice, relațiunile între cei doi ambițioși, sînt „foarte cordiale".

Își trimit daruri unul altuia. Mandarinul a gustat întâia oară vodca și i-a plăcut mult. In acest chip caravana cu Milescu face Paștele prin aceste ținuturi. Creștinii petrec cîntînd și ciocnind ouă roșii în mijlocul „celor care aduc daruri idolilor, în sunete de tobe și țimbale".

Însfîrșit la 17 April vine ordin dela Împăratul, să fie lăsat a porni spre Peking. Caravana se pune în mișcare. In afara celor 150 de oameni ce-l întovărășesc, sînt tot pe atîția Chinezi. E un șirag lung de cămile și cai ori de care cu două roate, trase de boi. Urcă munți, trece ape repezi și limpezi. La o mănăstire își arată superioritatea de apusean, dind medicamente unui Lama, ceiace îi mărește vaza în fața Chinezilor, căci Lama e unul din cei mai mari, „în fața lui se închină norodul de șapte ori ca și cînd ar fi zeul în carne și oase". Pășesc prin coada deșertului Gobi, din nou străbat munți, spre a scobori în ținuturi cu case de piatră, cu temple înalte, cu statui la marginea drumurilor. Tot ce vede notează, e dreptul, mai pe scurt, ca să nu dee de bănuit lui Askiniasa *Ma-La*, marele funcționar. „Am văzut un templu chinezesc de piatră, care cuprinde idoli ciopliți și zugrăviți, iar în mijloc un alt idol mai mare ce ținea o sferă în mînă; ai crede că e globul imperiului".

Drumul greu, a apropiat cele două căpetenii, atît de depărtate ca origină și așa de diferite ca fire. Soldații lui *Milescu* cîntă în drum „Dunăre, Dunăre", iar mandarinului atîta ce i-a plăcut cîntecul, încît roagă să-i mai repete. Ce trebue să se fi petrecut în sufletul vasluianului, aducîndu-și aminte de unde a pornit și unde se găsește !

La 10 Mai 1676, trece pe subt una din porțile marelui zid chinezesc. Cît de precis e stilul lui *Milescu*, se poate vedea din descrierea zidului, în comparație cu a altor călători : „zidul trece peste dealuri și munți, peste prăpăstii și văi. Sînt numeroase turnuri departe unul de altul de 100 sajene; temelia e de piatră cioplită grosolan, pe urmă zidul de granit iar coama de cărămizi. Spun Chinezii, că atunci cînd a fost ridicat, n'a rămas pietre în munți, nisip în pustiuri, apă în rîuri nici copaci în păduri".

Dincolo de zid, e țara belșugului. Cîmpurile sînt cultivate, satele dese, grădini pe coaste de dealuri și temple, temple mari, peste tot. Și așa mergînd în alai, stindarde galbene împărătești deschizîndu-le calea, ajung în Peking la 15 Mai. „Despre Peking, cît e de mare și frumos, mai ales despre Orașul roș sau partea imperială, unde e palatul, voiu scrie în cartea în care Imperiul chinezesc va fi descris mai pe larg". E cea mai bună dovadă că *Milescu* purta în gînd să scrie „Descrierea Chinei", înainte de a fi cunoscut lucrarea lui *Martini*. Planul lucrării sale era conceput; cel mult s'a servit ca sprijin de cartea iesuitului *Martini*, pe care nu o căpătă decît în Peking.

Urmează partea cea mai plină de pitoresc și de humor din scrisul lui *Milescu*. E descrierea timpului cît a stat în Peking, vre-o trei luni și ceva. Toate peripețiile, până ce a ajuns să trimată darurile și scrisoarea Țarului, descrierea palatului imperial, fastul cu care s'au săvîrșit cele două audiențe, obiceiurile diferite ale Chinezilor, boeriile lor, totul e redat atît de plastic și colorat, încît în adevăr se cetește și azi cu plăcere. „Pentru timpul cît a scris, stă fără comparație în istoria literaturii rusești; mai mult, dacă lăsăm la o parte China, e fără comparație chiar în literatura lumii" (Baddeley).

Prin purtarea lui dîrză, adesea arogantă, voind să reprezinte cu demnitate pe puternicul împărat care l-a trimes, indispune pe chinezi. „Vreai să ne silești să ne schimbăm obiceiurile", i se spune. Urmarea e că trebue să plece cam cu nepusă'n masă, la 1 Septembre, fără răspuns la scrisorile Țarului.

Drumul îndărăt e făcut cu grabă; la Noembre 1676 poposește mai îndelung la Selenginsk, aproape de Baical. Jurnalul e închis cu plecarea din Peking, așa încît nu se cunoaște taina tăcerii lui. Ajuns la Jenissei, află veștii rele din țară. Țarul *Alexei* a murit, iar în locul său e *Teodor Alexievici*. Protectorul său, *Matvelef*, e mazilit, tratat drept vrăjitor. Știindu-l fără apărător, dușmanii îi sapă și pe el. Cel mai rău e însuși to-

varășul său de drum *Milovanof*, care-l ponegrește ba că a dat Chinezilor o hartă a Rusiei, ba că a vîndut din darurile trimise de țar, ba chiar l-a adus drept învinuire că a dăruit o icoană bisericii catolice din Peking. Nu mai știau ce se mai născocească, după cum l-au acuzat că cetea cu *Malvelef* cărți de magie.

In orice caz neplăceri a avut; după *Neculce* chiar a stat și surghiunit în Siberia „Iar senatorii dela Mosc l-au eșit întru întîmpinare și l-au luat acele daruri și tot ce au avut și l-au făcut surgun la Sibir și au șezut cîțiva ani surgun la Sibir". Fapt este că abia mai tîrziu i se răsplătește osteneala din China, dîndu-i-se și funcțiunea ce o avea înainte de-a pleca, probabil și pentru că nu era atît de lesne să i se găsească un locțiitor.

Călătoria întreprinsă, i-a mărit faima de care se bucura mai înainte. Tot *Neculce* e acela ce redă foarte plastic, de și în chip naiv, vaza de care se bucura la curtea noului țar *Petru cel Mare*: „Și cînd au ras barbele Impăratul Moscalilor, atunci cînd ș'au schimbat portul, atunci singur Impăratul i-au ras barba cu mîna lui".

Treizeci de ani dela întoarcerea sa din China, Milescu a funcționat la Ministerul de externe. Nu mai era un simplu traducător, ci un factor important în îndrumarea politicei rusești în Principate și Orient. *

A trăit cinstit de toată lumea și căutat, pentru vastele lui cunoștinți, nu numai de localnici, dar și de toți străinii care veneau prin Moscova, fie pentru informații, fie în misiuni diplomatice. Așa se lămurește cum numele lui e citat adesea în scrierile acestora.

Cînd a murit (1708), „mare cinste i-a făcut Impăratul și mare părere de rău a avut după dînsul, că era trebuitor la acele vremi" (Neculce).

I. Simionescu
Profesor la Universitatea de Iași.

* Partea aceasta din activitatea lui Milescu, este tratată pe larg, cu competință în ultimul capitol din pomenita lucrare a d-lui *Panaitescu*.

Întunecare*

In iarna anului 1925, Radu Comșa simți un junghiu în grațiile coastelor, în semnul rănii de multă vreme uitat.

Durerea stărui o săptămînă răscolită fără pricină, pe urmă tot fără pricină se potoli. Nu mai gîndea la ea, cînd umezeala primăverii o stîrni din nou, încleștîndu-i dureros și încheeturile genunchilor.

— Nu e nimic prea grav, vorbi medicul zgîriind cu tocul automat o rețetă cu ieroglife indescifrabile. Urmezi aceasta și în două veri de Techirghiol, cu băi și soare, ești voios ca un fante...

Ridică ochii la cicatricele din obrazul pacientului și își dădu seamă că gluma cu „fantele" n'a fost la locul ei. Rectifică, trecînd dela familiaritatea glumeață cu care-și trata întotdeauna clienții, la tonul profesional:

— O cură de doi, trei ani de Techirghiol... Deocamdată trei linguri de poțiune pe zi. Evită în special umezeala. Altfel te așteaptă o endocardită...

Arătînd spre cicatrice:

— De ce nu încerci o grefă?... Treci într'o zi pe la Juvara, el cu plastica lui, te mulează din nou...

Medicul îl împinse politicos dar grăbit, spre ușă, fiindcă în anticameră așteptau mulți.

Radu Comșa duse rețeta la cel dintîi farmacist care descifră ieroglifele cu o ușurință miraculoasă, sorbi conștiincios

* Epilogul romanului cu acest nume, sub tipar.

trei linguri de poțiune pe zi, se feri de umezeală; durerea dispăru.

La începutul lui Iulie își făcu socoteala economiilor. Erau puține. Gazetele anunțau că în stațiile balneare e o scumpete de jaf, se hotărî să se ducă în Moldova la odihnă, la una din mănăstirile Neamțului, unde auzise că locurile sînt pitorești, viața e eftină și are să găsească cea mai desăvîrșită liniște. Alese mănăstirea Agapia. Nu mai fusese niciodată. Mănăstirea îi plăcu în valea îngustă, împrejmuită de păduri cu brad coborînd până în zaplazul ogrăzilor; casele albe cu cerdac bătrînesc; florile de bună dimineața întinse pe sfori până în streșinile de șindilă. Adusese un geamandan de cărți. Maica de gazdă pășea în vîrful picioarelor, clopotele și bătaia minuită a toacei adînceau tăcerea.

Radu Comșa respiră într'un început de împăcare cu viața. Însfîrșit găsea astîmpăr; pustiul de aici îl lăsa numai cu el. După cîteva zile, nimeni din tineretul voios de pe valea pîrăului, nu mai purtă decît o relativă grijă, domnului cu semnul urît din obraz, care pornea de dimineață în pădure, dincolo de stînci, pe potecile cele mai neumblate, cu o carte subsuoară.

O fată sburlită, cu ochii drăcoși și cu veselia celebră pe pajiștea unde se juca crochet, îl boteză domnul Morocănilă.

„A trecut domnul Morocănilă la cruce... Se întoarce domnul Morocănilă dela stînci, să ne pregătim fetelor de masă... înseamnă că e ora 12 jumătate!"...

Radu Comșa trecea și se întorcea cu plămînii purificați de balsamul rășinei, cu o odihnă împrospătată în trup și în suflet, fără să știe că e *domnul Morocănilă* și cronometrul vilegiaturiștilor.

Dar după o săptămînă, purceseră ploile. Mărunte și mucede, de cincisprezece ori pe zi. Scama norilor atîrna de vîrful brazilor. Soarele încerca să străbată o jumătate de ceas, se îneca în neguri ostenit. Pajiștea de crochet rămase pustie. Maicele treceau gheboșate subt umbrele la vecernie. Cînii se furișau pe lîngă garduri cu blana leoarcă, privind cerșitor la oameni. Se lăsă frig umed care pătrundea în oase. Își luase numai haine de vară. Se mută de pe un pat pe altul, sgribulit, cu pardesiul între umeri, ca un moșneag în care a intrat înghețul morții.

— Așa-i Agapia noastră!—tîngui cuvioasa Velasia cu mîna osoasă ca moaștele la gura cu buze subțiri, aducîndu-i ceașca de lapte fierbinte.

Așeză tablaua verde cu doi trandafiri bizari pictați pe fund; unul albastru și altul violet:

— Așa-i Agapia... Cînd începe să ploaie, putrezesc și pietrele... Până acum trăgeam clopotele și făceam rugăciuni să ne milostivească Domnul cu o leacă de ploaie; acuma ne rugăm să o oprească. Mosafirii dela Maica Epraxia măcar mai bat cărțile. Mata stai numai singur, ești mai schimnic de cît noi.

Radu Comșa, într'o dimineață, nu se mai putu ridica din pat. Junghiul își înfipse cîrligul în coastă; genunchii trosneau cînd încerca să-i miște. Rămase două zile cu plapoma roșie până in bărbie, cu fața în sus, privind țintă la icoanele afumate din părete, încununate cu șiraguri de mărgele și flori de cauciuc, de bîlciu.

Pe fereastra strîmtă lumina pătrundea vînătă și tristă. Noaptea fîlfiia vîntul pe lîngă păreți ca o pasere cu aripi prea grele. Maica Velasia scoase borcanele cu dulcețuri din sobă și de deasupra caerele de lînă: făcu foc. În mijlocul verii avu senzația de iarnă, cu trosnetul lemnelor și flacăra jucînd dilatată pe păreți.

A treia zi, chemă un medic.

Doctorul Mazilu, de douăzeci și cinci de ani, în fiecare început de Iunie debarca aci dintr'un landou vast și prăfuit, cu o familie numeroasă, de copii, nepoți, nepoate, slugi, cățel și pisici, ca să îmbarce în același landou prăfuit și vast, copiii, nepoții, nepoatele, slugile, cățeii și pisicile, abia la sfîrșitul lui August. Cunoștea toate maicile cu specialitățile lor, după cum le cunoștea metehnele; de aceia păru că a venit să se intereseze mai mult de un anume șerbet al cuvioasei Velasia, decît de bolnavul din pat.

După ce înfipse o linguriță strașnică în șerbetul de toporași și bău două pahare brumate de apă—„unde se mai găsește apa dela Agapia?"—plescăi din limbă, ștergîndu-și mustățile stufoase, îl pipăi pe Radu Comșa, îl ciocăni, îl ascultă, îi puse termometrul subțire și rece, subt braț.

Se ridică cu un suspin, fiindcă era gras și se pleca anevoie. Își strînse termometrul în tocul de nichel.

— Dumneata ai nevoe de Techirghiol și de soare... Agapia nu-i o afacere...

Pe urmă cerind parcă scuze în numele Agapiei:

— Foarte bun aerul aici. Eu de douăzeci și cinci de ani vin... Liniște, pădurea colea. Loc ideal pentru odihnă. Dar nu face pentru dumneata. Doctoria dumitale e salicilatul, soarele și nămolul, nu ploaie... Deacum, dacă a început să ploaie, o ține o lună. Ai văzut pe Ciungi? Este un munte aici, care se cheamă Ciungi. Acela-i barometrul meu. Cînd e negură pe Ciungi, slabă nădejde să vedem soarele îndată...

Se opri, să cerceteze pentru a cine știe cîtea oară, cu mînile la spate, o icoană din părete. Își puse ochelarii, și după ce-o examină amănunțit, vorbi cu ochelarii în mînă:

— Aista-i lucru vechiu... O are maica dela Raluca Sturzoaia... Icoană rară și scumpă dela Sfintu-Munte.

Își aduse iar aminte de bolnav:

— Trimitem să ne facă o rețetă la Tîrgu-Neamț. In cîteva zile ai scăpat de criză. Cum te poți mișca din pat, nu mai sta o zi. Pușcă la Pașcani și de acolo ia trenul direct la Techirghiol... Acela-i locul tămăduirii.

Se așeză la masă și scrise rețeta pe o foaie de carnet:

— Sînt sigur că nu cunoști pe nimeni... Știu că acum vii întâia dată. Noi de aici cunoaștem pe fiecare cînd vine și cînd pleacă. Leși așa dar, s'o trimet tot eu la tîrg; eu aici sînt ca la mine acasă. Mă cunoaște toată mănăstirea, dela cuvioasa stareță până la cel din urmă vatav...

Mai cercetă o scoarță bătută în părete:

— Aista-i un lucru nou!—constată, fiindcă știa cu deamănuntul zestrea fiecărei maici. Un lucru teribil. N'am văzut nici la maica Filofteia așa lucru fain...

La plecare nu vru să primească onorariul.

— Mă ofensezi, domnule Comșa. Aici sîntem toți ca într'o familie... Imi pare rău că trebue să pleci. Altfel ai fi văzut ce fel de oameni sîntem noi, ceștia care venim la Agapia.. O familie care se împrăștie tot anul în țară și vara se adună să-și repare puterile... Mai o excursie, mai un pocheraș ori un maus; tineretul mai flirtează, se mai pune la cale un mariaj,—eu aici mi-am măritat două fete—mai sînt oleacă de nopți cu lună...

Doctorul Mazilu își puse la ușă galoșii și pregătindu-se să deschidă umbrela, se întoarse din prag:

— Ne-am înțeles, vasăzică... Techirghiol, nămol și soare.

Apoi se întoarse către maica Velasia, cea cu nasul încovrigat și buzele tăiate subțire cu briciul, în pielea de pergament:

— Te roagă nevastă-mea măicuță, pentru niște șerbet... Trei ocă de trandafiri...

După o săptămînă, Radu Comșa era la Movilă. Ii părea rău după liniștea dela Agapia, care făgăduia să fie atît de deplină, cu toate amenințările familiei despre care vorbise doctorul Mazilu.

Făcuse popas la București o zi, să caute bani; economiile lui n'ajungeau. Se împrumută. Dintr'o parte două mii, dintr'o parte trei mii, din altă parte alte trei mii; era deprins acum. Se bucură că a găsit o cameră la o vilă nouă dela periferia terenurilor; era într'adevăr cu păreții subțiri de se auzia tușind vecinul, dar era eftină. Descoperi și un restaurant modest.

Bucuriile lui erau acum mediocre și vulgare. Își îngăduise însă un lux: cumpărase un chaise-longue pe care îl lăsase pe plajă, jos, la „Turci".

După nouă ani locurile nu mai erau de recunoscut. In peisagiul prăfos crescuseră cu spontaneitatea ciupercilor veninoase, nenumărate vile cu acoperișul de țiglă roșie. Era o forfota de iarmaroc în baracile dela șosea, cu miros de carne de oaie, movili de legume și fructe, untdelemn și pește; murdărie și odoare de vecinătate a Orientului. Automobilele și autobuzele se vînturau în vîrtejuri din care oamenii ieșeau ninși pe umeri și pe gene, ca dintr'o moară. Frunzele salcîmilor atîrnau moarte subt stratul de colb. Copacii păreau mineralizați. Arșița juca apa morților peste cîmpuri cu vegetația arsă.

La marginea terenurilor parcelate, subt scheletul schelelor se ridicau alte clădiri, cu o înfrigurare de coloniști tăbăriți într'o singură noapte, într'o Californie unde s'a descoperit o mină plină de fabuloase făgăduinți.

In nămolul lacului se zvîrcoleau larve omenești cu beteșeli grele și hide. Se tîrau pe poteci copii în cîrji. La mesele zoioase ale birturilor eftine, în bîzîiala muștelor, mîncau cu mîini schilodite de cicatrici și cu degete amputate, exemplarele ultimei mizerii omenești.

Dar marea, îndată ce te apropiai de țărm, ficea toate aces-

tea uitate și iertate, consolînd de dezolarea pe care o aduseseră oamenii. Acolo se soreau copii cu pielița arămie, hohotea altfel de lume, voioasă, îndestulată și gureșă.

Radu Comșa află ceiace nu mai observase de multă vreme, că hainele lui sînt demodate, sărace, scurte și strîmte, cu pete scoase la iveală de praful inconținuu din aer, cu marginea cusăturilor roasă.

Cumpără benzină și le curăți singur, o după amiază întreagă. Cînd eși, hainele erau curate, dar mirosea ca un șofeur în permisie.

Pe terasa Casinoului, la șapte, cînd de pe faleză marea se vede schimbîndu-și culorile de sidef albastru și violiu, își căută un loc la o masă dela margine.

Chelnerul abia răspunse la chemare; îi trînti dinainte ceașca de cafea și paharul de sirop, ca o datorie împlinită în silă. Cafeaua era lungă, prea dulce și rece; siropul cald. Terasa însă lărmuia de lume. In sala casinoului urla jazzbandul.

In fața lui Radu Comșa, se afla la o masă o doamnă cu părul oxigenat și doi domni: unul cu părul lins, cu înfățișare sportivă, tînăr de tot, în pantaloni de flanelă și cămașă de mătase gălbuie; celălalt mai în vîrstă, tot corect, cu figura osoasă, nările subțiri, mustățile rase, fruntea înaltă; frumusețe bărbătească după care întorc femeile ochii pe stradă—dar cu mîneca dreaptă, goală dela umăr. Fără să vrea, Comșa fu silit să-i vadă și să-i asculte.

Doamna deschise poșeta, își pudră nasul, își roși buzele. Făcu un semn, din sprincenele subțiri arcuite, către cel mai tînăr:

— Domnule Pastion, ultimul!... Emil, te rog păzește-l tu pe Piki, și dacă-i aduce laptele, ai grijă... vezi să nu fie ferbinte, suflă-i tu... Piki, stai mumos la taticu tău!...

Domnul fără mînă luă resemnat pe genunchi, cu mîna sănătoasă, cățelul alb, creț, mătăsos, mic cît un pumn, cu zurgalău de metal galben la gît.

— Mumos Piki!—îl strînse doamna de bot, înduioșată de despărțire. Are să-ți dea tăticu păpică, pe urmă tutu are să facă dodo cu nunu...

Se întoarse, răsucindu-se pe tălpile moi ale pantofilor fără tocuri:

— Haidem, domnule Pastion!

Piki își linse cu limba roșie botul și privi lăcrimos la nunu care plecă să danseze cu domnul Pastion.

Domnul lăsat singur, desigur soțul, rămase cu mîna sănătoasă pe spinarea cățelului, privind cu ochi gînditori în nemărginirea albastră și calmă. Fu o părere sau adevărat—dar Comșa văzuse pe figura omului, coborînd o umbră ca o mîhnire ascunsă, o tresărire îndată biruită. Avea la butonieră semnul roșu, ca o picătură de sînge închegat: Mihai Viteazul. Dar cine mai lua seamă acum 'a aceasta; ce însemnătate avea o bucățică de cîrpă?

Ochii lor se întîlniră o clipă, se încrucișară cîntărind stăruitor infirmitatea celuilalt, apoi cu pudoare priviră în altă parte. Fiecare își aminti ceva uitat, neștiut de nimeni din toți de aici: ceasul cînd unul și-a lăsat acolo mîna, celălalt și-a sfărămat obrazul și coastele. Ochii reveniră căutîndu-se, grei, cu un imperceptibil semn de înțelegere, ca între doi complici care nu trebue să pară că se știu. Pe urmă priviră la tremurul luminos al mării, ușor ca o albastră eșarfă.

Chelnerul aduse serviciul de cafea cu lapte, feliile de cozonac. Piki se mișcă plin de neastîmpăr, sări pe masă, își scutură zurgalăul dînd nerăbdător din coadă. Domnul fără mînă turnă laptele, suflă să se răcească, prepară pateul pentru cățel. Cu mîna liberă îl hrăni din linguriță, îl șterse pe urmă la bot cu batista lui dela piept. Apoi Piki mai voi altceva. Domnul îi prinse curelușa în cîrligul sgardei, se depărtă cu el dincolo de marginea terasei, lîngă un copac, așteptînd. Piki mirosi întâiu, mirosi după; scurmă cu precauție de higienă atavică țărna, cu labele de dindărăt și pe urmă cu cele de dinainte. Domnul cu insigna lui Mihai Viteazul și cu mîneca dreaptă spînzurînd, se întoarse la loc după această îndeletnicire a timpurilor de pace, îl urcă pe genunchi. Cînd întîlni iarăși privirea lui Radu Comșa, păru că-și cere iertare: „Înțelege... viața e altăceva. E aceasta!... Crezi că eu n'am nevoe să mă stăpînesc ca să nu-l înșfăc de ceafă și să-l arunc peste rîpă în mare?"...

Aprinse o țigară, cu o brichetă specială pentru infirmii cu o singură mînă. Fumă cu gîndul în altă parte. Piki supărat pe fum, strîmbă din nas, își mută în altă parte capul. Domnul făcu vînt cu mîna să risipească mirosul, ca unei persoane foarte delicate ce era.

Peste ce necunoscută şi resemnată suferinţă am dat oare? —se întrebă Radu Comşa, urmărindu-i cu simpatie privirea căţind goală pe linia curbă a zării. Dar un presentiment îl făcu îndată să întoarcă ochii: I se păru că pe alee, spre hotel, a trecut Luminiţa: s'a întors o clipă şi a trecut... Numai o părere... Ceafa cu peliţa brună, mersul acelaşi, doar trupul mai plin, de femee. Dar a fost numai o părere. Cînd se răsuci la loc, surprinse privirea domnului invalid asupra lui... Amîndoi avură un sentiment de jenă.. Se spionau să vadă care mai poate descoperi ceva de invidiat la celălalt.

Doamna cu părul oxigenat şi cu trupul şerpuind liber în haina străvezie, apăru urmată de tinărul cu părul lins, care călca elastic în pantofii cu talpa de asbest, tamponîndu-şi fruntea cu batista. Imediat doamna apucă gentuliţa, scoase oglinda şi puful, repară ravagiile înăduşelii şi ale dansului. Numai după ce sfîrşi, îşi aduse aminte de Piki care scîncea nerăbdător. Ridică obrazul cu culorile renovate, frumos dar vulgar:

— Ce e Piki, Pikiki? Vrea Pikiki să vină la nunu?... A mîncat mumos tutu şi n'a fost lacom să capete bobo?.... Aide Pikişor la mumu!...

Pikişor care mîncase mumos, nu fusese lacom să capete bobo şi făcuse chiar şi caca, se căţără alintat în braţele lui nunu.

Domnul îşi şterse cu unica mînă perii de pe genunchi. Celălalt, tînăr, respiră cald în sînii doamnei oxigenate, subt cuvînt că îl desmiardă pe Piki. Căţelul îl linse pe mînă recunoscător. Soţul îi învălui pe tustrei, într'o privire rea numai de-o clipă, dar care ar fi fost destul dac'ar fi avut ucigaşă putere să-i petrifice laolaltă ca un grup al celei din urmă mizerii conjugale.

— Uite cum te iubeşte pe dumneata, domnule Pastion! se bucură doamna oxigenată, ferindu-şi capul cînd vorbea, fiindcă Pikiki se înăiţase pe pieptul ei, cu o labă între sîni şi voia să o lingă pe buze. Simte îndată cine îl adoră. Pe Emil nu-l poate suferi. Sînt sigură că Emil îl maltratează cînd lipsesc eu... S'a făcut un sălbatec Emil; un ipocondru... Cînd ne-am luat, numai un an înainte de războiu, cine mai dansa ca el? Cine mai conducea maşina ca el? Cine mai juca tenis ca el? Acum abia l-am scos dela ţară să mai vedem şi noi lumea...

— Nu dansaţi? Nu înţeleg de ce, dacă v'a plăcut!...—se miră domnul Pastion, aşezîndu-şi cu un zîmbet amabil, cravata de matase, deranjată.

Cobori ochii la mîna absentă a celuilalt, şi după o ezitare:

— Se dansează foarte bine şi numai cu o...

— Se dansează foarte bine şi numai cu o mînă, domnule Pastion!—vorbi soţul. Ştiu. Se dansează şi fără cap, numai cu picioare. Dar pe vremea mea, iubite domnule Pastion, dansul era altceva decît mizeria de acum şi de aceia îmi plăcea, cum îmi plăcea sălbatec toată viaţa. Era dansul atunci un ritm, o exaltare, o armonie a gesturilor, o plăcere. Se vedea pe figuri graţia... Acum ce se poate vedea într'un dancing? Ce te pasionează pe dumneata şi pe Mary? Pe o pistă, cîteva perechi de automate, cu figuri ţapene de lemn, învîrtindu-se, agitîndu-se, lunecînd şi desfăcîndu-şi picioarele cu o indeferenţă invers proporţională cu urletele disperate ale muzicei acestea de negri... Nici nu se uită unul la altul. Parcă sînt condamnaţi să danseze, nu dansează de plăcere. Indeplinesc un ritm monoton. *C'est une danse morne* ca toate plăcerile de după războiu...

— Acum vezi şi dumneata, domnule Pastion, ce idei preistorice are! Nu-i mai place nimic... Are dreptate Pikişor să nu-l mai poată suferi.

Piki auzindu-şi numele, dădu vesel din coada bîrligată şi profitînd de neatenţia lui nunu, îi şterse o limbă pe buze.

Domnul fără mînă privi peste ape, cu tot desgustul rămas din drojdia tainei a şasea.

Tinărul sportiv vrînd să cîştige bunăvoinţa soţului, întrebă cu politicoasă solicitudine, schimbînd vorba.

— Vă fac bine băile? Vă simţiţi altfel după...

— Dumneata crezi că aştept acum să-mi crească mîna?— întrebă retezat domnul cu semnul lui Mihai Viteazul.

Tinărul cu părul lins, convingîndu-se definitiv că soţul n'are conversaţie, renunţă la orice obligaţie de politeţă şi se plecă să respire căldura din sînii doamnei oxigenate, subt cuvînt că îl mîngîe pe Piki.

Jazzul încetase; începuse orchestra. Glasurile se domoliră, fiindcă şi cei mai deşerţi îşi simţeau privirea chemată de odihnitoarea măreţie a apelor. Marea albastră prindea în culorile asfinţitului irizaţii viorii.

Departe un vapor alb, se întorcea dinspre Constantinopol, Asia Mică, Egipet. Mulţimea în subţiri vestminte multicolore, după o zi de arşiţă, aspira briza amărie, îndopîndu-se cu lichide

răcoritoare, cu mulțumirea că se află acolo, privilegiați cu toate grijile uitate, să asculte vioarele unei orchestre, cu marea, sclavă, întinsă la picioare.

Din capătul potecei de subt faleză, urcă inoportun în mijlocul acestei desfătări balneare, un posomorît convoiu. O colonie de orfane în hainele lor cenușii. Înșirate patru cîte patru, copilele cu obrajii pămîntii, pășeau rușinate printre atît de voioși și superbi spectatori. Aveau uniforme vărgate, gri cu alb și cu negru, dînd la un loc vînătul dureros al hainelor de temniță. Gîturile diforme în bandagiile murdare, cicatricile care boțiseră carnea, slujiau o biată umanitate stîlcită în mugur, de suferință și de urîțenie. Toți întoarseră ochii dela copilele desfigurate de boală, privind peste capete sau căutîndu-și de lucru în pahare și farfurii. Cele din urmă se tîrau în cîrji, rezemate de altele, făceau salturi de animale care și-au pierdut un picior în capcană. O supraveghetoare păstra ordinea. Nu era nevoe. Orfelinele erau strînse în mizeria lor și mute.

Orchestra se oprise fără să știe nimeni de ce.

Cînd fură departe, în norul de colb stîrnit de picioarele slabe și șchioape, asfințitul vărsa o lumină sanghinolentă de abces. Apoi viorile continuară, iar oamenii vorbiră mai tare, eliberați.

— Ar trebui să le interzică să treacă pe aici... Îți strică pofta de mîncare!—declară dezgustat tînărul în cămașă de mătase.

— Ați văzut cum se agita Piki? Abia l-am putut ține. Așa e tutu, nu poate suferi săracii... E în războiu cu democrația, P.kiki...

Piki linse pudra de pe nasul stăpînei, privind-o în extaz de adorație cu ochi lăcrimoși.

Domnul fără mînă, mătură cu unica palmă apăsat, de pe masă, fărîmituri nevăzute.

Radu Comșa plăti și se ridică. Merse să mînînce la birtul cu grătar și țambalagii, pe malul lacului unde se amestecă mirosul grăsimii de berbec sfîriită cu duhoarea clocită a nămolului...

A doua zi, vlăguit de baia ferbinte, rătăcea pe țărmul mării, călcînd pe linia îngustă unde nisipul ud de valuri e tare și elastic ca guma subt pași. Culese cîteva scoici, cu plăcerea simplă de om sărac care se mulțumește cu ce-i aruncă valurile.

Hainele lui albastre făceau urît aici și ghetele negre, cu tocuri scufundîndu-se în nisip. Căută un loc mai indepărtat, dincolo de cel din urmă grup întins să se soarească. Nu ridicase ochii cînd trecu pe lîngă acest grup, cu privirea în pămînt. Îi înălță, cînd un copil fugind, izbi peste el, se împiedică și căzu... Îl ajută să se ridice: un băețel de patru ani, aproape gol, cu o cingătoare de matase neagră la mijloc, cu părul negru în cîrlionți. Copilul rise scuturîndu-și palmele de nisip, și cuminte, ceru pardon. Văzu că domnul care-l ridicase avea un pumn de scoici culese, se uită lung la ele, cu lăcomie în ochi.

Radu i le dărui, așa cum dăruește un om sărac o plăcere care nu l-a costat nimic.

Copilul întinse mîna, o opri la mijlocul drumului.

— Ia-le, micuțule!...

— Nu pot... N'am voe să primesc nimic dela nimeni, ridică băețelul ochii frumoși și mari.

— Mihai!—chemă un glas care opri lui Radu Comșa bătăile inimei in piept.

Copilul fugi la chemare.

— Aici sînt, maman!

Atît văzu Radu Comșa: pe Luminița goală în tricoul de bae, cu obrazul ei arămiu luminat de albul dinților într'un rîs, o fetiță alături vînturînd nisipul cu o găleată și celălalt copil, care se numea Mihai, (desigur în amintirea lui Mihai Vardaru), alergînd spre ea cu pumnul întins.

Luminița se opri din rîs. Îl recunoscu. Îi fu rușine că o vede așa, aproape goală: acesta cel dintăiu gînd. Pe urmă...

Cînd Luminița fu învelită în mantaua spongioasă, Radu Comșa era departe, cu capul în pămînt, călcînd pe marginea țărmului unde nisipul ud e elastic și neted, și nu se deschide să înghită.

— M'a ridicat de jos și mi-a dat scoici, lămuri Mihai deșertînd pumnul jos, pe nisip. E un domn bun.

— Mie nu mi-a dat, e un domn rău, protestă fetița cu îndoita ei logică, de femee și de copil.

— Ți le dau pe toate, Mimi. Uite... Ia-le Mimi!—îndemnă cu generozitate Mihai, ajutînd-o să le culeagă de jos.

Așa fură încă odată dăruite, scoicile culese de Radu Comșa.

Luminița rămăsese în genunchi, cu mînile înfipte în ni-

sip. In privirea ei neclintită, copilul crezu că citeşte încruntarea unei mustrări. Se apropie acăţîndu-i-se de gît, frecîndu-şi linguşit obrazul cu peliţa fină, de obrazul Luminiţei.

— Maman, zău că nu sînt vinovat!... N'am cerut...

— Ce?—nu înţelegea Luminiţa.

— N'am cerut scoicile. Mi le-a dat singur, domnul acela cu bubă in obraz... Mata ştii că eu nu cer niciodată. Poate să spună şi Miss.

Dar de ce ne stringe aşa maman? De ce-i strînge Luminiţa alături, acolo în genunchi, unul deoparte şi altul de alta; îi strînge cu capetele lor la piept unde se amestecă buclele balane ale lui Mimi cu cîrlionţii negri ai lui Mihai? Caşi cum i-ar apăra de ameninţarea unei priviri rele, îi stringe... Şi de ce pe urmă îi răstoarnă pe nisip şi îi rostogoleşte cu o nevoe nervoasă de a face ceva, de a muşca din mînile lor moi, numai să alunge orice gînd, oricare?

— Maman, ce veselă eşti mata astăzi!...

— Maman se veselă esti mata altăzi, repetă şi Mimi, ridicînd lopata şi aruncînd în suprem entuziasm o jerbă de nisip.

Radu Comşa e departe de tot, abia se vede pe o stîncă înaintată în apă, ghebosat pe piatră, confundat cu piatra.

După amiază cerul s'a acoperit. Marea e gri verzuie şi rece privirii ca o placă de zinc, iarna în ger.

Radu Comşa întins pe scaunul de pînză, de două ceasuri citeşte. Intoarce foile şi gîndul îl fură. Marea îi cheamă ochii la posomoreala ei opacă şi moartă, ca o altă mare decît acea de dimineaţă, devastată.

Din cînd în cînd ia pagina din urmă, din nou; a văzut numai cuvintele, nu le-a cetit. La dreapta, lîngă baraca Turcilor, cîteva bărci şi-au înfipt în ţărm boturile negre; cadavre de gigante cetacee. Mirosul de alge stagnează; nu-i măturat de nici o suflare. Pescăruşii zboară deasupra capului ca mecanice paseri de lemn vopsite cu lac alb. In văzduh pluteşte greu presimţirea unei furtuni, dar care are să se descarce tîrziu, peste două ori trei zile. Vîntul a căzut. Norii pe cer imobili; valurile abia se clatină uleioase.

«Toutes les douleurs ne nous grandissent pas, ne nous augmentent pas. Il y en a de steriles, des desséchantes, d'inavouables. Celles-la ne sont que misère et qu'appauvrissement...»

Radu Comşa întoarce foaia, ochii fug peste rîndurile negre. Acolo fîlfie spre linia sură a zării, două paseri albe depărtîndu-se avîntat de ţărm, ca doi porumbei mesageri cu o veste bună spre necunoscuta insulă cu naufragiaţi.

«En vérité, qui les voudrait partager avec nous, alors que nous n'osons pas même les laisser paraitre?...»

Copilul Luminiţei se numeşte Mihai. Are într'adevăr ochii lui Mihai Vardaru copil, aşa cum îi mai păstrează fotografia Cora şi Ralu, în capela lor funerară. Şi glasul, are mlădierea din glasul lui Mihai.

«Le Christ lui-même pourrait nous demander de baiser le lépreux au visage. Mais quelle charité se dévouerait jusqu'à embrasser notre honte et notre avilissement?...»

Cartea a căzut pe genunchi. Din larg paserile mesagere se întorc. Fîlfie acum din aripi svîcnit şi tragic, ca anunţătorii furtunilor. Naufragiaţii din insula uitată au pierit şi—acolo bîntue furtuna pustie.

O doamnă sprijinită în baston, se apropie călcînd cu precauţie, urmată de un băiat cu fes care poartă subsuoară un scaun. Are părul şi obrazul acoperit de un văl albastru, ridicat până la gură: se vede numai bărbia ovală de culoarea caisei şi buzele fin desenate, dar fără nici un strop de sînge. S'a oprit rezemată să aleagă un loc.

— Aici, dragă Selim!—se hotărăşte, arătînd cu bastonul.

Selim întinde scaunul, cînd a sfîrşit ridică faţa neagră de pui de tatar cu fesul decolorat pe ceafă, aşteptînd bacşiş cu mîna gata, scorojită şi numai cu palmele roze ca laba de maimuţă.

Bolnava se aşază cu precauţie, ridicînd piciorul anchilozat, potriveşte o perină dedesubt să-l păstreze orizontal. Pregăteşte o carte, în care atîrnă un semn de mătase; înainte de a o deschide, ridică voalul să ştie cine-i este vecinul. Radu Comşa a recunoscut ochii bizantini, părul greu, blond-cenuşiu, pieptănat strîns şi despărţit de dunga albă la mijloc: Elena Bilbov—Elena Măinescu.

Şi Elena Măinescu l-a recunoscut după o ezitare.

Ii face ca semn, chemîndu-l obosită dintr'o îndepărtare unde nu mai mişcă acum decît umbrele altor fiinţi, care au fost.

— Domnule Comşa!... Aproape să nu ne mai recunoaştem, nu?

Radu Comşa ridică la buze degetele subţiri şi lungi, ca degetele icoanelor.

Elena are un început de zîmbet trist, dela care e absentă — un surîs clişeu politicos de conversaţie.

— Fugi, cum văd, şi dumneata de lume, domnule Comşa...

— E mai linişte aici... Ceteam...

— Şi eu tot pentru...

Apoi, fiindcă nu există femee care să vadă o carte şi să nu simtă irezistibil nevoia de a o cere împrumut, nu se abătu dela această orînduială:

— Dacă se întîmplă să ai cumva cărţi mai multe aici, domnule Comşa, am să apelez la dumneata... Pe mine marea mă enervează... Sufeream de mult de insomnie, dar ca aici!...

— Oricînd... cu plăcere, se oferi Comşa. Scarlat Măinescu nu e aici?—întrebă, deşi îi era perfect indiferent dacă Scarlat Măinescu se află ori nu aici.

— O! cît despre Scarlat, domnule Comşa!... Ne vedem atît de rar!... El nu se poate despărţi de Bucureşti... Iar eu cu boala mea nu sînt o femee care să poată reţine un om ca Scarlat..

Pregăti cartea...

— Urîtă marea astăzi...

— Da, foarte urîtă... Mare în care să nu te ineci.

Conversaţia se împotmoli.

Elena deschise cartea. Radu se aşeză la loc, deschise şi el la pagină, dar nu ceti. Nu cetea nici Elena Măinescu, numai nu ridica ochii să nu-i oprească atraşi de obrazul lui Comşa. Dacă ar fi fost dela început cu partea aceasta de figură, cu cicatricile respingătoare, nu l-ar fi recunoscut. Nu l-a mai văzut niciodată, din iarna războiului dela Iaşi... Sînt cîţi ani? Şapte... nu, opt. Opt ani... S'au petrecut toate, parcă în alt veac. O înţelege abia acum pe Luminiţa.

Îşi aminti deodată: „Numai de n'ar veni Luminiţa aici!". A spus că poate să treacă după amiază, cu copiii. Ar fi o întîlnire!... Şi el nu bănueşte nimic: ceteşte. Nu ceteşte; n'a auzit foaia întorcîndu-se. Desigur, caşi dînsa priveşte literile fără să le vadă. Are haine sărace, e îmbătrînit timpuriu, din ce-o fi trăind? Toată înfăţişarea îi e de declasat... Ca şi dînsa a întins mînele după o înşelare, o ispăşeşte. S'a mişcat... Ceteşte într'adevăr? Nu. Îşi roade unghiile. Poate gîndeşte la

ea, îi vede viaţa cu aceiaşi milă cu care i-o vede şi dînsa pe-a lui. Sînt amîndoi acum, în ungherul acesta ascuns, fugind de lume, svîrliţi ca obiectele scoase din uz.

Lunecă o privire, aşezîndu-şi piciorul dureros. Radu Comşa astupase pagina cărţii cu mîna şi se uita în nisip, cu bărbia în piept, cu cealaltă mînă spînzurînd. Dar nu gîndea la prietina Luminiţei cu milă. Îşi spunea numai că dînsa îndură ceia ce trebue să plătească orice femee, cînd îşi întovărăşeşte viaţa cu indivizi de speţa lui Scarlat Măinescu. Desigur se simte nedreptăţită, învinue soarta. Uită că şi-a decis-o singură... Pe urmă se gîndi că dacă n'ar fi tăcut el, poate soarta Elenei Bilbov ar fi fost acum alta.

N'avu vreme să-şi isprăvească gîndul.

Tăbărî o ceată veselă coborînd poteca falezei cu risete sonore de copii. Nici aici nu poate avea linişte!... De mîni are să se mute la un kilometru, acolo unde nu mai ajunge nimeni.

Copiii năvăliră trîntind găleţile şi lopeţile pe nisip.

— Mihai! Mimi! Nu daţi întâiu bonjur Tanti-Elenei?—mustră cu blîndeţe un glas de bărbat la spatele lui Radu Comşa.

Copiii se întoarseră supuşi la scaunul Elenei Măinescu şi întinseră mînuşiţele atît de pîrlite de soare, încît păreau înegrite cu tinctură de iod. Elena îi desmierdă pe creştet, ferindu-le părul din ochi să le desvelească fruntea.

— Şi tu, Mioara?—întrebă un glas feminin.

O fetiţă cu trup, mîni, cap şi gură de miniatură, înaintă cu sandalele mici ca de păpuşe, deschizînd braţele grăsulii curmate:

— Bonzu' Tanteien!

Elena o ridică în braţe, îi sărută obrajii, ochii cu genele frizate, cu nesaţiul maternităţii ei osîndită să rămînă pentru totdeauna sterilă.

— Luminiţa nu vine, e indispusă... anunţă glasul bărbătesc ce mustrase adineaori copiii.

Erau doi acolo care-au respirat eliberaţi de-o povară.

Radu Comşa se gîndise să plece, îndată ce-a recunoscut copilul de astăzi dimineaţă, dar n'ar fi voit să pară că fuge. El n'are de ce fugi. Deschise cartea hotărît să cetească. Va rămîne zece minute, pe urmă are să plece firesc, fără să întoarcă ochii la *ei*...

— Ce mai găsești tu să cetești atît, Eleno?—întrebă un glas moale, pe care Comșa îl recunoscu al Laurei Vardaru.

Elena arătă coperta albastră a cărții: autorul cu teoriile la modă de trei ani.

— Freud?—se zbîrli glasul Laurei Vardaru. Dar e o oroare, Eleno! Cum pot admite că Mimi îl iubește mai mult pe Radu, iar Mihai mai mult pe Luminița, fiindcă așa vrea doctorul Freud prin complexul lui Oedip și alte asemenea monstruozități? Ajungi să te dezguști de cele mai nevinovate sentimente ale copiilor... Și pe urmă cum să cred că toate visurile absurde sînt realizarea unor dorinți ale noastre, secrete? Toate interpretările acele scabroase, de care roșești!... Ne-ar fi rușine să mai gîndim la ceiace visăm... Altceva, Eleno, dacă găsești, cu plăcere... Dar Freud, mersi!

— Altceva are să ne dea domnul Comșa... Domnule Comșa!

Elena nu-i pregătea lui Radu Comșa un supliciu, din nedelicatețe ori fără să fi gîndit înainte. Iși spunea numai că de vreme ce Radu Comșa se află aici, mîne ori poimîne tot se va pomeni neașteptat față în față cu Laura Vardaru, cu bărbatul și copiii Luminiței, cu Luminița chiar... Și ușura acest ceas penibil, alegîndu-l ea.

— Domnule Comșa!

Radu Comșa se ridică, lepădînd cartea pe pînza scaunului și blestemînd clipa cînd a ales acest ungher „retras".

— Pe Magda o cunoști mi se pare, domnule Comșa... Cînd era numai Măgduța Dobreanu. Acum: doamna maior Ionașcu. Domnul maior Ionașcu. Domnul Radu Șerban... Și acestea mărunte, generațiile viitoare.

Radu sărută mîna Laurei Vardaru, grasă și albă, mîna Măgduței mirosind a lavandă; strînse mînele celor doi bărbați. Toți trecură cu indiferență peste cicatricile din obraz, ignorîndu-le, cum au părut că nu iau samă nici la hainele cu petele frecate, mirosind a garaj de automobil.

Tanti Laura era cu părul albit, făcuse gușă, respira greu, fluturîndu-și vînt cu o batistă cît un lat de palmă; Magda abia era mai femee decît fetița de pension pe care o îndrăgise cîndva Mihai Vardaru; părea mamă în glumă a unui copil fabricat numai ca să aibă o păpușă vie. Maiorul de cavalerie Ionașcu își scutură cu bobîrnace de pe tunica de vară un fulg invizibil, pe urmă contemplă marea în poziție de ostaș în repaos, cu un picior înainte și cu arătătorul mînii drepte înfipt între al treilea și al patrulea nasture al uniformei... Bărbatul Luminiței se așezase familiar pe un braț al scaunului unde sta Elena, balansînd un picior, cu pantalonul de șeviot alb, ridicat sus, lăsînd să se vadă ciorapul fin, tot alb. Acestea le văzu toate dintr'o singură privire Radu Comșa, iar tăcerea dură.

— N'am spus mersi pentru scoici!—recunoscu Mihai pe domnul de dimineață, cînd fugise fără să mulțumească. Mersi pentru scoici!

— Ce scoici?—întrebă tanti Laura, dezvelindu-i fruntea din păr și privind nedumerită, pe rînd, la copil și la Radu Comșa.

— Mi-a dat domnul un pumn de scoici frumoase, azi dimineață, explică Mihai cu exces de gesturi în care se recunoștea neastîmpărul Luminiței.

Și arătînd spre sora mai mică:

— Eu le-am dat pe urmă lui Mimi, tanti... Dar Mimi le-a uitat pe plajă... Așa e ea întotdeauna. Nu se ține nimic de dînsa! Vrea tot ce vede, plînge și după aceia uită.

„E doar copilul Luminiței", gîndi Comșa.

— Ba nu le-am uitat, să știi tu! Le-am lăsat că așa am vrut. Erau niște scoici urîte!—se apără Mimi, uitîndu-se cu indignare la Mihai, fiindcă scornea asemenea calomnii și cu dispreț la Radu Comșa, fiindcă îndrăznise să se arate generos cu scoici atît de urîte.

— Acum la joacă!... Haideți, copii!—bătu din palme cu voioșie silită Laura Vardaru, îndemnîndu-i să se depărteze numai fiindcă surprinsese privirea lui Comșa asupra copiilor și îi bănui gîndurile răscolite.

Radu Comșa constată că gușa Laurei Vardaru, cînd respiră, se umflă și se desumflă ca pielița de subt bărbia șopîrlelor.

Copiii mutară lîngă apă lopețile, găletile și corăbiile de lemn. Mihai trase planul unei fortărețe în stil mare.

— E ora cînd toți copiii de pe plajele Europei fac castele de nisip... ca să aibă marea ce spăla până mîne dimineață! rîse ușor Magduța, așezîndu-se la picioarele Elenei, pe nisip și ridicînd obrazul despre care Luminița spusese odată că încape într'o oglindă de buzunar. Dar rîsul era numai pe buze: gîndul învălui o clipă fugitiva amintire a lui Mihai Vardaru, o dimineață de iarnă cu mult soare sclipind în nămeți, o grădină

cu albi copaci în neclintire ireală, scrisoarea de mai tîrziu care-i ajunsese prin Luminița, dela Radu Comșa, într'o carte unde-a găsit-o ca din întîmplare.

Umpluse un pumn de nisip și îl lăsă să se prefire în fire subțiri, ca într'un ceasornic de nisip care măsura în secunde anii cîți au trecut. Cînd mîna fu goală, mătură movilița ca un mic mormînt pentru o pasăre, scutură părul și redată vieții, chemă alături:

— Jack, vino aici!...

Maiorul Ionașcu se așeză docil pe nisip, ferindu-și cizmele să nu le zgîrie în scoici...

Laura Vardaru, rupse tăcerea stînjenită.

— Vorbeam de Freud, domnule Comșa. Și spuneam că prefer teoriilor acestora nemțești și fără nici un haz, cheia visurilor din care cînd eram copil, dădaca îmi arăta că dacă am visat struguri, înseamnă că am să plîng și dacă am visat icoana sfîntului Gheorghe, însamnă că am să mă mărit cu un cavaler mai mult sau mai puțin cruciat, cum de altfel s'a întîmplat spre neșansa lui Pol. Erau mai naive aceste tălmăciri, dar cu simboluri mai poetice. *On ne peut pas vivre dans l'absolu*, înțeleg prea bine, dar nu înțeleg să cobori visul, adică ceiace e mai imaterial în noi, la o realitate atît de respingătoare... N'am dreptate, domnule Comșa?—închee, făcîndu-și vînt cu batista de mătase mauve.

— Mărturisesc doamnă, că n'am urmărit nimic din toate aceste teorii foarte la modă...

— Observi ce vremuri am ajuns, domnule Comșa?—nu putu rezista Laura Vardaru. Căutăm moda la Nemți!... Ciudat rezultat al războiului!... Mă ierți că te-am întrerupt.

— Spuneam că nu m'au interesat, urmă Comșa, fiindcă acum nu mai visez niciodată. Cu șapte-opt ani înainte, aveam e adevărat o viață dedublată. Visam mai mult decît era permis să viseze un om serios. Dar atunci nu știa nimeni că există un dr. Freud, încît îmi explicam și eu visurile cum mă ajuta mintea... Adică în afară de realitate...

Radu Comșa surise; buza cicatrizată dezveli caninul în rînjet. Vorbise, gîndindu-se într'adevăr numai la visurile lui, care de șapte ani nu mai veneau, cașicum ceva înlăuntru fusese stins. Dar tanti Laura, Elena și Magda, înțeleseră răspunsul altfel. Radu Comșa făcea o aluzie obscură la altceva, în urmă cu acum șapte ori opt ani—cînd „visase mai mult decît era

îngăduit unui om serios". Găsiră nedelicată această aluzie și îl condamnară, aruncînd tustrele o privire de desaprobare strigoiului apărut între dînsele, dintr'o viață despre care nimeni nu pomenea nimic, demult, printr'o mută înțelegere. Devenise așa dar acest Radu Comșa, un om înveninat așa cum îl arăta cicatricile: om însemnat?

— Eu nu cred că dumneata ai dreptate, vorbi bărbatul Luminiței, privindu-l o singură dată, la început, indiferent, și adresîndu-se pe urmă numai celorlalți, fiindcă Radu Comșa îi păru un tip fără nici un interes. Nu se poate să nu visezi. E cert că omul visează de cum închide ochii până se deșteaptă. Numai că nu-și amintește ceiace a visat. Ceiace ar fi interesant în concepția doctorului Freud și ceiace observ că n'a știut să exploateze, ar fi o teorie nouă care ar rezulta asupra timpului.

— Iar ne vîri la alt Neamț acum; la Einștein!—se sperie tanti Laura, în curent întotdeauna cu toate teoriile, ca să aibă ce combate etern indignată.

— Nu tanti Laura, continuă bărbatul Luminiței, dacă ai răbdare, rămînem numai la Freud... Freud spune că visurile cele chiar dinainte de a ne trezi subt impresia unui zgomot, nu sînt decît sforțările noastre inconștiente, prin somn, să dăm altă interpretare zgomotului inoportun pentru a mai cîștiga încă puțin timp de odihnă...

Bărbatul Luminiței se așeză pe nisip, potrivindu-și dunga pantalonilor și încrucișînd picioarele ca orientalii. Radu Comșa simțea nevoia să plece, și nu îndrăznea de teamă să nu pară că a fugit.

— Cred că nu vă plictisesc, se pregăti pentru o poveste lungă Radu Șerban. Toată lumea vorbește de Freud. Să vorbim de Freud. Mă gîndeam chiar astăzi dimineață după un vis al Luminiței... Știți că am găsit aici o vilă comodă, dar prea strîmtă. Numai trei camere. Am aranjat camera copiilor, cu Miss, dincolo de sufragerie să nu ajungă la noi zgomotele... Luminița doarme foarte ușor, destul să audă pași și se deșteaptă. In camera noastră avem un singur pat dublu, nu se poate mișca unul fără să simtă celălalt. Azi dimineață cînd mă trezesc—(Luminița e întotdeauna mai leneșă)—mîna mea dreaptă era prinsă subt ea...

Bărbatul Luminiței își privi cu un surîs echivoc pantofii de olandă.

— Era subt dînsa, și de aceasta chiar, visam mi se pare că eram Mucius Scævola și îmi ardeam mîna în jaratec să dovedesc nu știu ce bravură. Dar visul meu n'are importanță... Mișc mîna încet, să o scot... Luminița se întoarce cu fața în sus și surîde continuînd să doarmă—ca e veselă și prin somn... Atunci izbucnește un zgomot în sofragerie; servitoarea răsturnase tava cu ceștile de cafea. Luminița sare speriată, se freacă la ochi. Somnoroasă încă, îmi spune: „Ce vis stupid Radule! Bine că m'am trezit!" Fiindcă eram tocmai subt impresia cărții lui Freud, mă prinde curiozitatea să văd cît de stupid a fost visul Luminiței. Și îmi povestește un adevărat roman, un film de călătorie, peripeții de foileton... Vă plictisesc?

— Nu, nu!—protestă maiorul Ionașcu. Un vis al Luminiței nu poate să fie decît un vis plin de toate nostimadele...

Dar cele trei femei își căutară ochii. Intreaga poveste cu toate amănuntele intime, în auzul lui Radu Comșa devenea grotească. Tanti Laura încercă să o înlăture:

— Ajungi la teoria timpului, lasă visul.

— Nu se poate, declară bărbatul Luminiței, încăpățînat și metodic, deprins să ducă întotdeauna la sfîrșit, ceiace a început. Fără vis nu pot explica ideia mea. Am să vi-l rezum numai. In această secundă așa dar cît a durat zgomotul din sofragerie până s'a trezit Luminița din somn, a visat: că eram la București, acasă, că ne-am hotărît după lungi discuții să plecăm la Paris să vizităm expoziția de arte decorative—ceiace de altfel am proectat în realitate pentru Septembre. (Nerăbdătoare ca în totdeauna, Luminița a anticipat voiajul). Insfîrșit, în visul ei ne facem bagajele, ne urcăm în tren; urmează amănunte de drum, peisagiul, vagonul restaurant, vagonul de dormit; ajungem la Paris, ne instalăm la otel, vizităm o săptămînă expoziția, cumpărăm chiar o garnitură de mobile, ne ducem la teatre, întîlnim cunoscuți, ne convinge unul să trecem prin Elveția la întoarcere, îl ascultăm; ne oprim la Geneva, la Zurich, la Lausanne, întîlnim alți cunoscuți și după tot soiul de peripeții plecăm în fine spre casă... Intr'un tunel trenul deraiază... Zgomot, țipete... Explodează locomotiva... Călătorii fug opăriți, gem striviți subt vagoane. Luminița leșinată se deșteaptă în brațele mele; o smulsesem de acolo și fugeam spre eșire... Devenisem cu această ocazie și erou... Acesta e tot visul Luminiței, stupid să zicem, și absurd...

— Mă așteptam la ceva mai nostim... Ne-a jucat o farsă de astădată Luminița!—exclamă dezamăgit maiorul Ionașcu.

— Tu ai fi vrut să viseze cursele, un Derby ceva, și calul care are să cîștige, Jack!—îl mustră Măgduța, desvăluind așa un tăinuit motiv de neînțelegeri conjugale.

— Vă spun că nu visul interesează, reluă soțul Luminiței. Interesează ce rămîne din vis cînd îi supunem metodei lui Freud. După doctorul Freud, toate aceste peripeții care sînt materialul unui vis să dureze o noapte întreagă, măcar cît lectura unui Beadecker, au fost provocate de zgomotul din sofragerie care a durat o secundă. Mărturisesc că explicația lui Freud e incompletă. Căci explicația nu ține socoteală că visul acesta foarte lung și foarte detailat s'a desfășurat înainte de zgomotul care după Freud l-a provocat. Deci sîntem înaintea unei răsturnări în timp: efectul precedînd cauza. Efectul adică visul, precedînd cauza, adică zgomotul neașteptat. Aveți să spuneți că un vis care ni se pare foarte lung, poate să nu dureze decît cîteva secunde. Dar chestiunea rămîne neschimbată: cauza urmînd după efect. Aici cred că e adevărata chee a visurilor pe care n'a încercat încă s'o deslege nici Freud, nici nimeni. Visul scapă noțiunilor de timp și de spațiu, iar omul prin somn degajîndu-se de impresiile succesive ale lumei fenomenale, se pare că se lipsește foarte ușor de prejudecata timpului și a spațiului, ca să trăiască într'o lume unde eternitatea devine instantanee...

— Foarte interesant, dar nu pricep nimic, mărturisi dezolată tanti Laura, făcîndu-și vînt cu batista și uitînd că adineaori dorise să se curme această discuție. De altfel explicația ta se poate să nu fie explicația cea bună.

— Explic conform cu metoda lui Freud, despre ea vorbim! —ridică ochii bărbatul Luminiței, surprins că nu pot fi pricepute lucruri atît de simple.

— Lasă-l pe Freud. Sau chiar poftim, să-l acceptăm pe Freud! Nu e mai simplu să admiți că visul Luminiței a fost provocat de prezența mînii tale subt ea? Aceasta i-a dat senzația de siguranță în toată plimbarea voastră prin vis la Paris, Geneva, Lausanne etc... Și numai cînd a izbucnit zgomotul, Luminița s'a deșteptat, adăogînd visului în curs o catastrofă de cale ferată, să pună capăt călătoriei plăcute și tu să o poți salva, ducînd-o pe brațe, dîndu-ți ocazia să devii fără

riscuri și erou. Fără zgomotul din sofragerie, călătoria continua prin vis, ca orice călătorie normală din realitate, coborîndu-vă amîndoi în gara de Nord. Mi se pare mai simplu...

— Nu, tanti Laura, stărui cu neclintită încăpățînare bărbatul Luminiței. Nu, căci chiar dacă facem abstracție de restul visului și reținem numai catastrofa provocată de zgomotul din sofragerie, rămîn două fapte. Mîna mea se afla subt Luminița înainte de a interveni zgomotul. Cînd a spart servitoarea ceștile, tocmai credeam că am izbutit să o scot fără să o deștept din somn. In visul ei, întâiu survine catastrofa de cale ferată și după aceia o duc pe brațe. Deci o intervertire a cronologiei, iar dacă într'adevăr visul n'a durat decît o secundă, cu atît mai mult ne aflăm în fața unei simultaneetăți, în care dispare timpul în eternitate.

— Pricep din ce în ce mai puțin!—suspină desnădăjduită tanti Laura. V'au scos din minți Nemții ăștia!... Freud, Einstein—nu știu de unde au mai apărut... E răzbunarea învinșilor.

— Nu m'au scos din minți de fel, tanti Laura, se apără bărbatul Luminiței săpînd groapă în nisip cu călcăile pantofilor. Există o idee în aer, mă interesează și atît. Nu mă împiedică să-mi văd de treburi și să trăiesc viața cum se cuvine trăită, chiar să revin la mintea copiilor cînd în aceasta găsesc plăcere... sfîrși, sărind în picioare sprinten și scuturîndu-și nisipul de pe haine.

Aruncă pălăria de pae ca un disc pe nisip, iar după două minute se află lîngă copii, nivelînd cu lopata minusculă tot ce-a ridicat Mihai, Mimi și Mioara din fortăreața lor și începînd o construcție nouă, cu plan mai vast.

Radu Comșa se temea să plece la gîndul privirilor care aveau să-l urmărească depărtîndu-se. Se temea de reflecțiile lor cînd el nu va mai fi acolo, sau numai de ce vor gîndi, chiar fără să rostească nimic. Ascultase trăgîndu-și mînicile scurte peste manșete, sugînd cu aer nepăsător dintr'o țigară care nu trăgea, ca dintr'un creion. Dar se felicită că el care nu fumează decît rar, și-a luat de astădată portțigaretul. Altfel, fără această țigară, și-ar fi ros unghiile. Ochii lui îi cîntăriseră pe toți, fără iubire. Nici pentru unul nu găsea îndurare. Laura Vardaru cincantenară puhavă, cu gușă de gușter, cu aceleași simboluri ale ei poetice și cu aceleași mofturi: *„on ne peut pas*

vivre dans l'absolu"... Generalul Pavel Vardaru trăia acel în absolut, cu lichiorurile și cantatricele de cabaret! Magda, lîngă maiorul acesta insuportabil, cu gîtul strîns în gulerul tunicii: Jack!—nume ridicol de papagal... In capul ei fără creer, ca o capsulă, nimic n'a rămas din amintirea lui Mihai. Mihai Vardaru nu mai există aici pentru nimeni, e un nume; l-au trecut altui copil și atît, s'au achitat! Toți l-au uitat. Timpul e fără milă. Vindecă toate?... Nu! Ucide toate. Și imbecilul celălalt, cu teoria lui Freud!... Aduce în imaginația tuturor, fără discreție, amănunte din intimitatea lor conjugală, cum doarme cu mîna subt nevastă-sa, ca să viseze că e Mucius Scævola și dînsa să viseze alte idioții... Un ajuns și nimic mai mult; marionetă în mîinile lui Alexandru Vardaru; el l-a ales deputat, el i-a dat catedră universitară—că a rostit două cuvîntări mai curățele în Cameră, ce mare lucru? Cine nu poate flecări două ceasuri în Cameră? Și odraslele lor nesuferite, alintate, copii de pîslă în care ca iasca se va usca mîne locul unde altora le rămîne o inimă.

Privi la grupul dela marginea mării, cu dușmănie.

Radu Șerban, în genunchi pe nisip, tipărea cu lopata meterezele unui fort. Uitase teoriile lui Freud; era numai cu copiii lui, coborît la bucuriile lor. Mihai îl ajuta cărînd apă cu găleata. Mimi supraveghea lucrările cu o mînă la spate: „Ai uitat glădina! S'aducem floli pentlu glădina plințesei"... Mioara, copila în miniatură a Măgduței, aduna scoici ovale pentru ferestre.

— Un crab... Papa, am prins un rac de mare!...

Mihai aleargă dela marginea apei ținînd un crab de labă și aruncîndu-l jos. Se chinci să-l vadă de aproape. Crabul strînse întâiu labele, pe urmă începu să se tragă îndărăt și într'o parte, cu mișcări desordonate de paianjen.

— Il duc înapoi... la copiii lui!—se hotărî Mihai, apucîndu-l cu precauție de labă și fugind să-l svîrle în mare.

Astfel, la marginea aceleiași ape, alți și alți copii, găseau aceleași bucurii, repetau acelaș gest și aproape aceleași cuvinte.

Radu Comșa se uită la omul din mijlocul lor cu scîrbă. Se preface desigur că află bucurie jucîndu-se cu dînșii numai din fățărnicie... Cum s'a prefăcut adineaori că-i este indiferent cînd l-a întîlnit aici. Fără îndoială, că știe că între el și

Luminița... Nu se poate să nu știe. Asemenea lucruri se află întotdeauna... A crezut că el, Radu Comșa nu va înțelege ce se ascunde subt această nepăsare. Se preface că îl ignoră, dar e gelos pe trecutul Luminiței. Orice bărbat e gelos pe trecutul femeii, mai mult decît de prezent... Spionă să vadă dacă celălalt nu-i aruncă vre-o privire furișă.

Dar Radu Șerban hohotea fără nici o grijă și fără nici o bănuială, fiindcă Mimi i se urcase călare pe gît și îl mîna cu o lopată:

— Hi, cal!

— Mimi, lasă-mă să termin. Fii cuminte, Mimi!...

— Domnule Comșa, întrebă Laura Vardaru, cînd să trimit după cărțile pe care i le-ai promis Elenei?

— Oricind, supse Radu Comșa din țigara-creion, pe urmă își dădu seamă că vorbise cu ea în gură și o aruncă în nisip.

— Și uitam să întreb: unde?... Unde locuești aici, domnule Comșa?

Lui Radu îi fu rușine în primul moment să numească vila săracă unde stătea. Dar aruncă îndată numele ca o provocare.

— Vila Mavrichi.

Laura Vardaru ridică sprincenele și umerii nedumeriți: numele nu-i spunea nimic.

— N'am auzit încă de vila aceasta... In ce parte?

— O chichineață la marginea din stînga a băilor!—se grăbi să lămurească maiorul Ionașcu, de obiceiu monosilabic. Imi amintesc fiindcă tocmai rîdeam alaltăieri cu Magda și cu Luminița; are o firmă mai mare decît casa.

Intr'adevăr „Vila Mavrichi", cu pereții subțiri și scundă ca o provizorie construcție de carton la marginea cîmpului, înălța printr'o orgolioasă fantezie a domnului Mavrichi, o firmă uriașă și inutilă, bătută în doi pari ca firmele de seminței și de pepiniere, care se pot ceti din goana trenului la intrările orașelor. Radu Comșa privi înveninat la maior. Vru să ducă mîna la gură să-și roadă unghia, și numai cu greu se reținu. Insă tanti Laura interpretă altfel lucrurile, zîmbind și amenințînd cu degetul grăsuliu:

— Ințeleg, domnule Comșa, domnule Comșa! Te-ai exilat tocmai acolo ca o protestare împotriva celor care... Insfîrșit, ideile dumitale de bolșevic!

Pentru Laura Vardaru orice om care nu era înscris în partidul lui Alexandru Vardaru, era bolșevic. Radu Comșa aruncă o uitătură dușmană și tantei Laura.

— Ba nu așa, tanti Laura... vorbi încet Elena Măinescu, sprijinindu-se în brațele scaunului să-și îndrepte piciorul amorțit. Dau perfectă dreptate cuiva să fugă de bîlciul unde stăm noi... Să caute liniște deplină... Aici urlă orchestrele și tarafurile până la miezul nopții. Eu cel puțin am uitat ce e somnul.

Radu Comșa gîndi că intr'adevăr, acolo, la Vila Mavrichi, în cîmp, n'ajung urletele tarafurilor și jazzului, dar nu poate închide ochii toată noaptea, fiindcă aude prin părete tusa uscată a vecinului. La amintirea acestei mizerii, privi fără prietinie și la Elena, crucificată pe scaunul ei de infirmă, cu ochii scobiți în orbite și cu cearcăne viorii subt pleoape.

— Mi-ar plăcea să stăm odată la masă, la birturile acelea dela drum!—își rosti Magda o dorință veche. De cînd îl rog pe Jack! Mi se pare atît de pitoresc... Să facem într'o seară o escapadă...

— Da!—se uită acru Comșa la dînsa—aș vrea și eu să te văd cu penele de sticlete, în socurile de acolo și în sfiriiala de untură. Te-ai vindeca repede de pitoresc!...

Astfel, Radu Comșa isprăvi cu toți.

— E timpul să trecem pe la Luminița!—hotărî Laura Vardaru, privindu-și ceasul cu brățară. Copii!... Radu... Radule!

Radu Comșa se scutură la chemarea numelui care nu era numai al lui—care pentru aceștia, nu mai era acum numele lui.

Radu Șerban părăsi cetatea, scuturînd hainele copiilor, adunînd uneltele. Veni cu ele în mînă. Era cu fire de nisip în păr. Culese pălăria de jos. Copiii întinseră mînile, luîndu-și ziua bună cuminți—Radu Comșa gîndi, cu acreală: „dresați!" Laura Vardaru sprijini de braț pe Elena. Maiorul se oferi să ducă scaunul.

— La revedere, domnule Comșa... Cred că ne mai întîlnim pe aici!—îi strînse mîna bărbatul Luminiței, aruncînd fără nici o intenție formula banală a oamenilor care s'au cunoscut într'o stație balneară unde știu că vor da ochi, fără să se caute, și a doua zi. Porni cu un copil atîrnat de fiecare braț.

„Cînd te voiu mai întîlni, am să întorc capul!" — decise Radu Comșa întinzîndu-se pe pînza scaunului și deschizînd cartea. Respiră. Crezuse că n'au să mai plece. Mîne are să

se mute la un kilometru. In celălalt capăt, spre Tuzla, unde nu mai ajunge nimeni. Caută pagina la semn.

«Je te reparlerai de toutes ces choses; il faudra bien parler encore de l'avenir si nous voulons l'aborder sans aveuglement, sans honte et sans horreur».

Pe marea vînătă, subt lamele de nori neclintiți, amurgirea se lasă mucedă.

Două paseri albe—aceleași ori altele?—înaintează spre zarea unde ceața a pus o bară de funingine. Și nici un val. Apa sleită trebue să fie acum grea ca plumbul.

«La majorité des hommes soufrent d'une espèce d'abandon; ils souffrent de n'être pas possédés, de s'offrir toujours en vain».

Mesagerii albi se întorc din zarea deșartă. Bat extenuați din aripi, de acolo unde n'au mai găsit nimic, chiar insula s'a scufundat: un gol vînăt și alt nimic.

Cartea lui Radu Comșa a lunecat de pe genunchi. In față pe plajă, între linia apei și el, e cetatea de nisip; intactă și cu ferestrele de sidef lucind așteaptă bucuria copiilor de mîine. Intoarce ochii și ochii revin.

Cetatea are metereze rotunde, un șanț de jur împrejur cu o punte. E și turnul de pază așa cum l-a închipuit Mihai. Și spînzurătoarea de trestie pentru spioni. Și ferestrele de sidef cum le-a voit Mioara, de unde să privească prințesa bătălia. Și grădina cu fire de alge a lui Mimi, unde să se plimbe prințesa cînd bătălia s'a sfîrșit: „Am uitat glădina pentlu plințesă"...

„Mîni, desdedimineață venim cu maman, s'o isprăvim!—spusese Mihai, admirînd-o încă odată, cu mîndrie, înainte de a pleca și înconjurînd-o cu lopata în mînă să-i netezească vre-un colț nemistriit. Iar din mers se mai întorsese să o privească, neîndurîndu-se s'o lase vîntului care poate va împinge peste noapte valurile până acolo, să lingă nisipul și să înghită tot.

Nici un val nu se clintește, vîntul a murit undeva—fii fără teamă Mihai, bucuria ta fragilă va supravețui până mîne!

Ce putere rea îl ridică pe Comșa? A aruncat cartea pe scaun. Merge până acolo și cu o aruncătură dușmană de picior dărîmă turnul, răstoarnă meterezele, apoi cu talpa, metodic netezește pămîntul, amestecînd scoicile cu firile de alge, apăsat, da, să nu mai rămînă decît o movilă de nisip călcată. Cînd a sfîrșit își șterge fruntea și privește ca un răufăcător împrejur, abia atunci temîndu-se să nu-l surprindă cineva. Și într'adevăr, cineva vine. Iși ia înfățișarea nepăsătoare, a unui om care

se plimbă cu mînile la spate să respire în singurătate, binefăcătoarea odihnă a mării...

— Știam că ești aici... Mi-a spus doamna Laura Vardaru...

Virgil Probota îi caută amîndouă mînile, să le scuture cu toată dragostea prieteniei lor vechi. Dar mînile lui Radu Comșa rămaseră moi și neînsuflețite. De unde a mai venit și acesta? Toți se adună astăzi aici? Cînd au să-l lase odată, în pace?

— Il recunoști pe Dinu?

Copilul îi pare urît, cu gîtul subțire în gulerul uniformei de liceu cu vipușcă galbenă, cu capul gol, tuns. Are ochii cu fire de aur și fruntea bombată a Mariei, dar îi pare urît. Timid copilul întinde mîna domnului acestuia străin: astăzi Radu Comșa a întîlnit toți copiii altora.

Dinu se uită pe furiș la cicatricele din obrazul lui Comșa, pe urmă pleacă ochii, fiindcă întotdeauna copiii fug instinctiv de urîțenie și de suferință.

— Să stăm jos, Radule...

Virgil Probota pipăi nisipul cu mîna.

— E cald încă. Putem sta. Și să vorbim, Radule... Atîtea veacuri sînt de cînd nu ne-am văzut!...

Vorbi Virgil Probota. Radu fu silit să asculte. Unul vorbi întîiu numai despre el, cum vorbesc întotdeauna oamenii numai despre ei. Celălalt ascultă, gîndindu-se numai la el, cum gîndesc întotdeauna oamenii numai la ei. Bunăvoia lui Virgil Probota, strîngea ca o ofensă dezolarea lui Comșa, mai ermetic ghemuit în el.

Dinu merse chiar la marginea apei, și întins cu fața în jos, cu obrajii în pumni, privea nesățios șesul apei.

In același loc, Maria Probota, acum nouă ani, stătuse tot așa, odihnindu-și ochii osteniți pe calmul plat al aceleași mări. Dinu îi adusese un crab atîrnat de picior, ca adineaori, Mihai, copilul Luminiței. Dar liceanul cu părul tuns și cu vipușcă galbenă la uniformă, nu le putea știi acestea, nu și le amintea. Copiii uită—viața lor e înainte, nu îndărăt. Amintirea era ștearsă, cum au fost șterse pentru totdeauna numele lor în nisip și cum marea de-acum, aceiași, nu mai păstrează indiferentă și veșnic primenită, amintirea mării de-atunci.

Dacă ochii lui Dinu, castanii cu fire de aur ca ochii Mariei, se învăluiră de-o tristeță copilărească o clipă, tristeța fu nu-

mai fiindcă aşa privind întinderea sură a apei, se închipui că e indianul Thalcave, la capătul ultim al Patagoniei, privind cu mîna streşină la ochii păinjeniţi, orizontul unde a dispărut pentru totdeauna barca în care se află prietenii lui, copiii Căpitanului Grand.

Astfel tristeţile nefericirilor imaginare ascund tristeţile fără vindecare, ale vieţii celei adevărate.

— Pot spune că acum sînt mulţumit, declară Virgil Probota, lungindu-se pe nisip, într'un cot şi trăgîndu-şi haina de subt el.

„Maria nu mai este şi el poate fi mulţumit", gîndi scîrbit Comşa. Şi îndată după aceia: „Am devenit avocatul din oficiu al morţilor. Adineaori pentru Mihai Vardaru, acum pentru Maria"...

— Clujul era ideal pentru un om ca mine, continuă Virgil Probota. Am laboratoriu admirabil înzestrat. Mi-e destul. Restul nu mă interesează. Cînd ies dintre microscoapele şi fiolele mele, mă surprinde că atîta lume se frămîntă pentru nimicuri fără nici un interes, şi îi compătimesc. Dinu învaţă bine... Poate ceteşte prea mult, dar îi supraveghez lectura. Curiozitatea e un indiciu... Nu trebue contrariată, ci numai captată, canalizată. Nu-i tolerez excese: nici prea mult sport cum a degenerat obiceiul acum, nici numai carte, falşificarea livrescă a vieţii, cum era obiceiul pe vremea noastră... Acum e vorba să ne mărească salariile. Cu puţină chibzuială se poate trăi, măcar că se vaicără toţi...

Radu Comşa îşi cîntări prietinul, cu înfăţişarea lui de om satisfăcut, în hainele noi, în care se mişca stîngaciu. Observă că a început să prindă burtă şi că a chelit complect.

Această constatare nu-l nemulţumi.

— Am venit pentru o săptămînă numai, şi mai mult pentru Dinu. Imaginează-ţi că uitase cum e marea!... E adevărat că la patru ani, cînd a fost el, ce putea înţelege?... Pe urmă mă întorc iar la laboratorul meu; eu lucrez şi vara. Pot spune chiar că lucrez mai bine: e linişte, nu mă deranjează nimeni. Cînd obosesc, deschid fereastra.... Pomii sînt la doi paşi... După un sfert de oră mă întorc recules... Prepar o lucrare serioasă. Am cîteva comunicări la revistele de specialitate, despre care s'a făcut oarecare caz... La sfîrşit tot străbaţi. Viaţa nu e atît de ingrată. Păcat numai că...

Virgil Probota se opri, uitîndu-se cu ochii lui roşcaţi, la locul unde Dinu căuta neclintit în zarea ce-a acoperit copiii căpitanului Grand. Era marginea de plajă, pe care o alegea altădată Maria cu Dinu. Unde i-a găsit în dimineaţa ultimă a lor, aici. Poate la aceasta se gîndea. Poate la altceva. Acum, acolo era numai nisipul, marea şi alt Dinu.

Reluă:

— Toţi sfîrşim prin a accepta viaţa... Adaptarea e un principiu de existenţă. O condiţie...

„Acum începe cu mania lui—gîndi Comşa—o teorie biologică. Am auzit adineaori o disertaţie asupra lui Freud, s'o suport şi pe aceasta". Şi îşi surîse singur, cu rînjetul desvelind caninul.

Dar Virgil Probota nu începu cu mania lui. Se întoarse la Radu, punîndu-i mîna pe genunchi şi întrebîndu-l:

— Şi tu?...

— Eu, cum mă vezi!—rosti amar Comşa, observînd că prietinul abia acum şi-a amintit de el.

— Eşti cam laconic, Radule...

— Precum vezi...

„Vorbeşte exact acum, ca Dan Scheianu—gîndi cu sinceră mîhnire Virgil Probota. Cine ştie ce secrete umilinţi înăbuşă în el! E un nefericit. Trebue scăpat din această pierzare".

— Radule, rosti cu frăţească pornire Virgil, de ce nu-mi spui?

— Ce să spun? — rîse fals Radu Comşa, dezvelind colţul caninului în rînjet. Aştepţi o spovedanie? Să-ţi înşir—ce? Povestea mea e aici, aici şi aici!—arătă pe rînd obrazul însemnat, haina cu ţesutul mînicii destrămat şi fruntea. Oricine poate ceti, iar unii de aceia fug!

— Suferinţa ta, Radule, e aici... spuse încet Virgil Probota, atingîndu-i pieptul. Inima ta e bolnavă.

— In orice caz n'ai să mi-o tămădui tu în laborator...

Nici n'ai să mi-o întinzi la pila electrică, ca mezenterul broaştelor—adăogă mai tîrziu ca să-l jignească.

Şi îndată începu să-şi roadă unghia până în carne.

Virgil Probota, desenă cu apărătoarea de nichel a creionului, figuri geometrice în nisip, ştergînd şi construind altele. Vorbi fără să ridice ochii, cum s'ar fi destăinuit pămîntului.

— Inţeleg ceva, din dezolarea ta, Radule... E înrudită

cu a noastră, a tuturor... N'a scăpat nici unul din generația noastră... Atît doar, că fiecare se mărginește la el, ori la profesia lui, nu observă că sîntem atinși de o boală generală, care n'a cruțat pe nimeni până acum. O temere, o îndoială... parcă uneori o mustrare... Cîteodată, în laboratorul meu, de acolo, din Cluj, cînd obosesc, deschid fereastra și întorc spatele mesei de lucru. Atunci mă cuprinde și pe mine îndoiala. Știu că sîntem mii, în mii de asemenea laboratorii. Neînsemnați. Mediocrități osîndiți mediocrității. Dar gîndul nu mă umilește. Cel mai obscur ucenic e astăzi de un folos, dacă deține o minusculă parte măcar de adevăr. Ni se aruncă învinuirea că slujim o civilizație de ingineri și de laboratorii. Dar laboratoriile și inginerii au lărgit spațiul și au mărit timpul... Acum cunoaștem materia până în electroni. A zbura, a devenit o îndeletnicire comună pentru orice plutonier de aviație, cu frații rămași la păscut porcii. A asculta un concert dela Londra ori Paris, în camera ta, găsesc cu toții firesc... Și asistăm numai la un început. Restul e scormonit de mii de furnici. Acum, cînd vorbim, poate undeva într'un laborator ori într'o uzină, se înfăptue miracolul care va răsturna legile și va schimba fața lumii... Dacă un Aristot, un Platon, un Socrat ori un Democrit, ar fi chemați să participe un singur ceas la ceiace noi trăim foarte firesc, și-ar pierde siguranța cu care interpretau lumea, vîrîtă în cîteva sisteme logice, cînd lumea era limitată la o infimă porțiune geografică. Am cîștigat pe lîngă toate, o noțiune care nu exista: aceia a planetei. Știu că de cealaltă față a globului, oameni trăiesc și lucrează și au plăceri ori suferinți identice cu ale mele; sînt în permanent contact cu ei; în zece minute aflu, culese din spațiu, știri dela ei, și ei, le află dela mine. Am noțiunea unei solidarități cu destinul lor, nu-mi sînt indiferenți, nu trag zid să mă despart de dînșii: seceta ori foametea pe care o îndură ei știu că se repercutează în viața mea de fiecare zi, în prețul pînii pe care o cumpăr și în birul pe care îl plătesc... Tot ce există pe pămînt ori subt pămînt, a fost scormonit la iveală, pus la dispoziția celorlalți. Ei au puteri nefolosite și bogății nebănuite de nimeni. Acum stau la picioarele tuturor. Omenește ai cîteodată drept să te simți mîndru de veacul tău... Și lumea e totuși nefericită. Din ce în ce, nu știe ce vrea și nu se mulțumește cu ce are...

— Mi se părea adineaori că arătai a fi foarte mulțumit! — întrerupse cu acreală Comșa.

Virgil Probota nu-l auzi. Continuă:

— Ceteam o anchetă... Chiar eri. Au răspuns savanți și militari, din Europa, și din America, și Japonezi, de care se tem deopotrivă Europenii și Americanii. Toți vorbesc despre un războiu viitor ca despre o fatalitate inevitabilă. Cel mult îndrăznesc să spere că va fi deocamdată amînat. Și toți știu, că un războiu viitor are să însemne o exterminare în masă a oamenilor, pe lîngă care războiul ce-a fost, rămîne o joacă de copii. Se vorbește despre crepusculul rasei albe. Despre celelalte continente, care se vor ridica să ne extermineze cu armele creiate de noi... Și cine mai știe încă ce alte amenințări, ne mai pîndesc?... Atunci mă cuprinde o îndoială. Nu slujim oare o minciună? Nu sîntem cumva complicii unei înșelări care pregătește omenirii, alte suferinți, mai teribile? Nu punem în mîna unei umanități iresponzabile armele cu care să se sinucidă?...

Virgil Probota se îndreptă în capul oaselor pe nisip, vîrî creionul în buzunarul dela piept și privi acum zarea opacă a apei, dinspre care înainta noaptea.

— Mă uit la copacii care înfățișează natura și gîndesc prin ei. Mi se pare atunci că miracolul nostru de care sîntem mîndri e un miracol trist: am denaturat natura, am făcut-o ignobilă și criminală. Oamenii cunoșteau plăceri simple și dezinteresate. Acum fericirea e plătită și artificială. Bucuriile noastre sînt tarifate. O pădure e a cuiva, nu a pămîntului. Și peștii rîurilor au acum un stăpîn. Civilizația e exclusivistă. Plătesc ca să pot spune despre ceva că e al meu și nu-mi face plăcere decît pentrucă e plătit. Și fiindcă plătesc și plătind pot obține orice, devin insațiabil, vreau mereu alt și altceva, iar satisfacțiile noastre sînt triste și incomplecte...

Virgil Probota se ridică în picioare.

Radu Comșa îl găsi grotesc, în hainele lui noi de parvenit al progresului, perorînd în fața mării, care-a văzut de atîtea milenii, atîtea, fără nici o turburare. Dar Virgil Probota nu bănui aceste gînduri ale prietinului, vorbind mai departe:

— Și tot copacii aceia, îmi dau atunci răspunsul. Mi se pare că ți-am spus. Sînt cîțiva tei bătrîni. Cînd au fost sădiți acolo, omul nu putea sbura și nici nu putea culege din văz-

ciunea lui de copil: se mira că cineva va fi putut fi vreodată prieten cu asemenea om.

Radu Comşa fu iarăşi singur. Il împresură amurgirea fumurie. Cerul noros se lăsase pe mare, de unde nu se mai întorcea nici o pasere albă. S'ar fi spus că în apa vînătă, a murit acum, lăsîndu-se la fund, tot ce fusese însufleţit. Cetatea de nisip era numai o movilă de nisip, pe plaja netedă boţind o cicatrice.

Il scutură frigul.

Strînse scaunul. Il tîrî la baraca de scînduri, se îndreptă spre birtul lui cu miros de untură sfîrîită, ocolind lumina.

Se încrucişă în drum cu o pereche rezemată în băţ, cu frunţile apropiate: doamna cu părul oxigenat, stăpîna lui Pikiki şi domnul Pastion. Pe urmă, după zece paşi, întîlni soţul fără mînă, cu Pikiki legat în cureluşă, păşind cu ochii în pămînt, în înoptare, pe poteca prăfoasă...

N'avu nici simpatie, nici înduioşare pentru el. Ba, îşi spuse că un om care acceptă aceasta, nu merită să fi pierdut cîndva o mînă „acolo"...

Se izbi cu pieptul într'o împrejmuire de sîrmă. Ocoli pe-o alee. O fereastră luminoasă îi atrase ochii. Vru să privească în altă parte şi ochii erau chemaţi de căldura bună şi intimă, a luminii aprinse. Fereastra era deschisă. Lampa atîrna deasupra mesei. Doi copii, doi părinţi, o familie:—ceia ce se află în ceasul acela, după toate ferestrele luminate.

Inaintă încă şi se opri cu ochii lărgiţi, cu mîna sprijinită în trunchiul unui salcîm.

Luminiţa, cu un copil la dreapta şi altul la stînga, le împărţea în farfurie. „Celălalt" întors cu spatele spre întunericul de afară... Mihai înălţă ochii, clătinîndu-şi cîrlionţii părului: se înţelegea fără să se audă vorbele, că Luminiţa îl mustră pentru ceva şi el se apără. Mimi, cu şervetul după gît, se uită la lampă prin scăunaşul de cristal...

Omul întors cu spatele vorbi ceva, Luminiţa rîse... Pe urmă, rămase cu ochii uitaţi, în înoptarea de afară, mută vasul de cristal cu flori, din calea privirii. Gîndeşte ceva străin, o clipă e absentă dintre ceilalţi. Bărbatul i-a pus mîna pe mîna ei. A tresărit şi rîde: „Nimic, nu ştiu la ce gîndeam... Mimi, lasă scăunaşul şi mănîncă"...

Mimi numai frunzăreşte. Mihai a terminat şi a pus furculiţa alături. Explică ceva gesticulînd aprins, cu mîinile deasupra mesei. Degetele Luminiţei îi mîngîie părul, s'au întîlnit cu degetele bărbatului pe creştetul copilului, care e al lor.

Mîna lui Radu Comşa s'a înfipt într'un ghimpe din trunchiul salcîmului, dar nu o mişcă. Durerea îi face bine.

Priveşte la o viaţă, a lui, care i-a fost jurată.

Luminiţa a vorbit. S'a auzit cuvîntul rostit, numai după mişcarea buzelor:

— Radule!...

A răspuns celălalt.

Ce uşor i-a fost! „Radule!"—numai a schimbat ceva şi viaţa durează... Cum o urăşte! Cum a putut să creadă vreodată în ea. Luminiţa iar rîde. E abia mai femee decît atunci. Peste ea n'au trecut anii... N'au lăsat nici un semn... Işi desmiardă copilul: cum poate desmierda copilul altuia?... Dar ce gînduri stupide... E numai copilul ei, al lor, al acelora... El e cel care stă aici, şi nu se poate desprinde ca un cerşitor, privind la fereastra unde e lumină şi cald înlăuntru şi unde nu e primit. Lampa a clipit, s'a clătinat. Sînt nenorociri care pot veni neaşteptat, să curme cea mai calmă şi durabilă fericire: explodează o lampă, cade de sus şi se aprind toţi, se sfarmă automobilul într'un zid, mişună gazetele în fiecare zi de asemenea fapte diverse... Dacă s'ar aprinde toţi, ar sări în flăcări să salveze unul? Dacă i-ar găsi subt maşina sfărîmată, s'ar pleca să ridice unul?...

Dar lampa varsă înainte lumina ei caldă şi bună. Cei dinlăuntru n'au cum presimţi, că s'ar putea întîmpla vre-odată ceva să rupă tihna lor fericită. Totul e sigur şi simplu.

Se zbate un fluture împrejur şi a căzut cu aripile dogorîte pe faţa de masă. Mihai a întins mîna după zvîrcolirea lui, iar Mimi îl vrea ea. Luminiţa l-a luat să facă pace, l-a ridicat în vîrful degetelor şi s'a dus la fereastra deschisă, să-l arunce afară. L-a pus în palmă şi a suflat asupra lui. Fluturele şi-a palpitat aripile cu restul de viaţă. Şi Luminiţa s'a oprit, cu mîinile rezemate în pervaz, să privească în întuneric. E înramată de lumina molcomă dinlăuntru; în fund se văd buclele copiilor: un cap bălan, unul negru...

Luminiţa s'a plecat încruntîndu-şi sprincenele, să străbată mai adînc întunericul. Parcă e cineva: o umbră... Un necunoscut rezemat de un copac... Un cerşitor, un vagabond... A

fost numai o părere... Nu mişcă. S'a clătinat o creangă şi ea a crezut că e un om. O părere şi alt nimic.

Se întoarce aşezîndu-şi din mers, firele de păr în care luceşte lumina.

Cînd înoată cineva prea departe, în larg, cum înoată imprudent Luminiţa, se poate uşor întîmpla să-şi piardă respiraţia şi să nu se mai întoarcă niciodată.

Gîndul s'a ales din ultima drojdie de umilire, de ruşine şi de dezgust. Radu Comşa a dus mîna plină de sîngele înţepăturii de spin, la ochi, la obraz. Ce-a mai gîndit? Până unde a ajuns? Ce fiară hidoasă piroteşte în el? Tot ce-a făcut astăzi, a fost numai să urască. In bucuria tuturor, a adus sufletul lui înveninat. Pe nimeni nu l-a cruţat. Pe nimeni nu l-a iertat. Nici pe copii. Bucuria lui a fost să le strivească bucuria lor. Şi-acum a dorit şi aceasta!...

Mîna astupă ochii. Intîlneşte semnele tăiate în carne, ca un stigmat în afară, al hizăniei din lăuntru. Şi mîna s'a retras de atingere cu oroare. Acesta e tot adevărul pe care îl înţelege acum: Rana a venit numai să pună în afară, semnul hizăniei care dormita în el, dinainte. Să-l deosebească între toţi...

— A gemut cineva, afară?

Copilul Luminiţei, ridicat în vîrful picioarelor, să ajungă până la pragul ferestrei, priveşte cu ochii lui mari şi nevinovaţi, în întunericul unde cutreeră duhurile cele urîte şi rele.

— Un om fuge!...

Da, un om fuge cu obrazul ascuns în mînă, printre spinii care-l plesnesc. Fuge spre margine, dincolo de tot, de ziduri, de oameni şi de lumină, unde întunecarea a pus stăpînire. Fuge alungat de el însuşi, cu inima svîcnind în gratiile coastelor unde s'a deşteptat durerea. Iar cînd a ajuns în cîmp, îl cheamă lucirea lacului cu apă sleită şi neagră, ca lacul pustiu şi blestemat, Asfaltit... Se împleticeşte, se ridică şi fuge între spini, până cade undeva, cu sîngele obrazului în nămolul plin de duhoare. Iar apa de acolo, e atît de grea şi blestemată, încît nu primeşte trupul nici unui înecat.

Cezar Petrescu

Democraţie şi creaţie

Discuţia asupra legitimităţii şi limitelor democraţiei, pe care un val de modă a făcut-o actuală şi prin gazetele noastre, nu e aşa de nouă cum cred cei mai mulţi. Ea nu e nici invenţia lui Lenin, care, în a sa „Stat şi revoluţie" a repetat vechi obiecţiuni şi nu e nici a lui Mussolini sau a doctrinarilor pe care şi i-a inventat din ordin.

Chiar subt forma aceasta, problema e cu mult mai veche. Inainte, s'a discutat mai mult asupra valorii filozofice a democraţiei. S'a combătut concepţia egalitară, care n'ar fi existînd nicăeri în natură, s'a combătut, în numele darwinismului, noţiunea de fraternitate, iar subt egida socialismului, pe aceia de libertate.

Toate argumentele aduse pe vremuri contra guvernării democratice se grupau în jurul ideii că aceasta ar fi în contradicţie cu ştiinţa. Era pe vremea lui Guizot, Taine sau Tocqueville.* Astăzi democraţia e acuzată de alte grave păcate. Luînd mai ales de exemplu parlamentul francez, i se impută o totală neputinţă de organizare şi guvernare. Prin importanţa excesivă dată politicii încurajată mai ales de democraţie, celelalte funcţiuni ale societăţii, economia ori administraţia, sufăr. Şi aceasta fiindcă selecţiunea valorilor nu se face după competinţă ci după popularitate, celace e altceva. Politica, apanajul regimurilor egalitare, paralizează, în lupte sterile, forţele de progres ale naţiunilor. Democraţia, prin incompetinţă, prin rivalitate, instabilitate şi lipsă de continuitate, suprimă creaţia. Ea nu produce, ci, prin luptă stearpă, uzează.

Toate aceste constatări pe care le găsim astăzi în doctrina lui Ch. Maurras, şi de care publiciştii noştri iau cunoştinţă tardiv dar cu atît mai fervent, nu sînt suggerate, după cum s'ar crede, de desfăşurarea recentă a faptelor. Ele existau,—Maurras le-a formulat el însuşi acum treizeci de ani,—chiar pe vremea cînd, departe de a fi în declin, cum se pretinde, democraţia era în floare, în deplina prosperitate a forţelor sale. Mai mult, ele

* C. Bouglé, La Démocratie devant la science, Paris, 1905.

existau încă pe vremea cînd democrația nu era încă bine stabilită, ceiace dovedeşte că neajunsurile care i se impută, nu sînt legate de însăşi ființa acesteia.

Toată semnificația operei lui Saint-Simon, dar mai ales a discipolilor săi Bazard, Enfantin, Pereire, Michel Chevalier etc., se reduce la o vie protestare contra politicii şi acțiunii ei sterile. In mare parte politehnicieni, aceşti utopici practici, visau la o societate pur economică, care să fie administrată de un consiliu tehnic, în felul cum sînt administrate azi unele societăți industriale. Era epoca entuziasmului pozitivist față de cuceririle maşinismului şi ale finanței. Se spera într'o armonizare a intereselor în fața progresului tehnic, a producției mereu crescînde. Fireşte că atunci politica cu luptele şi dezbinările ei nu mai avea nici un drept şi, mai ales, nici o utilitate. Colectivitatea putea fi condusă cum sînt conduse societățile pe acțiuni: de un consiliu de administrație. Guvernul şi parlamentul, deveneau, evident inutile.

Proudhon, care nu era nici inginer, nici bancher, dar care, pe lîngă că avea ceva dintr'o anumită psihologie țărănească, de bănuială față de şiretenia urbanului, a avocatului şi a politicianului mai ales, ca autodidact, se „epatase" de economie politică, de îndată ce i-a cunoscut, la o vîrstă tîrzie, farmecele şi misterele.*

Ruralul dezadaptat şi sociologul novice a susținut, caşi saint-simonienii preponderența economiei asupra politicii. A voit şi el desființarea guvernelor şi a parlamentelor, pentruca să fie înlocuite de acea faimoasă bancă de schimb mutual, după statutele căreia, dacă erai ciubotar, dădeai ghete şi căpătai legume (Proudhon era vegetarian!).

Pe urmă democrația şi instrumentele ei, guvernul şi parlamentul, s'au dovedit, pe măsură ce inainta secolul XIX, ca realități indiscutabile. Criticile s'au rărit. K. Marx a dat şi el un drept de întâietate economiei, dar n'a cerut desființarea politicii. S'a mulțumit numai să demonstreze subordonarea ei la interesele materiale ale claselor.

Cătră sfîrşitul secolului, politica mistică de absolut, în genul lui „tot sau nimic" a şefilor socialişti dusese proletariatul din punct de vedere al nevoilor imediate, la un impas. Contra politicianilor socialişti, impregnați de utopie intelectuală, spiritele modeste şi practice din sinul muncitorimii, au admis compromisul. In locul lui „tot" ei au preferat pentru moment „ceva".

Aşa s'a înjghebat în Anglia şi Franța politica realistă şi eminamente practică a sindicalismului. Sindicaliştii dezgustați de disensiunile interminabile dintre socialişti cătră sfîrşitul secolului trecut, cînd Alemanişti, Broussişti şi Guesdişti, se divizase şi subdivizase la infinit, au cerut o organizare pur profesională a proletarilor, în afară de politica democratică a timpului. Candidatul sindicalist la alegerile din 1881, Joiffrin scrie: „Voim să lăsăm la o parte această veche politică burgheză care constă în a vota pentru avocați, medici, literați, rentieri".

Teoreticianul, la început, a fost F. Pelloutier cu ale sale „Bourses de Travail".

Ideile sale au fost reluate de un Hubert de Lagardelle, de Pouget, de un Ed. Berth, în general de grupul dela revista „Mouvement socialiste" şi care au opus în teorie două noțiuni, după ei antipodice: „le citoyen" şi „le producteur".*

Un pensionar, intelectual autodidact, Georges Sorel, apucat de un brusc „regain de jeunesse", a exagerat enorm aceste idei, construind o întreagă filozofie antidemocratică şi antipolitică, bazată pe violență, pe organizare profesională şi pe desființarea statului. Cîțiva tineri entuziaşti, decepționați în idealismul lor de felul cum a degenerat în politicianism vulgar dreyfusismul integral, au format în jurul lui Ch. Peguy (Daniel Halevy, Frații Tharaud, J. Benda etc.) un cenaclu care susținea idei mai mult ori mai puțin înrudite în această privință cu acelea ale lui G. Sorel.**

Toate aceste idei, la care trebue să mai adăugăm şi doctrinele de circumstanță, improvizate tocmai ca să scuzeze anumite evenimente, ale lui Lenin şi Trotzki, veneau dela extrema stîngă.

Influențat de grupul dela „Cahiers de la quinzaine", găsind o bază în organizarea acelor „Etats généraux" dinaintea lui Ludovic XVI-lea, voind să dea o temelie regalismului său prin critica regimului republican şi democratic, poetul Ch. Maurras, a confecționat o întreagă doctrină, foarte înrudită cu a sindicalistului revoluționar G. Sorel. Se denunța anume impotența funciară a democratismului, bazată pe ideia lipsei lui de continuitate şi competință.

Aceste idei au fost vulgarizate apoi de publicişti ca Jacques Bainville, de economişti ca Georges Valois sau de pamfletarul Léon Daudet, toți adepți ai naționalismului integral. Un ziar „Action française", serveşte această idele. Fără să cunoască subtilitățile literare ale maurassismului, conduşi mai ales de evenimente, ajungînd la formule politice practice complect opuse, Lenin şi Mussolini, au îmbrățişat şi ei atitudinea antidemocratică şi antiparlamentară.

* Autodidacții cînd descopăr America la o vîrstă înaintată, devin imediat sclavii noii ştiinţe, ca şi acei care se amorezează la bătrînețe. Inginerul de poduri şi şosele, G. Sorel, trăit 30 ani în provincie, a descoperit ca şi Proudohn cînd s'a retras la pensie în Paris, economia politică. Dar atunci a devenit din biurocrat paşnic, revoluționar fanatic.

* Vezi lucrarea mea, „Idée de révolution dans les doctrines socialistes" capitolul ultim, care conține şi o bibliografie complectă a chestiei: cf. C. Bouglé, Entre citoyens et producteurs, Rev. de Metaphisique. 1920. Pouget, Les bases du syndicalisme, p. 10. Maxime Leroy, Syndicats et services publics, p. 28, 29, 79.

** Pentru cercul Peguy vezi J. et J. Tharaud, Notre cher Peguy, 2 vol., Paris, 1926.

Tuturor acestor doctrine şi atitudini antipolitice, totuşi aşa de politice, le trebuia o justificare mai largă, o concepţie filozofică care să le susţie. Aceasta a venit din America.

Se ştie că raţionalismul caşi pozitivismul sînt strins legate de victoria democraţiei. Cu ajutorul ştiinţei care stabileşte fenomene medii, generale, cu ajutorul maşinismului care e o aplicaţie a acesteia, plecînd dela ideia că superiorul se explică prin inferior, s'a înfăptuit sociologia democratică în secolul trecut.

Raţiunea a fost valoarea supremă pentru toţi cei care au pregătit marea revoluţie dela Rousseau şi Mably la Condorcet, iar marea revoluţie prin Robespiere i-a instituit un cult suprem. Acest idol trebuia mai întâiu dărîmat ca să se surpe în urmă însăşi doctrina egalitară.

Intr'o ţară de „brasseuri" de afaceri, de realizări, de comercializare permanentă, unde oamenii de acţiune n'au timp pentru speculaţie ori contemplaţie, era firesc ca raţiunea să fie dispreţuită ca o valoare caducă. Lumea americană dela sfîrşitul secolului XIX a produs ca o legitimare teoretică, pragmatismul. Intelectualismul şi raţionalismul erau dispreţuite. Omul e înainte de toate un animal practic, activ. Voinţa, acţiunea, trebue să treacă înaintea cugetării dezinteresate. Ştiinţa nu e decît un instrument de adaptare. Abstracţia teoretică e o absurditate. Adevărul, el însuşi, nu e altceva decît o încoronare prin succes a unei ipoteze fecunde.

Aplicaţiile politice ale acestei filozofii se ghicesc foarte uşor. „Productorul", adică omul practic e opus „cetăţeanului" care apără himere ori abstracţii ca libertatea ori egalitatea.* Pe de altă parte democraţia se sprijinea pe o sociologie deterministă. Acest regim de guvernare nu putea să apară decît datorit anumitor legi de structură socială. Voluntarismul pragmatist după care acţiunea e creatoare de evenimente, permitea orice aventură dictatorială. Era deajuns să vrei ca să poţi. Oricine îndrăzneşte reuşeşte. Iată învăţămintele sociale ale filozofiei americane. Georges Sorel şi după dînsul fascismul le-au acaparat ca să dea sistemului lor un fundament teoretic.

După cum se vede, izvoarele criticii antidemocratice sînt pe cît de multiple pe atît de disparate. Legendele îşi împrumută de unde pot elementele. Legenda după care democraţia e un regim steril lipsit de suflul creator, a împrumutat elemente dela saint-simonieni, dela sindicalişti, dela pragmatişti, regalişti, dreyfusarzi integrali, bolşevici şi fascişti. Toate aceste doctrine aşa de duşmănoase între ele se împacă de minune cînd e vorba să condamne regimul democratic.

Vom vedea îndată întrucît criticile aduse sînt fundate.

* * *

Mai înainte ne trebue însă o clarificare prejudicială. Ce

* „Cetăţeanul ca cetăţean e indiferent prin natură faţă de problemele economice fiindcă el a fost format de politică pentru putere". Leroy, op. cit., p. 29.

trebue să înţelegem prin democraţie? Cînd condamnăm un regim în mod loial, nu ai dreptul să-i pui în sarcină decît propriile lui defecte, dar nu şi acelea ale regimurilor înrudite.

De aici necesitatea unor definiţii şi delimitări. Cu siguranţă că astăzi, după o experienţă de mai bine de un secol, nimeni nu mai împărtăşeşte entuziasmul naiv al primilor teoreticieni democraţi. Nimeni nu mai crede ca Rousseau că acest regim coincide cu idealul însuşi. Mulţi nu mai înţeleg astăzi martirul unui Barbès ori Blanqui, convingerile simpliste şi dîrze ale republicanilor în felul lui Raspail; puţini mai împărtăşesc elanurile mistice de adoraţie a democraţiei ale unui Seyès ori Robespierre. O lungă practică ne permite să fim mai circumspecţi, mai critici, mai rezonabili. Acum putem încheia un bilanţ pozitiv, cu profituri şi pierderi. In locul admiraţiei pure şi simple trebue să facem loc unei constatări ştiinţifice mai ponderate.

Ştim în zilele noastre că regimul democratic modern se identifică cu desfiinţarea unui regim economic, şi cu înlocuirea lui prin altul. Această operaţie e datorită victoriei în stat a unei clase. In locul producţiei locale, fărâmiţată de bariere feudale, în locul economiei urbane şi feudale strict limitată la un schimb între ţăranii învecinaţi unui oraş şi corporaţiile acestuia, producţie comprimată de preţuri maximale şi de interdicte de tot felul, se formează încetul cu încetul economia naţională şi internaţională.

Aceasta e opera capitalismului, care, subt forma comercială şi bancară se încheagă în unele ţări chiar din secolul al XIII-lea.*

Economia naţională şi internaţională, din ce în ce mai puternice subt influenţa capitalismului, elimină peste tot vămile feudale şi urbane şi lasă o libertate totală comerţului nu numai pe toată întinderea unei ţări, dar leagă, prin tratate de comerţ înseşi ţările între ele. Doctrina libertară „laisser faire, laisser passer", libera concurenţă, desfiinţarea corporaţiilor cu regimul lor de fier de către Turgot, abrogarea îndatoririlor feudale prin marea revoluţie, desfiinţarea titlurilor de nobleţe, sînt simple corolare ale triumfului economiei naţionale, aceasta, ea însăşi o consecinţă a expansiunii capitalismului. De această structură economică şi de victoria ei şi-a legat destinul o clasă socială, burghezimea. Regimul politic şi juridic care consacră revoluţia burgheză contra nobleţei feudale şi municipale e democraţia.

Principiul cardinal după care se conduce această formă de guvernămînt e libertatea. Libera circulaţie a avuţiilor, degajate de frînele feudale şi etatiste, libera dezvoltare a oricărei persoane, indiferent de clasa din care face parte, iată revendicarea pur burgheză satisfăcută prin revoluţia din 1789. Dar la răsturnarea vechiului regim au luat parte mai multe clase. Burghezia opoziţionistă a utilizat forţele poporului, ale ţăranilor şi proletarilor. Ca să-i ademenească, din demagogie şi constrîngere, burghezia a înscris în programul ei, alături de cuvîntul libertate, care o

* Vezi W. Sombart, Der moderne Kapitalismus, vol. I.

interesa în primul rînd, şi pe acelea de egalitate şi fraternitate care satisfăceau mai ales pe aliaţii de luptă. Compoziţia partidelor în timpul marei revoluţii şi istoricul luptelor de clasă arată clar aceasta.*

Dealungul secolului al nouăsprezecelea, alianţa s'a desfăcut încetul cu încetul. Burghezia bine consolidată era destul de tare, ca să se dispenseze de concursul muncitorilor.

Revoluţia din Iulie 1830, care a răsturnat autocratismul lui Carol X şi ultimele veleităţi de restaurare ale nobleţei, a fost făcută şi acela cu concursul proletariatului. Dar acesta a căpătat atunci o primă deziluzie. Din victoria comună n'a profitat pentru el nimic. Revoluţia din Februar 1848 a rupt complect relaţiile între burghezimea democratică şi lucrători, care, de aici înainte se constituesc în partid aparte. Cu ajutorul „Manifestului comunist", îşi constituesc şi un program separat. Pe viitor formulele egalitate şi fraternitate sînt monopolizate de socialişti. Ele se desprind din idealul democratic şi se opun din ce în ce mai mult acestuia. Democraţia burgheză le mai întrebuinţează şi ea din cînd în cînd, dar pe nedrept. Adevăratul punct cardinal, în adevăr realizat de toate instituţiile democratice e acela de libertate. În jurul acestei noţiuni trebue definită democraţia. Programul politic al acestui regim a evoluat tot timpul dealungul sec. XIX. Amorf şi neclar la început, el s'a diferenţiat încetul cu încetul, ajungînd, în adevăr precis abia către sfîrşitul secolului. Contribuţia adevărată adusă de democraţie la istoria politică e ideia de libertate. Pentru aceasta s'a lucrat efectiv mai bine de un secol. Ce va da realizarea ideii de egalitate ori fraternitate, ne va spune viitorul, cînd se vor înfăptui aspiraţiile comuniste.

Aceste două idei n'au fost îmbrăţişate de democraţie decît „à contre coeur", din cauza alianţei ei cu proletariatul. Deaceia ele au fost vizibil şi intenţionat neglijate ori chiar sabotate deadreptul. Măsurile de politică socială, de legislaţie ovrieră, de asistenţă, au fost smulse guvernelor democratice de puterea mereu crescîndă a socialismului.

Dar ele le-au concedat forţat şi nici decum benevol.

Cînd idealul democratic era încă confuz nediferenţiat şi cuprindea în el şi elementele străine de care e vorba, el era aspru criticat tocmai datorit înglobării şi acceptării lor. Se făcea o vină democraţiei din imposibilitatea teoretică a egalităţii ori a fraternităţii (Filozofii sociali conservatori triumfau uşor, arătînd că nicăeri în natură nu există egalitate ori fraternitate). Şi democraţia înghiţea pe nedrept aceste reproşuri fiindcă avea încă interesul să menţină alianţa cu clasa muncitoare. I se imputa apoi falimentul

* A. Lichtenberger, *Le Socialisme et la Révolution française*, Paris, 1899 şi A. Aulard. *Histoire politique de la Révolution française*, Paris, 1909.

în fapt al măsurilor luate în vederea egalizării economice şi a înfrăţirii claselor. Dar democraţia nici nu voia aceasta, iar cînd ceda insistenţelor aliatului (până la 1848) sau inamicului politic (după 1870) o făcea de nevoe.

N'avem dreptul să imputăm unui regim altceva decît celace a voit să facă. Nu poţi acuza pe cineva de alte defecte decît de acelea care-i aparţin, nu poţi să-i discuţi, fără să te abaţi dela corectitudinea ştiinţifică ori bună credinţă, alte principii decît acelea în care crede.

Ideia centrală, postulatul vital al democraţiei e ideia de libertate. În jurul şi pe baza ei trebue limitată şi definiţia acestui regim.

Pe lîngă triumful economiei capitaliste care nu se putea înfăptui altfel decît fără piedici şi restricţii, ideia de libertate s'a format încetul cu încetul prin degajarea individului de mediu, prin apariţia personalităţii. După cum se ştie, societăţile primitive prezintă o perfectă omogeneitate distructivă. Conformismul sever nu permite ca individul să se degaje din masa comună a colectivităţii. Toţi membrii grupului sînt la fel. Ei nu au nici măcar nume deosebit.

Cu creşterea volumului, a densităţii (prin apariţia oraşelor), a mobilităţii (prin activarea transporturilor), a eterogeneităţii (prin imixtiunea străinilor), individul se degajă încet-încet ca o valoare autonomă din confuziunea mediului. Difuzarea culturii în masele largi a ajutat mult la aceasta. Societatea medievală a secolului al VIII lea ori IX-lea, din punct de vedere al structurii, era identică cu orice trib primitiv. Patru sau cinci secoli de transformări în genul celor indicate mai sus a adus apariţia conştiinţei individuale. Punctul culminant al formării personalităţii îl atinge revoluţia franceză şi ecoul său etic, morala kantiană. Voinţa autonomă şi libertatea ei stau la baza acestei morale. Individul, după cum se exprimă filozoful dela Königsberg, ajunge un scop în sine şi nimănui nu-i e permis să-l întrebuinţeze ca instrument, să facă dintr'însul un simplu mijloc.

Suveranitatea şi libertatea absolută a individului, iată morala democratică supremă. Se înţelege dela sine că odată ajuns la conştiinţa de sine, la lumină şi la nevoia de libertate, individul nu mai poate suporta tirania absolutistă a unui Cezar sau a unei clase. El îşi cere drepturile la viaţă. Dacă, după cum spune La Bruyère, pe timpul lui Ludovic al XIV-lea, ţăranii francezi, din mizerie extremă păşteau iarbă ca animalele şi totuşi nu se revoltau, e că nu simţeau nevoia libertăţii, nefiind încă individualităţi degajate de masa colectivă. Dar pe de altă parte, istoria nu cunoaşte tiranie suportată benevol de indivizi conştienţi. Pe măsură ce numărul oamenilor luminaţi creşte, regimurile autocratice devin fatal imposibile.

Dacă egalitatea ori fraternitatea sînt străine mai mult ori mai puţin democraţiei, ideia de libertate constitue însăşi raţiu-

nea de viață a acestui regim. Democrația, nu e, așa dar, decît forma de guvernămînt care asigură autonomia și conservarea ca atare a individului. Dar chiar și această definiție, cu caracterul ei general și vag trebue precizată încă. Spuneam că la începuturile ei democrația era ambițioasă. Afișa idealuri orgolioase și principii absolute. După un secol de funcționare, puțin relativism trebue introdus. O definiție mai modestă e mai potrivită cu posibilitățile și ambițiile actuale ale acestei politici.* Democrația nu e altceva decît un artificiu de guvernămînt care controlează și oprește abuzurile, care oprește pe cei care conduc să nu înlăture libera expansiune a condușilor. Cu o formulă mai clară am defini acest regim astfel: *democrația e regimul politic care oferă minimum de libertate permisă guvernanților și maximum de libertate permisă guvernaților.***

Garanțiile constituționale, principiul separației puterilor, sistemul bicameral, toate acestea la un loc tind să satisfacă definiția de mai sus.

Iată-ne lămuriți asupra acela ce avem dreptul să cerem de la democrație. In limitele acestei definiții să studiem problema care ne preocupă și anume dacă acest regim este compatibil cu creația, cu producția de care, mai ales astăzi orice societate are nevoe, sau dacă nu cumva democrația paralizează prin luptele ei intestine, prin disoluția și anarhia din sinul ei orice principiu organizator și productiv. Mai ales că, oricare ar fi rezultatul acestei anchete, oricare ar fi ideia care ne vom face-o despre posibilitățile viitoare ale democrației, acest regim *există*, se impune cu necesitatea unui fapt, peste care, fie că-l iubești sau nu, nu se poate trece.

In adevăr, iată ce ne spune în această privință unul din cei mai eminenți și în acelaşi timp mai ponderați (deci mai puțin suspecți în ochii antidemocraților) din constituționaliștii francezi: „In rezumat, adeziunea la democrație e o afacere de sentiment. Ea nu se impune. Dar fie că iubești, fie că nu iubești democrația, nu există decît un singur mod rezonabil de a o considera: este de a-ți da seamă bine, că ea e un fapt, un fapt necesar, ineluctabil, ca alternanța anotimpurilor sau ca revoluțiunile astrelor: toți indivizii majori care compun o societate pretind să exercite o influență asupra conducerii ei: e o tendință ireversibilă, aşi zice chiar fizică, cași tendința corpurilor de a cădea către centrul pămîntului de pildă. Democrația e un fapt. Ea poate zice: «*sum quia sum*»... Năzuința democratică e generală, e irezistibilă. Poți s'o regreți, după cum regreți reîntoarcerea iernei și cu acelaşi inutilitate.

* De acelaşi părere, H. Kelsen, Wom Wesen und Wert der Democratie, p. 26.

** Pentru alte definiții ale democrației: W. Hasbach, Die moderne Democratie, p. 135; James Bryce, Les démocraties modernes, t. I, p. 33: Steffen, Das Problem der Democratie, 1917.

Este absolut în zadar să ne dedăm în legătură cu aceasta la o filozofie de oftaturi. Mai bine e să te adaptezi să te acomodezi, să perfecționezi, pecît posibil instituțiile astfel ca să tragem din ele cel mai mare bine, sau, cel puțin, cel mai mic rău posibil".*

Perfect de acord cu acest mod de a vedea, studiul de față nu va face decît să constate, să explice sau să elimine obiecții nefundate, ireale.

II

Imposibilitatea de creație a democrației se reduce la următoarele două puncte: a) Sistemul reprezentativ al democrației bazat pe criterii pur politice nu numai că nu *încurajază competința*, dar o sabotează; b) chiar dacă parlamentele democratice ar selecta oameni competinți, ele n'ar putea produce nimic din cauza *individualismului* lor excesiv, din cauza disensiunilor dintre grupuri care întrețin o permanentă *instabilitate* a ministerelor și prin urmare o lipsă totală de *continuitate* în legiferare și administrație.**

Să examinăm pe rînd aceste două acuzațiuni, aduse democrației.

Acum vre-o cincisprezece ani, criticul literar E. Faguet scrisese o broşură plină de spirit, „Le culte de l'incompétence" prin care dăduse alarma asupra unuia din cele mai fundamentale vicii ale democrației. De atunci încoace, cei cîțiva publiciști adunați în jurul lui Ch. Maurras și al ziarului „Action française", repetă, subt o formă sau alta, în toate articolele lor aceste critici. Dar nu numai din rîndurile partidelor de dreapta se ridică obiecții în această privință. Profesorul L. Duguit și-a insușit în unele privinți acest mod de a vedea. Cu o formulă deosebit de pregnantă, publicistul și parlamentarul francez Ch. Benoist a rezumat astfel tendința democrației de a încuraja incompetința: „N'importe qui étant bon à n'importe quoi, on peut, n'importe quand le mettre n'importe où". ***

Propaganda politică vizează înainte de toate popularitatea. Un politician care reușește să devie cunoscut în circumscripția sa, indiferent de priceperea ori calitățile pe care le are, va intra în parlament. Cutare tehnician, specialist, ori măcar om de cultură generală, inapt însă la demagogie va rămîne pe dinafară. Astfel parlamentele—și din ele se recrutează și mi-

* J. Barthélemy, Le problème de la compétence dans la Democratie, Paris, 1918, p. 20.

** Aceste idei formează mai ales obiectul doctrinei lui Ch. Maurras. In afară de operele acestuia, vezi: A. Thibaudet, Les Idées de Charles Maurras, ed. Nouvelle Revue Française.

*** Citat de J. Barthélemy, op. cit., p. 4.

nisterele,—ajung să nu mai reprezinte expresia culturii și capacității unei țări. „Fie că e exact sau nu, că în țările europene nivelul intelectual al parlamentelor a scăzut așa cum se spune în mod general, e totuși adevărat fără îndoială, că tot ceiace e mai bine ca inteligență și talent printre cetățeni, nu se găsește nicăeri în aceste adunări".*

Dar un regim incompetent nu poate produce și nu poate remedia nimic. In fața celor mai urgente și grave probleme, el se mulțumește să pronunțe discursuri răsunătoare sau să răspundă cu legi rău făcute. Incapacitatea lui e evidentă. Dar selecțiunea făcută prin politică, adică prin popularitate demagogică nu poate fi alta. Așa dar răul e profund. El are oarecum trei etaje, pornește de jos dela alegători, se întinde la parlament și dela aceștia la miniștri.

Așa dar incompetință peste tot. Intâiu în corpul electoral care-și trimite reprezentanți în parlament, apoi printre parlamentari, în fine printre membrii care compun guvernele. Să analizăm pe rînd adevărul acestor afirmații.

Incompetința alegătorilor constitue una din cele mai obișnuite obiecțiuni contra votului universal. Taine, un adversar hotărît al acestui mod de a vota, îl compară cu... „un chancre toujours coulant". Montesquieu, din contra crede că nimeni nu e mai indicat să aleagă bine ca poporul. „Poporul e admirabil în a alege pe acei cărora trebue să le încredințeze o parte din autoritatea sa". **

Rousseau e de același părere: „Poporul se înșală mult mai puțin asupra alegerii decît un prinț. Un om de merit e tot așa de rar într'un guvern absolutist ca un prost într'un minister republican".***

Majoritatea teoreticianilor democrați identifică de obiceiu o națiune care-și alege reprezentanții cu o familie care într'un proces își alege cel mai bun avocat (Faguet).

Cu toate acestea, în realitate, lucrurile nu se petrec chiar așa. Alegerile se fac de obiceiu în baza unui program. Dar cîți, din masa mare a alegătorilor pricep sau pot judeca acest program? Difuziunea presei cotidiane în adîncurile poporului remediază de o bucată de vreme acest inconvenient. Dar cîți cetățeni cetesc? E drept mult mai mult astăzi ca acum patruzeci ori cincizeci de ani. Totuși numărul lor e încă insuficient. Și se mai pune și chestiunea peste ce fel de presă cad.

Ținînd seamă de toate aceste rezerve, în parte fundate, trebue să observăm totuși că progresele culturii cel puțin în țările civilizate sînt din ce în ce mai mari. Lucrurile au ajuns așa, încît un profesor ca J. Barthélemy, care nu poate fi acuzat de prea

* J. Bryce, Les démocraties modernes, t. II, p. 377.
** Montesquieu, Esprit des lois, Cartea II, Cap. II.
*** Contrat social, Cartea IV, Cap. VI.

multe înclinații către stînga, constată: „La moyenne intellectuelle des chauffeurs de taxis n'est peut être pas plus basse que celle d'une bonne moitié des électeurs censitaires de la monarchie de Juillet". *

Aceste observații făcute, nu rămîne mai puțin adevărat, că în limitele regimului democratic și în interesul bunei sale funcționări se impun anumite puncte de reorganizare a sufragiului universal.

Legiuitorul a indicat în unele țări diferite măsuri, diferite bariere, după care s'ar putea face oarecare selecțiuni mai competinte de către corpul electoral. Care sînt acelea?

După cum se știe s'a propus cenzul.

Constituțiile din 1791 și acela din anul III cu toate că erau așa de înaintate au pus principiul cenzului. Boissy d'Anglas în raportul său la Constituția votată de Convențiune susținea că datoria unei democrații e să fie bine reprezentată. Dar aceasta nu se poate decît dacă se trimit în parlament persoanele cele mai instruite, mai cultivate dintr'o țară.

La rîndul lor acestea nu se pot recruta decît din clasa oamenilor avuți, care și-au putut plăti o lungă instrucție, care, după expresia lui Aristot „au avut timpul să fie virtuoși".

Trebue de recunoscut, cel puțin după unii autori, că parlamentele cenzitare se prezintă, din punctul de vedere al competinței tehnice cu mult mai bine: dezbaterile conservă o anumită ținută, discursurile sînt scrise și bine compuse, ignoranța nu se etalează, procesele-verbale pot fi consultate și azi cu oarecare profit.**

La toate acestea se opune însă o întreagă situație de fapt. O Cameră cenzitară nu mai poate satisface astăzi starea de spirit publică. Spirite eminente și perfect competente ar rămîne pe din afara parlamentului fiindcă sînt lipsite cu totul de avere. Astăzi, contrar celor afirmate de Boissy d'Anglas, există o mulțime de intelectuali și poate din cei mai excelenți care sînt recrutați din clasele cele mai paupere. In afară de aceasta un parlament bazat pe cenz n'ar putea satisface marea masă a poporului care dorește să fie direct și nu indirect reprezentată. Și istoria nu cunoaște precedente după care un drept istoric cîștigat să fie retrocedat. Și după cum am văzut mai sus, democrația e un fapt de care nu putem să nu ținem seamă. Cenzul trebue astfel înlăturat dintre soluții.

Unele țări au pus ca o condiție a dreptului de vot minimum de instrucție. Constituția anului III îl cerea. La fel unele țări din Statele Unite ale Americei sau pentru alegerile administrative, Belgia.

Se cere acolo posesiunea cetitului și a scrisului pentru a

* Op. cit., p. 35.
** Ibid., p. 39.

avea dreptul de vot. Această limitare aduce, fără îndoială, oarecare foloase. Sînt șanse ca deputații să fie ceva mai bine aleși.

Dar oare simpla cunoaștere a cetitului și a scrisului e suficientă în a selecta talentele și competința? Dar dacă ridicăm cererile, dacă pretindem o instrucție superioară „se ajunge la un regim pedantocratic, la un mandarinat detestabil: nimic nu probează că purtătorul unei diplome științifice are mai mult bun simț, judecată, experiența practică a oamenilor și a lucrurilor decît ansamblul cetățenilor care n'o au". *

E mai ingenios poate de a introduce pe ici și colo unele din experiențele belgiene asupra votului plural. Acolo se menține votul universal pentru totalitatea cetățenilor, se dă însă prioritate acordîndu-le mai multe voturi celor care au anumite merite. Așa de pildă tatăl de familie sau proprietarul (pentru aceștia sint valabile obiecțiile aduse cenzului) au cîte un vot in plus. Intelectualul, care posedă diplome superioare, are două voturi. Nimeni nu poate cumula însă mai mult decît trei voturi. S'ar putea modifica criteriile după care se acordă aceste voturi in plus. S'ar putea alătura competința profesională și desființa de pildă votul acordat proprietarilor. Cu anumite modificări principiul e, oricum, interesant. El poate suggera unele corective neajunsurilor de astăzi.

La aceste mijloace de ameliorare ale votului universal către un regim de mai bună selecționare a competinței trebue să mai adăugăm organizarea opiniei publice. In țările de mare civilizație libertară curentele ieșite din masele publice corectează și îndreaptă în diferite ocazii voința corpului electoral. ** Cu cît această opinie e mai conștientă, cu cît indicațiile ei sînt mai sigure, cu atîta rezultatul votului e mai plin de calități. Ca cineva să se bucure de asentimentul mulțimii trebue să fie cunoscut și să se bucure de o anumită reputație, să fie oarecum lansat și în asentimentul opiniei publice. De aceia scrutinul de arondisment ca în Franța nu va duce la un parlament competent. Cu cît circumscripția electorală e mai mare (cîteodată nu e deajuns nici un singur județ) cu atît șansele unui personaj mediocru sînt mai mici. Un altul capabil și reputat e cunoscut însă de o provincie întreagă.

Problema alegerii competente nu va putea fi rezolvată complect însă decît printr'o reformă în moravuri, printr'o educație politică. Dar aceasta nu poate fi decît tot opera democrației. Educația politică se face printr'o lungă învățare a libertății și demnității politice. Ca să poți vota bine, trebue să fi avut multă vreme libertatea de a decide cum vrei de votul tău. Ca să știi să înoți, trebue să te scalzi des. Dar aceasta nu se întîmplă decît numai în regimurile democratice. „Din nenorocire, democrația

* Barthélemy, op. cit., p. 41.

** Tönnies, Kritik der öffentlichen Meinung, Berlin, 1922. Cf. F. Wieser, Das Gesetz der Macht, 1926.

este în general condamnată să-și facă ea singură propria ei educație. Guvernele despotice au foarte rar voința sinceră de a prepara guvernanții pentru o colaborare viitoare" *.

Adversarii democrației, acei care găsesc că excesul de politică care n'are în vedere decît popularitatea prin demagogie viciază până a-l face imposibil, regimul parlamentar, cred că un sistem bazat pe reprezentarea profesională ar introna în locul vorbăriei politice competința tehnică.** Sismondi încă din 1819, ajunsese la următoarea constatare care îi apărea ca un fel de lege: „Cînd o corporație trebue să aleagă unul din membrii săi ca s'o reprezinte, ea nu alege niciodată pe cel mai rău".

Avocații nu-și aleg niciodată pe cel mai mediocru dintre ei ca decan; senatorii inamovibili, aleși tot de senat în Franța sînt de cele mai multe ori parlamentari excelenți; la fel rectorii și decanii facultăților.

Pentru a soluționa problema competinței corpului electoral grav atinsă de votul universal, n'avem decît să punem pe fiecare să voteze în breasla lui: acolo va vota bine și conștient, fiindcă întîiu se pricepe și al doilea e interesul lui în joc ca să fie bine reprezentat. Avocații, medicii, croitorii, agricultorii, profesorii vor avea fiecare reprezentanții lor autorizați. In locul deputatului enciclopedic, diletant, care știe și face de toate va apare tehnicianul specialist care va fi totdeauna competent să soluționeze o chestiune oricît de grea, dacă cade în domeniul său. ***

Această reformă, așa de mult trîmbițată de acei care vor să înlocuiască parlamentul politic cu unul tehnic, n'a căpătat până acum nicăeri nici o aplicare, decît una foarte slabă (pentru agricultură, comerț și industrie) în senatul nostru și în cîteva din camerele statelor particulare din Germania. De altfel e mai mult decît probabil, că aplicarea ei nu va aduce rezultatele care se așteaptă și aceasta pentru mai multe motive:

1. Nu e deloc sigur și nu avem nici un motiv să credem că dacă alegătorii vor fi organizați în colegii profesionale, vor vota *tehnic*. Din contra e sigur că ei vor vota tot *politic*. Se va alege tot cel mai *abil*, dar nu cel mai *capabil*, sau, cel capabil nu se va alege, decît într'atît întrucît va fi și abil. Popularitatea, afabilitatea și gentilețea candidatului, știința sa de a specula simpatia ori interesele camarazilor vor fi acelea care vor decide ca și în regimul politic.

* Barthélemy, op. cit., p. 35.

** La aceștia trebue să adăugăm și pe sindicaliștii. Vezi: Griffuelhes, L'action syndicaliste, 1908, pe profesorul L. Duguit și până la un punct pe sociologul E. Durkheim: vezi prefața la ed. III-a lui „Division du Travail social".

*** Vezi în această privință afară de opera lui G. Sorel, Ch. Maurras și ale sindicaliștilor în general, Ch. Benoist: „La crise de l'état moderne", Paris, 1905; Pour la réforme electorale, 1907; L. Duguit, Traité de droit constitutionnel, 1911, t. I, p. 388; Walter Rathenau, Der neue Staat, 1911; Maxime Leroy: Vers une république heureuse, Paris, 1925 și Herrfahrdt: Das Problem des berufständischen Vertretung, 1921.

Dovadă e că alegerile de la Camerele de comerţ şi industrie, de la cele agricole şi eparhiale de la care se aşteaptă alte criterii de alegere şi altă conştiinţă electorală, dau, la noi, majorităţi guvernului, mai mult chiar decît votul universal. Dar şi in alte părţi. De pildă colegiile municipale din Franţa. Se prezumă că un alegător cunoaşte, cind votează pe primarul său, nevoile micii sale comune. Aceasta nu impiedică ca să nu fie aleşi cei mai incompetenţi primari. Nimeni nu se întreabă dacă e bun ori rău gospodar. După cum ne spune Barthelemy, alte considerente importă: dacă e religios ori nu, în care partid politic e inscris, dacă e bogat ori sărac etc., etc..

Psihologia omenească e mult mai complicată decît se crede. In unii oameni, ambiţia şi nevoia de putere sint mai tari decit interesul, decit profesia, decit instinctul de conservare. Dar acestea sint aptitudini politice şi nu tehnice.

2. Un specialist excelent in meseria lui poate fi mai mult decit mediocru atunci cind trebue să se pronunţe asupra intereselor publice. Poţi să ai talent in profesia pe care o exerciţi şi să n'ai nici o pricepere in conducerea afacerilor generale.

O Cameră compusă din tipografi, profesori, negustori de vite, bărbieri şi medici va fi inferioară din punctul de vedere al conducerii afacerilor publice parlamentului actual. Talentul politic e altceva decit cel tehnic.

Un profesionist plin de talent din punct de vedere pur tehnic poate foarte bine să nu-şi dea seamă care sint măsurile legislative sau administrative cele mai avantajoase pentru profesia sa. „Poţi fi capabil să pui la punct perfect un cronometru şi să nu-ţi dai seamă care sint cele mai favorabile condiţii pentru industria ceasornicarilor".

Dar chiar dacă un profesionist şi-ar da seamă de interesele breslei lui, e absolut sigur că va ignora care sint măsurile de ordin social general care trebue luate în interesul naţiunii intregi. E sigur că miopia şi egoismul profesiei sale il vor face să ignoreze veleităţile şi nevoile celorlalte profesii. „Cind se va da curs tuturor acestor interese contradictorii, cind statul va voi să fie protecţionist cu producătorii de materii prime, liber schimbist cu industriaşii, cind se va da satisfacţie editorilor care cer un mare impozit asupra cărţilor străine ca să le vîndă scump pe ale lor, se vor satisface doleanţele sfeclei şi recriminările viţei de vie, cind cu un cuvint se vor satisface cel mai mare număr de interese particulare, atunci ţara va fi ruinată şi interesul general sacrificat. Trebue deci nespecialişti, netehnicieni, pentru a defini interesul general deasupra sumei intereselor particulare, sau mai degrabă trebue indivizi a căror specialitate să fie tocmai inţelegerea interesului general: adversarii îi numesc politicieni, amicii oameni de stat".*

* Vezi pentru acesle puncie: Barihélemy, op. cit., p. 47.

3. Anatole France, cu ironia sa obişnuită, ne prezintă undeva un ciubotar care e convins că toate nenorocirile Franţei se datoresc faptului că ţara aceasta nu e condusă de ciubotari. Şi fiecare profesionist gindeşte la fel. Inchipuiţi-vă ce anarhie şi ce heterogen ar fi acest faimos parlament de competinţe!

Şi gindiţi-vă că toate acestea sint cerute în numele unităţii organice, a omogenităţii şi a posibilităţii de creaţiune şi producţie! Doar sindicaliştii au inventat reprezentarea profesională tocmai ca să distrugă unitatea juridică şi politică a statului pe care-l vor desfiinţat. In asemenea condiţii disolvarea statului ar fi, cu siguranţă, iminentă. In 1917, s'a adunat la Paris un congres al industriei cărţii. După primele contacturi, această adunare s'a despărţit in două tabere. Fabricanţii de hirtie cereau interzicerea importului hirtiei străine, iar tipografii vroiau liberul import a acestei mărfi.

Aceasta dă o precoce şi sumară idee de celace ar fi un parlament profesional.

Nu mai insistăm asupra scăderii nivelului intelectual pe care ar aduce-o aceste Camere de profesionişti competinţi, cind agricultorul va fi reprezentat de agricultor, farmacistul de farmacist, comerciantul de comerciant. Intelectualii vor reprezenta o infimă minoritate şi vor fi desfiinţaţi de puterea meşteşugarilor. Cu drept cuvint s'a spus că un asemenea sistem n'are altă menire decit să aducă distrugerea inteligenţei. Ştiu, manualii sint la modă chiar printre intelectuali, dar oricum. Corectivele sufragiului universal nu pot veni decit tot dela democraţie. O adevărată şi sinceră educaţie politică va aduce şi domnia competinţei in corpul electoral. Acesta e singurul remediu.

După problema competinţei corpului electoral să examinăm pe aceia a aleşilor, a parlamentarilor.

E un lucru prea cunoscut critica pe care mulţi o aduc parlamentarilor din cele mai multe ţări. Celace li se impută mai ales e vorbăria infinită a discursurilor care nu numai că impedică o lucrare să-şi continue mersul normal, dar reuşeşte de multe ori să paralizeze cu totul o mişcare legislativă.

Nu mai vorbim de Franţa unde aceste critici se servesc zilnic prin presă. Dar chiar în ţări ca Anglia, compoziţia şi funcţionarea parlamentului e considerată in scădere faţă de celace era acum cinci sau şase decenii.

Discursurile nu mai au aceleaşi calităţi oratorice ori legislative, legile sint rău studiate, raporturile dintre parlamentari sint violente ori triviale, nivelul moral şi intelectual cu mult mai jos ca in vremea clasică a parlamentarismului. De aceia „indiscutabile mărturii", indică că in majoritatea ţărilor, popoarele nu admiră aşa de mult ca altădată, guvernul reprezentativ; ele nu mai au acelaşi incredere pe care a acordat-o generaţia care in Anglia bunăoară îşi constituia o istorie constituţională din învăţăturile Hallam sau Macauley şi filozofia politică din Stuart Mill şi Bagehot. Acelaşi lucru in Statele-Unite, unde generaţia actuală nu

mai împărtășește față de instituțiile sale entuziasmul pe care-l profesau Americanii între 1820 și 1850".* In Germania deasemeni se cere „nu un parlament de vorbă ci unul de lucru". ** Nu mai vorbim de Franța. In general, se impută acestor parlamente, lipsa de valoare individuală a membrilor lor. Cea mai mare parte dintr'înșii sînt avocați. Dar Herbert Spencer susținea că avocații cînd sînt deputați au tot interesul ca legea să fie neclară, pentrucă din obscuritatea ei se nasc procese și aceasta rentează profesiei lor. Tendința către discuția infinită, către oratoria sterilă apare astfel ca prima consecință a acestei structuri parlamentare.

Teancuri de legi stau nevotate fiindcă nu le-a venit rîndul. Altele sînt votate, însă sînt insuficient studiate, rău redactate, contradictorii. Adeseori un simplu aliniat se contrazice cu cel următor. Alte ori se creiază legi fictive care nu corespund situațiilor reale, adevăratelor nevoi ale țării. Remediul nu corespunde răului fiindcă deputații, lipsiți de competință votează gratuit legi inaplicabile, ori de o tehnică defectuoasă, de o redacțiune inintelîgibilă. Libertatea parlamentară face loc inițiativei individuale. Un deputat oricît de puțin e pregătit, dacă găsește cîțiva colegi cu care face o majoritate relativă, poate depune un proect de lege. Sistemul retușărilor permite ca să se legifereze succesiv dar contradictoriu aceiași materie. Unele legi nu pot fi aplicate fiindcă cuprind pur și simplu inepții fără senz. ***

Așa dar cele două mai mari defecte care se impută parlamentului sînt: 1. valoarea individuală a membrilor scăzută până la o mare lipsă de competință; 2. elaborarea defectuoasă a legii. Cel de al doilea punct e un simplu corolar al celui dintâiu.

In ce privește primul, el conține o mare doză de exagerare. Sîntem totdeauna înclinați să idealizăm trecutul și să considerăm personalitățile care ne-au precedat ca mult mai mari decît cele contemporane. E o chestie de perspectivă. Cu toate acestea dacă am face un bilanț al parlamentarismului celui mai criticat, al celui din Franța, ne-am da seama că o Cameră care în jumătate de veac a produs pe Gambetta, Jules Grevy, Jules Ferry, Freycinet, A. Ribot, Clemenceau, Jaurès, Waldeck-Rousseau, Millerand, Briand, Viviani, Leon Bourgeois, R. Poincaré, Deschanel, Leygues, Barthou, Caillaux, Albert de Mun, Herriot etc., etc. nu e de loc inferioară aceleia care a produs pe Thiers, Guizot, Benjamin Constant. Dezbateri ca acelea asupra asociațiilor, a separației bisericii de stat, sînt, după cum se exprimă Barthélemy, din acele care onorează tribuna franceză.

In ce privește acuzarea adusă parlamentului că conține prea

* Bryce, op. cit., p. 371–372.

** Max Weber, Parlament und Regierung in neugeordneten. Deutschland, 1918.

*** Vezi exemple nenumărate în Barthélemy, op. cit., p. 71 și urm.

mulți avocați, ea nu ni se pare iarăși prea fundată. Dacă elaborarea legii e una din principalele îndatoriri ale unui parlament, nimeni nu poate fi mai competent în redactarea și tehnica ei ca un om de Drept. Alături de profesorii dela facultatea de Drept, cei mai indicați să fie constructorii de legi sînt tocmai avocații. Dar aceștia nu sînt utili numai în ce privește forma legilor, dar și în ce privește fondul. Chestiunile care se discută mai des în parlament sînt cele sociale și economice. Cei mai aproape, de acestea prin formația culturii lor sînt avocații. Această campanie contra avocaților se termină printr'o campanie contra intelectualilor. Am văzut mai sus inconvenientele pe care le-ar aduce un parlament de specialiști tehnicieni prin îngustimea punctului de vedere din care aceștia s'ar pune. Intelectualul—și printre aceștia și avocatul,—au o cultură generală cu orizonturi mai vaste și mai variate decît un industriaș ori meseriaș. Ei stau oarecum la răscrucea din care pleacă mai multe interese. Tendința pragmatistă care vrea să dizintelectualizeze parlamentele prin introducerea profesioniștilor ar duce la o dezorganizare și incompetință cu mult mai mare decît acela la care asistăm astăzi.

Dacă e adevărat că legile sînt rău construite, rău elaborate și redactate, aceasta nu e fără remediu. Și acest remediu poate fi luat chiar din procedeele democratice fără a recurge la dictatură ori la suprimarea parlamentului.

Dacă o instituție prezintă vicii de funcționare nu e nevoe de desființat însăși instituția, nu e nevoe să arzi moara ca să piară șoarecii. E deajuns să suprimăm relele de care suferă.

Pentru a ameliora legiferarea, există un mijloc foarte eficace: reorganizarea și extinderea puterilor *Consiliului de stat*. Napoleon creașe Consiliul de stat cu o adunare de juriști, numiți de șeful statului pe baza competinței lor. Această instituție e acela care trebue să alcătuiască legile sau reformele aduse acestora.

Proectele pot fi modificate, de parlament, însă consultarea Consiliului de stat trebue să fie *obligatorie*. Un proect de revizuire a Constituției depus de guvernul Charles Floquet în 1888 prevedea aceasta.

Dar el n'a trecut. Funcționarea actuală a Consiliului de stat în diferite țări e cu totul insuficientă. Trebuesc create secțiuni legislative, care să servească, nu numai la documentarea materialului legislativ dar chiar la elaborarea lui totală.

Alături de aceasta ar trebui înființate, pe lîngă fiecare minister, comisiuni de tehnicieni specialiști care să prepare subt direcția unui jurist profesor materialul unui proect de lege. Aceste comisiuni ar pune în fața parlamentului legi bine studiate. In fine limitarea legilor pe cale de inițiativă parlamentară fără consultarea consiliului de stat ori a comisiilor de specialiști se impune iarăși. Iată cîteva corective. Și probabil că se pot găsi multe altele. Cu ajutorul lor tehnica parlamentară ar funcționa desigur mult mai bine.

In ce priveşte acuzarea de limbuţie adusă parlamentelor în care discursurile bine făcute impun, mi se pare, la fel, puţin fundată. Discuţiunea e absolut necesară oricărei creaţii. Ea constitue operaţia critică de punere la punct, de adaptare a legii la opinia publică, la tradiţie, la moravuri, la logică. Cu cit o discuţie e mai amănunţit făcută cu atit e şi mai fructuoasă. Nu numai din punctul de vedere al calităţii legii, dar şi din acela al intereselor naţiunii. „Cu toate recriminările contra limbuţiei parlamentare, nu încetăm de a repeta: nenorocire ţărilor în care se tace. Agitaţiile democratice sint mai salubre decit calmul mlăştinos al despotismului. Vorbăria parlamentară are multe inconveniente desigur. Trebue s'o preferăm însă conspiraţiilor tăcute din regimurile de tiranie". Această vorbărie aduce la cunoştinţa celui mai umil cetăţean cele ce se pregătesc pentru conducerea ţării lui.

Parlamentele aşa cum se prezintă astăzi, adeseori sub forma „amatoristă" şi diletantă, pot fi mult ameliorate din punctul de vedere al competinţei. Şi cu toată mania lor de discuţii, ele au creat după cum vom vedea mai departe o legislaţie mai impunătoare şi mai eficace decit acela a multor guverne autocrate.

Pentru a termina examenul problemei competinţei în democraţie, după competinţa alegătorilor şi a aleşilor, ne rămîne să cercetăm pe acela a miniştrilor.

Un profesor poate fi ministru de instrucţie, iar un avocat de lucrări publice, înfine un literat ministru de industrie şi comerţ. Această aptitudine a omului politic de a trece dela un minister la altul indiferent de competinţe, (ceiace s'a numit „la valse des portefeuilles") a fost iarăşi aspru criticată de adversarii regimului democratic. Butada lui Ch. Benoist; citată mai sus: „N'importe qui étant bon à n'importe quoi, on peut n'importe quand le mettre n'importe où", a fost pronunţată mai ales relativ la amatorismul ministerial. Pentru ca cineva să ajungă ministru nu e nevoe să fie cine ştie ce specialist: o anumită abilitate, talent de intrigă şi talent oratoric îl ajung.

Aceasta ar fi situaţia guvernelor democratice. E întemeiată această critică?

O comparaţie cu celelalte regimuri politice ne va edifica. Puţine guverne au consacrat mai mult incompetinţa ca acelea ale Restauraţiei. Majoritatea miniştrilor erau preoţi: Talleyrand fost episcop, Louis fost diacon, Montésquiou, Fouché etc., etc. la fel. In timpul monarhiei din iulie asistăm mai ales la guverne de militari, foarte frecvente de altfel în toate guvernele autocratice. Dar e oare mai competent ca tehnician un general decit un avocat?

Subt Ludovic al XVIII-lea, în plin regim absolutist, prefectul de poliţie devine ministru de marină. Un alt prefect subt Carol al X-lea devine iarăşi ministru de marină. M-r de Chabrol tot subt Carol X, trece dela direcţia înregistrării la ministerul de

război, la cel de finanţe şi apoi la justiţie. M. Capelle secretar general la interne devine ministru de lucrări publice etc., etc.. Şi exemplele se pot înmulţi la infinit. *

Dar e oare indispensabil ca un ministru să fie numai decit un tehnician, un specialist? Care sint calităţile care se cer unui ministru?

In orice instituţie, în organizarea oricărui serviciu trebue o colaborare între competinţa tehnică şi inteligenţa generală. In diplomaţie de pildă, personalul tehnic de carieră, e necesar. Dar afacerile mari sint totdeauna tratate de un trimis extraordinar, care are inteligenţa aşa de suplă încît trece peste anumite protocoluri. Ca să fii secretar de legaţie trebue să ai stagiu, ca să fii ministru nu-ţi trebue niciunul. Instituţiile engleze sint conduse de alianţa între un grefier care ştie dreptul şi un judecător de pace care e un nobil cu bun simţ şi inteligenţă naturală. Numai simpla inteligenţă în direcţiunea unei instituţii poate duce la incapacitate, dar şi biroucraţia tehnică duce la formalism şi la rutină. **

Mai ales Germania a încercat printre primele ţări să cheme la minister oameni de afaceri. Tipul cel mai caracteristic al omului de afaceri ajuns ministru şi care nu răspunde chemării fiindcă nu are educaţie politică e Helfferich. ***

Ajuns încă tînăr director la Deutsche Bank, el a fost chemat ministru de finanţe. Până aici talentele sale tehnice aveau o întrebuinţare. Dar ambiţia politică l-a făcut să ceară postul de vice-cancelar şi ministru de interne. Lipsit de supleţă, de tact autoritar şi violent, el a indispus şi Reichstagul şi opinia publică.

In timpul războiului Franţa şi Anglia deasemeni au făcut apel la cîţiva oameni de afaceri, încredinţîndu-le ministere. Dar încercarea nu pare să fi fost nici acolo prea fericită.

Intâiu, opinia publică a fost foarte des alarmată de legăturile dintre guvern şi lumea afacerilor. Bănuiala unor legături venale n'a întîrziat să se formuleze. Jurnalele englezeşti din perioada războiului se plîngeau că niciodată nu s'a simţit mai tare în sfera guvernamentală „influenţa sinistră a oamenilor de afaceri". Afară de aceasta, unitatea cabinetului a dispărut. Cînd nu există unitatea politică fiecare trage într'o parte. Lord Curzon, declara că în timpul războiului cea mai mare parte din şedinţele consiliului de miniştri erau întrebuinţate ca să rezolve conflictele şi supărările dintre miniştri pe chestiuni de vanitate. Unii din miniştri, preocupaţi numai de gestiunea tehnică a departamentului lor erau incapabili să răspundă la o interpelare referitoare la politica generală a guvernului: aceasta le era indiferentă şi complect străină.

* Barthélemy, p. 126.

** Ibid., p. 132.

*** Experienţa a fost reuşită însă cu W. Rathenau. Dar acesta avea şi talent politic.

Cîțiva publiciști au indicat un alt remediu la incompetința miniștrilor, un remediu în ființă mai ales în țările autocrate dinainte de războiu, Rusia, Austria, Germania: guvernele de funcționari. Max Weber crede că: „Intr'un stat modern adevărata autoritate și conducere nu stă nici în discursurile parlamentare, nici în ordinele monarhilor, ci în mînile biroucrației. . Ei îi aparține viitorul.*" De fapt coincidența regimurilor biroucratice cu cele autocrate arată destul de bine că această erarhie de birouri constitue o putere abuzivă de care democrația trebue să se teamă. Austria veche cunoștea perfect acest regim. Dar și Germania, de la căderea lui Bismarck a fost mereu condusă de funcționari: Bethman-Holweg de carieră administrativă, Bülow diplomat, Hohenlohe la fel. Dealtfel în Germania opinia curentă era că guvernarea e exercitată de monarh cu ajutorul funcționarilor și ofițerilor (H. Delbrück). Felul cum au condus în Germania războiul aceste guverne de funcționari se vede astăzi: organizație minuțioasă dar greșeli politice și diplomatice din cele mai grave. Dealtfel unii autori au văzut-o bine. Hugo Preuss (Das deutsche Volk und die Politik, 1915) arată clar că inaptitudinea Germaniei de a avea oameni politici se datorește recrutării miniștrilor din rîndurile funcționarilor. Lipsa parlamentarismului a fost nefastă Germaniei. Personalități de mîna a doua ca Michaelis au putut ajunge cancelari în momente grele numai fiindcă aveau un lung stagiu în birouri. Astfel unul din cele mai mari defecte ale guvernelor de funcționari e *gerontocrația*. Tinerii capabili și plini de promisiuni trebue să-și piardă cea mai bună parte din energia tinereții în posturi obscure. „Dar talentul omului de stat nu se *cîștigă prin vechime*. La vrîsta în care participă cu strălucire la destinele Angliei, Robert Peel ar fi fost în Germania cel mult consilier de prefectură.**"

Domnia biroucrației duce la anchilozarea statului, la formalism, stagnare, paperaserie, inerție etc. Lipsit de responsabilitate în fața parlamentului, un guvern de funcționari e pe deasupra incontrolabil și liber de a comite abuzuri. Activitatea tehnică trebue controlată de cea politică. Fără de aceasta ea devine ori rutinară, îngustă și limitată ori abuzivă și despotică ca în Rusia.

Trebue să mai adăugăm că guvernele de funcționari nu păstrează nici ele continuitatea și competința. Iată de pildă Rusia. In mai puțin de o lună (Decembre 1915—Ianuar 1916) ea a văzut succedîndu-se trei ministere: Galitzin, Stürmer, Trepoff. Stürmer care a făcut carieră administrativă a fost numit la un minister unde ar fi trebuit chemați diplomați, la afacerile străine; Pokrowsky consilier la Curtea de conturi e numit și el mai tîrziu la afaceri străine. In Austro-Ungaria, un diplomat, Gratz e numit la finanțe, etc., etc..

* Max Weber, Parlament und Regierung im neugeordneten. Deutschland, p. 14 și 27; cf. H. Kelsen, Wesen und Wert der Demokratie, p. 23 și Hasbach, Die moderne Democratie, pag. 183.

** Barthélemy, p. 172, 174 și 175.

După cum parlamentele de profesioniști inspirau în mod iluzoriu speranțe neîndreptățite de a corija incompetința, la fel guvernele de oameni de afaceri ori de funcționari sînt viciate de grave inconveniente, cu mult mai grave desigur decît ministerele parlamentare. Știința conducerii formează o știință și un talent special. Un tehnician sau un biroucrat nu poate s'o atingă decît foarte rar, fiindcă n'au educația specială care dă comprehenziunea interesului general, echilibrul intereselor, psihologia mulțimii, tactul și cunoașterea oamenilor, cu un cuvînt mînuirea materialului uman în ambițiile sale către putere.

Competința nu e suficient de organizată în democrație desigur. Dar am văzut că nici remediile reacționare, crezute adevărate panacee, nu sînt în măsură să amelioreze situația. In fiecare instituție sînt două feluri de vicii: de principiu, organice și de detaliu. Democrația sufere cel mult de acestea din urmă. După cum am văzut remedii democratice se găsesc. Cu ajutorul lor competința va fi mai organizată și creația mai fecundă. Să regenerăm parlamentele. Sînt o mulțime de mijloace pentru aceasta. Tot ele sînt cele mai bune pepiniere de ales competințele. Acolo se dovedesc talentele omului de stat, care nu trebue să fie numai un specialist ci să aibă acel talent unic de conducere pe care nu-l poate avea decît el.

III

Nu e deajuns însă ca parlamentele și guvernele democratice să soluționeze problema competinței. Ajunși aici, după unii, s'ar deschide un nou impas. Chiar dacă deputații și miniștrii ar fi pricepuți și capabili—zic adversarii democrației,—ei n'ar putea produce mare lucru fiindcă, din exces de individualism, din cauza dezbinărilor și luptelor intestine, a rivalităților dintre grupuri și grupulețe, din cauza intrigilor și ambițiilor pur politice, ministerele ar fi veșnic răsturnate, înainte de a avea timpul să întreprindă ceva serios.

Instabilitatea și corolarul ei, lipsa de continuitate, apasă greu asupra democrației ca un fel de blestem. Iată bunăoară ce s'a petrecut în Franța în ultimii ani: nici un minister n'a putut aduce o soluție financiară nevoilor teribile prin care trecea această țară, fiindcă ministerele nu durau cîteodată decît cîteva zile (cabinetele Marsal și Herriot), de cele mai multe ori cel mult cîteva luni. Ori, ce continuitate se poate înfiripa, ce sistem se poate urmări consecvent în cîteva luni de zile? Dar nu e numai instabilitatea ministerelor. Ch. Maurras merge mai departe. După el sistemul republican, cu schimbările din șapte în șapte ani, e incapabil să urmărească o politică externă susținută, fiindcă aceasta e o chestie de lungă durată. Chiar dacă demo-

crația ar rezolva problema competinței, i-ar mai rămîne un mare viciu: instabilitatea și lipsa de continuitate.

De fapt toate aceste afirmații sînt bazate pe simple impresii. Pentru a vedea lipsa lor de temeiu, nu avem decît să verificăm faptele. Iată trei instituții care cer prin excelență continuitate: administrația, politica externă și legislația. Considerați administrația țărilor democratice, din punctul de vedere al continuității.

Franța are prefecți și subprefecți inamovibili. Cei dintăiu numiți în mare parte de guvernul Combes, au rămas și până astăzi, după douăzeci și ceva de ani, aceiași. Gospodăria lor merge foarte bine și dacă se plînge cineva de ceva e de excesul de centralizare. Dar aceasta e încă o rămășiță a guvernelor monarhic-absolute și în orice caz nu democrația e de vină. In Anglia, judecătorii de pace care au și competința administrativă, constituesc gloria acestei țări: cinste, muncă, dreptate.

Asupra stabilității administrației, deci asupra posibilității lor de creație continuă, iată ce ne spune profesorul Bryce, spirit mai de grabă conservator, în orice caz nu prea indulgent cu neajunsurile democrației, fost ambasador al Angliei la Washington (se știe că în diplomație se găsesc puțini amici ai democrației) și ministru în guvernul de dreapta: „In cele șase țări studiate (Franța, Canada, Elveția, Noua-Zelandă, Australia, Statele-Unite) personalul care asigură munca departamentelor, prin urmare acel care administrează țara, e menținut în afară de politică și rămîne în funcțiune, (afară decît într'o oarecare măsură în Statele-Unite), dealungul deplasărilor majorității parlamentare și a schimbărilor de cabinet. In aceste șase state agenții civili sînt de o mare competință profesională, cinstiți și întru nimic inferiori celor care se găsesc în orice monarhie din Europa, și bineînțeles, superiori funcționarilor din Rusia țaristă unde corupția domnea de sus până jos. Bineînțeles, nicăeri nu sînt așa de bine dotați ca în biroucrația germană (Democrația germană n'a scăzut de loc aceste calități biroucratice. N. A.). Democrația a înzestrat Franța cu o administrație superioară—chiar dacă nu e mai puțin costisitoare,—aceleia care servea înainte Monarhia, iar Anglia cu o administrație cu mult mai bună decît aceia a oligarhiei dinainte de 1832. In slujbele înalte, serviciul britanic, numără mulți funcționari remarcabili și, în toate gradele ierarhice, agenții secundează în mod loial pe șefii lor, indiferent de partidul la care aparțin".*

Celace a fost mai ales criticat în guvernarea democrațiilor e politica lor externă. S'a spus că diplomația presupune discreție și guvernele democratice vor denunțarea și publicarea tratatelor, în orice caz aprobarea lor prin dezbateri parlamentare. Apoi politica externă cere continuitate și democrațiile schimbă adeseori capricios de dispoziție. In fine în ce privește selecțiunea personalului diplomatic, un monarh pricepe mai bine capacitățile

* J. Bryce, Les démocraties modernes, t. II, p. 399.

indicate în această privință, ca mulțimile care nu cunosc și nu înțeleg să aprecieze adevăratele calități. Ele aleg funcționarii după talentul lor oratoric ori după abilitatea lor față de slăbiciunile populare. Schimbarea ministerelor strică complect continuitatea tratatelor. Am văzut că monarhiștii francezi sînt convinși că chiar schimbarea președintelui republicii din șapte în șapte ani și faptul că succesiunea nu e ereditară, strică constanței politicii exterioare.

Contra acestor considerații teoretice, realitatea faptelor opune o puternică dezmințire. Iată pentru Franța constatările aceluiași Bryce: „Schimbările repetate de ministere n'au afectat în mod serios politica externă. Democrația s'a arătat în avantajul său luptînd ferm contra spiritului de partid și contra inconstanței cabinetelor în funcțiune. Firește, totul nu s'a întîmplat fără ciocniri între miniștri și comisiunile parlamentare; în general însă, secretele (diplomatice) erau bine păstrate și poporul păstra o tăcere pe care o simțea necesară. E dela sine înțeles că din cînd în cînd s'au comis greșeli, dar care, luate în total, au fost cu mult mai puțin grave ca cele două greșeli care au caracterizat sfîrșitul domniei lui Napoleon al III lea: expediția în Mexic și războiul contra Prusiei. In fine, după cum arată rezultatele, aceste greșeli au fost cu mult mai puțin dezastroase decît acelea care au cauzat ruina celor trei mari monarhii a căror politică exterioară era în mînile unei biroucrații militărești: Germania, Austria și Rusia".*

In Anglia democrația, adică opinia maselor, a oprit în trei rînduri tentațiile guvernelor de a declanșa războae. Odată, în timpul războiului american de Secesiune, a doua oară, în războiul anglo-boer 1901, cînd trecînd peste sentimentul popular, s'a vărsat atîta sînge. A treia oară, în fine, la 1876 cînd Lord Beaconsfeld ar fi vrut să intre în războiu alături de Turci. Dacă n'a făcut-o e fiindcă s'a opus sentimentul maselor. „Mărginindu-ne să rezumăm politica externă urmată în cursul acestor ultimi ani de către cele trei mari națiuni democratice, vedem, din exemplul Franței, că e posibil unei democrații să-și menție o continuitate de vederi în politica sa externă: s'a lăsat diferiților miniștri succesivi sarcina de a urma execuția detaliilor, fiindcă în substanță, națiunea întreagă era de acord asupra marilor linii care trebuiau urmate. Cazul Statelor-Unite probează că opinia publică,—omnipotentă în această țară,—are deobiceiu dreptate în ce privește scopurile pe care și-le propune și că tinde din an în an să fie mai cuminte și mai moderată. Și dacă citâm și cazul Angliei, constatăm că evenimentele au dat de mai multe ori dreptate opiniei masei națiunii, decît atitudinii clasei relativ

* Bryce, op. cit., t. II, p. 415.

restrînse căreia i s'a încredinţat conducerea afacerilor. Putem acum să formulăm o concluzie asupra competinţei Democraţiilor în politica externă. Puneţi rezultatele obţinute în cele trei ţări pe care le-am examinat în faţa acelora în care nici o clamoare populară n'a turburat calmul înălţimilor olimpiene pe care stă monarhul încunjurat de consilierii săi militari şi civili, însărcinaţi cu controlul politicii externe. In Rusia, în Germania şi Austria, împăraţii şi miniştrii lor respectivi se găseau în situaţia de a urmări politica lor cu o îndărătnicie pe care nimic n'ar fi putut-o turbura. Sentimentul popular, opoziţia parlamentară, erau pentru aceşti potentaţi, cantităţi neglijabile. Aceste guverne nu se arătau scrupuloase în alegerea mijloacelor şi nici o consideraţie de morală socială şi naţională nu i-ar fi împiedecat să recurgă la metodele care păreau că promit succesul.

Luaţi situaţia în care se găsea Rusia în 1917 cînd s'a prăbuşit autocraţia, aceia a Germaniei şi a Austriei în Octombre 1918 şi comparaţi-le cu acelea ale celor trei ţări libere în aceleaşi momente critice. Tentaţiile şi piedicile care încunjură şi pervertesc scopurile şi metodele diplomatice în ţările guvernate de despoţi sau de oligarhii, diferă adesea de tentaţiile de care trebue să se ferească guvernele populare. Dar în cazurile de care am vorbit mai sus, caşi în multe altele ele se arată cu mult mai periculoase*.*

Ne mai rămîne de examinat legislaţia. Exemplul Franţei ar părea concludent. Trebue să observăm însă că excesul de individualism, de luptă şi rivalitate parlamentară de care dă dovadă Franţa, nu e un efect al democraţiei sau al parlamentarismului ca instituţie politică. Aceste aptitudini sînt coeficenţi de rasă. Un parlament are aceiaşi fizionomie şi aceiaşi psihologie ca poporul care-l produce. Franţa e o ţară care iubeşte discuţia şi controversa. Aceasta se manifestă oricînd, în orice ocazie şi nu numai în parlament. Un simplu cetăţean se simte dator să discute orice măsură, orice ordin. Ca dovadă că nu instituţia e de vină, e că ea dă alte rezultate în Belgia, Anglia ori Elveţia. Şi dacă într'o mică măsură parlamentarismul favorizează aceste trăsături de psihologie etnică, corectivele indicate mai sus pentru perfecţionarea regimului parlamentar sînt suficiente ca remediu.

In rezumat, din acest scurt examen al celor trei instituţii mai principale din orice ţară, administraţia, legislaţia şi politica externă reesă că acuzarea de lipsă de continuitate şi de individualism excesiv adusă democraţiei e lipsită de bază. In multe privinţi acest regim a arătat o continuitate cu mult mai solidă, fiindcă era bazată pe raţiune, pe bun simţ şi pe interesul naţiunilor, decît acela a regimurilor despotice supuse tuturor capriciilor ori proastelor dispoziţii ale unui monarh absolut ori ale unui tiran.

* Bryce, op. cit., p. 420 - 421.

IV

Dacă democraţia ar fi un regim in adevăr incapabil de producţie, ar urma că după un secol de funcţionare, acest regim să fi suprimat orice progres în ţările în care s'a realizat, ar urma ca ţările democratice sau să se găsească în acelaşi stadiu în care erau în momentul căderii absolutismului, sau chiar să fi decăzut de atunci. Oricine îşi poate da seamă însă printr'o simplă constatare că ţările democratice sînt astăzi în fruntea popoarelor, iar ţările despotice pe ultima treaptă a ierarhiei.

Determinarea progresului, adică găsirea unui criteriu clar şi sigur pentru a indica înaintarea unei societăţi, e una din cele mai complicate şi mai deficile probleme ale sociologiei. Cu toate aceste dificultăţi putem să ne dăm samă, măcar empiric de achiziţiile incontestabile făcute de unele societăţi actuale faţă de cele de acum o sută de ani.

In primul rînd, vine, fără îndoială *cultura* cel puţin în ce priveşte cantitatea ei; în ce priveşte difuziunea ei în mase cît mai largi, progresul e incontestabil. Procentul de analfabeţi e cu mult mai scăzut. In schimb absolvenţii de şcoli secundare, de şcoli tehnice, de universităţi sînt număr infinit mai mare. Cultura nu mai e un apanagiu şi un instrument de clasă. Oricine poate ridica până la culmile cele mai înalte. Şcoala primară, obligatorie, liceul facultativ au pătruns până în cele mai sălbatice colţuri ale continentelor.

S'a spus însă că ceiace a cîştigat cultura în cantitate a pierdut în *calitate*. Inainte erau mai puţini oameni luminaţi. Instrucţia acestora însă era adîncă şi organizată. Ei erau capabili să prefacă mai uşor elementele învăţate în opere de invenţie creatoare. Cultura actuală e pasivă şi mecanică. Egalitatea care nivelează, şterge şi deosebirile individuale, suprimă personalitatea şi originalitatea. Sistemul egalitar omoară creaţia culturală, fiindcă nu e posibilă intelectualitate şi ştiinţă adevărată fără individualitate.*

Dar democraţia urăşte individualităţile proeminente, ea iubeşte caracterele medii, mijlocile mecanice, masele uniforme.

Caracterul său e, cum s'a zis, *antieroic*. „Din lupta contra titanilor, contra îndărătniciei şi capriciilor oamenilor puternici şi a eroilor s'a născut gîndirea democratică. In lupta pentru umanizarea voinţelor naturale şi uzurpatoare, cît şi supranaturale ori dumnezeeşti a devenit ea mare".**

A devenit o banalitate afirmaţia că creaţiunile mari artistice nu pot apărea decît subt un regim autocrat, fie el acela al lui August, Ludovic XIV, Elisabeta, Napoleon etc.. Arta e un

* H. Kelsen, Wesen und Wert der Demokratie, p. 27.
** D. Koigen. Die Kultur der Demokratie. p. 4.

lux. Ea nu poate să apară decît în medii unde se cultivă luxul, unde se apreciază originalitatea și geniul, unde valorile spirituale trec pe primul plan.*

Dacă se amintește totdeauna de domnia absolută a unui August ori Ludovic al XIV-lea ca creatoare de valori artistice, nu trebue de uitat nici epocile de puternică democrație care totuși au stimulat arta și cultura. Grecia antică, a cărei civilizație e considerată de unii ca neîntrecută până astăzi, e produsul unui regim democratic; romantismul francez e ecoul revoluției franceze. Artistul nu e totdeauna un bufon și nu-și manifestă totdeauna operele ca o paiață care distrează spleenul unui despot blazat. Nici un regim nu poate stimula— contrar celor afirmate de Koigen —personalitatea, ca regimul liberator al democrației. Omul devine în democrație respectat, ca atare devine un scop în sine, se consideră ca un punct de vedere care trebue admis ca oricare altul. E. Renan și după el criticul Faguet, au arătat perfect cum libertatea e regimul care convine cel mai bine invenției științifice și producției intelectuale. Increzători într'însul, considerîndu-se egal cu oricare altul, cel puțin fiindcă formal are aceleași drepturi, un cetățean al democrației e stimulat să-și spue cuvîntul, să-și dezvolte aptitudinile proprii, să-și perfecționeze specificitatea individuală. Nici o constringere nu-l oprește de a se manifesta. Din acest regim reese toleranța față de sentimentele și de ideile celor de alături. Poate să fie adevărat că marii monarhi care vor să fie distrați, întrețin în jurul lor o serie de artiști și gînditori. Dar în asemenea medii nu se dezvoltă decît un aspect al artei: tendința către amuzament. Apoi opera de artă trebue să aibă o anumită etichetă, o ținută. Ea e strivită în rețelele oficiale care dau tonul. Oare e mai propice pentru producția artei un regim ca acela în numele căruia Voltaire a fost bătut cu bastonul în piața publică fiindcă își permitea să aibă spirit, ceiace supăra pe cutare conte imbecil autor și el de fade versuri, decît regimul democratic în care fiecare poate spune ce vrea și e ascultat dacă are talent?

Oare inchiziția, cenzura lui Metternich, politica țaristă care destituia dela universități partizanii darwinismului și numea în loc comisari, pentruca știința să fie mai sigură, să fie regimuri propice creațiunii spirituale? In Franța, producția spirituală a scăzut de cînd domnește democrația? Poate foarte bine Maurras să înjure romantismul, un Victor Hugo, Lamartine, Balzac, Flaubert, nu sînt întru nimic inferiori lui Molière ori Racine. Mediocră în pictură până în secolul al XIX-lea, Franța a cîștigat în decursul acestui veac prin renașterea clasicismului, romantism și impresionism poate primul loc față de celelalte țări. Afară de Shakespeare, toate numele mari ale literaturii engleze se leagă de regimul democratic, dela Dickens la Wells, iar în Rusia formidabilele talente dela Dostoewski și Tolstoi la Gorki, sînt acelea ale luptătorilor pentru o viață socială mai dreaptă.

* Vezi verificarea istorică în Bryce, op. cit., t. II, p. 572.

Se invocă pentru teza contrară America. Dar lipsa producției intelectuale acolo e datorită în timpul unei bune părți din secolul trecut, eterogenității populației, luptei feroce pentru trai, absenții unei limbi literare unitare, etc. Către sfîrșitul veacului, adică cînd democrația se întărește, America produce alături de Longfelow și Whitman, pe William James și pe Edgar Poe.

Să mai vorbim de progresele științei? Se cunosc legăturile democrației cu raționalismul științific. Tot ce s'a produs într'un singur secol, în ultimul, întrece sforțările tuturor secolelor anterioare la un loc. In timp ce autocrația oprea ca periculoasă orice invenție și trimetea la inchiziție, pe rug ori macar în închisoare ori exil pe savanți, democrația a plătit cu sume formidabile brevetele de invenții, a ajutat cu burse, cu enorme subvenții acordate laboratoriilor, toate aspirațiile către producție și noutate. Democrația s'a identifcat cu știința.

Tot ei îi datorim uriașul progres tehnic efectuat în ultimul timp. Desigur nu democrația a inventat tehnica și mașinismul. Dar revoluția industrială apărută mai întâiu în Anglia a fost mereu favorizată prin regimul juridic și politic. Garanția, securitatea, libertatea pe care o acorda codul democratic acestor întreprinderi, stimulentele pe care le acorda științei, față de care mașinismul nu e decît o aplicație, toate acestea au dus la perfecția și confortul pe care-l avem astăzi. Dacă junkerii prusaci împingeau la începutul secolului trecut pe lucrători să sfarme mașinile, dacă oligarhia rusă se opunea pe cît putea la expansiunea industrială, dacă aceste tentative ar fi fost lăsate să se manifeste, onorații teoreticiani ai autocrației nu s'ar mai lumina azi cu electricitate, n'ar face călătorii în tren sau automobil și nu ar asculta neturburați la moșiile lor, un „haut-parleur" care le aduce ultimele concerte dela Paris ori Londra.

Dar creațiunea formidabilă a democrației e în organizarea vieții economice. Politica de liber schimb, de interdependențe între țări, organizarea internațională a creditului, a transporturilor e aceia care a făcut posibil tot progresul actual. Dacă un țăran din Bretania se îmbracă cu lîna din Australia și își vinde produsele în America, dacă grîul nostru merge la Roterdam și noi cumpărăm mașini din Germania fabricate cu cărbuni din Anglia, toate acestea sînt posibile fiindcă există liber-concurența și libertate comercială.

Altfel ne-am svircoli în economia feudală, ne-am îmbrăca cu pînza țărănească făcută la gherghef aici și am face cură de lapte, ouă și mămăligă. Și dacă n'ar fi miturile naționaliste și șovine, antice mitologii susținute de politica reacționară și antedemocrată, care închid granițele traficului economic, progresul, pentru toate țările, ar fi mai mare. Contradicția între mitologia șovină, locală și autohtonă care e o simplă credință și in-

terdependenţa economică internaţională care e o realitate, opreşte tămăduirea dezastrelor marelui războiu mondial. Dar cultivarea mitului şovin în dauna producţiei economice nu e opera democraţiei ci a adversarilor ei. *

Dacă administraţia şi justiţia au fost funcţii în care până la un punct şi vechiul regim s'a arătat productiv, cultura şi tehnica sînt creaţiunile democraţiei. Alături de acestea trebue menţionat grandiosul capitol al legislaţiei sociale. Nu mai vorbim de legiie de asistenţă necunoscute altor regimuri. Dar tentativele făcute de a împaca munca şi capitalul, în special de a ridica condiţiile de traiu ale muncitorilor, nu are numai o semnificaţie justiţiară, ci şi una pur utilitară. Ameliorînd viaţa lucrătorului se face din el un instrument de muncă perfecţionat. Politica socială, prin acea curioasă lege a eterogeniei scopurilor, caracteristică sociologiei, urmărind filantropia a ameliorat producţia. Printre alte condiţiuni a rendamentului maxim al muncii, trebue pus în primul rînd buna stare materială a muncitorului.** Organizarea ştiinţifică a muncii alături de taylorism şi de selecţiunea profesională, trebue să pornească dela aceasta. Aceasta au înţeles-o oameni ca Ford sau Stinnes, care, urmărind propriul lor interes, au îmbunătăţit starea muncitorilor.

Şi cînd e vorba de producţiune, nici un regim n'a favorizat-o mai mult prin politica lui pacifică. Creaţie fără linişte şi securitate nu e posibilă. Desigur democraţia n'a putut înlătura războaele. Nu mai există ca mai înainte însă starea acela permanentă de „guerilla", de lupte civile, de devastări, de invazie. Prin ideologia pe care o susţine şi prin începuturi de realizări de instituţii în genul „Societăţii Naţiunilor", ea prepară un viitor de linişte.

Am văzut mai sus cîte războae a evitat opinia democratică, iar războiul mondial care a însîngerat lumea patru ani, a fost mai degrabă întreţinut de popoare autocrate ca Rusia şi Austria decît de ţările democrate.

In această ordine de idei trebue menţionat, alături de creaţiunile materiale ale democraţiei, pe acelea morale. Această formă de guvernămînt şi ideologie au îmbogăţit domeniul etic cu valori nouă.***

Umanitatea, mila, compătimirea, filantropia între indivizi şi popoare erau rare excepţii înainte de regimul democratic. Azi ele sînt un capital de educaţie curentă. Şi, fără îndoială, dacă vrea să dăinuiască, omenirea va merge în direcţia lor.

Dela tehnică la morală, dela ştiinţă la economie, opera democraţiei e vastă şi fecundă. Comparaţi ritmul istoriei din antichitate până la începutul sec. al XII, cu acele dela Napoleon până azi: optsprezece secole de dibuiri lente, de încercări de multe ori ratate, în care omenirea înaintează cu greu. Şi pe urmă într'un singur secol invenţiile morale şi materiale se precipită una peste alta dela an la an. Deosebirea de viteză între vechiul regim şi cel de azi, e ca dela diligenţă la automobil.

Progresul modern se face în tempo nervos şi precipitat. Prin libertate şi pace funcţiunile productive ale omenirii şi-au căpătat jocul lor natural. Stimulate, ele dau rendamentul maxim. Fără nici o manie de modernitate, considerînd numai aspectul creaţiilor de tot felul, se poate spune că epoca democratică nu găseşte nicăeri precedent istoric.

* * *

După toate acestea nu înseamnă că Democraţia nu are multe neajunsuri. Dar în politică absolutul e totdeauna un neajuns. Acolo trebue să alegi din două rele pe cel mai puţin rău. Cum spunea Richelieu: „la politique c'est l'art de choisir entre de grands inconvénients". Intre oligarhie sau autocraţie şi democraţie, aceasta din urmă oferă minimum de inconveniente. De aceia o preferăm. Făcînd aluzie la regimul oligarhic Cavur spunea: „Oricît de imperfectă e o cameră legislativă, o anticameră e cu mult mai rea".

In fond, toate acestea sînt simple discuţii teoretice. Ele n'au de scop decît să dea o bază raţională unei realităţi de fapt. Democraţia *există*: acesta e faptul ineluctabil. Amici sau duşmani ai democraţiei trebue să ne resemnăm. Luminarea maselor aduce cu ea implicit pretenţia la controlul şi guvernarea colectivităţii. Aceasta e o lege aproape fizică, ca şi gravitatea. Ea nu se poate evita. Masele adînci ale societăţii, conştiente de dreptul lor la viaţă nu vor abdica de bună voe drepturile lor, fiindcă Ch. Maurras sau alt subtil literat găsesc că alt regim e mai bun.

Tot ce ne rămîne de făcut e să organizăm şi să perfecţionăm acest regim pentruca să ne dea tot ce poate da. Dar remediile, ca să fie fecunde, trebue să pornească tot din inspiraţia democratică. Altfel nu vor fi primite sau vor da un rezultat hibrid mai plin încă de inconveniente decît cel actual.

Mihai D. Ralea

---

* Aceasta idee a fost remarcabil tratată în recenta lucrare a lui F. Delaisi: Les contradictions du monde moderne, Paris, 1925.

** D. Iovanowitch, Le rendement optimum du travail ouvrier, Paris, 1923.

*** Vezi şi E. Herriot: Créer, 2 vol., Paris, 1920.

Cronica externă

Tratatul dela Berlin

La 24 April 1926, Germania şi Rusia au semnat la Berlin un nou tratat de alianţă. Confirmind pe cel dela Rapallo în ceiace priveşte relaţiile economice, ele au pronunţat încăodată termenul de amiciţie, căruia i-au dat mai ales o semnificaţie politică, în actualele împrejurări. Fără nici o noutate în întinderea lui formală şi nici o clauză extraordinară faţă de cuprinsul obişnuit al tratatelor internaţionale, acest act public a preocupat adînc cercurile politice şi şi-a mărturisit, fără înconjur, importanţa istorică.

Situaţia în care a fost iscălit i-a atribuit un caracter agresiv. Gestul de ostilitate făcut la Rapallo şi repetat la Berlin smulge intenţiilor germane bunăvoinţa necesară colaborării pacifice.

Din ziua în care a propus alianţa renană, Germania a reintrat în viaţa internaţională şi a dobîndit iniţiativă în politica Europei. La Locarno şi pe urmă, Occidentul, subt auspiciile Angliei, a înconjurat Germania de nenumărate precauţii pentruca să o apropie de politica proprie şi să lase Rusia într'o situaţie de izolare, care să-i dovedească încă odată necesitatea unei colaborări europene în cadrul tradiţiei burgheze. Societatea Naţiunilor trebuia să rezerve un loc în consiliul său unui nou membru. Puterea acestei instituţii ar fi crescut, competinţa i s'ar fi întins cuprinzînd odată cu noile probleme şi forţa unui nou punct de vedere. Ar fi pierdut siguranţa calmă a aplicării unor dispoziţii prestabilite, dar ar fi dobîndit şanse nouă în protecţia pe care trebue să o acorde operei de evoluţie legală a vieţii internaţionale. Pentru motive pe care le-am înregistrat în altă cronică, Germania n'a fost încă admisă şi pactele dela Locarno n'au intrat în vigoare. Ceiace s'a numit „spiritul dela Locarno" n'a influenţat tratativele dela Geneva şi tendinţa pe care o cuprindeau a fost înşelată de Germania, care, nu numai că nu s'a desprins de sugges-

ţiile ruseşti, dar, între timp, a semnat acest nou tratat de alianţă, invocînd poziţia sa geografică şi chiar „spiritul dela Locarno".

Unde este origina acestui tratat?

În politica antiengleză a Sovietelor; în duplicitatea Germaniei, care şi-a regăsit un aliat în lupta contra tratatelor şi în însăşi politica dela Locarno, care, abandonînd formula de pace a unui pact unic, a consacrat alianţele particulare şi le-a atribuit o valoare independentă.

Rusia sovietică a căutat totdeauna să alieze nemulţumirile europene la reacţiunea proprie contra organizării continentului subt autoritatea engleză. Împotriva sforţărilor Marii Britanii de a izola Sovietele de statele din Europa şi de a le limita astfel resursele de viaţă la mijloacele proprii, guvernul rusesc a grupat toate victimele expansiunii britanice şi statele stînjenite în existenţa naţională de dispoziţiile tratatelor. Înainte de a pleca la Locarno, reprezentanţii Germaniei au primit vizita lui Cicerin, care le-a reînoit făgăduelile de colaborare economică în schimbul unei politici îndreptată contra Societăţii Naţiunilor şi deci a Occidentului. Perspectivele reale ale unei adînci pătrunderi comerciale în imensele domenii ruseşti sînt pentru Germania, lipsită de colonii şi debuşeuri, avantagii de primul ordin. Apoi, posibilitatea de a sprijini pe duşmanul ordinei europene în manevrele de intimidare faţă de Aliaţi, oferă lui Stresemann o situaţie pe care acest moştenitor al lui Bismack o poate folosi numaidecît. Rusia reuşea astfel să slăbească forţa engleză: înăuntru, diviziunile opiniei îi sporeau greutăţile economice şi-i risipeau prestigiul unei reprezentări unitare; în afară, concurenţa Franţei pe continent nu ar fi fost micşorată de acest „echilibru" franco-german, pe care îl creia admiterea Germaniei în Societatea Naţiunilor. Complicaţiile coloniale, litigiul Mosul-ului, tratatul cu Turcia, alarma din China trebuiau să slujească deasemenea scopul rusesc. Cicerin propagînd Germaniei un tratat politic, afirma dintr'odată toate acestea cu puterea unei impresionante sinteze.

Germania, acceptînd să semneze pactele dela Locarno, a înţeles să reintre în planul activ al Marilor Puteri. Membră a Societăţii Naţiunilor putea invoca, pe baza articolului 10 din Covenent, facultatea acesteia de a modifica dispoziţiile tratatelor şi obţinea dreptul de veto în hotărîrile Consiliului. Regimul ocupaţiei de pe Rhin se ameliora şi i se garanta evacuarea parţială a zonelor celor mai importante. Dar nu se hotăra totuşi să îndepărteze orice tendinţă de ruinare a tratatelor. Ea subscria numai la prerogativele legale pe care i le asigurau dispoziţiile pactului şi prezenţa sa în Consiliul Societăţii. Germania reface politica lui Bismack cu duplicitatea şi violenţa sa. La Rapallo şi la Berlin, guvernul Reichului s'a inspirat de acea metodă şi, întrebuinţînd tendinţe contrare, le-a subjugat, printr'un gest brutal, scopului său ostil. Cu ocazia acestui tratat, mai ales, Stresemann a repetat în înfrîngere ceiace Bismack executa în triumf. Şi, în faţa unei Germanii violente şi războinice, Europa caută explicaţii în propriile sale infirmităţi. Fiindcă înaintea opiniei mondiale ca şi în obiecţiile legitime ale reprezentanţilor aliaţi se ridică cu vehemenţă acelaşi răspuns: tratatul dela Berlin îşi găseşte baza juridică şi origina formală în însăşi pactele dela Locarno. Ceiace se reproşează Aliaţilor nu este lipsa unui răspuns violent, a unui obstacol de fier, ci slăbiciunea lor vinovată în afirmarea şi aplicarea imperativelor de

pace. Protocolul dela Geneva a fost ruinat şi restaurarea sa indicată pe calea pactelor regionale este aproape înlăturată din cauza pactelor dela Locarno cărora li s'a dat un caracter definitiv şi un scop în sine. Ele nu mai sînt un mijloc, o realizare parţială şi trecătoare a protocolului, ele nu mai tind către gruparea unanimă a popoarelor pe baza unor obligaţii egale. Pactele dela Locarno au reabilitat vechile alianţe şi au reconstituit blocul Marilor Puteri în faţa statelor mici şi mijlocii. Au dat exemplul unei politici egoiste de organizare particulară şi au eşit oarecum din cadrul Societăţii Naţiunilor, a cărei virtute esenţială este universalitatea. Competinţa ei s'a restrîns parcă la chestiile de importanţă secundară şi mulţi se pot întreba dacă raţiunea sa însăşi: *organizarea păcii* nu i-a fost sustrasă.

Locarno nu numai că a fost ridicat în faţa Genevei, dar, printr'o interpretare abuzivă, s'a slăbit acolo înţelesul articolului 16 din Covenent şi s'a nimicit solidaritatea obligatorie a popoarelor în represiunea agresiunii. Colaborarea lor necesară, în raport cu forţele proprii şi în afară de orice consideraţii decît cele datorite operei de pace, a fost sfărîmată de explicaţia dată articolului 16 la cererea Germaniei. Aprecierea Societăţii Naţiunilor nu mai rămîne suverană; decizia sa se loveşte şi se frînge de hotărîrea fiecărei naţiuni, care poate opune pretexte imperativului pacific.

În adevăr, prin scrisoarea dela Locarno, Aliaţii declară că obligaţiile rezultînd din art. 16 vor fi exercitate de membrii Societăţii: „dans une mesure qui soit compatible avec sa situation militaire et qui *tienne compte de sa position géographique*".

De unde, în toate celelalte pacte, asistenţa şi ajutorul sînt garantate mecanic în virtutea articolului 16, *fără explicaţii şi reticenţe*, Germania cere şi obţine o interpretare specială, care îi acordă dreptul să aprecieze întinderea ajutorului său şi chiar oportunitatea lui.

Iată cum, după ce s'a consacrat derogaţia definitivă dela principiul unic al protocolului, s'a disolvat chiar formula fundamentală, care rămăsese singura garanţie morală şi juridică a colaborării unanime la respectul păcii. Slăbiciunea Aliaţilor consistă în această diversitate în aprecierea definiţiilor de pace: prestigiul ei se risipeşte şi valoarea lor educativă se diminuează înainte de a pătrunde în conştiinţa mondială. Ele sînt tratate într'un chip paradoxal căci, pe de o parte, sînt considerate atît de gingaşe şi premature încît sînt înlăturate fără şovăială, iar, pe de altă parte, sînt găsite atît de pline şi consolidate încît pot suferi orice concesii.

Tratatul dela Berlin deci şi scrisorile anexe nu puteau surprinde extraordinar pe reprezentanţii dela Locarno. Ei consimţiseră chiar o spărtură în armătura juridică a Societăţii Naţiunilor pe care avea să se sprijine noul tratat. Intenţia Germaniei era clară şi chiar mărturisită. Scopul său se îndrepta desigur către o alianţă cu Ruşii, care trebuiau menajaţi în celace priveşte aplicarea eventuală a sancţiunilor prevăzute în pactul Societăţii Naţiunilor în cazul unei agresiuni. Articolul 3 al tratatului dela Berlin prevede chiar o ipoteză cînd colaborarea Germaniei la opera Societăţii Naţiunilor nu ar fi obţinută: „si, à l'occasion d'un conflit de la nature prévue à l'article 2, et à un moment pendant lequel aucune des parties contractantes ne serait impliquée dans un conflit armé, une coalition était fondée par des tierces puissances en vue d'imposer à l'une des parties contractantes le boycottage économique et financier, l'autre partie contractante ne participerait pas à une telle coalition".

Condiţiile şi reticenţele din text nu dovedesc decît că dreptul de apreciere personală este substituit dreptului de deciziune al Societăţii Naţiunilor. Scrisoarea d-lui Stresemann din 24 April, adresată, ca anexă a tratatului, ambasadorului sovietic la Berlin, precizează de altfel această poziţiune: „Il faut considerer ceci, que la question de savoir si, dans un conflit armé avec une tierce puissance, l'union des republiques socialistes soviétiques est l'agresseur, avec effet d'engager l'Allemagne, ne peut etre résolue qu'avec l'approbation de cette dernière et que, de ce fait, une accusation éventuellement portée par d'autres puissances contre l'union des républiques socialistes soviétiques et qui, de l'avis de l'Allemagne, ne serait pas justifiée n'obligerait pas celle-ci à participer à des mesures quelconques motivées par l'article 16".

Înainte de a intra în Societatea Naţiunilor, Germania se liberează de obligaţiile stricte şi de riscurile legitime pe care pactul fundamental i le-ar impune. Opinia germană va fi nutrită cu altă opinie decît cea justă şi Societatea Naţiunilor va avea o figură specială pentru poporul german. Propaganda pacifică va fi astfel deosebit întreprinsă în ţările europene şi instituţia dela Geneva va avea mai multe imagini după poziţia geografică a privitorului. Duplicitatea Germaniei şi-a găsit deci o nouă aplicaţie şi este justificată de chiar cei care au interesul ca o singură doctrină să fundeze noua ordine europeană. Psihologia germană ar fi cerut din contra o altă metoadă, în care obligativitatea şi forma imperativă să fi dominat. Articolul 16 ar fi trebuit să fie strict interpretat şi poporul german convins că la Geneva şi numai la Geneva se ordonă aplicaţia lui. Toată istoria acestui popor mărturiseşte că Germanul se adaptează mai bine la o doctrină riguros formulată şi strictă în aplicarea ei mecanică. Wilhelm I a spus: „cine vrea să guverneze Germania trebue să o cucerească". Germania trebue cucerită prin propaganda pacifică. Altfel d. Stresemann va continua jocul contradicţiilor formale şi al concesiilor aparente pentruca să poată urmări subteran planurile vaste ale restaurării bismarkiene. Ce înseamnează acest tratat decît o lovitură de forţă dată ordinei europene subt forma blajină a aplicării aiurea a metodei dela Locarno? Calculat în formă, ticluit după termenii pactelor aliate, cu aspectul unui tratat de contra-asigurare în faţa unei agresiuni străine, el rămîne totuşi un instrument posibil de organizare războinică a celei mai mari şi mai suspecte părţi din Europa.

Trebue reţinut de asemenea paradoxul că acest tratat a fost cerut, mai ales, de partidele germane de dreapta, monarhiste şi reacţionare, care, dacă nu vedeau în el un pas către revanşă şi restaurare imperialistă, nu acceptau o nouă alianţă cu guvernul bolşevic. Propaganda comunistă a luat proporţii însemnate în Germania şi drumul deschis de convenţia dela Rapalo era suficient pentru penetraţia bolşevică. O nouă concesie trebuia răscumpărată de un nou folos şi tratatul dela Berlin îl oferea în ochii sumbri ai partidelor din dreapta.

Ar fi de prisos să scrim aceste cronici dacă le-am consacra prevestirilor războinice. Un trecut îndelungat şi mentalitatea adesea limitată numai de faptul istoric dau omului politic o neinvinsă încli-

nare către această întreprindere. In opera de reînoire internațională pe care o prevestește, cu o misterioasă logică, sufletul popular, preocuparea noastră este închinată educației pacifice și democratizării naționale—condiție esențială a păcii.

In tratatul dela Berlin, oricine poate vedea amenințările războiului. Germania, aliată cu Rusia, Turcia și Finlanda, poate oricînd tulbura destinele Europei. Impotriva acestui pericol, se va lupta nu numai cu organizarea puternică a statelor periclitate, dar și cu fortificarea propagandei pacifice și a Societății Națiunilor. Și poate chiar prin această alianță să se apropie Rusia de viața Europei și să-și lege ambițiile de idealul de pace. In instinctul de conservare al Occidentului cași în avîntul de transformare al bolșevismului, se pot găsi izvoarele unei noi ordini europene.

Paris, Iulie, 1926

Const. I. Vișoianu

Cronica economică

Situația financiară a Franței.—Raportul experților

Marea criză financiară prin care trece Franța, pare neașteptată pentru multă lume la o națiune victorioasă și reputată pentru bogăția ei. Victoria însă a costat scump; ea se soldează pentru țară cu 1.600.000 de morți, încă odată pe atîția mutilați și incapabili, regiunea cea mai bogată distrusă, industria dezorganizată iar pentru stat cu o datorie externă de 260 miliarde 1 și una internă de aproape 300 din care, vai, 92 miliarde sînt datorie flotantă și 40 pe scurt termen. 2

O aparentă prosperitate economică arată a fi, la o mai amănunțită analiză, pur și simplu rezultatul deprecierii continue a francului, care provoacă un decalaj sensibil între prețul de producție interior și valorea internațională a diverselor produse franceze. Activitate pur artificială, căci dacă calculăm în aur, vedem că industria franceză trăește din fondul ei de rulment pe care îl mănîncă cu încetul. Unele întreprinderi și-au distrus astfel până la 80 la sută din capitalul aur. 3 De altă parte o balanță comercială defavorabilă, (120 miliarde deficit în ultimii zece ani) provocînd o cerere continuă de devize străine, grăbește devalorizarea francului care la rîndul ei provoacă un sentiment de instabilitate și o primă la speculă, puțin prielnice muncii liniștite și spiritului de economie, calități fundamentale ale burgheziei franceze.—Ca să complectăm tabloul trebue să menționăm faptul că datorită spectrului socialist, marea masă a capitalurilor mobile au părăsit Franța, astfel că fostul bancher al lumii a ajuns să aibă nevoe de bani străini pentru propriile sale întreprinderi. Această enormă evaziune a capitalurilor e de altfel cauza deficitului actual al balanței comerciale. O serie de guverne cu majorități nestabile și aproape o duzină de miniștri de finanțe care și-au succedat în ultimele șase

1 Exact 30.850 milioane franci aur după Germain Martin („Les Finances publiques de la France et la Fortune Privée", pg. 195).

2 Toate sumele sînt socotite în franci pe data de 15 | VII | 26.

3 Anexa la raportul comitetului experților.

iuni nu au putut decît să încurce mai mult situația deja grea a tezaurului și mai ales să convingă opinia publică de gravitatea crizei. Micile măsuri paliative dovedindu-se inutile, se cerea un plan mare de reconstrucție financiară. Alcătuirea acestuia nu putea fi încredințată decît unui comitet de experți, de tehnicieni adevărați, în fine. Sergent, Rist, Jèze și alți economiști și mari bancheri se pun pe lucru și după cincisprezece zile publică un raport remarcabil prin claritatea și logica construcției sale. Să-l analizăm scurt:

Caracteristica crizei actuale: **instabilitatea monetară** deci scopul final al oricărui plan de refacere financiară: **stabilizarea francului.**

Pentru a o face posibilă trebue mai întâiu preparat terenul prin:

a) *Echilibrarea balanței comerciale* retrăgînd în Franța capitalurile evadate care îi făceau prosperitatea și încurajînd spiritul de întreprindere și de muncă a micilor producători, care încep să fie atinși de gustul speculei. Aceasta se va obține dîndu-le iarăși *încredere* printr'o serie de măsuri dintre care cităm: desființarea progresivă a legilor care stînjenesc libera circulație a capitalurilor, reducerea cotei exagerate de impozit pe succesiuni (în unele cazuri ajunge la 80 la sută din moștenire) și de impozit general pe venit, desființarea măsurilor vexatorii cum e carnetul de cupoane, etc., altfel zis înlăturarea oricărei amenințări de spoliațiune a banului productiv.

b) *Realizarea unui echilibru budgetar real* prin desființarea sistemului „des douzièmes provisoires"[1] votîndu-se budgetul odată pe tot anul, și încorporarea întrinsul a așa ziselor „conturi speciale"[2] care erau până acum în sarcina tezaurului. Budgetul actual nu este decît într'un echilibru fictiv dat fiindcă aproximativ 58 la sută din cheltueli vor spori fatalmente din cauza scăderii francului iară din încasări numai vre-o 35 la sută sînt susceptibile de a spori în același măsură. Singurele impozite capabile de a da o plus valută imediată compensatorie sînt acele indirecte, de unde necesitatea sporirii lor[3] spre a crea 2½ miliarde de resurse noi pe 1926 și 5 pe 1927. In plus o serie întreagă de măsuri reajustînd și ameliorînd impozitele existente, mai ales pe cele directe, crearea de economii printr'o vastă reformă administrativă, lichidarea stocurilor și proprietăților inutile ale statului și ameliorarea productivității monopolurilor.

c) *Salvarea tezaurului* grav amenințat[4] mai ales de posesorii „de la Defense Nationale" (49 miliarde) care la prima panică pot să ceară rambursarea și astfel să pue statul francez în stare de faliment. Orice consolidare forțată a bonurilor e de înlăturat; Republica Franceză trebue să rămîe un debitor onest dacă nu vrea să-și piardă creditul de care are mai mare nevoe chiar decît de bani. Pentru

---

1 Budget de cheltueli provizoriu pe fiecare lună.

2 Aceste conturi sînt: cheltuelile pentru căile ferate ale statului, dobînda avansurilor Băncii Franței și amortizările parțiale ale datoriilor.

3 In special pe transporturi, dela care experții așteaptă un surplus de 1.800 mil..

4 La 1 Iulie 1926 tezaurul nu dispune decît de 500 milioane (și acestea încă grație lichidării împrumutului Morgan care teoretic nu trebuia atins față de o datorie flotantă de 92 și una pe scurt termen de 40 (Declarațiile d-lui Caillaux, Ministru de Finanțe, la 7 | VII | 26).

a da încredere purtătorilor de bonuri (B. de la Defense și B. du Trésor) administrarea acestora se va încredința unui organism autonom[1] care va căuta să le lichideze oferind preschimbarea lor, în condiții atrăgătoare, contra titluri de stat existente. Pentru a putea rambursa pe cele care n'ar accepta aceste condiții va dispune de următoarele fonduri:

1. O anuitate budgetară egală cu dobînda bonurilor pe acel an plus cel puțin 500 milioane pentru amortizări.

2. Un fond inițial de vre-o 4 miliarde cu care l-ar credita Banca Franței în numele Statului, sumă destinată să inspire destulă încredere purtătorilor de bonuri spre a nu fi atinsă.

3. Veniturile monopolului tutunurilor reorganizat și el într'o instituție autonomă, venituri pe care le va putea sconta chiar în caz de nevoe la Banca Franței.

Tezaurul astfel descongestionat, scăpînd și de așa zisele conturi speciale, care am văzut că vor fi încorporate în budget, va dispune de un fond de rulment de 5 miliarde pe care și-le va procura singur emițînd obligații anuale până la concurența acestei sumi.

Grație acestei serii de măsuri încrederea publicului va fi restabilită, tensiunea excesivă va dispărea și se va putea proceda la stabilizarea care singură va putea soluționa în mod definitiv criza. Operația va fi încredințată marelui institut de emisiune al țării (după cum au procedat și celelalte țări care și-au stabilizat moneda). Banca Franței va trebui să dispue pentru aceasta de largi credite în devize străine și aur. De menționat în treacăt că pentru obținerea acestora în cantitate suficientă, Franța va trebui mai întâiu să ratifice acordurile asupra datoriilor contractate față de Anglia și Statele-Unite, lucru căruia majoritatea opiniei publice franceze îi este foarte ostil.

Stabilizarea va comporta trei timpi:

I *Perioada de pre-stabilizare:* Avansurile Băncii către stat oprite definitiv la suma actuală, plafonul de circulație suprimat permițînd emiterea de noi bilete pentru a cumpăra devize și aur fie la exterior fie în interior. Durata cît mai scurtă.

II *Perioada stabilizării de fapt:* Banca și-a ales un curs aur pentru biletele ei și grație devizelor de care dispune face față oricărei cereri de schimb pe acest curs.

III *Perioada stabilizării legale:* O serie de legi transformă această obligație potestativă într'una legală reglementînd valoarea aur a noii monezi după cursul adoptat de Bancă.

In fine experții se ocupă de criza economică ce va urma ca consecință inevitabilă a stabilizării. Intr'adevăr, cum scriam la începutul acestui articol, prosperitatea industriei franceze este pur factice provocată fiind de scăderea continuă a francului. Prețul extern se ridică mereu în franci hîrtie, iar costul vieții și deci al salariilor urmează foarte încet. Decalajul e foarte sensibil: la 15 Iulie indicele vieții corespunde livrei la 125 iar aceasta e la 200. Stabilizarea avînd efectul vaselor comunicante, va ridica prețurile interne la va-

---

1 „Caisse de gestion des B. de la Def. Nat." care ar fi administrată de Casa de Depuneri și Consemnațiuni suficient organizată în acest scop.

loarea internaţională de unde scumpirea bruscă cu peste 60 la sută şi deci criză industrială cumplită amplificată de o scumpire fatală a scontului şi un şomaj generalizat. Producţia grav bolnavă, randamentul impozitelor directe va scădea considerabil, iar cele indirecte vor fi sensibil atinse de mizeria clasei muncitoreşti rămasă fără de lucru. Acestea toate însă sînt nenorociri inevitabile care vor merge agravindu-se cu cît deslegarea crizei actuale va fi întîrziată. Experţii propun o serie de măsuri paliative pentru a atenua şi scurta durata acestor efecte indirecte ale stabilizării. Pe scurt aceste măsuri sînt: un regim de economii severe atît pentru stat cît şi pentru particulari, încurajarea şi dezvoltarea producţiei naţionale dînd încredere capitalului, sporind doza de muncă a fiecăruia şi reajustind tarifele vamale. Cam aceleaşi idei le găsim în decretele lui Mussolini asupra restabilirii situaţiei economice a Italiei (sfîrşitul lui Iunie al acestui an).

S'au adus mai multe critici raportului experţilor, una singură însă e serioasă şi de altfel asupra ei s'au unit toţi adversarii lui: necesitatea de mari credite în devize străine pentru obţinerea cărora vor trebui ratificate acordurile asupra datoriilor cu Anglia şi Statele-Unite. Noi împrumuturi străine înseamnă sclavie economică, iară acordurile, în special cel american (Berenger-Mellon), sînt socotite, cu oarecare dreptate, cămătăreşti.

„Franţa trebue să se salveze singură" spune d. Louis Marin (dreapta), „prin noi înşine" strigă socialiştii prin glasul d-lui Leon Blum. Planului experţilor aşa de bine construit şi aşa de studiat în amănunte, i-au fost opuse aproape o duzină de sisteme personale de către diferiţii politicieni cu oarecare cunoştinţi financiare care au luat cuvîntul în discuţia ce a urmat prezentarea lui la Cameră.1 Mai toate acestea nu aduceau însă decît soluţii parţiale, unul singur prezintă un sistem de ansamblu: e planul socialist expus de către d. Leon Blum. Iată-l pe scurt.

Impozite directe singurele juste şi care nu apasă pe muncitori.

Consolidare forţată a bonurilor, bineînţeles, în condiţii oneroase pentru acestea şi foarte favorabile pentru tezaur.

Exproprierea parţială a capitalului pentru a-şi procura în interior fondurile necesare stabilizării.

Fără a discuta valoarea teoretică a acestui sistem sau posibilitatea practică a aplicării lui, trebue să remarcăm că pleacă dela o concepţie financiară cu totul diferită aceiei a experţilor. De o parte avem metoda burgheză, care guvernează finanţele publice cum îşi administrează un bun negustor fondurile: muncă, economii, plata la timp, credit intact, — de altă parte sistemul revoluţionar care vrea să plătească datoriile societăţii cu banii pe care existenţa acesteia a permis unora dintre membrii ei să-i adune. Intre aceste două concepţii Franţa va trebui să aleagă cît mai curînd; să sperăm că va alege pe cea bună.

Paris, 18 Iulie, 1926 **Dan D. Hurmuzescu**

---

1 Planul expus de către d. Caillaux e în trăsăturile sale generale planul comitetului experţilor.

Miscellanea

„Chemarea" Institutului romînesc al Acţiunii naţionale

Intr'un articol din „Cuvîntul" din 28 August D. P. Şeicaru scrie următoarele: „Dacă partidele naţional şi ţărănist sînt mai populare este o dovadă că au avut mai buni, mai harnici electori capabili să creeze acea ameţeală a omului simplu prielnică curentului de partid". Aşa dar indiferent de substratul social, de structura mediului, de pregătirea sufletească a membrilor care-l compun, un partid se impune numai fiindcă angajează panglicari vestiţi, avocaţi demagogi ori electori harnici, care „ameţesc" lumea până o „conving". Iată o sociologie simplă şi comodă ca o plimbare cu trăsura la şosea, în virtutea căreia oricine dacă îşi angajează buni misionari poate crea curente, partide, stări de opinie publică. La o asemenea influenţă a indivizilor asupra societăţii — simplă pastă maleabilă care primeşte, fără reacţiune, orice, — nu s'au gîndit, fără îndoială, nici Mussolini şi poate nici Napoleon care nu credea nimic imposibil.

Inarmaţi cu această metodă după care curentele „se fac", nu se nasc, un grup de talentaţi beletrişti care militează în jurul redacţiei ziarului „Cuvîntul", au rezumat subt titlul „Chemarea Institutului romînesc al Acţiunii naţionale" manifestul program al grupului „Action française" dela Paris. Poeţi sau scriitori în mare majoritate, creatorii noului curent s'au amorezat de tehnicitate şi specialitate. Ei vor desfiinţarea democraţiei, mai mult, a politicii şi înlocuirea ei cu conducerea profesioniştilor şi a specialiştilor. Manifestul conţine numai adevăruri axiomatice, simple sentinţe infailibile, indiscutabile. Această sobrietate nu e lipsită de oarecare grandomanie. Gîndiţi-vă la „Manifestul comunist" ce simplu şi ce lipsit de explicaţii şi dezvoltări e redactat.

Ca publicişti imparţiali ne permitem citeva comentarii în marginea acestei „Chemări". Semnalăm dela început o greşală de metodă. Inspiratorii programului de mai sus confundă raţionalul cu realul (Hegel le-a identificat, dar în favoarea realului), logicul cu psihologicul. Admitem pentru moment că tot ce conţine manifestul e exact, adevărat, util. (Am arătat în altă parte a revistei opinia noastră relativ la această problemă şi revenim şi mai departe). Ei şi? Cînd voeşti să lansezi o mişcare, un curent, fără îndoială, voeşti să ai succes, să reuşeşti.

Dar orice reuşită e condiţionată nu de adevărul pe care-l conţine ci de publicul căruia te adresezi. El trebue să se convingă de eminenţa soluţiilor. Mentalităţii, structurii lui sufleteşti te adresezi. O idee poate fi excelentă. Dar dacă el se îndărătniceşte să n'o găsească la fel? Ce poţi să faci? Structurile psihice ale mulţimilor nu sînt logice. Ele conţin o serie de materiale amorfe şi nediferenţiate a căror rezultantă, bună-rea, are meritul că *există*. Se cunoaşte metoda socialiştilor utopici dinainte de Marx.

Oricine găsea un plan pe care-l credea minunat pentru refacerea societăţii se grăbea să-l comunice colectivităţii, invitînd-o, subt sancţiunea lezării propriului ei interes, să se conforme. Dar aceste proecte aveau o valoare individuală (variau dela reformator la reformator ori dela grup la grup) şi una socială. Se întîmplă, vedeţi, lucru curios, ca societatea să nu le adopte imediat, fiindcă nu se regăseşte în ele. Marx a inversat problema. Nu iniţiative individuale, nu planuri gratuite care fatal diferă după fiecare gînditor care le concepe, ci înţelegere exactă a grupului social. O mişcare nu se improvizează. Ea se naşte organic din trebuinţele anonime, difuze, imperceptibile ale maselor. Cînd o asemenea mişcare se presimte, se schiţează, cînd e condiţionată obiectiv de realităţile sociale ale momentului ea poate fi captată, canalizată, condusă de gînditori. Istoria întreagă dovedeşte adevărul acestei metode. Verificaţi-o acum la cazul de care ne ocupăm. Aţi auzit d-stră în masele largi ale poporului romînesc, aţi auzit plîngeri dela Baia de Aramă ori dela Podul Iloaei, dela Caracal ori dela Hotin, că funcţionarul, preotul, ţăranul ori negustorul s'au săturat de „cetăţeanul enciclopedic" şi că vor „tehnicianul specialist", că se leapădă ca de un blestem de politică şi că vor economie şi competinţă, că s'au dezgustat de „suveranitate naţională", şi că doresc ierarhie, misticism, renunţînd la libertatea multă-puţină pe care o au ca la o pacoste?

Dacă protestează vreodată aceşti onorabili şi modeşti oameni e ca să ceară mărirea lefurilor, măsuri contra scumpirii traiului, respectarea alegerilor, libertate. Dar atîta tot.

Cred că puţini au auzit asemenea doleanţe. Ele nu există decît în intenţiunile,—de altfel cu atît mai simpatice cu cît sînt mai sterile,—ale eminentului grup de literaţi care au lansat ca o

bună vestire „Chemarea". Şi cum ar găsi ecou, un program croit pentru organismul francez şi aplicat, la noi aşa din senin, printr'o simplă traducere neadaptată. Inchipuiţi-vă pe cineva care ar traduce codul penal olandez de pildă (lucrul s'a întîmplat) şi care în graba redacţiunii ar conserva articolul care pedepseşte pe acei ce vor atinge digurile de apărare contra mării, sau codul brazilian şi ar păstra cutare normă relativă la cultivarea cafelei.

Puţin înainte de jumătatea secolului trecut, un boer, Bălăceanu cîştigat trup şi suflet de doctrina lui Fourier s'a gîndit s'o aplice la noi în ţară. Zis şi făcut. In consecinţă a creat lîngă Ploeşti o „falansteră". Până să strîngă alţi adepţi, a silit pe toţi robii de pe moşia lui să adere la mişcare. Ei trebuiau să fie primii pioneri ai progresului. Dar instalaţi în „falansteră", aceşti proaspeţi fourierişti n'au înţeles senzul profund al doctrinei: au furat ferestrele şi uşile, au devastat falanstera şi au fugit peste noapte în toată lumea.

Dorim din toată inima, bine înţeles, un alt viitor „Institutului naţional". Totuşi istoria trebue meditată puţin.

Acestea relativ la metodă. Dacă o mişcare trebue să se adreseze realităţii şi dacă realitatea e alta la noi, orice discuţie asupra valorii programului devine inutilă. Totuşi din pură manie cărturărească să ne mai permitem citeva comentarii şi asupra conţinutului „Chemării". Am văzut realitatea lui; să vedem acum „adevărurile" pe care le cuprinde.

„Pornind dela o valorificare ştiinţifică,—deci tehnică şi abstractă a individului,—democratismul a creat conceptul artificial de om, pretutindeni la fel, egal cu el însuşi... Rezultatul a fost peste tot acelaşi: smulgerea din mediul lui concret şi natural, ignorarea sau neglijarea resorturilor intime şi personale... etc., etc." Dar conceptul de „om abstract", „în sine" pe care l-a creiat democraţia e un minimum. Aceasta înseamnă că oricine, oricît de decăzut ar fi, tot conţine în el o esenţă omenească care trebue respectată. Romanii şi Grecii nu considerau sclavii ca oameni. La fel, feudalii pe iobagi. Abstracţia „om" are în democraţie o accepţie defensivă. Ea a fost opusă unor feroce încălcări dincolo de ce putea permite umanitatea. Ea are o valoare minimală: indică un stadiu subt care nimic nu mai e permis într'o lume civilizată.

Atîta tot. In colo „specificitate", „resorturi intime şi personale", „mediu concret şi natural" au fost, slava Domnului, suficient respectate de democraţie. In orice caz le-a respectat mai mult Democraţia decît le respectase vechile autocraţii, sau decît le respectă fascismul şi bolşevismul din care se inspiră în mod egal „Chemarea".

Altă vină a regimurilor democratice e: „înlocuirea legătu-

rilor organice şi deci ierarhizante dintre membrii aceluiaşi naţiuni printr'unele de natură pur contractuală...“ Ce înţelege institutul acţiunii naţionale prin legături ierarhizante? După ce criterii trebuesc stabilite ele? După tradiţie şi nobleţă? Dar ce ar zice intelectualii dela „Cuvîntul“, printre care cea mai mare parte nu au un blazon feudal la origine, dacă s'ar admite acest principiu, după care în loc să-şi exprime liber opiniile la gazetă, ei ar fi trimeşi acolo unde i-ar aşeza automat „ierarhia socială“—adică la cine ştie ce obscure ocupaţii? Sau e vorba de ierarhie intelectuală? Dar aceasta e baza însăşi a democraţiei. Feciorul de circiumar, Millerand, dacă a avut merite a ajuns preşedinte de republică şi oricine poate face la fel în asemenea regim. Exemple se pot găsi mii. Democraţia nu exclude decît *ierarhia „apriori“*, ierarhie de sînge, ereditară, bazată pe drepturi absurde şi neverificate.

„Abstractizînd şi artificializînd viaţa naţională, pierzînd legătura cu concretul, adică cu istoria, cu tradiţia vie, cu continuitatea în timp a naţiunii democratismul n'a întrebuinţat decît acest din urmă fel de lege“.

Numai discutăm aici care ar fi folosul ori inconvenientul pentru ţările *care au un trecut* să-l reînvie în politica lor actuală. Lucrul în orice caz e conceptibil. Dar, după cum am spus de atîtea ori în această revistă, trecutul nostru ne aparţine prea puţin. Ce înseamnă tradiţionalismul în Romînia? Revenirea la cultura grecească ori slavonă, ori turcească?—fiindcă cea romînească e prea recentă? Ar fi, (şi pentru un institut de acţiune naţională lucrul e grav), să ne deznaţionalizăm.

„Cetăţeanul a fost declarat prin naştere enciclopedic deschizîndu-se prin aceasta poarta tuturor primejdiilor. Intr'un articol publicat mai sus în acest număr al revistei, am arătat pe larg inconvenientele parlamentelor şi guvernelor de specialişti. Şi aceasta în ţări unde diviziunea muncii e extremă. Dar ce caută asemenea deziderate la noi unde *diferenţiarea* ocupaţiilor şi a profesiilor e încă rudimentară.

Sîntem încă în multe privinţi în faza economiei familiare în care omul face de toate ca să-şi hrănească pe ai săi. Am arătat de asemeni mai sus că numai „cetăţeanul enciclopedic“, poate înţelege interesul general, pe cînd specialistul reflectează totdeauna egoismul breslei, al meşteşugului sau al castei.

Existenţa acestui „cetăţean enciclopedic“ a dus la creaţiunea de partide politice care au dovedit, în cazul cel mai bun *unilateralitatea* lor şi imposibilitatea de a stăpîni împrejurările politice“. Dar parcă adineauri era vorba tocmai de *universalitatea* lor enciclopedică. La distanţă de trei rînduri, redactorul „Chemării“ uită ce a spus mai sus.

Sau poate unilateralitatea guvernelor e bună şi atunci partidele politice denunţate ca atare nu sînt rele. Să se lămurească mai întîiu, teoreticienii, ca apoi să poată înţelege şi publicul ce vor.

Crima cea mare a democraţiei e, după cum se ştie, parlamentarismul. Acesta e plin, după „Chemarea“ care îi consacră cîteva rînduri, de toate păcatele. Printre alte defecte—cea mai mare parte sînt cele examinate în articolul de mai sus,—i se reproşează: „ruperea unităţii organice a statului prin disociarea puterilor...“.

Remediul „Chemării“ la toate aceste inconveniente e crearea parlamentelor de specialişti şi tehnicieni profesionali. Dar oare cînd în locul numai a trei puteri cîte are democraţia, fiecare breaslă, fiecare tagmă va fi ridicată la rangul de putere ce va deveni „unitatea organică a statului“? Răspunsul nu poate fi îndoelnic: anarhie pură, atomism de interese egoiste strivindu-se unele pe altele. Ideia ridicării la rangul de putere în stat a diferitelor profesiuni e de origine sindicalistă. A susţinut-o Pelloutier, Pouget, Greffuelhes, E. Berth şi G. Sorel. Dar aceştia au inventat-o tocmai ca să pue ceva în locul statului pe care voiau cu orice chip să-l desfiinţeze. Organismul etatist li se părea cea mai mare piedică la descentralizarea sindicalistă. Şi fondatorii I. A. N. utilizează fără să ştie argumentele produse de sindicalişti contra statului ca să probeze... „unitatea organică a statului“. Lucrul se explică aşa: ei au cetit pentru doctrina susţinută lucrări „de seconde main“, adică Maurras, fără să meargă direct la izvoare. Şi doar „institutul“ pe lîngă talentaţi literaţi are mi se pare şi cîţiva doctori cărora ar fi putut să le dea însărcinarea de a studia istoria doctrinelor pe care le iubesc.

Se mai fac în „chemare“ şi afirmaţii ca acestea: mentalitatea democratică atacînd categoria producţiei a ajuns la disjungerea termenilor capital-muncă şi la opunerea lor. Numai cine nu cunoaşte istoria formaţiunii proletariatului în secolul al XIX-lea (pentru care recomandăm cîteva surse, care după cum se vede, nu strică: E. Levasseur: Histoire des classes ouvrières; Herkner: Arbeiterfrage, 2 vol.; Sombart: Sozialismus und soziale bewegung; Jaurès şi alţii: Histoire Socialiste) poate susţine aşa ceva. Conflictul capital-muncă e o *realitate* socială izvorîtă pe urma apariţiei maşinismului şi capitalismului industrial. Democraţia a căutat tot timpul să-l evite sau să-l soluţioneze prin conciliere dealungul secolului al XIX-lea. De aici legislaţia uvrieră care ameliorează starea muncitorilor acordată de guvernele radicale, de aici doctrina radical-socialistă care vrea solidaritatea în locul luptei de clasă etc. etc.. Dar după 1848, constituiţi în clasă aparte proletariatul refuză toate avansurile democraţiei. Ni se mai spune ceva mai jos că democraţia a degenerat în feudalitate bancară şi că din cauza ei, „între capital şi muncă a intervenit *banca* ca regulator“... Ce înseamnă asta? Banca arbitru între lucrători şi patroni? Unde au văzut aceasta redactorii „Chemării“? Banca susţine totdeauna pe patronii pe care-i finanţează. Dar aceasta n'are aface nimic cu democraţia care caută să atenueze pe cît poate politica

acaparatoare a băncilor. E cazul partidului radical socialist din Franţa, a diferitelor partide ţărăneşti din diferite ţări etc. etc.. Dar, e tot aşa de adevărat că feudalitatea bancară de comun acord cu marii industriaşi, susţine politica lui Mussolini din care se inspiră „Institutul A. N.".

„Regimul democrat şi parlamentarismul sînt organizaţii abstracte impuse în chip artificial naţiunii şi statului"... Desigur, cînd un regim funcţionează mai bine de o sută de ani, cînd aproape toate ţările globului l-au adoptat, înseamnă că a fost „impus" şi încă artificial. O eroare nu poate dăinui. Un individ se înşeală, dar un popor, majoritatea popoarelor nu se poate înşela şi încă o sută de ani în şir. Ceva care prinde aşa de unanim nu poate fi ceva artificial. Un literat poate să creadă că curentele sociale se pot improviza prin bunăvoinţa a cîtorva, că ele se pot „impune" artificial prin agenţi electorali. Un sociolog ştie bine însă că există un strict determinism social şi că nimic *gratuit* nu se întîmplă în societate, după cum nu se întîmplă în Fizică ori Chimie.

„Regimul democratic a creiat libertatea, legalitatea, ideia de naţiune? Nu. Naţiunile au existat întotdeauna şi anume în legalitatea naturală pe care le-o asigura desfăşurarea organică a vieţii lor"... Dar nu e de loc adevărat că naţiunile au existat totdeauna, nici măcar în „legalitatea naturală pe care le-o asigura desfăşurarea organică a vieţii". Cuvîntul „patrie" se pomeneşte întâia oară în sec. XVIII. Jeanne D'Arc luptă „pour son roi", şi nu pentru ţara sa. La fel Turenne şi Condé. Ce idee naţiune putea fi cînd ţările aveau o realitate pur feudală, după care împăratul Austriei deţinea prin moşteniri personale Flandra şi Spania sau Anglia care deţinea provincii în Normandia?

Am vrea însă să ştim cum datorit „desfăşurării organice a vieţii lor" indivizii subt Ludovic al XIV-lea, subt Metternich, subt Nicolae II se găseau liberi, cum datorit aceleiaşi formule magice, „les lettres de cachet", inchiziţia, deportarea şi confiscarea averii pe prezumţii, executare fără judecată, dădeau iluzia legalităţii şi a libertăţii. E aproape comic: Regimul democratic a creat altceva: a creat *conştiinţa* naţională, conştiinţa legalităţii şi a libertăţii, dar a creat-o *prin lipsă*; aşa după cum boala ne face să cunoaştem ce e sănătatea". Nu vedem cum poţi avea cunoştinţa unui fenomen fără fenomen. Doar ştim cu toţii că din *nimic* nu poate rezulta *ceva*. Dar fiindcă e vorba de conştiinţa libertăţii, apoi tocmai aceia importă. Numai ea te poate face să-ţi aperi şi să-ţi valorifici dreptul. Numai ea ne-a dat înfregirea neamului. Trăim doară de o mie de ani. Dar până la 1840 nu i-a venit nimănui în minte că putem forma cu toţii unul şi acelaşi popor. Însăşi definiţia naţiunii e în funcţie de această „conştiinţă". Indepărtaţi-o şi totul se năruie.

Am putea prelungi la infinit această analiză de detaliu a

„Chemării" Institutului romînesc de acţiune naţională. Dar ar dura prea mult şi cetitorul vrea să ştie ce vrea, în fond, acel „Institut"?

Convinsă că „democraţia lichidează", „Chemarea" vrea să-i grăbească sfîrşitul. De acest regim era legată mania de a face politică. Chemarea vrea desfiinţarea politicii şi înlocuirea ei prin competenţe economice şi tehnice şi prin simplă gospodărie.

Dar se poate separa oare politica de tehnică şi economie? Dacă există o lege sigură în sociologie apoi e aceia după care diferitele funcţiuni sociale sînt interdependente. O transformare în politică se resimte imediat şi în economie şi invers. K. Marx el însuşi, dînd o importanţă excesivă poate economicului, a arătat totuşi dependenţa lui de celelalte funcţiuni sociale. De fapt politica nu e decît o expresie a economiei. Scoateţi-o din societate; economia, ea însăşi se modifică dînd un rezultat pe care nu-l putem prevedea.

Nu democraţia a adus politica. Ea a existat totdeauna în structura sufletească a omului. De aceia ne îndoim că politica se poate elimina din moravuri, fără să transformăm cu totul psihologia omenească. Nu se poate suprima politica fără să scoţi din om ambiţia şi nevoia de glorie. Dar această voinţă către putere caracterizează pe oamenii din toate timpurile şi din toate locurile. Ea e aşa de adînc sădită în om, că adesea e mai tare decît instinctul de conservare. Sînt oameni mai mult ambiţioşi decît interesaţi. Copilul certat nu mănîncă sau vrea să se îmbolnăvească, deşi ştie că aceasta îi face rău, numai ca să-şi apere orgoliul, răzbunîndu-se pe părinţi.

Teoreticienii dela „Cuvîntul", talentaţi şi focoşi polemişti sînt înainte de toate temperamente politice. A lupta cu înverşunare contra democraţiei, a face acţiune de regrupare contra ei, lansînd manifeste şi creînd ligi, nu înseamnă oare a face politică? E înscris în firea lucrurilor că chiar distrugerea politicii trebue să se facă prin politică.

Teoreticienii dela „Cuvîntul" fac... „proză" fără să ştie.

Critică psihologică şi critică estetică.

Intr'un recent articol asupra lui Sainte-Beuve (opera postumă a acestuia „Mes poisons" a stîrnit o mare vîlvă) publicat în „Adevărul literar" d. P. Zarifopol reia discuţiunea între critica psiho-sociologică care explică opera de artă prin biografia autorului (fatal influenţată şi mediul social în care trăeşte) şi cea estetică care degajează în sine procedeul şi mecanismul creator al artistului. Cea dintâiu, care adesea cade în simple mahalagisme din viaţa autorului, în foarte vagă legătură cu opera, i se pare cu mult mai comodă şi mai facilă. Pecînd găsirea specificului estetic, acela ce face farmecul unic al operei e cu mult mai greu de

găsit. Acum vre-un an s'a publicat şi aici, la această rubrică o notă intitulată „Biografie" care susţinea idei apropiate celor ale d-lui P. Zarifopol. Dar d-sa pare a crede că critica psihologică e inutilă, că luminile pe care le aruncă ea sînt suspecte. E adevărat că opera de artă e un moment excepţional in viaţa artistului. Faţă de meşteşugul său cotidian e o zi de sărbătoare, foarte puţin asemănătoare cu celace e deobiceiu artistul, adică un simplu om. In momentele sale de creaţiune un autor e mai puţin om şi mai mult artist. Opera are o valoare estetică în sine, ea se deslipeşte de viaţa artistului ca să-şi trăiască singură mai departe destinul propriu. Realitatea ei e autonomă şi merită să fie înţeleasă independent. Punctul de vedere pur estetic se afirmă cel mai legitim. Toate acestea sînt intr'o anumită măsură perfect adevărate. Dar să nu exagerăm.

Cum va proceda esteticianul pur? Va analiza şi indica procedeul de creaţie al artistului, se va menţine la chestiuni de „métier", aşa de pildă cum a făcut pentru pictură E. Fromentin sau Baudelaire, adică va comenta opera pur profesional. Dar ce înseamnă tehnică? Un grup de senzaţii, de imagini vizuale ori motrice şi toate acestea colorate de o anumită specificitate individuală. Cutare, după propriul său temperament vede pur retinian ca Cézanne, insistat şi conturat ca Ingres, fluid şi vaporos în felul lui E. Carrierè La unul, după energia specifică a ochiului, sau după o particulară optică de contrast vede mai mult intr'un anumit verde, albastru ori galbăn. Psihologia contemporană cu drept cuvînt crede că structura sufletească e un tot indivizibil, colorată pănă la cele mai elementare senzaţii de o tonalitate individuală. A degaja o tehnică din punct de vedere estetic, înseamnă a indica celace e unic în legile sufleteşti după care se încheagă creaţia. E acelaşi individ acela care bea cafea ori fumează tutun de un anumit gust, se culcă la o anumită oră, are anumiţi prietini etc. ca acela care creiază o operă de artă. Integralitatea vieţii sufleteşti e indivizibilă şi diferitele ei funcţiuni interdependente. Unele se explică prin altele fiindcă formează un tot unitar. Nu se poate separa prea mult creaţia de restul vieţii fără să cazi în pură abstracţie.

Dar oare *estetica operei*, nu e până la un anumit punct şi *estetica personalităţii?* Mai puţin concentrat, mai vag, mai amestecat cu alte influenţe, un om are aceleaşi calităţi şi defecte *estetice*, în viaţă caşi în operă. Unul e spiritual dar vulgar, meschin dar lucid, altul sentimental şi de prost gust, ori cerebral şi uscat, ori generos şi spontan. Toate acestea au aproape aceiaşi semnificaţie şi în viaţă şi în operă. Caracterul e acelaşi cu diferite modificări. Nu poate fi altfel.

Un exemplu ne va lămuri mai bine. Iată Grafologia. E o disciplină azi ştiinţific verificată. Oamenii care-şi schimbă personalitatea în urma unei boli îşi schimbă şi scrisul. Pe de altă parte nu e vorba aici decît de senzaţii, adică de celace e mai

impersonal in om. Dar dacă caligrafia ne trădează caracterul frumos ori urît, de ce nu ni l-ar trăda creaţia artistică? De fapt opera e o anumită caligrafie. Din ea se poate ceti fondul sufletesc şi invers. In fond aptitudinea către frumos are două feţe, una interioară, neexprimată, virtuală şi alta exprimată, realizată estetic, după cum lentila are o faţă convexă şi una concavă. Gesturile cotidiane ale unui autor par că nu seamănă cu plăzmuirile lui artistice: sînt mai impuse şi mai împrăştiete. Mai intră poate şi alte influenţe care le deriveazä. Pentru un ochiu ascuţit şi sagace ele au însă acelaşi gen de urit ori frumos caşi cartea care a scris-o ori desenul pe care l-a creionat. S'a făcut puţin până acum estetica personalităţii, adică interpretarea din punct de vedere al gustului a acţiunilor cuiva. Mi se pare că Romanii aveau pentru caractere o anumită estetică (e drept foarte îngustă) şi anumite civilizaţii feudale la fel.

Bineînţeles nu e nevoe pentru aceasta să cazi în mahalagisme ori în detalii biografice inutile atunci cind comentezi o operă de artă. Ca în toate, e chestie de mai mult ori de mai puţin.—*M. R.*

Coincidenţe

Acum cîţiva ani profesorul de sociologie din Iaşi, d. P. Andrei, punea în lumină în această revistă coincidenţa dintre concluziile la care ajunsese d. I. Petrovici, in „Teoria noţiunilor" publicată în 1910, cît priveşte definiţia logicei şi raportul dintre conţinut şi sferă, şi concluziile întemeiate cu aceleaşi argumente mai apoi de d. Ed. Goblot in al său „Traité de Logique" din 1917. Lucrurile s'au schimbat de atunci în aşa fel incît astăzi trebue ca recenzentul de eri, d. P. Andrei, să fie pus alături de logicianul francez Goblot.

Intîlnirea dintre filozoful francez şi cel romîn se străvede intr'o chestiune de mare însemnătate pentru cugetarea omenească, anume in „problema judecăţilor de valoare". Deşi folosite în morală, estetică şi economie, logicianii au desconsiderat mecanismul acestor judecăţi, etichetîndu-le drept simple aprecieri subiective de ordin individual. Dacă judecata existenţială „zăpada e albă", poate fi socotită ca universal valabilă, dimpotrivă judecata „zăpada e frumoasă" nu se bucură de aceleaşi drepturi obştesc recunoscute.

Pentru a scoate judecăţile apreciative din impasul psihologicist s'au făcut o samă de străduanii în direcţia logicei formale. Dintre acei logiciani care au atacat această problemă trebue menţionat fără îndoială Ed. Goblot. Ezitind oarecum in „Traité de logique" asupra caracterului general constitutiv al apreciativei, după ce-şi lărgeşte sfera cercetărilor prin studiul „la Barrière et le Niveau", Goblot schiţează în articolul „Exerciţii logice asupra judecăţilor de valoare" (publicat în Revue philosophique" No. 5

—6 pe Mai—Iunie 1926) caracteristica acestor raporturi de valorificare. Intru cît acest articol a fost rezumat în această revistă (No. 5—6 pag. 343 din 1926) rămîne să punem în evidență numai acele părți care ne interesează.

Goblot e de părere că valoarea are un temeiu logic, că e mai presus de libertatea de preferință individuală. Judecata rezultată dintr'o apreciere, numită de dînsul „jugement de compensation", joacă rol de existențială în raționament: „Il en résulte que la préférence peut se produire de deux manières:

Ou bien une comparaison se fait d'abord dans la pensée: un plaisir est jugé plus grand qu'un autre. L'action suit le jugement. Qu'il s'agisse, par exemple, d'un placement d'argent, je prends des informations, je me documente, je consulte un financier, je fais des calculs. Finalement, il résulte de mon enquête qu'un placement est plus avantageux qu'un autre, je le préfère parceque je l'ai jugé meilleur.

Ou bien un conflit s'engage d'abord en dehors de la pensée, entre deux tendances, l'une d'elles l'emporte et le jugement de valeur ne fait que constater la préférence. Qu'il s'agisse de déguster et de comparer deux vins, je ne raisonne pas, je goûte. Et je juge l'un meilleur que l'autre parceque je le préfère", (pag. 334).

Spre surprinderea unora trebue să amintim că d. P. Andrei stabilise din 1917, deci cu 9 ani înaintea lui Goblot, fundamentul logic al judecății de valoare. In lucrarea d-sale „Filozofia valorii", lucrare de teoria cunoașterii litografiată în cîteva exemplare, găsim următoarea afirmație la pag. 104:

„Intr'un cuvînt cercetarea psihologică a valorii a dus de cele mai multe ori la un psihologism, care a împedecat adevărata întemeiere a valorii.

Generalitatea valorii vom încerca a o stabili pe baza considerațiunilor logice și de teoria cunoașterii. De aceia logica valorii este, pentru noi, adevăratul și singurul punct just de întemeiere a valorii. Psihologia valorii ne-a servit numai pentru a explica fenomenul trăit al valorii".

Acolo însă unde apropierea dintre Goblot și d. P. Andrei devine o identitate este în obiectivarea preferinții individuale într'o judecată de valoare general recunoscută. Amîndoi sînt de părere că obiectivarea e dată de viața socială. Admițînd că „la préférence est aux jugements de valeur ce que le discernement est aux jugements d'existence" (pag. 333)—Goblot susține: „une préférence individuelle ne nous apprend rien de la valeur des choses; elle ne nous renseigne que sur le goût de celui qui préfère. L'objectivité est un phénomène social; cela est aussi vrai de l'objectivité des valeurs que de celle des existences et de celle des vérités".

Partizan al dublului mecanism, după care subiectivul se transformă în obiectiv și înfățișîndu-se pe urmă ca atare, d P. Andrei susținea încă din 1917 că „fără a reduce realitatea numai la un travaliu logic, noi recunoaștem însă—și aceasta este tema fundamentală a acestei lucrări—că întreaga noastră conștiință, este numai o recunoaștere a unei valori, că toată cunoștința e un proces prin care noi constatăm valori" (pag. 173). — *Ștefan George*.

P. Nicanor & Co.

Recenzii

Léon Daudet, *Le rêve éveillé,* Bernard Grasset, 1926.

Ca scriitor şi ca om de acţiune, fiul spiritualului şi uneori deliciosului romancier, se bucură mai mult de un succes de scandal. Nota satirică care, la Alphonse era temperată de un fin surîs şi o nobilă indulgenţă, a devenit la Léon şarjă uneori bufonă, alteori violentă sau injurioasă.

Partea cea mai amuzantă din opera lui, nu sînt, desigur, romanele naturaliste, în care pamfletul e mai totdeauna amestecat cu pornografia, ci cele 5 volume de „Souvenirs", care vor să fie o istorie a moravurilor timpului.

Léon Daudet preferă desenului caricatura şi el excelează în a schiţa portretul fizic al adversarilor (politicianí democraţi, savanţi şi medici atei, caşi oameni de litere din toate taberele) în care unele trăsături sufleteşti sînt deformate şi exagerate cu o irezistibilă vervă, de un artist injust şi uneori feroce, dar de o rară vigoare.

În „L'Hérédo" şi „Le monde des images", el a încercat însă alt ceva: să dea regalismului, căruia amicul său, Maurras îi procurase doctrina filozofică, o bază psiho-patologică. Deşi nu sînt lipsite de observaţii ingenioase şi de aplicaţii literare, care dovedesc o vastă şi variată cultură, teoriile lui în acest domeniu nu sînt mai mult decît nişte pretenţioase şi ades plictisitoare divagaţii pseudo-ştiinţifice.

Ajuns însă în pragul bătrîneţii, Léon Daudet a dat de curînd la iveală o lucrare suggestivă şi substanţială, care ne dezvălue unele aspecte, încă necunoscute, ale acestei complexe şi bizare personalităţi.

Timp de mai bine de un secol, dela Maine de Biran şi până la Delacroix, s'au scris nenumărate studii asupra viselor. Dar mai toţi cercetătorii s'au ocupat de visurile pe care omul le are în timpul somnului. Urmînd însă calea întrezărită de cîţiva scriitori (Alphonse Daudet a zugrăvit, de pildă, iluzioniştii ca Tartarin sau Delobelle) Léon Daudet a observat, că nu visăm numai în somn ci adesea în timpul zilei şi uneori chiar în ocupaţiile noastre cele mai serioase sîntem prada unor imagini, impresii, franje de amintiri, care reunite şi condensate în cursul somnului şi a neactivităţii voinţii şi judecăţii, constitue visurile noastre. „Unde de impresii, suvenire, fraze, dorinţi aleargă dela periferia senzaţiei şi a cunoştinţei către un centru de conştiinţă, în care se condensează şi se fixează, pentru a dispărea brusc, cedînd locul altor ùnde concentrice analoage sau diferite, dar identice, în ceeace priveşte ritmul afluxului".

În ceeace priveşte tema esenţială a acestor stări nedecise şi

fugitive, pe care le atribue memoriei ereditare, Léon Daudet emite următoarea ipoteză: „Cînd suspendînd judecata şi făcînd vid în spiritul nostru vedem alergînd ùndele compozite ale visului omului treaz, ele se reduc la o temă centrală, pe care o putem fixa şi asupra căreia se exercită atunci, meditaţia noastră. Această temă e de obiceiu chestia duratei, a vieţii şi a morţii, a supravieţuirii posibile. Ea nu are nimic specific sexual şi e dincolo de orice variantă a dorinţii, susceptibilă de a fi informată sau înglobată de un raţionament, privitor la dorinţă".

Această hipoteză, pe care L. Daudet o prezintă ca un adevăr absolut, e desigur discutabilă şi atacurile lui violente împotriva doctrinei lui Freud, nejustificate. Căci motivele visurilor, pe care le avem în stare de trezie sînt variate şi între ele instinctul sexual are, faptul pare de netăgăduit, un rol important.

L. Daudet nu face probabil decît să generalizeze, caşi Freud de altfel, impresiile lui personale.

Dar fenomenul psihologic pe care-l descrie aşa cum se întîlneşte mai ales în viaţa oamenilor simpli şi închişi: plugari, marinari, mineri prezintă fără îndoială, un mare interes. Căci „odată cu hrana şi îmbrăcămintea, visul e nevoia primordială a omului".

Liberîndu-ne de presiunea lumii exterioare şi a simţurilor, el ne permite, susţine L. Daudet, să atingem o stare de distracţie, care după împrejurări, cînd ne lăsăm invadaţi de ea poate deveni un disolvant, cînd o concentrăm şi o conducem, ne deschide dimpotrivă, calea meditaţiei metafizice. „Acei care o depăşesc fie prin dar, fie prin cultură, fie printr'o mare durere sau o efuzie intensă, se ridică la misticism şi la rugăciune. Darul divin al spiritului pare a fi dat omului pentru a-i permite să-şi transforme durerea în seninătate şi apoi în splendoare, adică în contemplaţie".

În legătură cu fenomenul studiat, L. Daudet consacră pagini de analiză profunde, şi subtile, durerii, milii, fricii, aspiraţiei amoroase, care nu se reduce, după el, la instinctul sexual, ci e nevoia imperioasă de devoţiune şi comuniune a sufletului. Exemple concrete din experienţa lui personală şi amintiri, din care unele, cum sînt acele despre Alphonse Daudet sau Mistral, delicioase, ilustrează afirmaţiile sale.

Pamfletarul agresiv şi detractor, deprins să vocifereze, gesticulînd sălbatic împotriva erorilor şi stupidităţilor secolului (kantism, evoluţionism, scientism etc.) face loc atunci, psihologului, moralistului însetat de divin şi mai ales omului, care vorbeşte dela o mare înălţime şi cu un accent de vibrantă sinceritate.

Carte de filozofie şi analiză psihologică, dar care nu propune construcţii bine definite, nici sistem, scrisă familiar, liber, luminos, confesiune a unui spirit viotu şi bogat „Le rêve éveillé", mi se pare una din operele cele mai atrăgătoare şi mai semnificative ale literaturii franceze de astăzi.

Octav Botez

* * *

Jean Bart, *Peste ocean,* ed. Brănişteanu, Bucureşti.

La o lungă distanţă de „Jurnalul de bord", d. Jean Bart, publică iarăşi o serie de note de călătorie. E foarte interesant din punct de vedere al evoluţiei unei cariere de scriitor de stabilit o paralelă între primul şi al doilea volum. Fireşte pentru a înţelege bine forma curbei descrisă prin această transformare, trebuesc citite toate nuvelele pe care le-a scris d-sa între cele două memoriale de călătorie. În primul, autorul, mult mai tînăr, e atras de natură. E mai liric, mai avîntat în descriere, mai entuziast în faţa minunilor, mai curios în faţa misterelor. În al doilea, autorul e altul.

Natura joacă un rol secundar, sau nu-l preocupă decît întru atît întru cît are relațiuni cu umanitatea. Omul cu organizațiile și producțiile lui îl interesează mai mult. Observația sa e mai potolită, ca a unuia care a văzut și a auzit multe și nu mai așteaptă multe surprize. In schimb maturitatea omului se vede din înțelegerea adîncă a așezărilor și a instituțiilor. Se înțelege că „Jurnal de bord" conține mai multă artă intr'însa, fiindcă acolo tratează lucruri complect gratuite, pe cînd în „Peste ocean", omul de cultură care e d. Jean Bart a făcut loc la observațiuni, la documentație, la explicații și s'a apropiat puțin de știință. E greu de clasificat genul acestor note de voiaj. Se apropie de J. Huret prin vivacitatea, variația și culoarea cu care sînt redate. Dar are în plus față de acesta — care nu era decît publicist, — ceiace aduce artistul E. Botez: arta peisajului, pătrunderea psihologică și, în plus, nu știu ce ton epic în descriere, care transformă o simplă întîmplare într'o pagină de roman. Astfel construită, cartea satisface și arta și știința. E opera acelui scriitor, ascuțit și cultivat care e d. Jean Bart. Cînd locuești provincia, aici-o lectură nu e mai urgentă decît acea a călătoriilor. Intreții măcar relații de imaginație gratuită cu universul. Cunosc pe cineva care, cînd era bolnav, nu putea suporta altă lectură decît Baedeker. Astfel am citit multe cărți despre minunile Americei dela pretențiosul Bourget la jovialul Huret. Mărturisesc că nici una nu mi-a dat satisfacțiile complecte ale cărții d-lui Jean Bart. Pittsburg, Parcul din Yelowstone, Viața de mare oraș american, sînt de neuitat.

M. R.

* * *

Max Adler, *Helden der sozialen Revolution*, Berlin, 1926.
J. Stalin, *Lenin und der Leninismus*, Wien, 1924.
K. Kautsky, *Die Internationale und Sowjetrussland*, Berlin, 1925.

Unul dintre caracterele fundamentale ale sociologiei marxiste este desigur integralismul, adică explicarea fenomenelor sociale prin structura socială întreagă, excluzîndu-se cît mai mult intervenția individului. Marx, ca și Durkheim, nu explică societatea prin individ, ci individul prin societate. Și cu toate acestea marxiștii sînt nevoiți de multe ori să recunoască rolul indivizilor în procesul de transformare socială; bine înțeles că în aceste cazuri chiar, ei nu atribue personalității umane alt rol decît acela de a ajuta sau de a grăbi revoluția socială, al cărui fundament îl constituesc procesele economice. Netăgăduit că individul este subt influența puternică a societății, care îl modelează după tiparul comun, dar nu e mai puțin adevărat că în evoluție, în trecerea dela o formă socială existentă la alta nouă, individul joacă un rol de samă.

Diferențierea individului, inovația aceasta e motorul schimbărilor: orice inovație se tipizează apoi, se specializează. Evoluția socială este ritmică și cuprinde două procese alternative: *individualizare-socializare*. Tarde a avut în această privință o ingenioasă intuiție, căci el a văzut în individ pe inovator și în imitație factorul socializator.

In evoluția socială au un mare rol diferitele generații care sînt chemate să ajute sau să determine noua structură a unei societăți și fiecare generație își are reprezentanții și conducătorii ei. Acești conducători au adesea o soartă tragică, de oarece ei, considerîndu-se ca reprezentanți ai unui scop înalt, superior, își sacrifică viața chiar. Ei sînt eroi pentrucă spiritul lor, viața lor servește la crearea de curente sociale și la producerea de transformări.

Max Adler vede în *Karl Liebknecht* și în *Rosa Luxemburg* doi

adevărați eroi ai socialismului, al căror sfîrșit tragic a devenit un simbol pentru mișcarea revoluționară. Personalitatea lor e cu atît mai mare cu cît ei au fost în stare să reziste patriotismului social și imperialismului, care a atras pe socialiștii din toate țările în timpul războiului.

Liebknecht e singurul socialist care a refuzat să voteze — la 2 Decembre 1914 — creditele de războiu în parlamentul german, motivînd hotărîrea sa pe baza considerentului că acel războiu nu a fost războiul poporului, ci „un războiu imperialist", un războiu nu defensiv, ci de cucerire.

E cunoscut modul cum a justificat votul *Hugo Hasse* care a recunoscut că războiul e datorit politicii imperialiste, dar de oarece patria e în pericol — și de oarece Internaționala dă fiecărui popor dreptul de a se apăra și de a avea independență națională — e nevoe de a se vota credite de războiu.

Rosa Luxemburg a fost o cunoscătoare subtilă a marxismului, o teoreticiană, dar și o agitatoare, care a murit în lupta pentru socialism. Karl Liebknecht și Rosa Luxemburg reprezintă două tipuri diferite de om; dacă primul era un impulsiv și un sentimental, R. Luxemburg era o raționalistă, calculată, rece, dar hotărîtă. Deși temperamente diferite, amîndoi s'au găsit laolaltă în politica spartachistă; amîndoi au făcut greșeli în agitația lor, nu pentru că nu au cunoscut situația politică a țărilor europene, ci pentrucă au avut psihologia caracteristică a revoluționarului, care crede că în calea planurilor sale idealiste nu poate fi vorba de rezistența nici a lucrurilor, nici a oamenilor. Dacă aceste două personalități au avut un rol de conducători în mișcarea socialistă germană, un alt erou al revoluției sociale mondiale — cum îl zice Max Adler — *Wladimir Iljitsch Lenin*, a dobîndit o importanță mondială.

Max Adler vede în Lenin, în primul rînd, un *realist politic* și un dușman al frazeologiei; el a fost un revoluționar desăvîrșit, un om care *a simțit* menirea de revoluționar. Pentru comuniști orice proletar trebue să aibă, în toate zilele și în toate ocupațiile sale, ura și disprețul instituțiilor burgheze și Lenin era modelul unui astfel de revoluționar proletar, căci ura din suflet capitalismul și imperialismul; de aceia grija lui cea mare a fost de a evita cît mai mult *burghezirea gîndirii și simțirii*. Cu toate acestea, Lenin, care a făcut din revoluția socială menirea vieții sale, nu a avut intransigența fanaticului, nu s'a închis în anumite formule, încăpățînîndu-se, ci a avut curajul să revină asupra unor idei, a căror aplicare i s'a părut imposibilă sau dezastroasă (ex. cu socializarea absolută a pămîntului, ba a admis chiar o nouă politică economică). Lenin are o importanță mare pentru întregul proletariat mondial, căci „lanțurile, pe care le-a sfărmat el în Rusia, erau lanțuri pregătite și pentru noi", zice Adler.

In concepția sa socială Lenin este marxist. Ceiace este nou, deosebit de marxism în bolșevism, este *leninismul* (*Stalin*). E drept că Lenin a aplicat marxismul la Ruși. Multă vreme Rușii nici n'au înțeles adevăratul spirit al marxismului. *N. Danielsohn*, care a tradus „Capitalul" în rusește și a analizat viața economică rusă din punct de vedere marxist, nu înțelesese concepția sociologică a lui Marx. Abia la 1882 Plechanow, Axelrod arătă adevăratul spirit al marxismului (vezi *Isgoje f*, Vom Marx bis Lenin). Dacă însă Lenin nu ar fi făcut altceva decît să aplice în practică marxismul, atunci leninismul ar fi „un fenomen pur național și numai național, un fenomen pur rusesc și numai rusesc" ori leninismul are o sferă mai întinsă decît cea națională. Edouard Berth (Guerre des Etats ou guerre des classes, 1924) observă cu dreptate că revoluția rusă este fiica lui Marx, căci „era în destinul Rusiei cu geniu universalist de a se face heraldul și soldatul ideii marxiste germane sau, cu alte cuvinte, al ideii muncitorești, dupăcum Franța cu geniu tot așa de sociabil și capabil de simpatie universa

listă, a fost la sfîrșitul secolului al 18-lea heraldul și soldatul ideii englezești, adică al ideii burgheze (op. cit., pg. 27).

Lenin a dus însă marxismul său departe, căci astăzi, cînd predomină imperialismul și revoluția proletară, alta este înfățișarea marxismului decît în secolul trecut prerevoluționar, cînd nici imperialismul nu ajunsese la dezvoltarea lui de acum și nici proletariatul nu era pregătit pentru revoluție. Dacă leninismul are un pronunțat caracter războinic, aceasta se datorește faptului că el a rezultat din revoluția proletară.

Aplicarea marxismului a devenit posibilă acum din cauza imperialismului, care este „un capitalism muribund", și care ascute toate contradicțiile capitalismului, ducînd astfel la revoluție. Contradicțiile active și fatale sînt următoarele trei: 1) *între capital și muncă*. Intr'adevăr imperialismul, caracterizat prin puterea monopolizatoare a trustului și a băncilor, nu poate fi stăvilit nici prin parlament, nici prin asociații; numai clasa muncitoare, prin organizarea ei, îl poate rezista, numai clasa muncitoare prin revoluție îl poate înfrînge. 2) A doua contradicție este dintre *consorțiile financiare și statele imperialiste*. Intre aceste grupe de interese e o luptă pentru acapararea de materii prime și de teritorii străine - de aici războiul de cucerire. Ori, acest războiu produce slăbirea imperialismului și a capitalismului în genere, grăbind revoluția proletară. 3) Insfîrșit *contradicția dintre statele civilizate și colonii sau semicolonii*. Lenin face legătură între libertatea națională și liberarea colonială; orice mișcare națională sau colonială, dacă lovește în capitalism, este revoluționară. In acest scop trebue să se facă, prin propagandă, educația tuturor celor oprimați din toate țările. Exploatarea coloniilor necesitează o adevărată operă de civilizare, care duce în mod fatal la deșteptarea conștiinței naționale și la ideia de autonomie. Astfel mișcarea revoluționară crește și se întinde pretutindeni.

In aceste condițiuni și într'un astfeliu de mediu plin de contradicții apare leninismul. In Rusia capitalismul a fost unit cu țarismul, care era de fapt „un imperialism feudal-militar". Rusia a fost rezervorul capitalismului din Occidentul Europei, pe care țarismul l-a protejat, iar armata rusă a luptat în războiu pentru capitalismul francez, englez etc. —de aceia lupta contra țarismului a fost o luptă și în contra capitalismului.

Imperialismul, prin forma de economie mondială pe care o introduce, intronează pretutindeni sclăvia financiară și mizeria, și acestea pregătesc revoluția socială. Unde poate izbucni revoluția aceasta?

S'a răspuns, în conformitate cu marxismul, că nu poate fi vorba de revoluție decît acolo unde industria e mai dezvoltată, unde e capitalism mai mult și unde proletarii formează marea majoritate a populației. Lenin se abate dela această dogmă marxistă, susținînd că „frontul capitalismului poate fi spart acolo unde lanțul imperialismului este cel mai slab" (pg. 36). Ori, în anul 1917 acest front a fost mai slab în Rusia și de aceia acolo s'a făcut revoluția proletară, deși industria nu era tot așa de înfloritoare ca în alte țări. Prin urmare pentru Lenin revoluția se poate face acolo unde e conștiința de nevoe mai mare și imperialismul mai slab organizat. Dar o revoluție socială, pentru a duce la bun sfîrșit, trebue să se generalizeze, să se întindă și în alte țări. Lenin susține că proletariatul rus are misiunea de a începe o serie de revoluții, de oarece soarta revoluției rusești depinde de revoluția mondială în genere și de cea europeană în special. Trotzki afirmă categoric că dacă nu se întîmplă o revoluție mondială, atunci aceasta e un semn că întreaga cultură europeană e pe cale de a peri. (Arbeit, Disziplin und Ordnung).

Leninismul apare ca o teorie și o practică a dictaturii proletariatului deoarece pentru Lenin teoria și practica revoluționară formează o unitate indestructibilă. Dictatura proletariatului este în primul rînd un *instrument al revoluției proletare*, căci ea e organul și punctul de sprijin în lupta contra burgheziei răsturnate, care încă rămîne tare de oarece ea mai păstrează avantaje din trecut și apoi o ajută capitalul internațional. Prin dictatură se înlătură orice mișcare de refacere a capitalismului și tot prin ea se ajunge la desființarea claselor sociale. Dictatura proletariatului mai însamnă însă și stăpînirea proletariatului în mod efectiv. „Dictatura proletariatului nu este numai o schimbare în conducere, ci și un nou stat cu organe nouă la centru și în provincie, statul proletariatului, care se naște din sfărămăturile vechiului stat burghez" (57).

Tactica leninistă este revoluționară, căci revoluția e nu numai un mijloc de distrugere a statului burghez, ci și de conservare și întărire a revoluției.

Concepția leninistă, analizată de Stalin, e într'adevăr deosebită de marxism, de oarece marxismul este un evoluționism economic, care admite posibilitatea transformării societății în totalitatea ei numai prin schimbarea raporturilor și formelor economice, pe cînd leninismul afirmă atotputernicia revoluției politice. Radek a spus precis că trecerea dela capitalism la socialism începe atunci cînd societatea capitalistă aduce atît de multă suferință asupra poporului încît nu mai poate exista viața liniștită și massa proletariatului nu mai poate suporta. Leninismul a înlocuit *teoria economică a revoluției* prin o *concepție psihologică politică a revoluției*. Bolșevismul leninist duce, cum just au observat Kelten și Cunow, la Bakuninism, de oarece toate funcțiunile de stat devin simple funcțiuni de înregistrare și de control exercitat de marea majoritate a populației, fără nicio arhivă.

In afară de critica fundamentului său teoretic, bolșevismul e criticat și din cauza neconcordanței dintre scopurile sale inițiale și rezultatele ajunse. Intr'adevăr, el nu a realizat ceeace se aștepta dela dînsul, căci nu a introdus un regim socialist de producție și nu a mulțumit marea masă a poporului. Teroarea bolșevică, zice Kautsky, nu a produs binele general, ci „o mizerie crescîndă" (pg. 14). Democrația, care s'a creiat ajutată fiind de capitalism, se distruge acum complect în Rusia. Intr'adevăr, capitalismul s'a întins și a intensificat exploatarea prin comerț, drumuri ferate etc., dar el, fără voe, a trezit la viață puteri, care au dus la democrație. Dela războiul mondial încoace și mai ales dela instalarea bolșevismului în Rusia nu se mai poate vorbi despre democrație. In contra despotismului bolșevic luptă Kautsky cu toată energia, pe motivul că bolșevicii au devenit clocitii adevăratei revoluții. E drept că niciodată n'a fost mai mult înăbușită democrația, în secolul nostru, decît acum după războiu. Bolșevismul nu se împacă de loc cu adevărata democrație, de teama burgheziei, iar reacționarismul zugrumă democrația de teama bolșevismului. La aceasta trebue să adăugăm tendința de tiranie și de absolutism, care e comună acestor atît de opuse curente. Se pare că în vremile noastre democrația reală, adevărată nu mai este înțeleasă, nu cunoaștem decît Scylla și Charybda.

P. Andrei

* * *

Constantin Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României (1916—1919)*, Vol. I.

A scrie istorie contemporană însemnă în cele mai multe cazuri a pleda pentru o cauză, și oricît de puternice sînt dovezile pe care se razimă în expunerea sa un autor, el nu reușește decît rar, să ne dea impresia sincerității și mai ales a obiectivității științifice.

Lucrul e însă mai greu de atins, cînd e vorba de un eveniment capital, cum e războiul nostru de reîntregire, formidabilă încercare, în care un neam întreg și-a riscat existența și de care sînt legate atîtea patimi, erori, episoade eroice sau dureroase.

Lucrările de detaliu consacrate subiectului de militari, tratează numai anumite aspecte și cu rare excepții, au mai mult un caracter personal și polemic. Numeroasele jurnale de războiu cuprind adesea documente utile, dar interpretarea faptelor rămîne, cu necesitate în ele, fragmentară și subiectivă.

Singura lucrare de sinteză, serioasă și izbutită în acest domeniu, o datorim, fapt curios, nu unui specialist sau unui istoric de meserie, ci unui profesor de științi naturale, care e și un distins funcționar superior, d. Kirițescu.

Publicată la sfîrșitul anului 1921, în două volume „Istoria războiului pentru reîntregirea Romîniei" a avut un succes legitim. Ea se anunță într'o nouă ediție, sporită și complectată în trei volume, din care a apărut deocamdată primul.

Cele 500 pagini ale volumului sînt consacrate originelor și pregătirii războiului, campaniilor din Carpați și Dobrogea. Problema istorică a tridentei romîne e expusă cu vigoare și claritate. Starea de spirit a populației, în perioda neutralității și curentele care o stăpîneau, bine redată, deși în felul de a privi al autorului, se simte poate, prea mult optica specifică a Capitalei.

Nobila figură a regelui Carol și conflictul sufletesc, care i-a grăbit sfîrșitul sînt înfățișate cu pătrundere și uneori cu emoție.

Operațiile militare din Ardeal și Dobrogea sînt descrise, pe înțelesul tuturor, cu amănunte tehnice simplificate și schematizate. Detaliul pitoresc sau dramatic e viu redat cu mijloace sobre care nu au nimic din retorismul banal și frazeologia vidă, obișnuită în asemenea ocazii.

Deși autorul se ferește în general de a aprecia acțiunea persoanelor și de a cerceta răspunderile, judecata și sentințele definitive fiind încă premature, el spune cu curaj adevărul, cînd e vorba de înfrîngerile dela Sibiu și Brașov și mai ales de dezastrul dela Turtucaia, ale cărui consecinți au fost hotărîtoare în prima fază a războiului.

Cartea d-lui Kirițescu e destinată în primul rînd tinerimii, și unul din scopurile ei mărturisite e suggerarea preocupării patriotice, cași formarea spiritului național.

E o fericire însă, că d-sa nu a nesocotit vorbele lui Fustel de Coulanges, care recomanda istoricilor de un temperament prea ardent, să nu uite niciodată că patriotismul e o virtute, istoria însă o știință. Și iată de ce această carte de bogată și exactă informație, abil compusă și scrisă cu remarcabile însușiri literare de un spirit limpede, ordonat, obiectiv poate fi urmărită totdeauna cu folos, și uneori cu pasiune de cetitorul de orice categorie. E una din acele producții, care merită în adevăr o răspîndire largă.

Octav Botez

* * *

I. Andrieșescu, *Considerațiuni asupra tezaurului dela Vîlci-Trin*, Analele Acad. Romîne, 42 pg.+1 planșă, București, 1925.

Asemenea tezaurului dela Petroasa și a celui nou dela Curtea de Argeș, s'a descoperit în Decembre 1924 lîngă Plevna (Bulgaria) un tezaur mult discutat de arheologii bulgari Filov, Kazarov și Crotici, care l-au pus — „fără nici o analiză stilistică" — în seama unui șef bulgar din veacurile VII—VIII. Afirmația lor patriotică, prudentă de altfel, poate fi ușor combătută. Tezaurul, de aur în greutate de 12 kgr. 130 gr., se compune dintr'un mare vas-crater, o ceașcă cu toartă, două vase mai mici ca niște cupe, trei vase comunicante, interesante prin legătura și forma lor ovală, șapte capace cu ornamente spiralice de argint și cu mînere în formă de bulb din bronz.

Îndreptarea lui spre o origină orientală, dată de Filov pe baza întrebuințării aurului e superficială. Existau din cele mai vechi timpuri, chiar epoca aramei, patru regiuni bogate în folosința aurului, între care Macedonia cu Tracia și Ungaria cu Transilvania. Dela populațiile egeice la greco-romani și barbari s'au găsit tezaure de aur în întreaga Europă; năvălirile constitue chiar o „epocă de aur" în adevăratul sens al cuvîntului (Sophus Müller). Obiectele sînt de aur masiv, dar tehnica lor e inferioară: nu prezintă nimic complicat, doar niște cercuri concentrice în relief. D. Andrieșescu a studiat numeroase tezaure medievale la Berlin, îl credem deci pe cuvînt că nu ne produce nici o comparație. Amestecul incrustațiunilor de argint și aramă cu aurul dovedește o epocă mai veche, asemenea epocii miceniene. Dacă tehnica ne duce pănă aici, formele indică o datare și mai veche. Așa zisele capace „ale unor vase care lipsesc" (Protici) nu sînt altceva decît bucle de centură de felul celor ce s'au mai găsit în Germania și Scandinavia, aparținînd perioadei a doua a epocii de bronz, cam între 1700—1300 a Hr. Buclele dela Vîlci-Trin „umplu o mare lacună" între similarele găsite în restul Europei, sînt cele mai mari și mai prețioase.

Vasele reproduc în aur forme mai vechi ale ceramicei, caș bronzul; cu mențiunea că pentru întîia oară în S. E. Europei vasele de lut sînt prelucrate în aur la acest tezaur. O serie de exemple luate din tot cuprinsul carpato-dunărean întăresc afirmația; vasele comunicante imită așa numitul vas de lut „binoclu". In sfîrșit ornamentarea duce la aceiași concluzie. Origina ornamentului spiralo-meandric, cu care sînt împodobite buclele și vasele comunicante ca niște pere, trebue de căutat în cultura dunăreană din epoca neolitică, care culminează în cultura miceniană a epocii de bronz; vasul triplu reprezintă ornamental maniera mai nouă corespunzînd culturii eneolitice dela Nipru la Butmir.

Prezentînd acest memoriu Academiei, d. Pîrvan adaogă într'o notă păreri proprii în ce privește datarea. Tezaurul aparține nu epocii bronzului dinainte de 1300, ci ultimului sfert al mileniului al doilea; și nu din inspirația proprie a populației locale, Nord-dunărene, ci datorită unei influențe miceniene dela Sud. D-sa se bazează pe comparația izbitoare cu vasele dela Fizeșul Gherlei și cupele dela Bihor, înrudită ca spirit și forme cu cele dela Vîlci-Trin. D-sa se sprijină doar pe „stilizarea de o rară distincție și sobrietate" superioară culturii dela Vatina, pe asemănarea torților ceștilor cu ale cupelor italice din epoca Hallstatt și pe rafinarea gustului din regiunile miceniene, superioară populației Trace.

După observațiile d-lui Pîrvan parcă și d. Andrieșescu s'ar [...] molipsit de „patriotismul" colegilor bulgari, atribuind strămoșilor tra[...] o civilizație atît de veche 1300—și de rafinată prin bogăția tezaurului de aur; d-sa nu contestă „originalitatea civilizației indigene dela Dunăre și din Carpați în a doua jumătate a mileniului al II-lea a. Chr." dar Tracii sînt bronzieri, iar aurari sînt Egeenii mai culți. Noi înclinăm a îndreptăți pe d. Andrieșescu; oare amintirea legendară a tezaurului Colchidei, undeva la Nord de Dunăre, să nu fie legată de-o arie mai rafinată a civilizației carpato-dunăreană?

Cercetările d-lui Andrieșescu sînt făcute după regulele științei arheologice, fixate mai precis de V. H. Balle, adică studiind tehnica, formele și ornamentarea fiecărui obiect. Dar ni s'a părut curios faptul că toate considerațiile sînt trase numai după descrierea făcută de cercetătorii bulgari, care *au văzut* tezaurul, și după fotografii publicate în diferite ziare și reviste bulgaro-germane. Și în treacăt fie spus: deși față de lucrări anterioare — ne amintim de teza de doctorat din 1912 — observăm un progres, d-sa mai perzistă uneori într'o formă greoae, datorită frazei încărcate; de curiozitate am numărat cele 190 cuvinte ale frazei din mijlocul paginei 7.

Tezaurul dela Vîlci-Trin va da naștere unei întregi literaturi — afirmă pe drept d. Pîrvan. Dar meritul d-lui Andrieșescu rămîne de a fi încadrat în loc — Sud-Estul european — și timp mai larg — epoca bronzului, una din cele mai valoroase producții artistice a populației străvechi, ce rezidă la baza actualelor neamuri din Galiția până'n Grecia.

P. Constantinescu—Iași.

* * *

Gustave Rudler, *Les techniques de la critique et de l'histoire littéraires en littérature française moderne* (Operă premiată de Academia franceză), Oxford, Imprimerie de l'université.

Folosindu-se de cercetările celor mai de seamă critici și istorici literari francezi, precum și de propria sa experiență, autorul lucrării de față a reunit într'un tot probleme și metode de lucru, ce eventual se pot pune acelor ce se îndeletnicesc cu studii de literatură. Cartea este adresată, în deosebi, studenților. Ea n'are pretenția de a forma istorici, nici, mai ales, critici literari, ci de a îndruma pe începătorii ce vor să lucreze într'un domeniu, în care—spre a face ceva serios—se cere atît cunoașterea sigură a unei metode de lucru, cît și un talent natural, însoțit de o serioasă cultură și o bogată experiență. Iar o carte ca cea de față socot că are meritul, tocmai de a înlesni experiența noastră, punîndu-ne la îndămînă pe cea mult mai întinsă a altora.

Inainte de a studia principalele probleme de critică literară, ni se dau noțiuni introductive, destul de însemnate, privitoare la critica și istoria literară; definiția și obiectul fiecăreia, raportul între ele, folosirea bibliografiei, a manuscriselor, a imprimatelor, a documentelor, studiul cauzelor etc.. In cîmpul acesta variat și adesea destul de greu de recoltat, autorul recomandă o *metodă cît mai științifică* de cercetare, bazată pe fapte și documente sigure. Este *metoda istorică* de reconstituire a trecutului literar, care se aplică, cu predilecție de mai bine de trei decenii, în studiul literaturii franceze. Aceasta, fiindcă s'a recunoscut, că studii de sinteză, de filozofie literară, după modelul lui Taine și Brunetière, nu pot fi posibile, decît bazate pe altele mai numeroase, de analiză.

Celace se respinge însă, cu certitudine, ca ceva ce rămîne în afară de orice metodă științifică, este *impresionismul*, care n'are ce căuta într'o critică ce-și propune să urmărească, pe cît omenește este posibil, adevărul, ce trebue căutat în fapte și documente. Și nu rareori, în direcția aceasta, imaginația și vorba goală au jucat mai mare rol decît exactitatea științifică. Intrînd în domeniul propriu zis al cercetărilor sale, autorul se ocupă de o primă problemă, ce trebue să-și pună critica literară, și anume, critica pe care o numește *de atribuție*. Ea are de scop să descopere paternitatea unei opere, al cărei autor e necunoscut (ex. opera lui Shakespeare și în genere operele anonime ori iscălite cu pseudonime). Urmează apoi critica de *restabilire a textelor*, în forma voită de autor. Foarte interesantă este

L. Cazamian, L'Evolution psychologique et la littérature en Angleterre 1660—1914. Paris, Alcan, 1920. (Este realizarea cea mai savantă a temei lui Taine „reînoită și pusă la punct".)

expunerea metodei, după care trebue să fie alcătuite edițiile critice,[1] deși chestiunea—în ce privește fixarea textului de bază—nu este destul de clar tratată, poate fiindcă și problema e dificilă, uneori chiar „imposibil de a fi rezolvită". Mai importantă decît cele de mai sus este *critica izvoarelor*. Fiind demonstrat astăzi că mai fiecare operă literară are ceva *împrumutat* (subiect, idei, sentimente, formă etc.), criticul literar trebue să cunoască aceste probleme, înainte de a studia opera în sine, căci numai astfel își poate da seama de ce este *original* al scriitorului și poate defini *talentul* acestuia. Indiciile, după care putem ajunge să cunoaștem izvoarele unei opere literare, pot fi *externe* (declarații ale scriitorului ori ale altor persoane, corespondență etc.) și *interne* (comparație ce face criticul între opera studiată și altele cu care se aseamănă). Chestia este însă extrem de dificilă. Trebue să se facă deosebire între *apropierea* întîmplătoare numai, și adevăratul *împrumut*, care singur constitue un izvor. Cunoscînd izvoarele, ajungem la problema cea mai importantă, fiindcă, în esență, le cuprinde pe toate celelalte. Aceasta este numită *critica genezei*, înțelegînd *studiul evoluției mecanismului mintal* al scriitorului în crearea operei sale. Rudler crede că se ajunge la aceasta, prin *inventarierea* senzațiilor, sentimentelor și ideilor din opera studiată, determină apoi *tipul de inteligență, procedeul de elaborare* și *de compoziție*, în genere *arta* scriitorului.

In fine, urmează *critica influențelor*, care studiază efectele operei de artă, adică influențele exercitate ori suferite. In fond, este studiul izvoarelor, privit însă, în mod invers. Influențele se exercitează, mai ales, de operele marilor scriitori: Shakespeare, Rousseau, Goethe etc.. Ele se datoresc călătoriilor scriitorilor (ex. Voltaire), traducerilor și reprezentărilor teatrale, propagandei prin ziare și reviste, etc..

Un capitol special din critica influențelor îl formează așa numita *literatura comparată*, care este concepută ca „istorie a schimburilor ori interpenetrațiunilor literare între popoare", ori, în sens mai larg, „istoria curentelor internaționale". A luat naștere tîrziu,[2] fiindcă cuprinde probleme complexe și fiindcă constituirea ei a depins de dezvoltarea studiului literaturilor naționale.

Tot critică de influențe este și *critica sociologică*, care însă nu se va ocupa cu influența unei opere asupra alteia ori a unei literaturi asupra alteia (cum face literatura comparată, ci cu raportul dintre literatură și societate: condițiile vieții și morții literaturii în societate (talentul scriitorului și gustul publicului), raporturile între literatură și moravuri (organizarea socială influențează literatura) etc..

Cam de același fel este și critica, pe care Rudler o numește *psihologică colectivă*. Ea se bazează tot pe cercetarea reflexului societății în literatură, de unde apoi se conclude asupra psihologiei etnice.

Problema este însă foarte delicată și e riscant să se tragă concluzii numai din literatura unui popor. Trebue să se țină seamă de toate celelalte studii sociale, politice, juridice, religioase, științifice,

1 La noi asemenea ediții lipsesc. In lit. franceză sînt numeroase. Vezi ca model: *V. Hugo*, La Légende des siècles, ed. P. Berret, Hachette; Les Contemplations, ed. J. Vianey, Hachette; *Lamartine*, Premières méditations ed. G. Lanson, Hachette și în deosebi, *Voltaire*, Lettres philosophiques, pe care Rudler o numește „regina edițiilor franceze".

2 In Franța, calea e deschisă de *Joseph Texte* și continuată de F. Baldensperger, Paul Hazard și alții. cf. și *Georg Brandes*, Les Principaux courants de la litt. au XIX-e siècle, 1882—1891.

spre a se putea ajunge la concluzii apropiate de adevăr. Să nu se uite că literatura este influențată de societate, fără a fi *întocmai* „expresia societății“. Ba, adesea, ea este inversul societății. 1 Apoi ducerea la un bun sfîrșit a cercetărilor de acest gen cere întîlnirea rară a unui distins simț istoric cu cel psihologic și filozofic de aceiași calitate. In fine, trebue să fie bazate pe studii anterioare, de analiză.

In opera de față, autorul îndrumează tocmai spre studiile speciale, de analiză literară, din care apoi, în mod natural, trebue să răsară cele generale, de sinteză.

Bibliografia, de o bogăție deosebită și împărțită sistematic, după problemele cercetate, poate fi de folos, nu numai studenților, dar și istoricilor și criticilor literari cei mai experimentați.

Const. N. Stănescu

* * *

Emile Bréhier, *Histoire de la Philosophie*, Felix Alcan, Paris, 1926.

Propunîndu-și să scrie o istorie a filozofiei dela început până în zilele noastre, *Bréhier* publică acum o primă fasciculă (de 262 pagini) așternînd numai perioada elenică, precedată de o prețioasă introducere. In introducere autorul discută cu multă seriozitate postulatele pe care le presupune orice istorie a gîndirii omenești. Ele sînt: 1) Originile și fruntariile filozofiei. 2) Dependența dintre filozofie și alte discipline intelectuale și 3) Mersul filozofiei marchează un progres sau o evoluție regulată? Răspunsurile lui Bréhier sînt interesante atît prin ele însile, cît mai ales pentru o ilustrare în plus a discordanței dintre *„je veux et je peux“* de care vorbea Ribot în „Les maladies de la volonté“. Astfel se afirmă că *„une histoire de la philosophie n'a pas le droit d'ignorer la pensée extrême-orientale“* (pagina 7) dar autorul începe cu Thales din Milet. In al doilea rînd *l'histoire de la philosophie ne peut pas être, si elle veut être fidèle, l'histoire abstraite des idées et des systèmes, séparés des intentions de leurs auteurs et de l'atmosphère morale et sociale où ils sont nés*“ (pag. 8) și cu toate acestea nu se găsește aici un rînd din care să transpire viața politică și culturală a Grecilor. In al treilea rînd după critica punctului de vedere analitic susținut în istorie *de Renouvier*; du à ce arată însemnătatea *lui Comte* și *Hegel* în această disciplină arătîndu-ne că *„Il sont appris à prendre le passé intellectuel tout à fait au serieux et ont compris mieux que d'autres la solidarité intellectuelle des générations*“ (pag. 33) *Bréhier* totuși face din filozofia veche un bazar de sisteme aride și disparate.

*

Prima fasciculă cuprinde: Presocraticii (capit. I), Socrate (capit. II), Platon și Academia (capit. III) și se termină cu „Aristotel și Liceul“ (capit. IV).

După cum se observă, clasificarea nu-i de loc originală întrucît ea a fost adoptată demult de *Zeller* în *„Die Philosophie der Griechen*“. Deasemenea trebue de remarcat absența lui *Windelband*

1 F. Baldensperger, La Littérature. Création, succès, durée. Paris, E. Flammarion, ed. 2-a, 1919.

din bibliografia generală pentru antichitate și a lui *Boutroux* pentru perioadele socratice și platonice.

*

Cu toată economia lipsită de armonie, prin urmare tocmai temelia unei lucrări elementare ca aceasta, studiile despre *Platon* și *Aristotel* merită o deosebită atenție.

Dacă V. Hugo putea fi felicitat pentrucă depășise prefața asupra romantismului, *Bréhier* dimpotrivă e departe de a ne prilejui satisfacția de a-l vedea realizînd numai frumoasele adevăruri așternute în introducerea sa din *„Histoire de la philosophie*“.

Ștefan George

Revista Revistelor

Un prieten al lui Ninon de Lanclos: Marquizul de Villarceaux

Pierre de Mornay, senior de Villarceaux, Onerville şi Reuilly se căsători în anul 1616 cu Anne-Olivièr de Lenville, fiica lui Jean de Lenville şi a Madeleinei de l'Aubespine. Principala sa ocupaţie era de a căuta rădăcini tot mai profunde arborelui său genealogic, pe care se străduia de altfel să-l îmbogăţească şi, este probabil că fără o moarte prematură, survenită în urma unui duel, ar fi lăsat mai mult decît patru copii.

Cel mai mare din aceşti patru copii, Louis, născut în 1619, era un băiat frumos şi deştept care de mic dădu dovadă de un spirit independent şi aventuros.

La vîrsta de douăzeci şi unu de ani, mama sa voi să-l căsătorească cu fiica d-nei d'Espinay. Louis de Villarceaux nu văzu aici decît ocazia unei aventuri pe care o lichida în dauna contelui de Castelneau-Mauvissière, pe care tînăra fată îl ia în căsătorie.

Puţin mai tîrziu, amorezat de una din domnişoarele de onoare ale reginei, Denise de la Fontaine d'Esche, încearcă aceeaşi metodă care de data asta însă nu reuşi. Tînăra fată nu vroi să asculte nimic altceva decît o propunere serioasă de mariaj. Tînărul marchiz foarte amorezat, se căsători deci în anul 1643 cu d-ra d'Esche, care îi aduse o frumoasă zestre de 15.000 de livre. Pasiunea grozavă care o avea pentru soţia sa, nu l-a împiedicat însă de a fi un foarte rău soţ.

Deşi prin serviciile aduse la Curte, precum şi prin relaţiile nevestei sale, capătă multe misiuni bănoase şi dobîndi o situaţie din cele mai strălucite. Obiceiurile sale de libertinaj şi de desfrîu îl făcură să i se pară viaţa de Curte şi viaţa de familie fastidioasă şi lipsită de neprevăzut. Şi astfel frecventa pe Scarron şi mai cu samă acea categorie de poeţi mai mărunţi, plini de veselie, pe care, de altfel, îi aprecia mai mult decît pe poeţii adevăraţi.

Boisrobert, cu care se împrietini, îl prezentă lui Ninon de Lanclos, femeia plină de graţie şi spirit, al cărei caracter nesocotit şi avid de libertate, se potriveşte atît de bine cu al său.

De îndată ce se cunosc, Ninon de Lanclos recunoaşte în Villarceaux, omul pe care îl va iubi şi pe care îl aştepta. Pentru a fi mai pe deplin unul celuilalt, părăsesc Parisul şi îşi adăpostesc amorul în castelul amicului lor d. de Valliquerville, lîngă Meulan.

Toată vara se trecu astfel în cea mai fermecătoare singurătate amoroasă.

Acest amor, care dură mai bine de zece ani, fu singura parte serioasă a vieţii acestor două frivole personagii. Pentru a fi veşnic lîngă obiectul dragostei sale, Marchizul îşi sacrifică interesele de avere sau de carieră, iar cînd, tîrziu, se retrage în castelul său din Villarceaux, bătrîn, obosit şi dezgustat de o viaţă consacrată femeilor şi vînătorii, singura sa mîngîiere este de a retrăi orele fermecătoare, petrecute cu 35 de ani mai de vreme şi cu singura femee pe care într'adevăr a iubit-o. În amintirea acestor clipe, solicită şi obţine scrisoarea de legitimare pentru fiul care-l avusese dela dînsa.

Acest articol scris în întregime după documente autentice şi inedite, are savoarea epocii în care omul desăvîrşit semăna cu marchizul de Villarceaux.

(Georges Mongredien. *Revue de France*, Juillet).

Amici şi inamici ai lui Amiel

Lumea literară s'a ocupat mult în ultimul timp de Amiel. D. Robert de Traz, în „Essais et Analyses", a dat unul din cele mai ponderate, mai fine şi în acelaşi timp mai exacte articole din cîte s'au publicat cu ocazia centenarului celebrat în 1921. D. de Traz reprezintă partea essaistului şi a analistului. Partea marii biografii intelectuale este reprezentată de d. Bernard Bouvier, care a publicat astă iarnă cartea cea mai completă care se poate avea, relativă la viaţa şi opera lui Amiel. Opera sa este alcătuită dintr'o serie de conferinţe ţinute la universitatea din Upsal, şi publicate de fundaţia Olāus Petri. Opera d-lui Bouvier constitue un complement indispensabil ediţiei sale a Jurnalului Intim, pe care îl va publica în curînd şi din care a extras un mare număr de pasagii inedite, graţie cărora, caracterul şi locul pe care-l ocupă Amiel, apar în lumina lor adevărată.

Tot un genevez, d. Leon Bopp, care, dacă n'a putut utiliza Jurnalul Intim, a utilizat cîteva din numeroasele documente inedite uşor de găsit în familiile din Geneva.

Partea d-lui Bopp este partea filozofului. Fost elev al şcoalei normale superioare, lucrarea sa a fost prezentată ca teză de doctorat şi lucrată în legătură cu profesorii Delacroix şi Brunschwig. O astfel de carte nu fusese încă scrisă şi era poate indispensabilă.

D. Bopp trece drept un inamic al lui Amiel. Această afirmaţie este poate cam exagerată. Adevărul este însă că acesta din urmă nu-i inspiră mare simpatie, şi-i reproşează o lipsă de sinteză şi facultatea de a iubi. Dacă acest lucru ar fi adevărat, atunci d. Bopp ar fi un mic Amiel, căci d-sa şi-a tratat subiectul cu un minimum de sinteză a iubirii.

În tot cazul, felul cum se pasionează lumea pentru sau contra lui Amiel, ne face să ne întrebăm ce înseamnează, psihologic, a iubi sau a nu iubi pe Amiel.

Cel mai instructiv răspuns îl găsim în Brunetière, care denunţă ca o manie patologică şi ca o mare absurditate faptul de a nota într'un caet intim, tot ce s'a putut întîmpla fie pe stradă, fie în mintea sau sufletul d-tale.

Brunetière era un tulonez, pentru care atît timp cît nu vorbeşte, nu gîndeşte. Amiel dimpotrivă, un tip interior, iar procesul, Amiel este procesul nu a unui om ci al unui anumit gen de viaţă. Procesul exteriorului contra interiorului: revendicarea drepturilor exteriorului împotriva vegetaţiei copleşitoare a interiorului. D. Bopp a condus procesul în mod foarte inteligent. D-sa ne dă un portret psihologic al lui Amiel, care se reduce la o multiplicitate şi o disoluţie completă: Amiel n'avea o religie ci mai multe religii, nu o morală ci mai multe morale, nu o filozofie ci o infinitate adesea contradictorie. Dar unitatea şi multiplicitatea caracterizează de o potrivă fenomenele vieţii şi ale individualităţii.

După lectura cărţii d-lui Bopp, sîntem tentaţi să ne făurim o teorie despre Amiel, nu opusă ci complimentară în care unitatea şi multiplicitatea apar rînd pe rînd.

Cînd vom cunoaşte adevăratul Amiel, pe care numai publicarea

Jurnalului Intim ni-l poate da, atunci vom putea formula o părere justă.

Ceiace este însă adesea jenant la inamicii lui Amiel (și d. Bopp este mai degrabă un amic al inamicilor decît un inamic propriu zis) constă în facilitatea și naturaleța atitudinilor. O lume Amiel n'ar fi posibilă. Aceasta este sigur și de aici poate naivitatea de a-i reproșa de a nu fi un om ca toți ceilalți. Un om care gîndea în loc de a vorbi, visa în loc de a lucra, care scria în loc de a publica, și care a fost preocupat de ideia de a funda o familie fără să o fi realizat vreodată — nu putea fi simpatizat de mulțime. Antipatia mulțimii contra individului secret, contra omului care-și aparține este foarte mare.

Și cu toate acestea nu există gîndire fără specialiștii ai gîndirii, iar specialiștii gîndirii nu pot exista fără maniacii gîndirii.

Gîndirea lui Amiel era multilaterală. Maurras spunea de d. Thibaudet că este bilateral — iată una din sursele amiciției pentru Amiel — și dacă, după portretul inamicului, nu ne dă un portret al amicului, e pentrucă autorul se teme că acesta din urmă i-ar semăna prea mult.

(Albert Thibaudet. *Nouvelle Revue Française*, Juillet, 1926).

Privire asupra lui Sainte-Beuve

Dacă umbra lui Sainte-Beuve ar avea facultatea de a contempla cele ce se petrec pe pămînt, ar fi, desigur, satisfăcută de pasiunea violentă, stîrnită în anul 1925, prin publicarea „Caetelor sale intime".

La drept vorbind această ultimă „campanie" a marelui critic, are un vag parfum de scandal, care însă, nu e de natură să-i displacă.

Această patimă a gloriei, pe care Sainte-Beuve o avea mai mult ca oricare altul din contemporanii săi, este caracteristică secolului. Ne putem chiar întreba dacă în spatele acelui „mal du siècle", a reveriei dezabuzate sau a dezgustului aparent pentru viață, nu se ascundea, la marii romantici, o formidabilă ambiție nesatisfăcută.

Sainte-Beuve accepta posibilitatea publicării acestor foi secrete, în care zugrăvea pe toți contemporanii săi. Simpatia cu care privea „Memoriile", admirația pentru opera lui Saint-Simon, care știuse să arăte așa cum erau, pe toate personagiile marelui secol, atesta valoarea pe care o acorda unei astfel de lucrări.

Dar în portretele lui Sainte-Beuve, căutarea adevărului nu era de multe ori decît un pretext pentru a putea spune răutăți și pentru a putea răzbuna resentimente personale.

Susceptibil, bănuitor, amar, caracterul lui Sainte-Beuve era lipsit de amenitate. Spunea adesea că posedă darul fatal de a pătrunde și de a descifra secretul sufletului omenesc — despre care avea, de altfel, o părere destul de pesimistă.

Trăsătura fundamentală a caracterului său era însă o putere de ură a cărei tenacitate e vrednică de a fi remarcată. Plăcerea răzbunării avea pentru el o savoare nepreţuită. O nemulțumire generală, al lui Sainte-Beuve contra contemporanilor săi, este ca în 1837, epoca la care apariția volumului său „Pensée d'Août", fu pentru marele critic înmormîntarea carierei sale de creator. Toți amicii: Lamartine, Béranger, Vigny, care beneficiase de articolele sale, îl lăsară să se afunde fără să-i dea o mînă deajutor.

Nemulțumiri particulare contra lui Hugo, al cărui orgoliu nu voi să-i acorde satisfacție de a juca față de dînsul rolul pe care Boileau îl jucase față de Racine, sau contra lui Balzac, care, jignit de un articol al lui Sainte-Beuve, refăcuse ca să se răzbune „Volupté", sau Cousin care beneficia de lucrările sale fără să-l menționeze.

Toate aceste fapte explică tonul acerb și vădita sa intenție de răzbunare.

Perseverența și tenacitatea acestui resentiment, descopere în fundul sufletului său o mare doză de amărăciune.

Explicația o găsim în exagerata sensibilitate a lui Sainte-Beuve, ca care foarte ușor putea fi jignit în obișnuitul comerț al vieții. Cît de ușor, cu un astfel de temperament, poți găsi oameni grosieri și lipsiți de tact. Cu un astfel de caracter pentru care cea mai mică suferință lasă urme profunde de amărăciune, era foarte greu să adopți cea mai ingrată meserie: acela de literat, care, în timpurile moderne nu cunoaște o medie între marele succes, bine retribuit și extenuanta și veșnica strădaință pentru pînea zilnică. Cînd după eșecul în literatura beletristică, Sainte-Beuve se consacră, de altfel bucuros, criticii literare, sufere de neputința de a realiza față de literatură misiunea înaltă pe care Boileau, de pildă, prin protecția lui Ludovic al XIV-lea, o îndeplinise față de scriitorii secolului al XVII-lea.

In cariera sa de om, nu fu de altfel mai norocos. Acest mare voluptos este omul cel mai refuzat în amor din cîți se cunosc. Singura femee care-l accepta fu M-me Victor Hugo. Dar în afară de toate aceste motive, o logică ascunsă a mișcării romantice atrăgea în mod natural privirea criticului și îl făcea să treacă de la operă la persoana autorului.

In sufletul lui Sainte-Beuve, omul iubitor de adevăr, omul invidios și vindicativ erau de acord pentru a smulge masca celor dintre scriitori pe care îi simțise lunecînd pe panta șarlatanismului.

Villemain al cărui talent favorizat de sentimente frumoase, ascunde sufletul cel mai sordid și mai rău. Chateaubriand un impostor, Lamartine, cel mai desăvîrșit șarlatan politic și industriaș literar. Pierre Leroux, Balzac, Hugo, poate pe acesta l-a demascat mai tîrziu — fură zugrăviți fără cruțare.

Sainte-Beuve privește prea mult pe contemporanii săi în lumina teoriei lui La Rochefoucauld — teorie care l-a făcut să vadă în jurul său numai naturi calculate și meschine.

Principiul fundamental al metodei lui Sainte-Beuve este identitatea perfectă care există între scriitor și opera sa. Cînd realitatea dezmințea teoria, cînd autorul nu corespundea operei sale, atunci făcea sforțări supraumane ca să ofere o explicație din care teoria să rămînă totuși în picioare.

Greșala lui Sainte-Beuve constă în faptul închipuirii lui că o perfectă identitate trebue să existe între eu-l pe care-l putem desprinde în viața curentă a unui om și eu-l revelat prin opera aceluiași om.

Opera de artă izvorăște mai degrabă nu dintr'o dorință de a se exprima ci din aceia de a se completa. De altfel viața prea multor autori confirmă această divergență.

Sainte-Beuve rămîne totuși un mare spirit, care a știut să descopere o problemă mare cătră care inteligența sa revine veșnic dornică de o soluție.

Cartea postumă a marelui critic francez constitue o admirabilă lectură.

(*Mercure de France*, Iunie, 1926).

Adevăratul aspect al Austriei

Plecînd dela ideia unei păci universale, înțeleasă în sensul unei colaborări voluntare între toate națiunile în profitul umanității. — idee de care noua Austrie este pătrunsă și stăpînită, autorul acestui articol, Monseigneur Ignage Seipel, arată fazele prin care a trecut fosta împărăție habsburgică, pentru a ajunge la acest rezultat care de altfel n'ar putea fi înțeles fără o prealabilă expunere.

Austria actuală este o țară cu desăvîrșire nouă și, care, dela fondarea ei a trebuit să ia pe rînd orientări cu totul deosebite una de cealaltă.

In 1918, după deznodămîntul dezastros al războiului, Austria se proclamă Republică democratică, alipită de Germania, nu însă ca stat independent, ci ca o parte a Republicei germane. Tratatul din Saint-Germain interzise această alipire precum și dreptul de a se chema Austria germană. Apoi delimită teritoriul acestei țări nouă,

delimitare care de fapt nu s'a stabilit definitiv decît abia în 1924.

Vechea Austrie cuprindea 17 „Kronländer" sau țări, aparținînd coroanei, care aveau parlamente autonome, supuse doar sancționării imperiale.

Odată această formă de guvern dispărută, autonomia provinciilor devine deplină și, de aici marile dificultăți pe care le întîmpină legislația fiscală, doritoare de a concilia repartiția veniturilor cu necesitățile publice și economice ale noului stat.

De asemenea situația specială și rolul partidelor politice în Austria, sînt în strînsă legătură cu istoria țării. In vechea monarhie aproape toate partidele erau naționale. Actualmente, unitatea națională fiind aproape omogenă, repartiția deputaților se efectuiază pe terenul concepțiilor politice, morale și sociale. Sînt patru partide în Austria iar conflictele de concepții capătă adesea un caracter violent.

In aceste condiții, era firesc ca Austria să se vadă adusă de împrejurări la marginea prăpastiei: pe de o parte nesiguranța politicii, timpul considerabil pierdut în așteptarea unei hotărîri a Europei, timp care l-ar fi putut întrebuința la propria sa ridicare, pe de alta necesitatea de a adopta o nouă politică economică, în raport cu țara care încetase de a mai avea, din punct de vedere economic, coeziunea și perfectul echilibru de care se bucurase fostul imperiu. Frontierele acestei țări nu erau însă delimitate, iar dezordinea în interiorul țării era din ce în ce mai mare. Statul, pentru a evita pericolul bolșevismului din ce în ce mai amenințător, pentru a înlătura turburări sociale născute dintr'o prea mare mizerie, a fost nevoit de multe ori să facă concesii care depășeau mijloacele sale și să recurgă la inflație, cauza prăbușirii catastrofale a coroanei.

Aceasta era situația nefericitei Austrii la 1922.

Motivele, grație cărora pericolul a putut fi înlăturat, sînt următoarele:

1 O politică de realitate; privirea situației prezente fără iluzionare.

2 Recurgerea la Societatea Națiunilor pe care a admis-o sincer, animată de idealul unei păci durabile și a unei colaborări reciproce între popoare, cu deosebire justificată, în momentul cînd unul din acestea se găsește în imposibilitate de a eși singur din încurcătură.

3 Renunțarea la orice susceptibilitate ori considerație de prestigiu amenințate de faptul că recunoștea singură necesitatea unei intervenții internaționale.

4 Respectarea absolută a celor 90 de clauze prevăzute în înțelegerea cu Societatea Națiunilor.

Rezultatul este că finanțele publice sînt în ordine. Banca de emisiune perfect independentă, nici o tentativă de a recurge la o politică de inflație chiar deghizată.

Dar situația economică este departe de a fi tot așa de înfloritoare ca cea financiară. Și aceasta pentru diferite motive: gestiunea financiară a guvernului federal central și a guvernămintelor provinciale nu este suficient unificată, echilibrul între îndatoririle sociale și producție nu este încă pe deplin realizat, cauze, de altfel, care pot fi înlăturate odată.

Austria cea nouă, așa cum se prezintă acum, ne îndreptățește să credem că va prospera. Și dacă o comparăm cu fosta monarhie dinaintea războiului, constatăm că aceasta din urmă are, pe lîngă celelalte caractere naționale pe care le conservă, două caractere noui: dorința profundă a unei păci adevărate și convingerea solidarității și a interdependenței popoarelor. Și animată de aceste două idei, noua Austrie vrea să participe la politica mondială.

(Monseigneur Ignace Seipel. *Le Revue Mondiale*, Iulie).

Lecțiile plebiscitului german

Plebiscitul dela 20 Iunie, care trebuia să decidă de soarta proprietăților dinastiilor germane nu a adus o soluție. Rezultatul scru-

tinului e echivoc. După cifrele date de agenția Wolff: 14,889,703 voturi au fost pentru expropiere, 542,000 contra, 511,000 buletine nule și 23,478,118 abțineri, numărul total al electorilor atingînd 39 milioane.

In alți termeni, 37 la sută din alegători au votat deposedarea principilor, iar 59 la sută nu au putut sau nu au voit să și exprime opinia. Acest număr extraordinar de abțineri, se explică, prin puternica propagandă monarhistă și reacționară, care a interzis participarea la scrutin. In unele provincii s'au semnalat chiar amenințări: concedierea salariaților, boicotarea antreprenorilor. Guvernul prusian și cel badens au fost nevoite să anunțe sancțiuni împotriva acestor tentative de presiune electorală. In unele state, asociațiile naționaliste au organizat excursii gratuite, pentru a îndepărta cît mai multă lume posibilă de locurile de scrutin. Dacă plebiscitul figurează în Constituția germană, el nu a intrat însă în moravuri și cu 59 la sută abțineri nu se poate desigur pretinde că un popor s'a exprimat liber. Dacă ținem samă de efectul produs de publicarea în milioane de exemplare a scrisorii private a prezidentului Hindenburg, ca și de declarațiile antiplebiscitare a unor membri ai guvernului (Marx, Stresemann), înțelegem bine că această primă consultație populară a pus în acțiune în toate provinciile și cu deosebire la țară, toate forțele antidemocratice și toate presiunile reacționare.

Cîteva rezultate parțiale trebue reținute. Berlinul, care are 1,467,237 alegători și alegătoare a răspuns cu 942,654 da și cu 31,077 nu. Cifrele transmise din regiunile catolice arată că, în general, cu tot consemnul negativ al partidului centrist, numărul voturilor pentru expropiere a fost dublu față de acel obținut de partidele comunist și socialist, în alegerile legislative. Masele electorale catolice se apropie dar de socialism, fără îndoială, din cauza șomajului și a crizei economice.

Poporul german neexpropriindu-și principii, chestia revine înaintea Reichstagului. Deși cabinetul imperiului e de părere, că legea care trebue să reglementeze acest litigiu, nu e de natură a modifica Constituția și va putea fi votată cu majoritate simplă, ne putem întreba, unde va găsi această majoritate simplă?

Socialiștii nu vor consimți, desigur, la îndulcirile textului, reclamate de populiști. Poate că Reichstagul va fi dizolvat la toamnă sau dosarul chestiei, clasat, în mod provizoriu. In orice caz, plebiscitul fără de rezultat, nu face decît să complice situația și cum între cei 23 milioane care s'au abținut, sînt desigur cîteva milioane de partizani ai exproprierii, reduși la tăcere, guvernul se va păzi de a provoca noi alegeri legislative avînd drept temă, soarta bunurilor vechilor dinastii, căci stînga ar eși probabil, întărită, dintr'un scrutin liber.

(C. Loutre. *L'Europe Nouvelle*).

Examene de conștiință în generația nouă

„Les Cahiers du Mois" publică examenele de conștiință a 27 tineri, între douăzeci și treizeci de ani, mai toți oameni de litere, iar revista „Philosophies", condusă de Pierre Morhange exprimă sub o formă dogmatică și polemică, în același timp, aspirațiile și doctrinele unei părți din aceiași generație.

Mărturisirile acestor tineri, care nu au luat parte la războiu, dar au devenit conștienți în haosul care a urmat armistițiului, sînt interesante. Ca și Hugo, Vigny, Michelet, Balzac acum o sută de ani, ei au crescut în zgomotul tunului și ajunși oameni, au găsit înaintea lor, ruinele regimului vechiu și schița nedecisă și amenințată a unui regim nou. Lor, le aparține instaurarea ordinei necesare. Și iată de ce, în fața unei sarcini atît de formidabile, ei sînt cuprinși de groază, se îndoiesc de tot și în primul rînd, de ei înșiși. Căci problema care se pune azi înaintea lor, e mult mai complicată, ce aceia de acum o sută de ani. Cele

ce se punea atunci, era alegerea care trebuia făcută între tradiție și inovație, în politică și în literatură. Dar tradiția, cași inovația formau și una și alta, un tot solid, la care fiecare se putea alipi, fără teamă că va întîlni în cale vidul. Chiar cei mai disperați dintre romantici nu se îndoiau de om, ei constatau numai inadaptarea lor față cu lumea.

Dezorientarea din 1925 e mai gravă. Tinerimea de azi caută să găsească, înainte de toate, rațiunea profundă a vieții, sensul existenței „partea eternă din noi înșine". Tinerii de azi, nu sînt ca cei de acum o sută de ani, niște inadaptați sociali, ci niște inadaptați metafizici. Căci realitatea politică și economică a lumii, bazată înainte de războiu pe regularitatea schimbului și stabilitatea relativă a instituțiilor și bogățiilor a fost distrusă și o mobilitate perpetuă i-a luat loc. Realitatea religioasă, decînd nu se mai confundă cu rațiunea de stat, a perdut mult din forța ei de antrenare, fiecare individ, în loc de a o găsi oferită ca în epocele mari ale credinței, trebue s'o regăsească în el însuși și în afară de el, pentru uzul său personal. Noțiunea însăși a omului, disociată și scufundată în marea inconștientului, pare amenințată de naufragiu.

Fiindcă nici o realitate nu se mai impune, prin forța tradiției sau prin acea a inovației, fiindcă toate realitățile sînt astăzi posibile, problema alegerii este acea care primează, dar alegerea implicînd o renunțare la posibilile înlăturate, o chestie prealabilă e de rezolvat: trebue să facem o alegere? Trebue să renunțăm la o posibilitate oarecare? Există altă realitate decît momentul? Idealul nu e de a rămînea perpetuu disponibil? Lupta disponibilității, scumpă lui André Gide (maestrul incontestat al acestei tinerimi) și a alegerii în sînul existenții, lupta, pe terenul spiritual a anarhiei și a ordinei, iată zbuciumul fundamental, pe care îl revelează aceste examene de conștiință.

Alt caracter important al noii generații e alături de lipsa rațiunii de a trăi, apetitul ei de viață. Sportul, deprinderea de a cîștiga de timpuriu existența materială, forța tinereții o împiedică să abdice. Contradicția dintre ordine și libertate, o regăsim între nihilismul teoretic și afirmația practică. „Celace face tragicul acestei epoci, scrie Alfred Colling, e un pesimism fonciar, însoțit de o luc'dă furie de a trăi".

Soluțiile pentru a rezolvi această dublă antinomie, unii le găsesc în catolicism, alții în marxismul mistic și revoluționar.

Dar această renunțare la neliniște, această goană spre certitudini, depinde mai mult de temperament și nu e un simplu produs al rațiunii.

Sinteza la care visează generația nouă, nu trebue s'o căutăm desigur aici. Schița ei nepreciså, manifestările încă timide ale unei etici și estetici a acestui timp le găsim mai degrabă, ici și acolo, într'un elan către acțiune. Nu către un pragmatism orb, care e partizanul *acțiunii pentru acțiune* ci către acțiunea, pentru și prin cunoștință. „Punctul de vedere al acțiunii e singurul, scrie Ramon Fernandez, de unde putem privi omul individ, în același timp în ansamblul și în realitatea lui originală".

Jean Prévost declară de asemeni: „Ideia, la care țin mai mult e că fiecare ar trebui să se cunoască numai prin rezultatele lui, ca un martor sincer și dezinteresat".

Astfel din această anchetă, tinerii pe care grația catolică sau acea marxistă nu i-a atins, pot întrezări cîteva noțiuni liniștitoare, făgăduința și primele lineamente ale unui nou humanism.

(Benjamin Crémieux. *Nouvelles Littéraires*, Iulie).

Asupra specializării profesionale în epoca noastră

Specializarea profesională e unul din rezultatele raporturilor culturale și economice, din ce în ce mai complicate, în a doua ju-

mătate a secolului al XIX-lea. Că ea a luat în Germania o extindere mai mare ca în celelalte țări, se datorește probabil, unor anumite dispoziții ale spiritului german, care a cunoscut încă în secolul al XVII, tipul învățatului pedant și a avut totdeauna, odată cu conștiinciozitatea, o anumită inclinare spre lucrurile mărunte.

Specializarea profesională e o vizibilă deviare dela idealul omului deplin, așa cum acesta era înțeles în secolul al XVIII-lea, ca o moștenire a antichității și a renașterii. Dar partizanii acestui ideal, își dădeau samă că el era în contradicție cu realitatea omenească înconjurătoare, cu deosebire în Germania, Holderlin deplîngea acest fapt în Hyperion, iar Börne scria: „La un milion de Germani întîlnești numai zece oameni. Ceilalți sînt croitori, negustori, soldați, magistrați, astronomi, diplomați și ce mai poate fi cineva, cînd nu reprezintă nimic".

Specializarea a devenit însă covîrșitoare odată cu dezvoltarea muncii, a tehnicei, a practicei și a științelor exacte, care se bazează pe cercetările de detaliu.

Specialistul cel mai bun, e atins însă de o anumită îngustime a spiritului. Și această îngustime crește in profesiile care absorb întreaga individualitate a omului cum e acea de militar, politic, artist, om de știință.

In domeniul științei, cu deosebire, specializarea extrem de dezvoltată, are drept rezultat: mecanizarea și tehnicizarea spiritului, pierderea simțului de ansamblu, lipsa ideilor mari și a scopurilor înalte.

Specialistul chiar bine înzestrat, în orice domeniu (nu numai în acel științific) e un spirit de duzină, lipsit de darul creației și al sintezei. E un om fragmentar, care poate fi primejdios, cînd în lipsa altora devine reprezentantul unei culturi sau conducătorul unui popor.

Și acesta a fost cazul Germaniei, înaintea și în timpul războiului. In fruntea administrației și a guvernului german, în această epocă, au fost mai ales specialiștii de biurou și oameni de rezort, și rareori numai, personalități puternice sau caractere.

Selectarea prin examene, atît de uzitată în Prusia, nu a dat rezultate de samă, căci valoarea practică a cuiva atîrnă de alți factori decît cunoștințele.

In țările democratice ca America sau Elveția, alegerea judecătorilor și a funcționarilor nu e desigur o garanție pentru selectarea celor chemați, pe de altă parte însă, marele număr de oameni eminenți ocupînd posturile cele mai însemnate, e o dovadă că în acest domeniu nu e numaidecît nevoe de specialiști, cu o pregătire anumită.

(Georg Steinhausen. *Preussische Jahrbücher*).

Abel Hermant, Platon

Dincolo de disputele filologilor și interpretările cazuistice ale filozofilor, trăește încă divinul Platon. Pentru a te apropia de dînsul trebue să îmiți familiaritatea lui Socrates sau magia fermecătoare a lui Renan. In Platon există un imponderabil spiritul — care nu poate fi simțit decît de un vrăjitor stilistic, de un poet dotat cu calitatea de a fi prezent în orice secol. Frumusețea spirituală a vechii Athene, nu poate fi prinsă discursiv, ea trebue redată dramatic într'o frescă viu colorată. Rațiunea să facă loc imaginației, ideia imaginei, iar adevărul să aibă tăișuri de paradox.

Asemenea lui Renan, pătrunzătoarea călăuză în Viața lui Christ și M. Aureliu, d. *Abel Hermant* ne face să trăim cîteva ceasuri în jurul marelui Platon. Ceiace caracterizează mai ales excursurile în vasta și diversa grădină a Dialogilor este fără îndoială atmosfera de farmec pe care o degajă. Cu drept cuvînt, autorul și-a intitulat un capitol „*Une ample comédie aux cent actes divers.*" Mulțumită lui Abel Hermant „antichitatea a devenit pentru noi mai familiară. Sîntem chiar mai simpli și mai prietinoși cu ea."

(Charly Clerc. *La Revue Hebdomadaire*).

Dreptul și Revoluția

Existența unei economii capitaliste, supraveghiată de Stat, pe lîngă cea socialistă, ridică problema întreprinderilor străine și garanțiile juridice pe care le oferă Rusia sovietică (U. R. S. S.).

Neîndoelnic, se poate afirma că orice organizare economică reclamă un sistem juridic, sau mai bine spus îl presupune. Partizan sau nu al marxismului trebue să concepi că nu poate exista marfă sau schimb fără drept de proprietate și contract. Revoluția nu poate desființa dreptul civil atît timp cît Rusia atrage la ea pe străini, invitîndu-i să aducă inițiativa, capitalurile și experiența lor. Uniunea sovietelor definind drepturile individului prin lege, fundamentîndu-se deci pe legalitate, oferă străinilor anumite garanții juridice, punîndu-i la un nivel de tratament cu băștinașii.

In 1922 au fost instituite „codurile de audiență", — un sistem de tribunale cu magistrați și avocați. Străinii pot invoca oricînd scutul legii dînd în judecată Statul și instituțiile regionale, pentrucă primul articol din codul civil prevede că „drepturile civile sînt protejate de lege, afară de cazurile cînd sînt exercitate contrariu scopurilor economice și sociale".

Profesorul Makarov, un serios cunoscător al legislației referitoare la străini, rezumă astfel în cartea sa intitulată *„La situation juridique des étrangers en U. R. S. S."* problema dreptului impus de revoluție: „în domeniul activității economice, străinii sînt supuși de obiceiu la aceleași dispozițiuni legislative ca și cetățenii țării.

...Cît privește activitatea economică a străinilor în Rusia sovietică, concepția juridică ce prevalează este egalitatea de tratament cu cetățenii țării".

(S. Tchienov. *L'Europe Nouvelle*, Iunie, 1926).

Paul Valéry, estet filozof

Paul Valéry depășește domeniul poeziei prin preocupările sale de ordin filozofic-estetic. Creația sa vădește pe lîngă imaginație, și multă inteligență. Rațiunea constringe materialul fanteziei în anumite formule lapidare, iar imaginația la rîndul ei concretizează de cele mai multe ori abstracțiile făurite de intelect. In privința aceasta, s'ar putea spune că Valéry, asemenea lui Mallarmé, caută în poezie un refugiu pentru ideile sale estetice. S'ar putea crede că poetul poemelor „Charmes" vizează o *frumusețe gîndită*, reducînd estetica la oficiu de anticameră a metafizicii. Aparențele par să dezvălue un poet cîntînd expresia geometrică din cartezianism sau platonism. In magnifica panoramă pe care o intitulează *Eupalinos*, Valéry pune în lumină opoziția dintre construcție, creație și cunoștință. Opoziția aceasta pe care Socrates o neglija în *Phedra*, este o antinomie ireductibilă. Concepția frumosului idee prototipică, veșnică și imaterială, așa cum o propunea Platon în contrast cu lumea devenirii nu mai poate fi susținută. Artistul, după Valéry, face o categorie indispensabilă din frumusețile materiale, el nu poate neglija sub nici un motiv formele și aparențele. In gradul cel mai înalt de abstracție, arta își păstrează aspectul armoniei materiale, întrucît „figurile geometrice care sînt simboluri solicită participarea văzului, pipăitului și auzului, tot așa de imperios după cum cere rațiunea, numărul și cuvîntul". Cunoștința de altfel neglijează utilitatea, frumusețea și durata, prin urmare tocmai scopurile proprii ale artei. Estetica filozofică a lui Valéry înglobează arta în viață, îndepărtînd orice factor absolut: de aici provine clasicismul operelor sale.

(Jean Royère. *La vie*).

Mișcarea intelectuală în străinătate

Romane

Henri Béraud, *Le Bois du Templier Pendu*, editions de France.

Marele reporter, care este d. Henri Béraud, apare în ultima sa operă ca un vizionar și ne arată superstițiile, mizeriile, revoltele și amorurile satului său daufinez. Romanul acesta nu seamănă de loc cu celelalte scrieri anterioare. Este o carte curioasă și pasionantă.

Francis de Miomandre, *„L'amour de M-lle Duverrier"*, ed. Ferenczi.

O aventură simplă și emoționantă, o neînțelegere amoroasă minuțios și delicat analizată. Ca toate cărțile lui Miomandre, acest ultim roman este plin de fantezie, grație și finețe psihologică.

Lucie Delarue Mardrus, *Embelissez-vous*, Ed. de France.

D-na Delarue Mardrus oferă surorilor sale tot felul de metode și de rețete pentru a da mai multă strălucire frumuseților naturale și pentru a da farmec defectelor, care nu sînt vițiI. Găsim în cartea sa fructul savuros al ingeniozității sale de „fiică a Evei" subtilitatea sa psihologică și marele său talent de scriitoare.

Maurice Magre, *La Luxure de Grenade*, Ed. Albin Michel.

Această carte simbolică, bogată în idei și în culoare ne descrie sfîrșitul regatului andaluz al Maurilor în secolul al XV-lea. Reamintește adesea pe Salambo a lui Flaubert, ori Bizance a lui Jean Lombard.

Octave Aubry, *„Le lit du roi"*, Ed. Fayard.

Acest „roman istoric", care evocă atît de bine și cu atîta originalitate secolul al XVIII-lea francez este în același timp romanul d-șoarei de Romans, o mică burgheză, care datorită influenței aventurierului italian Casanova devine amanta lui Ludovic al XV-lea și rivala d-nei de Pompadour.

Dimitri Merejkowsky, *„Le roman de Leonard da Vinci. La resurrection des dieux"*. Editions Bossard, Paris.

Traducerea d-lui Dumesnil de Gramont este integrală și conformă textului rusesc. Este prima traducere a celebrului roman istoric făcută în astfel de condițiuni și este aproape un alt roman. Opera este în trei volume și 950 pagini.

René Bertal, *„La passion du Curé Bernoquin"*, Ed. Perrin et C-nie, Paris

Acest roman în care ironia se amestecă cu emoția, ne arată calvarul unui om care a voit să spere, cînd se pare că nu mai era nici o speranță.

Cyprien Halgan, *„Les nuits de Jaques Veyrat"*, Ed. Perrin et C-ie, Paris.

Nopți de groază, nopți pasionante și neliniștitoare și însfîrșit reînvierea unui om.

D. Cyprien Halgan este autorul romanelor: „Le Goeland perdu" și „Le tragique amour de M-me de Pradun".

André Maurois, *„Bernard Quesnoy"*, Ed. Nouvelle revue française.

D. André Maurois pare a fi atins cu ultimul roman, apogeul talentului său. Operă puternică, în care personagii'e trăesc nu numai o viață sentimentală dar și o viață socială activă. D. Maurois are darul de a interesa pe lector prin expresiuni juste, prin idei și printr'un remarcabil simț psihologic. Acest autor ne dăduse deja cîteva cărți care ne îndreptățeau să credem în calitățile sale de romancier. „Bernard Quesnay" confirmă în mod strălucit impresia noastră.

Louis Barthou, *Le general Hugo*, Ed. Hachette.

Această carte aparține acelui gen de corespondență comentată în care excelează d. Barthou, și aparține în același timp și romanului, prin verva și viața de care este impregnat. Opera d-lui Barthou este romanul unui om cumsecade, de multe ori stingaciu în dubla sa carieră militară și conjugală. Un mare număr de scrisori inedite complectează memoriile generalului, precum și raporturile dintre acesta și fiul său, Victor Hugo.

Maurice Renard, *„L'invitation à la Peur"*, Ed. Près, Paris.

Volumul de față este primul în care d. Maurice Renard își menține prodigioasa sa imaginație în limitele vieții reale, în care jocul său produce fără violențe efecte grozav de dramatice.

Suzanne de Callias, *La double vue de Clarisse*, Ed. Henri Parville.

Povestea, foarte agreabil istorisită, a unei tinere fete, care-și descopere darul de „double vue" latent pe care și-l dezvoltă, ajutată de un Hindou-s.

D-na Souzanne de Callias are simțul vieții și prețioase calități de observatoare.

Portretul amorezului eroinei sale are cu deosebire o mare valoare psihologică.

Lucie Delarue Mardrus, *Graine au vent*, Ed. Ferenez et fils.

Dintre toate romancierele franceze contemporane, d-na Delarue Mardrus e aceia care se apropie cu mai mult de George Sand.

Aceiași curiozitate pentru arte și în special pentru muzică, pe care autoarea lui Consuelo o avea alături de preocupări sociale și umanitare o găsim la autoarea romanului „Graine au vent".

Cu prilejul acestei opere, d-sa ne introduce în mediul artistic al unui sculptor, a cărui fată lăsată în cea mai deplină libertate, se descopere un geniu și duce la cea mai mare strălucire talentul tatălui său, care nu fusese de fapt, decît o slabă „ebauche" a geniului său.

D-na Delarue Mardrus este rousseauistă în concepții. D-sa caşi autorul „Contractului Social" crede că omul în starea naturală e bun și că tot răul vine dela civilizație.

Teza are apărători și detractori; romanul d-nei Delarue Mardrus, credem însă, pe bună dreptate, nu poate avea decît admiratori.

Thomas Mann, *„Bemühungen"*, S. Fischer Verlag. Berlin.

Bemühungen „sforțări" este titlul acestei serii de esseuri care alcătuesc ultima operă a marelui autor a lui „Buddenbrooks" seu a lui „Zauberberg. Sînt sforțări'e pe cari spiritul le-a făcut ca să învingă natura și care au transformat pe vechiul Thomas Mann, în cetățeanul luminat, dezbrăcat de orice prejudecată anti-umanistă, liberat de pesimismul schoepenhauerian și de romantismul wagnerian, precum și de periculoasele seducțiuni ale colosului rusesc sau a nirvanei orientale, care exercitase o așa de mare influență asupra adolescenții și tinereții sale.

Moralistul conștient și scrupulos de a vedea clar în sufletul lui și în sufletul lumii degajat de orice exclusivism îmbrățișează cu simpatie tînăra republică germană și își ia locul său de bun german și bun european în această societate occidentală și democratică de după războiu pe care o exprimă printr'o formulă foarte originală.

Salvador de Madariaga, *„Arceval y los Ingleses*, (Calpe. Madrid).

Arceval y los Ingleses este o carte compusă din note diverse, din dialoguri și dintr'o ficțiune romînească, compoziție care reamintește pe acela a lui Thomas Oramdorge a lui Taine. Este plină de reflexiuni ingenioase, care ades subt o aparență de simplicitate se descoper foarte profunde.

O analiză foarte fină a spiritului englezesc în opoziție cu cel specific spaniol în capitolul „Dialoguri a patru spanioli la Londra" este remarcabilă și de un pitoresc încîntător.

Violet Hunt, *„More Tales of The Uneasy"*, Heinemann, Londra.

Apariţiunea unui volum de „Contes inquiets" cincisprezece ani în urmă, a făcut din Miss Violet Hunt, o scriitoare cunoscută și bine apreciată. Această nouă carte, este tot o colecție de povești extraordinare, care uneori depășesc limitele verosimilului.

Talentul său de povestitoare, te face însă să-i erți aceste incursiuni în domeniul miraculosului.

John Galsworthy, *„The White Monkey" (maimuța albă)*, Heinemann, Londra.

Titlul simbolic al ultimului roman al lui Golsworthy, este luat dintr'o pictură chinezească care reprezintă o maimuță albă, mîncînd fructe și zvîrlind cojile în jurul său fără altă preocupare decît acela a plăcerii sale. Această pictură este imaginea lumii actuale moderne în care fiecare își urmărește plăcerea fără a se gîndi că ar putea prejudicia altora.

Acest roman este o operă demnă de creatorul familiei Forsyte, familie care reamintește pe acela a Rougon Macquart-ilor a lui Zola. Stilul însă de o inaltă ținută, precum și humorul specific anglosaxon îl deosebește avantajos de autorul francez.

Literatură generală

Ananda K. Coomaraswamy, *„Pour comprendre l'art hindou"*. Editions Bossard.

D. Ananda K. Coomaraswamy, conservatorul colecțiilor de artă indiană și musulmană la „Muzeul de Belle-arte din Boston" a publicat o carte de un mare interes, care datorită traducerii d-lui Jean Buhot ne poate inițiá nu numai în arta dar chiar și în civilizația indiană. Pentru cei pe care asemenea chestiuni îi interesează, această carte lipsea.

G. K. Chesterton, *„La nouvelle Jérusalem"*, Ed. Perrin et C-ie. Paris.

Această carte tradusă din limba engleză constitue povestirea unei călătorii pe care Chesterton a făcut-o la Ierusalim, puțin timp după convertirea sa la catolicism.

Jaques Sindral, *Talleyrand*, Ed. la Nouvelle Revue Française.

Mai degrabă decît o biografie, putem considera cartea d-lui Sindral ca un portret—făcut în același timp din punct de vedere istoric și din punct de vedere psihologic.

Autorul face din Talleyrand, diplomatul legendar, rece, interesat și plin de spirit, un personaj uman cu o viață secretă bogată în sensibilitate. Din studiul politicii lui Talleyrand, d. Sindral desprinde o paralelă între Napoleon și marele om de stat austriac.

Politica actuală este și ea judecată în această carte, iar Sfînta Alianță sugerează Societatea Națiunilor. Din studiul variațiunilor artei diplomatice dela Talleyrand autorul se întreabă care ar fi fost atitudinea acestuia în perioada democratică actuală.

R. Fulop et Th. Eckstein, *Dostoiewski à la roullete*. Ed N. R. F.

Textele și documentele care constituesc acest volum, ne dau o idee exactă de felul în care au luat naștere romanele marelui maistru. Aceste documente vor sluj;

la o biografie cu mult mai echitabilă, ca toate acele, bazate pe textele insuficiente care le aveam până acum. Documentele și detaliile biografice, pe care le găsim în această carte aduc importante contribuțiuni la noua imagine a lui Dostoiewsky și a pasiunii sale, abia comprehensibilă, pentru jocurile de noroc.

Leon Treich, „*Histoires pour la plage*". Ed. N. F. R.

In așteptarea orei de bae, între două „bacarale" la cazino, ce ocupațiune mai bună pe plajă decît să spui povești?

Cartea d-lui Leon Treich este o foarte amuzantă colecție de anecdote pe care le veți auzi la toate plăjile la Brighton, Deauville, Ostenda, Biarritz; pe coasta de azur, în stațiunile „șic" ca și în stațiunile eftine.

Fernand Fleuret, „*Le Cendrier*", Ed. N. R. F.

Primele trei povestiri în stil arhaic, în acel stil în care Fernand Fleuret își încearcă și-și probează marea sa virtuozitate. Ultimele trei, povestiri moderne, care stilizează evocarea eternului fantastic. Șase povestiri însemnate cu pecetea melancoliei care știe să viseze și să ironizeze.

„Reconnaissance a Rilke" — *Collection Les cahiers du mois*", Ed. Emile Paul.

Paul Valéry, Edmond Jaloux, Francis de Miomandre, Maurice Martin du Gard, Jean Cassou, Felix Bertaux, Jaques Benoist Michin, André Germain, Genevieve Bianquis, Maurice Betz și diverși autori occidentali au scos acest omagiu marelui poet german, acestui „Proust liric" care este Reiner Maria Rilke.

Gérard Bauer, „*Eloge du désordre*", Editions Hachette.

Acea paradoxală și încîntătoare colecție a „Elogiilor" care a reunit deja numele lui André Beaunier, Marcel Boulenger, Eugène Marsan, Francis de Miomandre, Paul Souday etc... apologiștii frivolității, snobismului, curiozității, lenei, urîțeniei, egoismului, s'a îmbogățit cu noul volum al d-lui Bauer. Această operă de dimensiuni minuscule este o mică capodoperă de humor, de surprinzătoare logică și de puncte de vedere originale și personale.

Istorie

Emile Gabory, „*La vie et la mort de Gilles de Raiz* (dit à tort „Barbe Blue"), Ed. Perrin.

Cartea d-lui Gabory este o operă de mare valoare. D-sa a uzat în afară de documente originale și de piese din Procesul lui Gilles de Raiz, fostul tovarăș de arme al lui Jeanne D'Arc acuzat și ars pe rug pentru erezie, magie, sodomie și asasinate.

Moartea marelui senior nu apare ca o eroare a justiției, ci ca sancțiune a unei vieți pe care nebunia, mania grandorilor și viciul inversiunii sexuale au condus'o la crimă.

Marcel Boulenger, „*Le Duc de Morny, Prince français*", Hachette.

Ducele de Morny, a găsit în d. Boulenger cel mai indicat biograf. Nimeni mai bine ca dînsul, n'ar fi știut să pună în valoare toată eleganța unui personaj ca marele senior și om politic al Imperiului al doilea.

D. Boulenger, se întreabă care ar fi fost soarta Franței, în cazul cînd ducele de Morny n'ar fi dispărut prematur depe scena politică a țării sale. In orice caz, este legitim să credem că un eveniment ca Sadowa ar fi obligat pe consilierul lui Napoleon al III-lea să-și descopere ideile sale politice care credem că ar fi fost eficace.

Filozofie

Paul Altramare, „*La religion et la vie de l'esprit*", Felix Alcan.

O operă succintă asupra unui subiect imens. Iată o dovadă a unei mari stăpîniri de sine.

Autorul tratează religia în mod filozofic, nu însă fără o oarecare pietate, respect și recunoștință pentru tot ce-i datorește umanitatea.

James Leuba, Profesor de psihologie la Bryn Mawr College, „*Psychologie de mysticisme religieux*", tradus de Lucien Herr, Felix Alcan.

Psihologul american Leuba, are o concepție de un pozitivism mai puțin radical ca acel a lui Altramare. El ar dori o știință care nu s'ar substitui religiei și ar colabora cu aceasta. Ambii acești autori și asupra acestui punct sînt de acord, admit o explicație a misticismului în care nu ar interveni cauzalitatea unei ființi transcendente.

Știință

Pierre Jean, „*La psychologie organique*", F. Alcan.

Acum, cînd toate sforțările științei contemporane se îndreaptă către o explicațiune fizico-chimică a fenomenelor vitale, D. Pierre Jean autorul „Psihologiei organice" susține, nu fără talent, o teorie psihologică a vieții. Argumentarea autorului se bazează pe teorii demult formulate, cărora nu le adaugă nimic, deasemeni cunoștiințele biologice ale d lui Pierre Jean, nu inspiră o totală încredere.

Lucrarea d-sale rămâne însă, o operă interesantă, cu toate aceste rezerve.

Jaques Loeb, „*Les bases physico-chimique de la regeneration*", tradus din limba engleză de d. H. Mouton, Ed. Gauthier Villars.

Această carte aduce o nouă contribuție la discuția între organiciști ca Driesch și mecaniști ca Jaques Loeb. Numeroase exemple de mutilare de organisme regenerate prin această operațiune, pledează cu succes în favoarea tezei sale.

Geografie

Roald Amundsen, „*En avion vers le pôle nord*", tradus și adaptat de Ch. Rabot, un vol. 12, Albin Michel.

In momentul de față, căpitanul Roald Amundsen, călătorește în dirigeabilul Norge și a sburat deasupra polului Nord.

Amundsen, a făcut anul trecut o tentativă, care l'a adus numai la 87°43' latitudine. Povestirea acestei tentative, pline de aventuri interesante și în acelaș timp instructive, o găsim în cartea tradusă de Charles Rabot.

Politică

Georges Popoff, „*La Tchéka*", Pl n Nourrit".

Cartea d-lui Popoff este un document trăit. Arestat la „hotel de Savoie" unde descind străinii vizitatori ai Rusiei Sovietice, el făcu cunoștință faimoasei „Tcheka" instituție care cumulează ororile Inchiziției, a Consiliului celor Zece și a Teroarii. Este o putere ocultă în fața căreia se închină Troțchi, Radek, Cicerin și chiar Lenin. Șeful Tschekă-ei este de fapt adevăratul dictator al Rusiei.

Portretele cîtorva din conducătorii acestei instituții precum și discripția execuțiilor făcute sînt remarcabile.

G. Zinoview, *Histoire du parti Communiste russe.*

Această carte este traducerea din rusește a unor serii de prelegeri făcute de Zinoview „tinerimii comuniste" din Moscova.

Cu tot caracterul său tendențios această carte conține multe date interesante asupra istoriei partidului bolșevic, asupra luptei dintre bolșevici și menșevici, etc.

Les faussaires contres les soviets.

Această broșură de 126 pagini conține toate falșurile care, după părerea Guvernămîntului Sovietic, au fost comise contra regimului bolșevist, de către diferitele țări.

Jules Cambon, „*Le Diplomate*", Hachette.

Cartea d-lui Cambon este o protestare contra severei caracterizări a lui La Bruyère, care trata pe ambasadori de cameleoni. Autorul ne oferă portretul destul de măgulitor al diplomatului în care deal-fel îl putem perfect recunoaște.

Auxion de Kuffé, „*La Chine et le Chinois d'aujourd'hui*", Ed. Levrault.

O carte scrisă cu multă vervă și în intențiunea de a denunța noul pericol galben. Autorul care

a locuit timp de 20 ani în China, este convins că această țară se îndreaptă către peire subt impulsiunea bolșevică. Aceasta îi face să găsească pretențiunea Chinezilor de a face imposibilă viața acelor 30—40.000 de mii de străini care locuesc la ei în timp ce 9 milioane de Chinezi trăesc respectați și liniștiți la aceiași străini, cu atît mai extravagantă.

D. d'Auxion ne dă apoi un portret foarte puțin măgulitor al Chinezului modern.

China care în realitatea nu are o armată și nici un guvernămînt, ar putea fi ușor readusă la ordine (și aceasta, pentru binele ei tot atît ca și pentru binele celorlalți), postînd cîte două regimente de fiecare națiune europeană la fiecare punct strategic, măsură care, în scurt timp, ar restabili liniștea în această țară de 400 milioane de indivizi.

Bibliografie

În diferite edituri și tipografii :

St. Mihaileanu-Stempo, *Niță Galantonul,* comedie în trei acte, Ed. Casei Școalelor, București, 1926.

Simion Reli, *Din Bucovina vremurilor grele,* schițe istorice, Cernăuți, 1926, Prețul 30 lei.

Șerban Voinea, *Marxism oligarhic,* Ed. Brănișteanu, București, 1925, Prețul 100 lei.

Maxim Gorki, *O spovedanie,* Ed. Brănișteanu, București, 1926, Prețul 55 lei.

Puneți umărul ! *Dare de samă a Soc. Astra,* Sibiu, 1926.

Gromoslav Mladenatz, *Cooperația și clasa muncitoare,* Bibl. rev. „Cooperația", No. 4, București, 1926, Prețul 20 lei.

Sever Ispravnic, *Spre alte orizonturi, „Noi" și „Voi",* Arad, 1926, Tip. Diecezană, Prețul 60 lei.

Șerban Drutzu și Andrei Popovici, *Romînii în America,* Edit. „Cartea Romînească", București, 1926.

Reviste primite la redacție

Revue internationale du travail, Juillet, 1926; *Cosînzeana,* No. 27—32; *Viața literară,* No. 20; *Contemporanul,* No. 68; *Universul literar,* No 27—32; *Societatea de mîne,* No. 27—32; *Adevărul literar,* No. 294—296; *Ritmul vremii,* No, 6—7; *Gîndirea* No 4—5; *Cetatea literară* No. 9—10; *Romînia militară,* No. 5—6; *Transilvania,* No. 7; *Arhivele Olteniei,* No. 25—26; *Convorbiri literare,* Iunie; *Natura,* No. 2; *Viața agricolă,* No. 13—14; *Glasul minorităților,* No. 7—8; *Răzeșul,* No. 6—7; *Ideia Europeană,* No. 193; *Noua revistă bisericească,* No. 3; *Familia,* No. 4—5; *Foaia Tinerimei* No. 15; *Revista funcționarilor publici* No. 7—8; *Cîmpul,* No. 13—16; *Democrația,* 6—7; *Căminul,* No. 7; *Grafica Romînă,* No. 42—43; *Revista științelor veterinare,* No. 7; *Cultura creștină,* No. 4—6; *Tudor Pamfile,* No. 5—8; *La Fédération Balkanique,* No. 49; *Résumé Mensuel des travaux de la Société des Nations,* No. 6; *Buletinul Camerei de Comerț din Turnu-Măgurele,* No. 5—6; *Viața Cooperatistă,* No. 5—6; *Buletinul Camerei de Comerț Timișoara,* No. 4; *Lamura* No. 5—6.

PENTRU AUTORI

Se aduce la cunoştinţa autorilor că manuscrisele primite la redacţie, nu se înapoează; în schimb, acei autori ale căror lucrări urmează să se publice în revistă, vor fi înştiinţaţi, despre aceasta, cel mult într'o lună dela data primirii manuscrisului.

Redacţia îşi rezervă dreptul să tipărească articolele cînd va crede de cuviinţă, conducîndu-se numai după consideraţii tehnice şi editoriale.

Odată cu trimiterea manuscrisului, autorii sînt rugaţi să ne comunice şi onorarul dorit; în caz contrar, acesta se va fixa de către Direcţiunea Revistei.

Autorilor care nu locuesc în Iaşi nu li se pot trimite corecturile şi prin urmare sînt rugaţi să-şi redacteze manuscrisele definitiv şi citeţ.

Pentru tot celace priveşte redacţia: manuscrise, reviste, ziare, cărţi etc., a se adresa la **Redacţia Revistei „Viaţa Romînească", strada Alecsandri, Iaşi.**

1926. ANUL XVIII SEPTEMBRE. No. 9.

Viața Romînească

REVISTĂ LITERARĂ ȘI ȘTIINȚIFICĂ

SUMAR:

IAȘI

Redacția și Administrația: Strada Alecsandri No 3
1926

VIAȚA ROMINEASCA apare lunar cu cel puțin 160 pagini. — Abonamentul în țară un an 400 lei. — jumătate an 200 lei. Numărul 40 lei. — Pentru străinătate: un an 600 lei; jumătate de an 300 lei. Numărul 60 lei. Pentru detalii a se vedea pagina următoare.

Elegie

Pentru Pia şi Alexandru Alimănişteanu

De treci Baia de Aramă, de departe vezi albind
— Stai Căline — nu pădurea ci toţi munţii de argint.
Iată Piatra ca o cloşcă, iată puii ei: Cloşanii —
Şi deodată uiţi Florica şi deodată uiţi Miorcanii
Şi deodată intri 'n ţara basmului ce'l credeai mort,
Unde totul îşi păstrează vechiul suflet, vechiul port,
Tînăr ca un rîu de munte, proaspăt ca un cer pe ape...

Vale, inimă închisă pe trecutul ce-o încape,
Vale-a Motrului, ursită ca Domniţa din poveşti
Să tot doarmă neschimbată până o desvăluieşti,
Vale-ascunsă aşa bine printre munţi că niciodată
Sborul vremii de pe culme umbra sură nu'şi arată:

Cum să vină cînd și astăzi, cînd de veci, neveste torc
De-a călare, și din munte tot în Dacia se'ntorc.
Cum să vină cînd se'nalță glasul morii ca o rugă
Către zeul trac ce mișcă apele de la irugă
Și din scoc le năpustește peste roata ei de lemn.
Cum să vină pe pămîntul unde și-azi păgînul semn:
Bradul morților și-usucă dorul verde pe morminte...

Azi ca eri se duc cosașii cu lauta înainte
Chiotind pe drum de clacă, prin finețe, de te miri
Încotro pornesc pandurii celui de la Vlădimiri.
Azi ca eri bisericuța stă în inima poenii —
Pustnic alb proptit în bîrnă își așteaptă poporenii.
Azi ca eri să-i ia la nuntă, azi ca eri la țintirim...
„Moșule, castanii ceia cin'i-a pus?" — „Ia, Nicodim
Cînd monahii lui veniră să se așeze la Tismana".
Tot trec fete din Tanagra, sus pe cap purtîndu-și cana
Sau urciorul plin de cerul răsturnat într'un izvor.
Și sub fagi, la umbră deasă, spune'n fluer un păstor...

Fluer ciobănesc și Motru, rîu și suflet, ce descîntec
V'a trezit în pacea serii murmurînd același cîntec?
Ce descîntec curge'n mine? Cum se face?... Se desfac
Cunoscutele priveliști în bătrînul tău conac.
N'am mai fost aici și totuși mi-amintesc de altădată
Și îmi aflu cu uimire țara mea adevărată
Cum descopere copilul basmul presimțit demult.

Demult... Cine-a rostit vorba ucigașă? De demult...
Ca o pasăre de noapte, umbra sură iat'o, crește,
De pe culme peste vale se coboară, se lățește —

Oameni albi și case albe ca mioare, n'or mai fi;
Port și datini o să piară an cu an și zi cu zi.
N'or mai prinde în oprege trupul svelt ca un mesteacăn;
N'or mai duce după spate pruncul legănat în leagăn;
N'o mai luneca marama nor subțire pe obraz;
N'o să-și mai întinză pînza aripi albe lîngă iaz.
Vezi, bunica și cu fiica și nepoata n'or mai toarce,
Într'o moară de pe Motru, trei Mărine — ca trei Parce —
Firul lînei, firul soartei ne'ndurate ce ne ia...
Ruga noastră, nici suspinul, să te ție n'or putea —
Țară veche, țară bună, mult te-om plînge, mult te-om cere...

Suflete, de ai credință — brațule, de ai putere,
Bate apa înspumată cu nuiaua de alun —
Cer și rîuri, munți și codri, strîns să-i legi, să mi-i aduni.
Să mi-i dai să pot cu poftă de copil, cu dor de lotru
Să te fur, vrăjită vale, și mai repede ca Motru,
Care scapără prin pietre și tot scapă, să te duc
Strînsă'n suflet, strînsă'n brațe, ca o pradă de haiduc.

Cloșani, August 1926.

Ion Pillat

Zîna Fumului

Am descoperit povestea aceasta pe cind făceam o călătorie în saltarele mesei mele de lucru. Străbăteam printre vrafuri de foi răzlețe,—invitații la bal, chitanțe, cărți de vizită. Drumul ajunse apoi anevoios. Păturile îndesate se desfăceau greoiu, în blocuri mari de plicuri vinete ca ardezia, în fâșii galbene, vărgate cu șiruri de cuvinte negre. Pătrunsesem printre anii stratificați și contemplam peisajul geologic al uitării. In fundul povîrnișului de hirtie, se arătă dosul unui ceasornic, ca un lac de nichel pe care pluteau frunze aspre, pete de rugină. Era ceasul dela unchiul Constantin. Mi-l dăruise cind am trecut în clasa treia de liceu, și-l purtam intr'un buzunăraș făcut anume la pantalonii de uniformă. Nici un alt coleg n'avea ceas de nichel. Prestigiul meu crescu, ajunse un triumf, o glorie: eram omul cu două inimi. Una—instrumentul de precizie ascuns în buzunarul dela șold—măcina orele pentru toți nerăbdătorii. Tic-tacul vesel îmi da monopolul Timpului, pe care-l împărțeam ochilor avizi din băncile dela spate, prin semnalizări cu degetele, cu palmele, cu coatele, până ridicam un braț drept în sus, ceiace însemna: *sună!* Profesorii n'au descoperit rostul neastîmpărului meu, și un an întreg am putut fi, fără primejdie, idolul a patruzeci de capete tunse.

In clasele superioare s'au înmulțit ceasurile de buzunar sau cu brățară. Mașina vitează dela unchiul Constantin își pierdu faima, rămase să lucreze numai pentru mine. Multe am tăinuit cu acest tovarăș nedespărțit al adolescenței. Acul care bătea

secundele se invîrtea pe roata cu șaizeci de spițe și arunca clipele ca mingi sburdalnice, ca stropi minusculi dintr'o melodie dulce și naivă. Căci timpul era tînăr, vesel, nepăsător. Era un izvor mic și limpede. Susurul lui îmi legăna sufletul, îi fura cîte o floare și lin, o ducea departe, până nu mai însemna decît o petală de umbră, un atom albastru, nimic...

Mîna mea fierbinte s'a întins cu pasiune, dar ceasul dela unchiul Constantin își întoarse spre mine ochiul alb și rece. Cadranul nu mai avea ace; smalțul era crăpat, cifrele jupuite. L-am zguduit ușor și l-am dus la ureche, cum făceam altădată. Intre rotițele înghețate se trezi un zvon trist, ca țiriitul greerului. Inviau din adîncuri clipe de cenușă, cele din urmă ale tinereței mele dintâiu, și ale ceasornicului. Acest sfîrșit și alte întîmplări vechi, alcătuesc povestea pe care am descoperit-o în mine, căutind prin saltarele cu lucruri uitate.

I

Era pe vremea cind încercam să mă fac inginer. Abia sfîrșisem liceul. Sforile întinse înaintea mea de profesori, de părinți sau de binevoitori, mă țineau încă lîngă țărm, deși mi se părea că înot în plină libertate. Cariera la modă—există totdeauna o asemenea carieră—nu-mi mulțumea setea de viață. Aș fi vrut să cuprind infinit mai multe lucruri decît îmi îngăduiau tablele de logaritmi și epûrele. Simțeam că drumul meu nu se împacă cu „podurile și șoselele", că va fi o clădire fără socoteală, cu ramuri pornind spre cer, către inima lui Dumnezeu, cu altele sfredelind pămîntul până la iad. Totuși n'am îndrăznit să înșel decît pe jumătate nădejdile celor care-mi doreau binele. Subt cuvînt că vreau să mă lămuresc asupra meseriei, am amînat examenul de admitere în Școală, și-am intrat la un Birou de întreprinderi tehnice din București. „Făceam practică"—așa numeau cu mîndrie ai mei, visările nesfîrșite din fața planșetei acoperită cu hîrtie lucioasă de calc. O fereastră largă și înaltă îmi oferea la picioare orașul. In fund aveam platoul Cotrocenilor: perdele de copaci văzuți din coastă, unul peste altul,—decor redus ca pentru un privitor dela galerie. Pe scenă era zilnic același spectacol: se ridica și se scobora un balon captiv. Din depărtare, enormul sac umflat părea măreț și comic, ca un elefant sburător. Pe-atunci însă toate lucrurile aveau înțelesuri adînci, misterioase.

Forma lor își păstra învelișul de materie, dar conținutul era melancolie pură, melancolie elastică, adormitoare ca puful care umple pernele.

Găsisem multe asemănări între soarta balonului captiv și soarta mea,—în viitor. Furia primei dezlănțuiri a Eului abia eșit din adolescență, era atît de grozavă, încît se descoperea pretutindeni. In asemenea stare, era firesc să-mi petrec luni întregi cu coatele pe planșetă și cu gîndul rătăcind prin univers. Rareori, cînd se întuneca, trăgeam cîteva linii pe hîrtia albăstrue, care mă privea rece și ironic,—cași șeful biroului. Intr'o zi, pe la sfîrșitul lui April, acesta veni pentru întîia oară cu fața luminată la mine, și-mi zise:

— Nu-i păcat să-ți pierzi vremea aici? Te observ demult și m'am convins că nu ești un element de birou...

Inginerul se opri, încîntat: ținuse un discurs neobișnuit de lung. Din alte motive, m'am simțit și eu deodată bine dispus.

— Desigur!—exclamai cu convingere. Aveți perfectă dreptate. M'ați înțeles de minune.

Pe fața grăsulie se săpară trăsăturile energice din tinerețe. Glasul șefului căpătă un timbru cald.

— Dumneata ești element de șantier. Acolo te miști în voe, conduci oameni, ai răspundere...

— Da. Sînt element de șantier, întării fără șovăire.

Inginerul mă luă de braț ca pe un camarad și mă duse în fața hărții.

— Vei merge la lucrarea din Moldova. Traseul liniei ferate trece printre niște dealuri cam greu de tăiat, dar locurile sînt frumoase. Vei sta la Valea-Fumului...

* * *

Zile întregi m'am pregătit pentru noua mea însărcinare. Infruntam întîia oară singur o viață necunoscută; deci pusesem printre bagaje tot soiul de lucruri fără rost, care-mi închipuiam că-mi vor fi de mare folos *acolo*. Cuvîntul acesta căpătase suprafață și grosime, avea trei dimensiuni,—plus toate culorile, toate sunetele, toate întruchipările nevăzute și neștiute. Era ca pămînturile nouă spre care se avîntă navigatorii. Era locul minunat unde mă prefăceam în cîrmaciu și vîslaș pentru alții,—deși nu știam să ridic la vînt nici pînzele mele. Ce-mi păsa? In ladă, peste muzeul unde se aflau la un loc o colecție de reviste ilustrate cu o sonerie electrică, șăpci și gulere scrobite cu jucării de sticlă, pe culcușul moale al hainelor de catifea italiană, așezasem, strălucind în tartajele cu roșu și aur, „Viețile" lui Plutarh. Virtuți, gesturi eroice, acte sublime așteptau rînduite în pagini, ca niște doctorii în rafturi, să-mi fie de ajutor la nevoe. Astfel înarmat, am coborît într'o dimineață din fînul unei căruțe, în curte la moș Grigore din Valea Fumului.

Nimeni nu-și adusese aminte ziua venirii mele. In gara unde m'am oprit, nu aștepta un delegat special, cum îmi închipuiam. Moș Grigore mă luă cu căruța lui, mestecînd vorbe nelămurite. Cînd află cu ce treabă veneam în sat, se arătă bucuros să mă găzduiască chiar el, în casa cea mare, clădită anul trecut.

— La linia dumneavoastră, cîștigăm și noi frumoase parale, grăi moșneagul drept încheere a înțelegerii noastre. Și opri asupra mea niște ochi albaștri tari ca oțelul, străpungîndu-mă cu ei până în spate. Moș Grigore era un țăran de vre-o șaizeci de ani, încă în plină putere. Ochii lui, la fel cu ai celorlalți oameni din sat, nu se potriveau cu ai mei, care eram tîrgovăț. In ochii lui moș Grigore nu pluteau gînduri leneșe, ci străjuia o lumină limpede, rece, izvorîtă din instinctele omului primitiv.

Casa cea mare, așezată în fund, pe partea cea mai ridicată a curții, trebuia să aibă două odăi, tindă și prispă. Gata văruită era numai una din încăperi; cealaltă avea acoperiș și podele. Patru bîrne de lemn puse în picioare la cele patru colțuri, mărgineau păreți închipuiți, care aduceau până subt streșină cerul, tăiat în pînze de cort albastru. Două familii de rîndunele trăiau aici; cuiburile stau lipite pe grinda podului ca niște buzunare de pîslă cenușie, umflate cu mărgele de ciripit. Am intrat alături, în odaia cu păreți de pămînt și var siniliu. Era locul cu miros de sulfină unde se aduna an cu an zestrea Floarei, copila cea din urmă a lui Moș Grigore.

Mi-am așezat lada în fața cetății de perne și scoarțe, și-am pornit spre administrația lucrării, la celalt capăt al satului. Pe drum mă întovărășea Floarea, fată de șaptesprezece ani, cu ochii lui Moș Grigore, cu părul împletit în coade groase și rumene ca pînea de secară.

Satul era împrăștiat pe coasta dealului. Codrul de stejar cobora până lîngă ogrăzi. In partea cealaltă a văii se ridicau ia-

răşi dealuri şi păduri. Casele mici, acoperite cu stuf, nu arătau veselie, nici belşug. Dar pomii înfloriţi şi soarele de April rideau peste scundele aşezări omeneşti. De-asupra clopotniţei de lemn auriu, o barză întindea aripi largi: cruce albă care cobora lin din ceruri.

— Am ajuns, zise Floarea.

Intrarăm într'o curte unde se aflau grămădite vagonete, maşini de cernut pietrişul şi tot felul de unelte pentru tăiat pămîntul. După un atelier de fierărie, venea „cancelaria", aşezată în două odăiţe. De partea cealaltă, o căsuţă roză, învălită cu viţă sălbatecă, slujea drept locuinţă administratorului Mareş.

Intraiu în cancelarie, unde găsii pe contabilul Ghinu şi pe desenatorul Piliuţă. Administratorul lipsea, iar inginerul care conducea lucrările, ştiind că sosesc, plecase la celalt capăt al liniei şi-mi lăsase instrucţiuni să conduc singur şantierul.

Domnul Ghinu, după ce-şi sprijini bărb'a în piept, mă privi pe sub sprincene cu neîncredere.

— Vi s'a dat şi un cal pentru serviciu, vorbi el cu fălcile încleştate, parcă-l dureau toţi dinţii.—Il puteţi lua chiar acum.

Piliuţă se apropie grăbit din fundul odăii:

— Merg eu să-l aduc dela grajd. Aleg la magazie şi o şea bună.

La întoarcere, Floarea mergea înainte, ducînd de căpăstru pe Arap. Eu veneam în urmă cu Piliuţă.

— Sosiţi dela Bucureşti... zise visător desenatorul.

— Da.

— Am fost şi eu anul trecut. E frumos pe-acolo. Aici la noi...

In cîteva minute aflai mai mult decît trebuia, despre mersul trebilor în Valea Fumului, despre ciudăţeniile inginerului şi răutăţile lui Ghinu. Priveam la tînărul scurt, cu faţa ca luna plină, cu mustăcioară galbenă şi buze roze, şi mă miram cum izbutise să spue atîtea lucruri grele şi urîte, cu vorba lui lată, sucită, într'un răstimp atît de scurt.

II

A doua zi m'am sculat odată cu rîndunelele, şi mi se părea că-i grozav de dimineaţă. Dar moş Grigore plecase pe ogor mai devreme, iar Floarea îi pregătea mîncare la vatră, lîngă casa cea mică. Vreascurile trosneau, îmbrăţişate voluptos de flacăra subţire. Fumul se ridica şovăitor, tremura în răcoarea zorilor.

Eşii pe prispă, îmbrăcat cu hainele de catifea italiană. Cocoşul, care privea măreţ din prag, fugi într'o parte speriat. Apoi, ca să-şi vină în fire, bătu din aripi şi cîntă.

Căluţul cel negru, legat lîngă poartă, întoarse spre mine capul cu urechi întrebătoare.

— Cine-a pus şeaua?

— Eu, răspunse Floarea. Să n'ai nici o grijă, că l-am adăpat.

Aşadar Arap trebuia să bea apă la vreme...

— Cu bine, Floareo.

— Cu bine.

Incălecai şi pornii spre şantier, pe şoseaua care ieşea din sat şi se îndrepta şerpuind pe coastele dealurilor până se pierdea în pădure. După o bucată de drum, la o cotitură, m'am oprit să privesc îndărăt, spre sat. Ceaţa de pe codri luneca, se întindea ca un lac de porfir deasupra văii. Din fiecare casă se înălţau până în tavanul plutitor, coloane zvelte de fum albastru.

Seara, cînd m'am întors dela lucru, m'am oprit în acelaş loc. Un alt văl cobora din suflarea pădurilor, dar acum era ca aburul luminii de lună. Şi iarăşi se înălţau fumuri dela toate casele,—palmieri albi, înfrăţiţi prin ramuri...

...Aproape de sat, zării şi rădăcinile de flacără, încolăcite în jurul ceaunelor negre.

* * *

Directorul din Bucureşti avea dreptate. Puteam folosi mai mult pe şantier, pentrucă aici munca o făceau alţii. Eu nu trebuia decît să vin la ceasuri fixe şi să mă plimb printre lucrători. Din cînd în cînd măsuram, mişcam jaloanele, luam cîte-o hotărîre,—toate acestea însă erau prevăzute în instrucţiile pe care le primisem.

Linia intrase în pădure şi urma un traseu oblic, urcînd mereu, până aproape de muchea dealului. Copacii fuseseră tăiaţi, locul curăţat de rădăcini. Acum se lucra terasamentul, se săpa şi se nivela pămîntul pentru drumul de fier. Şantierul era un tunel larg, cu pereţi verzi, de frunză; deasupra, cerul boltit; în fund,

muchea dealului tăiată „în debleu" ca o fereastră deschisă către alte orizonturi.

Primăvara își lua avînt. Pe stejari, buchetele vîscului iernatic, dimineață după dimineață se înecau mai adînc în cascada frunzelor. Jos, prin podul de foi putrede, răzbăteau ierburi cu firul gros și negru sau, din loc în loc, arcuri grațioase de pecetea lui Solomon, pe care se legănau clopoței albi între stegulețe de mătase verde.

Poenile umpleau de bucurie inima nesățioasă a lui Arap. Măsuram dragostea lui pentru codru, după galopul în care se avînta dimineața către șantier și mersul potolit de'la întoarcerea spre casă. Parcă se împărtășea și el din taina amurgului. Plin de respect, lăsam pe Arap să-și miște în voe urechile și nările, ceiace socoteam că era felul lui de a medita.

Ora fumurilor de seară mă cuprindea într'o vrajă ușoară, un fel de semi-conștiență în care împietrea lumea întreagă. Numai drumul era o bandă cenușie ce luneca, ducîndu-mă spre sat împreună cu calul, printre copaci și lanuri. In plimbarea aceasta minunată întîlneam o ființă albă și subțire, cînd subt marginea pădurii, cînd rătăcind, printre sămănături. Odată am văzut-o stînd în picioare pe trunchiul unui copac doborît de furtună. Vîntul trecea peste ea ca o apă lină, ridicînd ușor umbra castanie a pletelor. Privea către sat, nemișcată. Cine era? Arap nu putea vorbi, ca în basme. Mi-am răspuns singur: era zîna Fumului, care fermeca zorile și amurgul.

Seara m'am simțit parcă mai bogat: găsisem o cale pentru gînduri; creasem o făptură nouă.

* * *

Au urmat două zile ploioase. Lada, uitată până atunci, fu ușurată de felurita ei încărcătură. Lucruri orășenești se revărsară în odaia unde stăpîneau până atunci prosoape cu flori de arnici. Mă întrebam ce rost au toate nimicurile aduse de mine și mă simțeam străin, artificial, ridicol între cei patru păreți care mai păstrau parcă în varul lor siniliu, ceva din largul bolții cerești. Floarea însă privea cu alți ochi minunile din ladă. Cînd am scos la iveală o păsărică de faianță, cu coada din fire de sticlă, a rămas privind cu ochii mari și gura deschisă. Dorința îi zugrăvise pe față un chin de om înfometat.

— Asta ți-o dau ție, Floareo, zisei eu, și-i întinsei păsărica.

— Mie... gîngăvi fata, ridicînd mîna cu teamă.

Luă păsărica și se făcu nevăzută. Gîndul împlinit pe neașteptate o zăpăcise. Dar a doua seară, cînd m'am întors dela lucru, am găsit subt pernă cireși și prune, verzi: Floarea își arăta recunoștința.

Tot din cauza ploii, care mă silea să stau în casă, mi-am adus aminte de *Vieţile* lui Plutarh și am deschis întâiul dintre volumele roșii, cu inscripții de aur. Traiul simplu din jurul meu, pilda muncii lui Moș Grigore, m'au ajutat la început să înțeleg farmecul aspru al virtuții spartane. Apoi soarta oamenilor mari —prin care se străvăd înfricoșatele ciudățenii ale Destinului—m'a cucerit. Ceteam în toate serile, cînd nu mă întorceam prea ostenit dela lucru. Ba cîteodată puneam pe Plutarh în buzunar și-l luam pe șantier. In orele de repaos, după ce prînzeam, răzfoiam prin carte. Aproape de pămîntul mut, fraza scrisă nu mă adormea. Efectul ei avea ceva răscolitor, ațîța gîndirea ațipită.

Pe pajiște aveam deoparte bătrînul ceas dela unchiul Constantin, iar de alta capul lui Arap care, cași ceazornicul, rontăia în cadență ierburi vremelnice. Rupeam o floare la întîmplare și o cercetam. După paginile din Plutarh, era un fel de exercițiu pentru aplicația sublimului la făpturi umile dar naturale.

Ținînd pe palme potire albe, degetare albastre, discuri roze, le încărcam cu gînduri grave...

...Florile sînt cea mai artistică soluție la problema iubirii, încheiam eu sentențios. Forța lor de afirmare a vieții e neîntrecută...

In iazul violet, staminele de aur se înălțau încovoindu-se ușor, ca havuzuri poleite de soare, ca erupția veselă a sevei din rădăcini.

III

Primirea rece dela început, făcuse să nu mă gîndesc de loc la cancelaria administrației. Imi petreceam viața între șantierul din pădure și prispa casei lui moș Grigore. Cînd aveam nevoe de ceva, trimeteam la cancelarie pe Floarea. De vreo două ori, s'a întors cu Piliuță. Fața rotundă a desenatorului se ofilea. Ochii priveau într'o parte, trăsăturile nu se mai țineau îmbinate unele într'altele ci cădeau în jos, cași cum puterea care le strîngea la un loc slăbise.

— Ce se mai aude, Piliuță?

Desenatorul clătina capul și privea pierdut în depărtări. Răspundea numai după ce gusta de-ajuns din poza lui plină de patos.

— In lumea noastră plină de mizerii, începea lat și pe nas, —nu se aude nimic frumos, înălțător. Se găsesc numai invidioși, trădători, criminali...

Fruntea i se încrețea, apoi se descrețea ca o armonică întinsă și comprimată de gînduri încîlcite.

Pentru Piliuță toți oamenii erau răi. Totuși căuta să se apropie de mine. Voia parcă, să mă ia tovarăș la fapte mari, întunecate, tragice.

Cînd s'a întors administratorul Mareș, m'a rugat să vin jos, la cancelarie. Era într'o Sîmbătă. După amiază încheiasem lucrul de vreme și oamenii coborîseră în sat, la plată. Piliuță îi striga după listă, iar Ghinu le număra banii la pervazul ferestrei, ca în dosul unui ghișeu. Priveam tabloul acesta din căsuța cu ziduri roze, unde mă poftise administratorul. Odaia în care ședeam de vorbă avea o masă pătrată la mijloc, cîteva scaune, un pat lîngă părete și o mică oglindă rotundă între cele două ferești. Pe un raft cu poliți îmbrăcate în hîrtie subțire, cîteva cărți, lucruri mici femeești, un buchet uscat de flori.

Administratorul Mareș avea un fel de semeție sdrobită. Era înalt, uscat. Ochii întunecați ardeau; peste fața negricioasă parcă bătuseră toate vînturile vieții. O blîndețe neprefăcută, de om definitiv resemnat, trezea respect și dragoste. Nimeni nu îndrăznea să-l supere, pentrucă răul se întorcea împotriva celui care-l făptuia, cum se întoarce lemnul izbit de piatră.

Cu mine se împrieteni repede, dar nu prea aveam ce vorbi împreună. Amîndoi ne îndreptarăm privirile afară, unde se frămînta mulțimea lucrătorilor. Cînd mi-am întors ochii, în mijlocul odăii sta o ființă cu plete castanii. Era îmbrăcată în alb și ținea între două degete codița arcuită a unei margarete. O clipă, luminile albastre se opriră asupra mea, apoi se întoarseră iar în jos, către floare.

Mareș îi luă mîna, i-o mîngîie și după ce mă prezentă, zise cu glas îndulcit, puțin sfios:

— Adriana, vrei să aduci cafea pentru musafirul nostru?

— Da tată, aduc numaidecît.

Adriana îmi zîmbi:

— Mă erți un moment.

Intâia oară întîlneam o ființă la care grația și farmecul femeesc nu erau amestecate cu zorzoane felurite, clopoței stridenți și obositori. Cînd s'a întors, deși s'a așezat pe același scaun mi s'a părut că sîntem mult mai aproape unul de altul.

In curte, toate socotelile se sfîrșiseră. Inainte de plecare, oamenii întindeau o horă. La chiotele lor, Adriana se duse să privească pe fereastră. Sta nemișcată, cu ochii ațintiți undeva departe, peste învălmășeala lucrătorilor. Deodată ființa pe care o creasem în ora fumurilor de seară și care dormea subt fruntea mea, lunecă lîngă Adriana, se contopi cu ea. Cum nu ghicisem până atunci că vorbeam cu Zîna Fumului?

Piliuță intră, cu obrajii roșii, abia trăgîndu-și suflarea.

— Am venit... îngînă el—să vă spun... am făcut plata.

— Foarte bine, Piliuță, răspunse Mareș.

Piliuță privea în jur, aiurit.

— Vă rog să mă ertați... v'am supărat...

— Nu-i nici o supărare. Iți mulțumesc, Piliuță.

— Credeam... spuneam... bună seara,—strigă cu desnădejde desenatorul și se făcu nevăzut.

Adriana izbucni în rîs. Apoi căzu pe gînduri și rămase tristă toată seara.

La plecare, Mareș îmi șopti:

— Vino, te rog, cît poți mai des pe aici. Sîntem foarte singuri.

*
* *

A doua zi, Duminică, m'am sculat mai tîrziu, spre mirarea Floarei, care socotea că nu trebue să pierzi o singură clipă din sărbătoare, și deci se trezea mai dimineață ca oricînd. De altfel avea multă treabă: întâiu isprăvea lucrul gospodăriei; pe urmă se pregătea pentru petrecerea de Duminică. Venea, se ducea, căuta prin șură, prin podul cu fîn, în grinda casei mici. Dar mai cu seamă umbla în casa mare, unde erau fustele, catrințele, cămășile înflorite.

Eu ceteam din Plutarh, trîntit pe-un sac de iarbă cosită, în odaia cu păreți de cer. Rîndunelele, fulgere de oțel, săgetau din azur spre cuib, ca niște gînduri de departe.

Povestea întîmplărilor din viața lui Thezeu mă opri îndelung. Imi plăcea cum începe patima Ariadnei:

....„Filozofii n'au definit rău iubirea, cînd au zis că este ca un fel de mijlocire a zeilor, vrînd să mîntuiască și să păzească unele suflete tinere"....

Indată după amiază, cînd îmi luai din nou în stăpînire odaia, Floarea mi se înfățișă, bocănind cu ghetele pe care nu le mai pusese dela Paști. Pierduse din sprinteneală. Privea sfios spre pămînt, cași cum făptura i se schimbase odată cu hainele.

— Mîndră mai ești, Floareo, zisei eu, clătinînd capul cu admirație.

— Ei!... îngînă fata și își lăsă bărbia în piept. Dintr'odată, cași cum și-ar fi amintit ceva, ridică obrazul îmbujorat și zise:

— Mergi?

— Unde?

— N'ai spus că vrei să vezi livada noastră?

— Ba da, însă nu azi.

— Păi dacă eu n'am timp altădată.

— Lasă, Duminica viitoare. Azi trebue să mă duc jos, la cancelarie.

Gîndul acesta îmi venise chiar atunci și se înfipsese puternic, ca o hotărîre veche, nestrămutată.

Dar nici Floarea nu voia să se despartă așa ușor de gîndul ei.

— S'au pîrguit cireșile...

— Duminica viitoare au să fie coapte bine.

— Mie-mi plac așa, mai verzi, murmură Floarea, ca pentru dînsa. Apoi iarăși, cu îndrăzneală:

— La noi în livadă este-un cuib de epuri.

— Zău?

— Dacă mergi, ți-l arăt.

Ispita i se părea de neînvins. Se învîrti pe călcîe, porni sprintenă spre ușă și acolo, cu mîna pe clampă, se opri întrebătoare.

— Nu, Floareo, nu pot. Am de lucru la cancelarie.

Niciodată nu mi se mai întîmplase să mint așa de simplu, fără nici o remușcare, fără nici un scop.

Mîna Floarei căzu de pe clampă. Peste ostrovul ei de viață se oprise un nor întunecat.

— Atunci... nu mergi în livadă?

— Nu.

— Eu mă duc.

— Bine.

Floarea eși, fără să mai spună nimic. După un răstimp, se arătă iarăși.

— Mă duc la horă, cu o vecină.

— Și-ai să joci?

— Mata crezi că eu nu știu să joc?

Priveam cum crește necazul Floarei. Ași fi făcut tot s'o mîngîi, numai ce dorea ea: să merg în livadă, nu voiam.

Am închis ochii, cași cum eram gata să ațipesc. Floarea mai zăbovi o vreme nemișcată, apoi se depărtă pe vîrful degetelor. Ca printr'o minune, ghetele ei pline de sgomote barbare, se supuseră în tăcere.

*
* *

Toata lumea plecase la crîșmă sau la scrînciob. Curtea cea mare din vale era pustie. Mi s'a părut că zăresc numai ochii lui Ghinu, pîndind de după geamul cancelariei.

Trăsesem mînerul clopotului prins la ușa lui Mareș. Paznicul leneș tresărise speriat. Il ascultam vibrînd înăbușit și-mi închipuiam cum aleargă prin casa cu ziduri roze. Alături, se desfăcu neașteptat fereastra în două scuturi cu luciri de oglindă. Intre ele stau întinse, în semn de pace și despărțire, două mîini palide. Deasupra, se apleca fața Adrianei.

— Bună ziua. Vin să-ți deschid numaidecît.

M'a primit în acelaș loc ca în ajun: era odaia ei. Mareș plecase într'un tîrgușor din apropiere și trebuia să se întoarcă spre seară. Vestea aceasta mă opri nehotărît în prag. Nu eram om de lume. Mai ales nu învățasem să mă port cu femeile. Imi dădeam seama că nu le interesez și mă simțeam stingherit în fața lor. Cînd am auzit că lipsește Mareș, m'am temut o clipă de stîngăcia mea. Dar la întoarcere, mă simțeam mulțumit de felul cum eșisem din încurcătură. Meritul nu era al meu, ci al Adrianei. Ea nu se lăsase ispitită de jocul acela crud cu care femeile obișnuesc să se răzbune pe oamenii obositori.

— Ești fericit, spuse Adriana, după o lungă tăcere.

— Eu?

Intrebam mirat peste măsură, cași cum mi-ar fi făcut o nedreptate.

— Poți trăi singur, fără să simți nici un rău...

— Asta-i adevărat.

— Ce n'aşi da să fiu în locul dumitale...

Adriana se posomorise. O priveam nedumerit: după mine, toate ar fi trebuit să fie altfel decît le vedeam. Pe lîngă lipsa mea de orice cunoştinţă a vieţii, judecata îmi era subjugată acum de lumea eroilor lui Plutarh, unde oamenii nu se împiedică niciodată în urîtul şi golul zilelor. O milă generoasă mă cuprinse pentru Adriana. Cu avînt din inimă, începui o predică plină de cuvinte mari. Vorbeam despre menirea noastră pe pămînt, despre frumuseţile naturii şi înălţimile la care poate să se ridice spiritul.

Sprijinită cu faţa'n palme, Adriana mă asculta şi chipul i se lumina. Dar tocmai cînd îmi închipuiam că am izbutit s'o conving, îşi lăsă capul pe spate şi izbucni într'un tril limpede. Rîsul crescu, se prefăcu în torent sgomotos, care trecea peste mine cu duşmănie. Ovalul feţei îşi pierduse armonia şi delicateţa: parcă il izbise un pumn brutal. In cele din urmă, Adriana se opri. Işi ascunse obrajii în palme şi rămase aşa mult timp.

— Iartă-mă, te rog, rosti ea ridicînd ochii întristaţi spre mine.

— N'am de ce să te iert, răspunsei cu glas înăbuşit,—nu m'ai putut supăra

— Nu trebuia să rîd.

Simţii o mîngîere uşoară pe mînă.

— Crede-mă, n'am rîs de dumneata. Ştiu că ai vrut să spui lucruri mai simple, mai potrivite cu mine.

Nu voisem ce credea Adriana, dar acum îmi dădeam seama că discursul meu nu prea avea rost şi nemulţumirea mi se prefăcu în umilinţă.

Accidentul acesta ne împrieteni. Adriana îmi povesti rătăcirile alături de Mareş, din noaptea cînd au plecat din orăşelul lor de peste munţi. Am înţeles că fugiseră de subt sfărîmăturile unei vieţi care se năruise dintr'odată. Despre mama ei vorbi mult. Imi arătă şi o fotografie. Mîngîia portretul, il strîngea la piept cu patimă.

— Trăeşte?

Adriana tresări.

— A plecat... Nu. Trăeşte pentru mine, trăeşte pentru bietul tata... şoptea ea cu ochii pironiţi în gol.

Dese ori mi-a vorbit despre mama ei, dar n'am putut

să aflu niciodată mai mult. Nu ştiu de ce, mi-am închipuit că-şi pusese singură capăt zilelor. Cu credinţa aceasta am rămas până azi.

IV

Ceva nou se petrecea fără ştirea şi fără voia mea. Acasă nu mai găseam timp să stau de vorbă cu Floarea. Nici Plutarh n'avea trecere. In schimb, căutam singurătatea, mă bucuram de ea ca de-o descoperire nouă, încîntătoare.

Toropit de visări, mă aşezam pe sacul cu iarbă cosită din odaia fără păreţi şi ascultam cum se distramă în noapte, sgomotul satului. Intunericul boltit era un filtru care culegea toată larma vietăţilor în preajma culcării. Spre miezul nopţii, amorţeau cele din urmă zvonuri. Şi stelele începeau să licărească, ca nişte cristali rămaşi pe fundul boltit al întunericului. Din cuiburile adormite, de subt grindă, venea arare, ca un oftat uşor, piuitul rîndunelelor.

Simţeam o nevoe nouă, care cînta în inimă cu sunete de fagot, pătrundea printre rădăcinile nervilor ca ploaia căldută;—simţeam nevoia să mă gîndesc că sînt fericit.

Cînd întîlneam pe Adriana, această fericire din orele de singurătate intra ca apa 'n nisip. O acoperea neliniştea şi delicioasa uitare de sine din preajma mării. Ne vedeam des. Mă duceam la curtea din vale, sau o întîlneam pe drumul spre sat, plimbîndu-se la ora fumurilor de seară. Opream, descălecam, şi porneam alături unul de altul. In urma noastră, Arap bătea tactul cu copita şi clătina filozofic din cap.

Făceam tot ce mă pricepeam împotriva urîtului de care se plîngea noua mea prietină. Mă rugase să-i împrumut nişte cărţi. I-am trimes, în aceiaşi seară, prin Floarea, un pachet cu romane şi reviste. Mai tîrziu, am întrebat-o dacă i-a plăcut ceva. Nu pot să cetesc. Adriana ridică din umeri:

— Nu ştiu. In toate cărţile e-acelaşi şi-acelaşi lucru. Eu cred că oamenii care scriu sînt mai trişti ca viaţa.

— Cartea e cel mai bun prietin al omului, începui eu pe ton grav.

Mă avîntam cu fraze sunătoare. Dar Adriana nu asculta.

— Trimete-mi-o mai des pe Floarea, zise ea. Nu-ţi închipui ce mult îmi place gazda dumitale.

— Şi ea mi se pare că te-a îndrăgit...

Imi amintisem în adevăr, că fata lui moș Grigore mă întrebase dacă nu mai am ceva pentru Duduia din vale.

*

* *

Cînd mă duceam la Adriana, treceam și prin cancelarie, să dau bună ziua lui Piliuță și lui Ghinu. Intrarea mea producea totdeauna același efect. Piliuță arunca o privire cătră Ghinu, cași cum ar fi zis:

—A venit!

Iar casierul răspundea, tot din ochi:

— Ce spuneam eu, prostule?

Ghinu era calăul lui Piliuță. Infățișarea îl predestina pentru acest rol. Inalt, uscat, purta între umeri un cap enorm. Fața îi era copleșită subt o tufă de păr negru, ca o bucățică de ceară lipită pe un bulgăre de smoală. Cînd rîdea, arăta între gingìnele vinete, niște dinți galbeni-verzi, acoperiți cu un fel de mușchiu, ca cel de pe zidurile igrasioase. Deși n'avea mai mult de treizeci de ani, purta haine bătrînești, pătate, neperiate; gulerul și manșetele erau de cauciuc; un ciorap ieșit de soare îi slujea drept cravată.

Nu era de loc prost Ghinu, iar cînd voia,—foarte rar,—putea să se facă plăcut. Piliuță spunea că nu împrumuta nimănui un ban, măcar să știe că piere. Strîngea comoară, ca avarii. Așa trebue să-i fi fost și sufletul: nu cheltuia nimic, păstra pentru sine tot, cași cum sgîrcenia i-ar fi putut folosi la ceva. Simpatia mea se îndrepta cătră Piliuță, care risipea zilnic tot ce-avea mai bun. Intr'o zi mă așezasem pe-un scaun alături de dînsul și cercetam schița de pe planșetă. După ce aruncă o privire furișe spre Ghinu și se încredință că n'ascultă, desenatorul îmi șopti:

— V'ași cere un sfat.

— Bine, Piliuță. Vorbește.

— Dar vă rog—și ducînd un deget la buze:—cel mai mare secret.

— N'ai nici o grijă. Ce-i?

Piliuță privi cu melancolie spre fereastră.

— Ce frumos e cerul, grădina, pădurea...

Iși frămînta mînile una de alta. Nu știam cum să-l îndemn: așteptam să se hotărască singur.

— ...Frumusețile naturii... nu vă plac?

— Firește că-mi plac, Piliuță.

— Plac oare la toate *persoanele?*

— Așa cred.

Piliuță începu să se roșească; la sfîrșitul vorbirii, era cu obrazul și urechile în flacări.

— Intrebam, pentrucă m'am săturat de liniile astea țapene, parcă's moarte. Aș vrea să pot zugrăvi copaci, case, oameni... Aș vrea să mă fac pictor.

— Foarte frumos. Dar cum?

Piliuță privi la mine uluit.

— Cum?—cu pensule și vopsele... *după natură.*

— Și dela cine ai să înveți meșteșugul?

— Natura e cel mai bun învățător, vorbi răspicat desenatorul, și mă privi în ochi cu încredere și mulțumire de sine. I se părea că nu mai am ce să-i răspund, cum nici el nu mai putuse scoate o vorbă cînd auzise fraza aceasta rostită de un elev la Belle-Arte. N'am vrut să-i opresc avîntul cu alte obiecții; de altfel ce mi-ar fi folosit să-i stric o iluzie la care ținea atît? Ghinu însă nu judeca la fel. Cînd prinse de veste ce gînduri are Piliuță, se plînse lui Mareș că desenatorul „face pe artistul" și nu mai lucrează nimic. Administratorul nu dădu nici o urmare plîngerii. Piliuță trăi zile de visuri mari: va ajunge celebru și bogat; toate femeile îl vor iubi; una singură însă, pe care o știe numai el, îi va fi stăpînă...

Odată cu gîndurile, lucra și mîna. Echerele, riglele, sugătoarea se acopereau cu schițe de arbori, case, pasări,—lucrate în cîteva linii bățoase, așa cum văzuse făcînd pe elevul dela Belle-Arte. Cînd prinse de veste contabilul, Piliuță nu mai avu o clipă senină.

— Vrem să fim pictor, de ce să nu fim? începea pe nas Ghinu. Ochii lui mici țintuiau cu lumini otrăvite pe desenator.

— Ai început de dimineață, murmura victima.

— Domnul artist a spus ceva?

— Te rog să nu te mai legi de mine.

— Eu mă leg de tine?

— De ce mă faci artist?

— Ce, nu-ți place?

— Poate să audă cineva...

Buzele lui Ghinu se strîngeau malițios:

— Adică cum, mă rog, *cineva?*...

— Asta mă priveşte.

— Da? Atunci şi pe mine mă priveşte că dumneata distrugi mobilierul. Nu vezi în ce stare ai adus echerele şi riglele?

Dar toate răutăţile şi toate înţepăturile erau zadarnice. Piliuţă stăruia parcă şi mai îndîrjit pe calea cea nouă.

Taina tăriei lui am descoperit-o într'o zi cînd plecase din cancelarie. Mă aşezasem la masa desenatorului şi scriam un raport.

— Ai isprăvit? întrebă Ghinu, cînd văzu că las jos condeiul.

— Da.

Omul cu capul de smoală şi ceară se ridică de pe scaun şi veni spre mine cu paşi elastici, de animal care pîndeşte. Se opri şi întinse un deget către hîrtia de pe masa lui Piliuţă.

Erau nişte desene făcute cu creionul roş şi albastru. Toate voiau să reprezinte acelaşi cap ciudat, cu ochi şi păr albastru, cu obraji rumeniţi. Desenurile aminteau capetele de îngeri zugrăvite în schiţuri.

— Văd, răspunsei eu. Şi adăugai cu sinceritate: Piliuţă are fantezie.

Ghinu îşi arătă dinţii:

— Ce are?

— Fantezie.

— N'are nimic. E înamorat.

Priveam nedumerit, cînd la chipurile albastre, cînd la omul cu capul de smoală.

Ghinu urmă:

— Face mereu pe domnişoara Adriana. Parcă-i nebun.

— Asta-i domnişoara Adriana?—întrebaiu, arătînd unul din desene.

— Da, răspunse Ghinu, cu convingere şi gravitate.

V

Răsfoiam tot mai rar „Vieţile" lui Plutarh. Acum mă obosea atîta măreţie. Căutam ceva asemănător cu întîmplările din jurul meu, şi nu găseam. Faima, depărtarea timpurilor apăsase peste eroi ca un teasc, le storsese singele. Pentru povestitorul de mai tîrziu, nu rămăsese din ei decît hainele strălucite, cîteva legende, o ultimă grimasă. Adevărata viaţă, oricît de mare ar fi omul, este alcătuită dintr'o seamă de lucruri mici legate între dinsele ca inelele şarpelui. In cele din urmă am renunţat definitiv la vieţile semi-zeilor. Viaţa mea proprie mă cucerise. Intre suflet şi restul fiinţei, golul dispăruse. Simţeam porniri prietine sau vrăjmaşe cutreerind prin mine, cotropindu-mi mintea şi măruntaele.

Luptam. Ceva căuta parcă să scape din stăpînirea mea, şi mă împotriveam cu înverşunare. Se iveau mereu dureri şi bucurii fără noimă, piedici bruşte, dorinţi violente, o nesfîrşită fierbere, un amestec uluitor.

Era o stare foarte complicată, ca tot ce porneşte din cuiburile unde-şi ţes şi îşi încurcă pînzele painjenii gîndurilor.

Lumea dinăuntru cu lumea din afară se contopeau. Arap devenise un duh prietin, care-mi ghicea dorurile; fuioarele fumurilor de pe vale se despleteau la mine în suflet. Se înfăptuia minunea simţirii, care topeşte materia brută, o preface în fluid şi o face să pătrundă 'n suflet.

Intr'o noapte, prin somn, cînd cad îngrădirile şi se desfac încheieturile vieţii, am trăit înţelesul tulburării mele. M'am văzut în vis. Eram într'o peşteră? Deasupra, bolţi de cremene. Pămîntul, cu toate ale lui, se prefăcuse în sgură; rîurile duceau ape de întuneric. Mă mişcam totuşi fără teamă, îmi îndreptam paşii ori încotro, pentrucă aveam o lumină de călăuză. Şi lumina era chiar în inimă. Dar din aburii nopţii se ridică şi lunecă spre mine Zîna Fumului. Lumina din inimă trecu în mînele ei, ca o candelă, şi se depărtă grăbită. Rămăsesem orb. Cu braţele întinse în gol, pornii încotro se zbătea bobul de lumină. Zîna Fumului fugea, fugea mereu, şi eu alergam tot mai tare, tot mai zadarnic.

Atunci m'am trezit. Aşezat pe marginea patului, meditaiu până la capătul nopţii...

...Sfîrşisem o luptă. Ceiace se zbătea cu nelinişte în mine scăpase, şi fugea ca o umbră în urma Adrianei.

*
* *

Arap pornise în galop către şantier. Sorbeam răcoarea dimineţii şi senzaţia vitezei,—băutură minunată care-mi dădea iluzia că mă depărtam nu numai de sat, dar şi de mine însumi.

Dela o vreme, calul obosi. Pasul lui din ce în ce mai rărit, mă împingea ca un val către țărmuri de realitate. Gîndurile începură să se joace iarăși, ca o sută de veverițe cu o singură nucă.

Pătrunsesem în codru și mergeam de-alungul liniei. Soarele venea din spate, trecea peste mine, își rupea razele în crengile stejarilor și din pulberea lor făcea fund de mozaic șanțierului pe care oamenii, lungi, subțiri, albaștri, păreau împietriți în jurul vagonetelor. Mă închinaiu în fața acestei icoane. Dar mintea mi se răzvrăti: ciudată lege, îmi ziceam. Natura este perfect indiferentă. Își desface curcubeele și cozile de păun, fără să-i pese de ochii noștri. In schimb noi o iubim, evlavioși, toată viața. De ce nu putem face așa și cu semenii noștri? Iubim uneori din umbră, iubim adînc, definitiv. Dar în suflet păstrăm nădejdea că odată, toată eflorescența dragostei noastre va fi văzută de ochii adorați atîta vreme în taină. Forța acestei credințe nu poate fi învinsă de faptele cele mai hotărîtoare,—nici chiar de moarte. Căci pentruce am născocit viața viitoare, dacă nu din nevoia de a ne descoperi acolo, și a ne apropia în voe de sufletul care pe pămînt se ferise necontenit din calea noastră?...

Ajunsesem. Un lucrător luă calul și porni să-i caute un loc bun de păscut. La întoarcere, omul nu-și luă locul în echipă ca de obiceiu, ci veni din nou la mine.

— Ce-i, Toadere?

Lucrătorul arătă cu mîna către un luminiș.

— Duduia dela curte e-acolo. Mi-a spus să vă vestesc.

Pe fața lui nu era nici mirare, nici veselie, nici teamă, nimic din nesfîrșitul lanț de simțiri care-mi treceau prin inimă, ca niște săgeți, gonind una după alta.

— Duduia așteaptă... repetă Toader, bănuind că n'am priceput.

— Bine,.. izbutii însfîrșit să răspund.

Luminișul era un drum lărgit și acoperit cu iarbă. Zării pe Adriana din depărtare, printre copaci. Sta lîngă Arap și-l mîngiia. M'am oprit la cîțiva pași. Adriana înmărmurise: Contempla un vis care răsărise chiar atunci pe coama lui Arap. Nu îndrăzneam s'o tulbur. Tîrziu, întoarse încet capul. Ovalul palid îmi apăru așa cum era în singurătate, cînd nici un ochiu nu-l privea. Numai o clipă, zării expresia chinuită a trăsăturilor. Cu'n gest ușor, cași cum ar fi scuturat o pelerină de pe umeri, Adriana păși către mine. Cind fu aproape, izbucni în rîs.

— Dac'ai ști ce figură ai!

Și rîse mai departe, rîse mult, în silă, dureros.

— Adriana!

Strigasem tare, cu spaimă.

Adriana se opri și mă privi drept în ochi.

— Ce te uiți așa la mine? vorbi ea încet. Și urmă cu același glas șovăitor:

— Ți se pare ciudat c'am venit până aici?

— De loc...

— M'am plimbat dis-de-dimineață, prin rouă...

Pantofii îi erau uzi de tot. Cine știe de cînd rătăcea. Poate nu dormise toată noaptea.

— Ce mai faci? N'ai venit demult pe la noi.

— Voiam să vin astăzi.

— Nu ți-i urît?

— Nu. Ba da...

Incurcătura mea o înveselea. Mă luă de mînă, mîndră că este cineva mai slab decît dînsa.

— Ce stai așa mohorît? Hai să ne mișcăm puțin.

Pornirăm pe drum în sus, spre adîncul pădurii. Tăceam. Subt picioarele noastre, frunzele fîșîiau neobișnuit de tare, parcă țipau.

— De ce-ai venit? întrebaiu după o vreme.

Adriana se opri și mă cercetă amănunțit. Apoi porni mai departe.

— De ce-ai venit? șoptii iarăși, aproape în neștire.

— Mi-i urît, se tîngui Adriana. Spune-mi ce să fac, ce să fac?

— Lucrează, coase... începui să repet ce auzisem dela alții.

Adriana clătina din cap.

— Am încercat de toate. Zadarnic. Răul e aici, în minte, în inimă.

— Atunci...

Urmă iar un lung răstimp de tăcere. Așteptam fără suflare sfîrșitul spovedaniei. Nu 'ndrăzneam nici să întreb, nici să-mi privesc tovarășa în față. Pașii îmi creșteau, se îndeseau, deveneau o adevărată fugă.

— Stai, te rog, nu mă lăsa singură...

Adriana rămăsese în urmă, fără puteri. M'am întors. Ochii ei albaștri, imenși, se opriră asupra mea. O mînă cu degete subțiri se plimba prin pletele castanii. Era iarăși Zîna Fumului. Cu glas adînc, zise:

— Spune, îmi ești prietin?

Mîna palidă lunecă din plete și mi se așeză pe umăr. Am căzut în genunchi.

— Fă ce vrei cu mine... te rog... poruncește-mi.

Gestul meu era absurd. Il făcusem împins de aceiași putere care, în unele clipe, făcea să mă gîndesc cu invidie la pămîntul călcat de pantofii Adrianei.

— Scoală-te! Nu ți-am cerut asta!

O spaimă neașteptată îi tremura în vorbe.

Mă ridicai cu greu. In mine se năștea o tristeță umilită.

— Să ne întoarcem.

Mă simții dus de braț. Lîngă șantier, Adriana zise:

— Nu vreau să fii supărat pe mine.

— Eu...

Un sărut neașteptat opri în minte restul gîndului. Era un sărut pe gură, cald, sălbatec, așa cum nu cunoscusem până atunci. Răsunetul lui mă cutremură. Cînd mi-am venit în fire, Adriana se făcuse nevăzută. Sprijinit de-un copac, îmi acoperii fața aprinsă.

*

* *

Intîmplarea din codru mă înfrigurase. Simțeam că ași putea fi folositor, dar nu știam cum. Pe urmă, de ce a venit Adriana atunci, în zori? Și pentruce s'a petrecut, ce s'a petrecut? Nu puteam înțelege nimic, afară de propria mea tulburare. O umbră de credință în lucrurile tipărite, îmi amintise vorbele lui Plutarh: „Filozofii n'au definit rău iubirea, cînd au zis că este ca un fel de mijlocire a zeilor, vrînd să mîntuiască și să păzească unele suflete tinere"...

Eram menit să mîntuesc și să păzesc pe Adriana. Gîndul prinse repede rădăcini, și cînd într'o seară, Floarea veni să-mi spună în taină (deși eram singur) că Adriana așteaptă afară, mi s'a părut ceva foarte firesc. Am poftit-o înăuntru. Adriana intră fără să zică nimic, se așeză jos, își puse capul între mîni și rămase nemișcată. Odată cu ea venise tăcerea neagră, apăsătoare, care stingea lumina lămpii. Cu nimic n'ași fi fost în stare să tulbur adîncimile mute. Așteptam să se coboare iarăși viața între noi.

O întrebare se născu însfîrșit:

— Mă iubești?

— Da.

Răspunsesem dintr'odată, simplu, rece.

— Nu trebue, nu merit.

Glasul Adrianei șuera. Deodată sări în picioare.

— Mă duc.

— Stai.

— Plec.

— Unde?

— La mama.

Am apucat-o cu spaimă de umeri, am așezat-o jos, i-am oferit tot felul de lucruri, ca unui copil speriat. Apoi începui să-i vorbesc cu căldură despre ea, despre tatăl ei, despre ce știam că-i este drag. La toate îmi răspundea, psalmodiind același și același gînd: „Vreau să mor".

Amuțisem. Ii țineam piept numai cu gesturi din mîni.

— Nu'nțelegi că moartea-i mai bună? E frumos să închizi ochii... Să nu mai știi de nimic... Te plînge lumea întreagă... Spune, n'ași fi frumoasă în sicriu?

Imi era cu neputință să născocesc ceva. Ii vedeam ovalul palid, divin în liniștea morții.

Adriana se ridică, gata de plecare. Incotro?

— M'am gîndit la ceva—vorbii deodată cu tărie.—Tot îți place Floarea. Nu vrei s'o iei jos, la curte? Ți-ar ține de urît.

Adriana ridică din umeri: n'avea nici un fel de dorință. După un răstimp, întrebă:

— Unde-i Floarea?

Eșii în curte s'o caut. Mi-era teamă să nu se fi culcat. O găsii trează, stînd nemișcată pe prispă.

— Floareo, tu ești?

— Eu.

— Vrei să dormi în astă noapte cu duduia Adriana?

— Dacă zici așa, vreau...

Se ridică și veni după mine. Adriana o mîngîie pe frunte și pe obraji. Apoi îi cuprinse mijlocul cu un braț și porniră amîndouă în jos pe șosea. Le întovărășii, mergînd în urma lor, ca un paznic. Casa lui Mareș era întunecată. La fereastra cancelariei tremura o geană galbenă. Ghinu veghea.

VI

A doua zi așteptaiu pe Moș Grigore să se 'ntoarcă cu căruța dela tîrg. Se făcuse tîrziu de tot și nu se arăta nici Floarea, să-mi aducă vești dela Adriana, nici tatăl ei. Floarea veni însfîrșit pe la prînz și se minună că nu plecasem la lucru. Incepu o poveste lungă, cu repetări nenumărate, despre timpul petrecut lîngă Adriana. Nu puteam gîci dacă prietina mea se mai liniștise și grija mă întuneca. Rumenă, fata lui Moș Grigore alerga de la casa cea mică la prispa casei mari, rîdea, îmi aducea mere varatice, iarăși rîdea. Nu știa ce să mai facă să mă înveselească.

— Ira!... strigă ea, încremenind cu mîna la gura cămășii.

— Te-a mușcat o viespe?

— Tare-s năucă. Am uitat ca pămîntul.

Floarea scoase din sîn un plic purtînd pe el scrisul mare și drept al Adrianei.

— Dă mai repede, spusei răstit, smulgîndu-i-l din mînă.

Floarea rămase cu brațul întins, parcă cerșea iertare.

— Era pentru deseară... Nu știam că te găsesc acasă...

Adriana îmi scria că-i liniștită. In post-scriptum adăuga: „Uită tot ce-a fost aseară. Mai ales te rog să nu spui nimic tatei. I-ai face un mare rău".

Abia după ce isprăvii de cetit ultimul cuvînt, luai seama la sunetele necăjite care mai întîrziau încă în auz, și ridicaiu privirile către Floarea. Lacrimi îi lunecau pe obraji. Nu înțelegeam cum poate fi așa de supărată, cînd eu mă simțeam plin de încredere.

— Plîngi, Floareo?... Hai, rîzi! Nu-ți stă de loc frumos așa.

Ca prin minune, lacrimile cu dîra lor, se uscară. Fața Floarei se lumină ca o oglindă a feței mele.

— Ascultă, Floareo, ai ceva de lucru?

Fata mă privi o vreme pe furiș: nu știa cum să răspundă mai bine. In cele din urmă se hotărî.

— Nimic...

O apucai de subt bărbie și-i ridicai obrazul în sus. Dar pleoapele cădeau grele, acoperindu-i ochii cu încăpățînare.

— Ai să faci ce ți-oi spune?

Aceste cuvinte o siliră să se uite drept la mine. In dosul pupilelor se arătă străjuitorul sălbatec, moștenit dela Moș Grigore.

— Da, răspunse Floarea, și oftă înăbușit.

— Știam eu că ești bună și cuminte. Uite ce te rog: vrei să duci un bilet la curtea din vale și să rămîi acolo, cu duduia Adriana?

Fără să mai aștept răspunsul, m'am dus să fac scrisoarea. Spuneam: „Iți trimet pe Floarea, să-ți țină de urît".

Peste un ceas, intră și Moș Grigore cu căruța pe poartă. I-am eșit în cale prietinos. L-am ajutat să descarce și să dejuge și l-am lămurit de ce lipsește Floarea: Mareș mă rugase înainte de plecarea lui la București să găsesc o tovarășă pentru Adriana.

Moș Grigore își dădu pălăria pe ceafă, se scărpină după ureche și tuși. In vremea aceasta cîntărise toate.

— Bine. Să fie cum zici dumneata.

*
* *

Floarea se obișnui repede cu noua ei viață. Făcea bucuros de cîteva ori pe zi drumul din vale până la casa lui Moș Grigore. Avea un rol, căpătase însemnătate în ochii mei, n'o mai uitam ca altădată, cu săptămînile. In fiecare dimineață, înainte de-a pleca la lucru, o întîlneam la poartă, roșie de graba cu care alergase să mă prindă încă acasă. Iar seara, cînd pleca la Adriana, avea totdeauna să întrebe ceva, să ceară vre-un lucru neașteptat, absurd. Despre prietina mea nu știa însă ce să-mi spună. Cînd o întrebam, amuțea, nedumerită. Viclenia ei nu-mi displăcea. Dimpotrivă, îndreptățea desele mele vizite la casa cu ziduri roze. Dela o vreme, Floarea își schimbă purtarea: Acum vorbea mult despre Adriana. Veștile pe care mi le da erau bune. Cu o tainică părere de rău, mi-am rărit drumurile în vale.

Intr'o dimineață, n'am mai găsit pe Floarea la poartă. Moș Grigore plecase decuseară la o moară din alt sat. Era firesc ca Floarea să nu mai facă degeaba drumul până la deal. Nici spre seară, cînd m'am întors de la lucru, n'am găsit-o acasă. Dusesem singur pe Arap la adăpat, îl legasem în grajd, îi ținusem o mică cuvîntare plină de nădejde și acum nu știam ce să fac cu neliniștea mea, care nu încăpea în odae, nu adormea pe prispă, nici nu se hotăra să pornească la drum.

Sunete înfundate, ca niște pumni izbind în spinarea pămîntului, se apropiau grăbit. Era Floarea. Venea într'un suflet.

— Hai la curte, conașule, zise ea abia răsuflînd,—hai, că-i rău.

— Adriana!—strigaiu repezindu-mă pe poartă ca un nebun.

Floarea mă ajunse din urmă și mă sili să-mi încetinesc mersul.

— Nu-i nimic, repeta ea.

— Trăește?

— E sănătoasă. S'a tăiat o lecuță cu'n foarfece la mînă.

— Tu ai lăsat-o să se tae, strigaiu cu asprime.

Floarea mă privi, mută de durere: de ce cădea vina pe ea?

— Puteai să-i smulgi foarfecele din mînă, urmaiu tot mai înfuriat.

— M'a trimes să-i aduc un pahar cu apă. Cînd m'am întors, se tăiase.

— Și cum s'a întîmplat?

— Cum? A primit o scrisoare, de dimineață. A cetit-o și iar a cetit-o. Pe urmă a rupt-o în fărîme și-a dat-o pe foc. N'a vrut să mănînce nimic. Părea supărată, da' nu plîngea. Pe urmă, după amiazi, a stat cu mine de vorbă. Era bună ca mielul. Pe urmă a vrut să lucreze. M'a trimes să-i aduc apă. Cînd m'am întors, ținea mîna întinsă și se uita cum țîșnește sîngele.

Deslușirile Floarei schimbară perdelele din suflet, aduseră umbre groase, opace. Călcam greu, încheieturile mi se rugineau.

Am intrat la Adriana cu fața gravă, ca un om nedreptățit, care vine să ceară socoteală. In odae era întuneric. La sgomotul pașilor noștri nu se mișcă nimic, nici un sgomot nu ne ieși înainte.

— Aprinde lampa, șoptii către Floarea.

Cînd se făcu lumină, chipul Adrianei se arătă alb, nemișcat. Ședea pe scaun, cu mîna rănită întinsă pe masă. Flacăra lămpii crescu, o făcu să clipească. Atunci întoarse ochii și-mi zîmbi, ca unei amintiri. Zîmbetul acela șterse personajul teatral care se arătase'n mine cu cîteva momente mai înainte. Eram acum numai o durere lîngă izvorul ei.

— De ce?—murmuraiu, arătînd mîna legată stîngaciu cu o batistă.

Adriana nu răspunse nimic. Ochii ei căutau ceva.

Floarea șopti:

— Vezi? Vrea foarfecele, să se mai tae odată.

Setea de moarte a Adrianei întări dorul meu de împotrivire.

Devenii energic și întreprinzător. Am pus să lumineze toate încăperile, am cercetat amănunțit și am înlăturat orice lucru care-ar fi putut să fie folosit ca armă. In odae la Mareș am descoperit o mică farmacie, de unde am luat cele trebuitoare pentru a pansa rana Adrianei. Am dezlegat batista. Aproape de încheetura mînii, acolo unde se ia de obiceiu pulsul, era o dungă groasă, de un roșu brutal. Ce putere grozavă trebue să fi avut degetele care-au putut face un semn atît de oribil, pe brațul acela minunat!

— Pentru ce, Adriana?

— Așa!

Cu cealaltă mînă, Adriana își apucă brațul rănit, îl privi cu atenție, cu mirare, cu veselie. Găsise ceva nou, un lucru care, în definitiv, o distra, îi mulțumea nesecatul dor de amuzament din sufletul ei de femee.

O nădejde licări: poate trecuse minutul cel greu. Poate disperarea se sfîrșise, în clipa cînd văzuse curgînd sîngele.

Nici nu isprăvisem de legat bandajul, și Adriana adormise, cu capul sprijinit pe umărul Floarei.

*
* *

Ași fi vrut să fac o faptă indrăzneață, să arăt că nu-mi pasă nici mie de moarte. Dacă mi-ar fi spus că-i folosește, mi-ași fi tăiat și eu mîna, mai adînc, pănă dincolo de arteră. Așa i-ași fi putut dovedi că iubirea mea merită să stea alături de iubirea pe care o risipea pentru cine știe ce himeră. Căci însfîrșit, semnele furtunii din urmă făcuse să bănuesc multe. Imi închipuiam că urîtul Adrianei era o nenorocire mare, ascunsă cu spaimă de ochii lumii. Nu doream să cunosc partea aceasta de trecut, mă feream instinctiv de orice deslușire. Toată voința mi se încorda către viitor. Acolo, în imensa banchiză a zilelor netopite de vreme, închipuiam pentru Adriana o viață nouă.

Mergeam agale prin întuneric spre casă, pe calea cunoscută bine, cu pietre și șanțuri prietine. Dela o vreme auzii în urmă pași grăbiți. Eram gata să-mi iau vînt de fugă, dar teama să nu par lipsit de bărbăție învinse panica, mă opri pe loc. Astfel am căzut în mînile lui Ghinu, care se apropia cu pasul lui elastic, de animal la pîndă. Acum era în fața mea, nemișcat. Pornise grăbit, fără haină și fără pălărie. Subt tufa neagră de păr, fața avea un fel de fosforescență galbenă, ca o mască de pucioasă.

— Eram la plimbare, începu el cu glas liniştit, măsurat. Voiam să mai iau puţin aer pe şosea, că mă înăduş destul toată ziua în cancelarie. Dacă-mi dai voe, te întovărăşesc o bucată de drum.

— Bucuros, răspunsei fără să mă mişc din loc.

Lui Ghinu această întîrziere nu-i displăcu. Păşi spre mine până fu aproape de tot. Apoi începu, în şoaptă:

— Ştii ce s'a întîmplat azi la Mareş?

— Nimic!—tăiai eu scurt.

Ghinu mai făcu un pas înainte.

— Va să zică nu ştii. Să-ţi spun eu, e interesant.

— Nu m'amestec în casa altora.

— Foarte frumos, foarte bine. Dar asta te priveşte şi pe dumneata.

— Pe mine?

— Eu aşa cred. Dacă-mi dai voe, am să-ţi spun un lucru: avem şi noi ochi, avem şi urechi...

— Te rog, nici o intrigă.

Mă împotriveam destul de slab. Ghinu îşi lua pe nesimţite glasul cu care vorbea lui Piliuţă.

— Nu mai scot o vorbă, zise supărat contabilul. Eu vreau să fac un bine...

— Ce bine?

— Dacă m'asculţi, ai să vezi şi dumneata...

Apoi repede, parcă m'ar fi luat de piept:

— Dumneata ţii la fata lui Mareş. De altfel şi ea, dacă nu mă'nşel, ţi-a spus multe, te-a prins în mreje, ca pe nenorocitul de Piliuţă. Cu el barem n'a schimbat decît trei vorbe, dar zăpăcitul şi-a perdut minţile. Nu mă mir, duduia Adriana e în stare să întoarcă multe capete, şi chiar la oameni serioşi.

— Ce-ţi pasă dumitale, strigai, gata să-i sar în gît.

— Imi pasă, pentrucă fata a vrut să-şi tae vinele azi.

— Minţi!

— Ba nu. Ştii mai bine decît mine. Dar să nu-ţi închipui că pentru dumneata a făcut asta. Ea iubeşte, domnule, dar iubeşte pe altcineva, care-a plecat şi nu mai vrea să ştie de dînsa.

Cu vorbe urîte, Ghinu povesti pe nerăsuflate, parcă se temea să nu uite ceiace trebuia să spună numaidecît. In timpul iernii, Adriana cunoscuse pe proprietarul dela un conac vecin. Venea cu automobilul şi făceau deseori plimbări împreună. Era om frumos, trăit mult prin lume. La sfirşitul lui Mart a plecat pe neaşteptate. Adriana era aproape nebună. A primit apoi o scrisoare, şi s'a mai liniştit. Azi a venit alta...

— Doamne fereşte, închee răspicat Ghinu—doamne fereşte, nu ştiu dacă n'ar fi mai bine să moară, decît...

Mai mult nu auzii. Ghinu se făcuse nevăzut.

Obişnuit, cuvintele altora intră pe urechi şi se opresc în cap, unde o sită le alege: unele sînt date deoparte, altele se duc în mînă, în picior, îşi caută locul hotărît lor dinainte. Acum, vorbele lui Ghinu treceau din urechi în inimă, izbeau greu ca bolovanii, sfişiau ca plumbul de puşcă.

In noaptea aceia n'am izbutit să ajung acasă. Rătăcii pe şosea în sus şi'n jos, mă afundaiu în pădure, pentrucă voiam să strig, să urlu. Dar nu puteam decît să suspin.

Până atunci, bănuelile nu m'au chinuit: erau ale mele, le cream cu închipuirea, le măream sau le micşoram după puterea mea de rezistenţă. Iubirea plutea vag, luneca în urma sau înaintea Adrianei, părăsea oricînd sufletul în călătorii delicioase. In noaptea aceia, o putere străină o ferecase înlăuntru, o ancorase cu vorbe care se înfigeau tot mai adînc în inimă.

Pătrundeam în alt univers. Febra geloziei îmi da o sete imensă de a cunoaşte. Voiam să văd oameni, să umblu pe drumuri, prin oraşe, prin case, să caut adevărul veşnic ascuns, veşnic altul. Un fluture negru se aşezase pe suflet, şi bătea din aripi neîncetat, ore întregi, până stingea cea din urmă licărire de înţelegere.

Se arătase o geană roşă spre răsărit, cînd am ajuns lîngă curtea lui Moş Grigore. Casa cea mare se gicea pe deal ca fantoma unei corăbii, sfişiată de vînturi, răsturnată de valuri. Mi-era teamă de înecul singurătăţilor. Imi trebuia alături o fiinţă care să bată ritmul vieţii şi pentru mine. Un sunet candeţat, aproape melodios, venea din apropiere: Arap ronţăia în grajd. Am dat deoparte închizătoarea. Ochii, oglinzi vinete, sticliră. Arap strănută prietinos.

— Nici tu nu dormi, îi şoptii bătîndu-l pe fruntea prelungită dela urechi până la bot.

In fundul grajdului era un fel de ladă mare, plină cu fîn. M'am întins acolo, şi'n cele din urmă am adormit,—c'un fir de iarbă între dinţi...

...Am tresărit din somn: Floarea era lîngă mine şi mă privea cu ochi mari de mirare. Nu zise nimic. Ca pentru un bolnav

pe moarte, vru să-mi împlinească ce credea că-i mai bun pe lume. Tăie trei popușoi în lapte, îi fripse pe cărbuni și mi-i aduse în sîn, cu mare taină.—Moș Grigore nu-i da voe să strice porumbul crud. Am luat știuleții, și pentrucă mă frigeau, i-am pus alături, pe prispă. Nu m'am întrebat însă cum îi purtase Floarea în sîn. Peste puțin îi și uitasem. O ceată de găini, în frunte cu cocoșul gălăgios, ciuguliră toată ziua din boabele cu gust de sevă.

VII

— Dumneata ești? Te-am prins: nu mai scapi. Te iau pe sus, chiar acum.

Inaintea mea sta un om mărunt, cu mustăcioară roșcată. Purta haine de lucru și jambiere. La cîțiva pași în urmă, Piliuță privea cu un fel de respect silit. Necunoscutul avea comanda supremă a întregii întreprinderi.

Trăsura aștepta la poartă. M'am supus fără să spun o vorbă. Imi făcuiu un pachet cu ce-am găsit mai întâiu în cale. Lui Piliuță îi dădui de grijă să lămurească pe Floarea și pe Moș Grigore. Desenatorul rămase nemișcat, cași cum trebuia să urmeze ceva esențial. Urmă o lungă tăcere. I-am întins apoi mîna și-am sărit în trăsură.

Incheindu-și mantaua de doc alb, inginerul îmi lămuri noua mea însărcinare. Mergeam la Piscul Ursului, cincizeci de kilometri depărtare, în mijlocul pădurilor sălbatece. Cel mai apropiat cătun era la o poștă de șantier. Ploi torențiale stricaseră terasamentul prea de curînd făcut și trebuia să-l dregem în grabă.

„...Am dat ordin să înceteze lucrul la Valea Fumului, urma tovarășul meu cu glas sacadat de general. O parte din oameni pleacă spre Piscu-Ursului. Am dat ordin să li se aducă corturi. Am dat ordin..."

Inginerul înșiră încă multă vreme frazele pe care le repetase până atunci de zeci de ori, cu mare mulțumire de sine. Il priveam, dar nu-l auzeam. Ochii se plimbau pe umbra încrețită a pălăriei de pînză, care-i împărțea obrazul în miriști și arături rotunde. Gîndurile se desmorțeau, intram iarăși în frigurile de noaptea trecută. De ce-am plecat? Cum am putut s'o părăsesc pe Adriana? Piliuță nădăjduise că-i voiu da măcar un cuvînt, să-l ducă el, cu grabă, cu credință. Nu i-am spus nimic. Adriana va înțelege... Lașitatea mea era tot așa de urîtă ca purtarea de spion a lui Ghinu. Și totuși lăsam să mă ducă trăsura departe de Valea Fumului. Nu mă feream de Adriana. Fugeam de durerea mea, așa cum fug, cu hainele aprinse, oamenii scăpați din incendiu.

La un popas, am scris Adrianei cîteva rînduri. Era mult mai simplu să mă întorc la Valea-Fumului. Inginerul nu mă ținea legat, nici nu mă pîndea cu arma încărcată. Aș fi putut să-l părăsesc oricînd, dar l-am urmat supus, până la capăt. Voința lui, ca un compres rece, mă liniștea.

După o zi, inginerul părăsi Piscul-Ursului. Pleca vesel, încrezător. „Mă studiase" spunea el. Tăcerea mea ascultătoare arăta un om serios, disciplinat, care știe ce vrea. „Dacă vei stărui pe această cale, vei ajunge departe", îmi zise el, strîngîndu-mi mîna de pe scara trăsurii gata de drum.

* * *

Au urmat zile de chin spăimîntător. Frămîntarea lăuntrică era așa de grozavă, încît ochii n'au reținut nimic din locurile pe unde am umblat. Despre Piscul-Ursului știu numai că-mi ridică un nod înăbușitor în piept. O teamă nelămurită îngreca clipele. Din cînd în cînd, mă zvîrcoleam subt lovituri de cnut și nu puteam să prind brațul nevăzut care-l mînuia.

A trecut așa o săptămînă. Nu lucram de loc. Ore întregi mă plimbam pe marginea șoselei, cu nădejdea că voiu întîlni o căruță către Valea Fumului. In cele din urmă am pornit pe jos. După cîteva ceasuri, am intîlnit un cărăuș. Caii lui mergeau bine, dar se opreau în fața fiecărui han. La cel din urmă, aproape de sat, m'am dat și eu jos să mă desmorțesc puțin. Era cald. M'am așezat înăuntru, la răcoare. Cărăușul rămase afară, de vorbă cu Ion Pădurarul, din Valea Fumului. Vorbele lor veneau până la mine prin ușa deschisă. Un glas plin și cumpănit povestea:

„...Am îngropat-o eri. Femeia mea plînge și azi, parcă și-a eșit din minți. Ce i-a venit să intre la noi în casă, nu pricep. Mai fusese ea și altă dată așa, în treacăt. Da' acu, două zile la șir. Eu, cu slujba la pădure. Acasă, numai Maria cu vitele. Vine fata întâia oară și stă, și vede pistoalele în părete, și întreabă, dacă-s încărcate. Vine adouazi și-i aduce nevestei o basma, un șirag de mărgele, niște cutiuțe. Și stă de vorbă liniștită. Spune femeia că era albă tare la față, cu ochii mari deschiși, parcă

n'o vedea bine; şi parcă era mai frumoasă ca oricînd; purta, se vede, cununa morţii pe frunte...

„Ese Maria în curte să vadă de paseri şi aude detunînd. Cînd intră'n odae, fata zăcea la pămînt; din timpla dreaptă curgea o şuviţă de sînge. Nu-i tremurase mîna; i-o ţinuse neclintită ceasul rău...

„Am avut mare necaz. Tatăl ei, administratorul, şi-a luat lumea'n cap"...

Mă durea în urechi. Cuvinte de otravă picurau, alungau sîngele din vine, goleau trupul de viaţă. M'am ridicat ş'-am pornit singur spre sat.

Zîna Fumului a murit. Ciudat. Gîndul acesta, repetat de nenumărate ori, nu se putea statornici în suflet. Era mai mare decît locul pe care-l găsea acolo.

Nu numai inţelegerea îmi era paralizată, dar şi simţirea. Mă durea pierderea Adrianei. Nu mă zdrobea însă. Nenorocirea venise prea tîrziu, nu putea lua proporţiile pe care le-ar fi avut cu cîteva săptămîni mai devreme.

Cărarea năpădită de romăniţă în floare, mi-a amintit meditaţiile mele dela începutul verii. O altă lume îmi deschisese de atunci porţile. Şi acum mă întrebam de ce iubirea, cea mai puternică afirmare a vieţii, a dus în mormînt pe Adriana. Cine făcuse în jurul ei aşa de grozav pustiu, încît setea sufletului nu i s'a mai putut stinge decît cu băutura morţii?

* * *

Era noapte cînd am ajuns acasă. Floarea nu scoase un cuvînt. Umbla în preajma mea ca un cîne bătut. Ghicise îndată că aflasem de moartea Adrianei, şi se temea să n'o judec şi să n'o învinovăţesc. Dar n'am făcut nici asta măcar. După o jumătate de ceas pornii din nou la drum.

Floarea veni înainte la poartă.

— Te duci...

— Pînă la cancelarie. Noaptea asta dorm la voi...

— Şi mîne?

— Plec de tot...

De unde răsărise răspunsul acesta hotărît? Poate dacă nu mă întreba Floarea, îmi venea în minte altceva. Ea mă îndirjea întotdeauna.

Pornii către locuinţa lui Piliuţă—o cămăruţă aproape de cancelarie, la casa unei bătrîne. Am intrat fără să mai ciocănesc la uşă. Piliuţă sta lîngă lampă, cu faţa plecată asupra unei foi de hîrtie. Inălţă încet fruntea boţită de creţuri.

— Te aşteptam, vorbi el rar. Trebuia să vii mai demult...

Stam în picioare. El, jos, pe scaun. Mi se părea totuşi că ridic ochii din fundul unei prăpăstii, spre culmea de unde Piliuţă putea să privească zările subt care zbura îngerul Morţii.

— Piliuţă, spune-mi...

Desenatorul îndreptă spre mine ochi împaenjeniţi. Am venit alături de dînsul, i-am pus mînile pe umeri.

— Spune-mi, Piliuţă...

Imi răspunse un plîns hohotit, cu gemete grele.

Cue înroşite mi se înfigeau în cap. Cînd tăcerea înghiţi ţînguirile, Piliuţă urmă:

— A murit. Nu-ţi pot spune mai mult...

Imi încrucişai braţele pe piept. Piliuţă se ridică, mă luă cu sila şi mă puse în locul lui pe scaun.

— A murit, se întoarse el iarăşi. Ce mai înseamnă Piliuţă? Nimic... Nimic... De ce mai trăesc? Vream să fiu pictor... Acum simt că n'am să mai pot face decît asta...

Piliuţă se opri şi privi lung hîrtia de pe masă. Cîteva linii vinete voiau să fie desenul unui cap.

— L-ai văzut?

Tresării:

— Pe cine?

— Pe Ghinu.

Ridicaiu capul cu teamă. Chipul lui Piliuţă se lumină de o bucurie fugară: înţelesese că şi mie îmi turnase plumb topit în suflet.

— Ghinu îşi freacă mînile. E vesel. Nu spune nimic, dar rîde, rîde pe-ascuns.

Desenatorul se repezi către mine cu pumnii strînşi:

— Ar merita să-l ucid. Dacă nu era Ghinu...

— Şi el o iubea... articulaiu eu.

Piliuţă se clătină. Capul îi căzuse pe piept, fără viaţă, parcă îl lovisem cu o măciucă în creştet. Apoi începu să strige cuvinte fără şir.

— Linişteşte-te, prietine...

— Crezi că-mi pasă? Nu-mi pasă de nimeni, nu mă tem de nimeni... Mă doare... Am îngropat trei fraţi, şi-abia am plîns. Am văzut atîţia morţi: ce-mi pasă? Acum mi se sfarmă măruntaele, mi se destramă carnea de pe oase...

— Lasă, Piliuţă, te rog...

Desenatorul amuţi. Deznădejdea mea alungase golul dintrinsul.

Cînd l-am părăsit amorţise, plecat peste hîrtia cu linii vinete.

...Viaţă, iubire, moarte. Iubire, viaţă, moarte. Viaţă, moarte, iubire. Aceste abstracţiuni jupuiau lucrurile de haina lor, creşteau cum creşte cristalul de ghiaţă rostogolit pe un cîmp de zăpadă.

Viaţă, iubire, moarte... trei bile se ciocneau mereu, şi nu ştiam să le mai deosebesc una de alta...

La fereastra cancelariei mişca o lumină. Am intrat pe poarta deschisă zi şi noapte, şi m'am apropiat în vîrful degetelor. Vedeam bine: Iată, e Ghinu, cu un sfeşnic în mînă. Ce caută la masa lui Piliuţă? Scoate cu mare băgare de seamă hîrtia care înveleşte planşeta. Pune în loc una nouă. O prinde cu grijă în ţinte. Desface hîrtia cea veche, o priveşte mult, de aproape, apoi cu capul răsturnat pe spate.

„E chipul Adrianei, desenat de Piliuţă. Vrea să-l nimicească", îmi zic, spăimîntat de-atîta cruzime.

Ce văd? Ghinu strînge la piept cu patimă îngerii albaştri ai desenatorului. Cu mare grijă, pătureşte hîrtia şi trece alături, unde are patul şi cufărul. Se uită cu grijă împrejur. Stinge lumina.

Îl ghiceam cum caută prin întuneric locul tăinuit, să ascundă cu mîini de avar cea din urmă iluzie...

Ajunsesem în curte la Moş Grigore. O umbră mergea în urma mea. Simţisem cum se deslipeşte de lîngă poartă, ştiam că-i Floarea, dar n'am luat-o în seamă. Aproape de casa cea mare m'am oprit: căutam cheia.

— E la mine, şopti Floarea.

— Puteam să dorm pe prispă. Nu trebuia să aştepţi până acum.

Floarea izbucni în plîns.

— Ce ţi-am făcut, Floareo?

— Nu-ţi place nimic dela mine.

— Du-te şi te culcă. Plîngi de somn.

— Nu mi-i somn... Pleci mine?

— Plec.

Floarea începu iarăşi să plîngă. M'am apropiat s'o mîngîi. Ea îşi lăsă capul pe umărul meu.

— Ce'nseamnă asta?—o mustrăiu blînd. Vream s'o dau în lături, binişor. Am luat-o de mijloc şi-am strîns-o la piept. Floarea ţipă înăbuşit.

— Ce-i?

— Mă doare, murmură fata, punînd mîna pe piept.

— Te-ai lovit?

— Nu... Atunci cînd ţi-am adus popuşoiul...

Desfăcui cămaşa. Prin întuneric se desluşeau pe sîn urme umflate şi prelungi, ca de biciu cu limbi de foc.

— Vezi ce păţeşti dacă pui popuşoi aprins în sîn?—ziseiu aproape supărat.

Floarea nu mai spuse o vorbă. Plecă, parcă o alungasem. Făptuisem o mare cruzime. Atunci însă n'am băgat de seamă nimic. Voiam linişte, o mare de linişte, să mă cufund pe veşnicie. M'am întins în pat, fără să mă dezbrac. Cu pleoapele strînse, chemam întunecimile să se rostogolească asupră-mi, să astupe şuviţa aceia de viaţă care mai curgea încă în mine. Un greer ţiriia obositor. Dela o vreme adormi. Un alt sunet răsări duşmănos la capul meu, caşi cum greerul s'ar fi ascuns subt pernă. Am întins mîna: era ceasornicul dela unchiul Constantin. L-am pus la loc. Dar peste puţin porni iarăşi să tae timpul în bucăţele, să repete cu nepăsare egalitatea clipelor. A doua oară mîna căută subt pernă, prinse ceasul şi-l trînti la pămînt. Cu tocul ghetei, îl strivii ca pe o gînganie.

Ucisesem vremea. Orice zgomot încetase, orice mişcare se oprise. Înţelegeam însfîrşit moartea...

...Din nou porni să bată ceva. De astădată duşmanul era în mine: îmi auzeam tic-tacul inimii. Şi iarăşi n'am mai înţeles nimic.

. . . .

Dealuri sure acopăr povîrnişul de hîrtie al povestei, îngroapă greerul cotropitor de clipe, ucis cu atîţia ani în urmă. Deasupra, plutesc pulberi uşoare: întâiu, chipul fugar şi nestatornic; apoi Adriana cu braţele întinse în gol; capul aiurit al lui Piliuţă, masca galbenă a lui Ghinu, şi eu, cu Floarea plîngînd, în urmă. Înfăţişări ale aceleiaşi dureri, feţele iubirii se învîrt în cerc.

Era ora fumurilor de seară...

Stejar Ionescu

Coueismul *

„Nu voinţa, ci imaginaţia ne pune în mişcare".

Coué

Pela sfîrşitul lui Mai 19.5 a apărut în principalele reviste şi ziare de pretutindeni următoarea declaraţie, făcută cu solemnitate de certificat.

...«Fiindcă am fost rugat să-mi dau părerea asupra valorii actuale şi viitoare a *Institutului Coué de Educaţie psihică din Paris*, am onoarea să declar cele ce urmează: Institutul este cu deosebire folositor din punct de vedere al cercetărilor psihice, pentru că se sprijină pe temelia pusă de Noua Şcoală de Psihologie aplicată din Nancy, care se bucură de aprobarea unor renumiţi psihologi din Anglia precum şi din alte părţi ale Europei şi din America»...

«Rezultatele obţinute de *Coué* la clinica din Nancy, ca şi acele obţinute la cea din Paris, în vindecarea tulburărilor funcţionale nervoase şi în uşurarea boalelor organice, au minunat lumea întreagă».

«Aceleaşi rezultate se obţin la Londra şi în alte părţi în clinici alcătuite după modelul acelei dela Nancy. Mişcarea provocată de Institut este de o importanţă ştiinţifică internaţională din punct de vedere al ameliorării boalelor ale căror suferinţi n'au fost până acum îndeajuns uşurate».

«Institutul dela Paris merită încurajarea guvernului francez, pentrucă ajută şi va ajuta încă şi mai mult la răspîndirea în

---

* Acest articol este o parte din *Introducerea*, care va întovărăşi ediţia românească (în curs de imprimare) a cunoscutei broşuri a lui *Coué* „Stăpînirea de sine".

lume a unei metode întemeiate pe *legea rezultatului opus sforţării*, formulată pentru întâia oară de *Coué* şi recunoscută drept un adevăr simplu de o importanţă capitală».

«Simplicitatea metodei lui *Coué*, profesată gratuit de către *Institutul Coué din Paris*, metodă ce este la îndămîna spiritelor celor mai puţin cultivate, face din acest Institut un centru de filantropie care merită susţinut din toate puterile».

„*Montagu S. Monier-Williams*, M. A. Universitatea din Oxford, membru în colegiul regal de chirurgie al Angliei, licenţiat al colegiului regal de medicină al Londrei, medic al Clinicei de Educaţie psihică din Londra (*Chelsea*) unde se aplică metoda Coué, membru onorar al Societăţii Lorene de Psihologie aplicată. 13 Mai 1925".

Şi, savanţii de pretutindeni, despre care aminteşte *Monier-Williams*, sînt profesori universitari, sau conducători de clinici, sau celebri practicieni.

Dar, cel mai impresionant certificat al *coueismului*, este chipul în care s'a stins *Coué*. Bunul apostol a fost sănătos, viciu, lucid, tînăr, până în ajunul morţii sale şi totuşi a murit de o totală uzură, datorită surmenajului din ultimii ani. (Aşa afirmă acei care au vorbit la mormînt, acei care au scris despre ultimele lui zile, precum şi însuşi *d-na Coué*, într'o scrisoare ce mi-a făcut cinstea să-mi adreseze, în calitatea mea de membru al societăţii Lorene de psihologie aplicată, însărcinat cu alcătuirea ediţiei româneşti a „Stăpînirii de sine").

Gîndindu-ne bine, ne dăm seamă că nici n'ar putea muri altfel acel care practică cu neclintită credinţă şi fără întrerupere „metoda". Viaţa uzează organele, aceasta-i legea firii; dar o anumită atitudine mintală, prin misterioasa putere a Inconştientului, le poate înviora şi astfel le înlesneşte şi prelungeşte rezistenţa.

Fără „*metoda*", boala îşi face repede loc în vre-un organ oarecare, după legea celei mai slabe rezistenţe, şi îmbătrînitul sau surmenatul moare, de o boală organică, cu cîţiva ani mai degrabă şi asistînd la decrepitudinea fiinţii lui.

Toţi acei care au murit în felul lui Coué—de pildă Sarah Bernhardt—înainte de *coueism* şi de cînd lumea, au practicat intuitiv, instinctiv, principiile „metodei". Căci legea pe care Coué a descoperit-o, unii au trăit-o şi o trăesc (doar nu se poate descoperi decît ceeace există).

Coué n'a făcut decît să pună acea lege la dispoziţia tuturor, adică a marei majorităţi care n'are norocul să o trăiască instinctiv, sau care n'o trăeşte decît mai mult sau mai puţin necomplect. *Pasteur* nu este mai puţin mare şi binele ce-a făcut omenirii nu este mai puţin preţios, pentrucă şi înaintea lui au putut fi unii care să nimerească vre-un fel de profilaxie pas-

teuriană a unor boale. Isus nu este mai puţin Dumnezeu, şi binele adus de creştinism mai mic, fiindcă profetul Isaia practica şi propovăduia, în mare parte, morala creştină.

Coueismul provoacă, în rezumat, această întrebare: Cum se poate ca gîndind—cu convingere, cu excluderea oricărui alt gînd, fără sforţare, dar în fine numai gîndind— să influenţăm, să ne modificăm funcţiunea organelor şi apoi însăşi starea lor?

S'au scris volume—(de cercetat mai ales *prof. Baudouin*) —pentru încadrarea *coueismului* în ştiinţa oficială. Vom încerca, nu un rezumat al teoriilor ce s'au alcătuit, ci o reamintire a datelor problemei.

Dela început trebuesc părăsite concepţiile pur materialiste, ale materialismului clasic. Lucru destul de greu pentru generaţiil crescute la umbra pozitivismului. Cei mulţi, care, ca mine, au început să gîndească într'o atmosferă dominată de Comte şi Büchner şi s'au lasat seduşi de comparaţia cu sufletul ceasornicului, ajung cu greu la *animism*, deşi sînt nevoiţi să recunoască adevărurile *coueismului*. Căci, să nu ne speriem de cuvinte: noua psihologie, duce drept la *animism*, sau macar la un neoanimism conciliat cu vre-un neo-monism.

Secolul trecut, orbit de luminile pozitivismului, a făcut abstracţie totală de tot ce s'a gîndit şi s'a încercat subt numele de *animism*, ca şi de *ocultism* sau *alhimie*, ca de tot ce nu putea fi matematic pipăit. Fără ecou rămîneau argumentele celor care se îndoiau, ca şi afirmaţia lui *Berthelot*, că noile teorii asupra naturii materiei, sînt profundele vederi ale primilor alhimişti. Fără ecou aparent, căci orice idee modifică filozofia omenirii, macar atît cît fiecare miligrad de căldură mai mult modifică presiunea aburului din cazan; dar nimic nu se vede, pănă cînd nu izbucneşte mişcarea sau explozia, sau pănă cînd ideia nu s'a transformat în credinţă, şi atunci răstoarnă idolii la care s'a închinat pănă eri. Mintea—spunea Luther— este ca un om beat calare: îl îndrepţi într'o parte, cade în cealaltă.

O putere deasupra materiei, căreia să-i schimbe legile pănă acum cunoscute, aşa cum arată *coueismul*, adică ceva care apare cel puţin, ca de altă origină decît materia, adică existenţa sufletului, să amintim că este admisă de un gînditor din cei mai cu multă autoritate astăzi, de *Bergson*. Într'un interview (citez din memorie) marele filozof spunea: Sufletul depinde de creer ca o haină de cuerul ce-o ţine. De unde nu rezultă că haina căzînd din cuiul putrezit, n'ar mai exista nici ea.

Prin urmare, dela mecanismul de ceasornic ajungem la scînteia divină, care se adaugă trupului şi face cu el... minuni. Dar, poate, numai dela o exagerare la alta.

Noua psihologie va avea la bază o răsturnare de valori: în locul inteligenţei, intuiţia; în locul voinţei, imaginaţia; în locul conştiinţei, inconştientul.

N'am putea arata mai bine care sînt proporţiile ce se preconizează, decît pornind dela comparaţia lui *Renan* că inteligenţa nu-i decît o spumă la suprafaţa instinctelor şi amplificînd-o după cum urmează: Sufletul este o fiertură veche, de cînd este viaţa pe pămînt, la a cărei suprafaţă, tîrziu de tot, aproape de apariţia omului a eşit puţină spumă. Valoarea acestei spume este minimă, ca şi a aceleia ce se ridică într'o tingire în care fierbe dulceaţă de smeură; este de un alb murdar, are un gust de înăcrit şi conţine toţi vermii fructului; totuşi nu i se pot nega oarecare calităţi nutritive.

Pe aceste baze, cînd se vor trage cele mai îndepărtate concluzii, noua psihologie va clădi o lume nouă şi mai bună, iar numele *Bergson* şi *Coué* vor fi acele ale unor binecuvîntaţi precursori.

Coueismul dovedeşte superioritatea inconştientului asupra conştiinţei; captează tezaurul de puteri nebănuite al inconştientului, utilizîndu-l în chip conştient; şi reduce inteligenţa la o funcţie oarecum mecanică de aparat care să declanşeze uriaşele forţe inconştiente.

Dar ce este inconştientul?

Un profesor de electricitate dela Paris, celebru fizician, la o deschidere de cursuri spunea: Ar fi natural să începem prin a ne întreba ce este electricitatea. Vă voiu răspunde că habar n'am! Şi chiar dacă bănuesc ceva, nu prea ar fi de folos să perdem vremea căutînd adevărul acesta. Să-i studiem mai bine însuşirile, manifestările, transformările.

Evident, unor prea complicate, adînci şi cu pretenţia de complecte cercetări asupra inconştientului, li s'ar putea aplica ironia lui Anatole France la adresa teologiei al cărei obiect spunea el, că este de-a studia cu o minuţioasă exactitate incognoscibilul.

Reluînd vechea comparaţie că sufletul ar fi ca un apartament cu două camere, una Conştientul şi alta Inconştientul, vom spune că noua psihologie stabileşte între ele un mijloc conştient de comunicaţie, cu următoarele două binefăcătoare ţeluri: a) captarea imenselor puteri ale Inconştientului, pentru a fi conştient utilizate, adică stăpînirea şi conducerea imaginaţiei, celace se face prin autosuggestia noii şcoli dela Nancy *(coueismul)* şi b) Extirparea din Inconştient a celace este acolo morbid, otrăvitor pentru viaţa psihică şi fizică a omului, celace se face prin psihanaliză *(Freudismul)*.

Inconştientul, prin marele simpatic şi prin nervii vazo-motorii, regulează viaţa animală a corpului. Aceasta este definitiv admis. O simplă reprezentare—recunoştea chiar *Charcot*—poate să fie pricina unei boli fizice. Iar *Bernheim*: suggestia lucrează asupra organului prin intermediul funcţiei lui.

Inconştientul lăsat în pace îşi îndeplineşte orbeşte funcţiunea lui de regulator al vieţii vegetative şi atîta tot. Conştiinţa are rolul de a-i da şi dînsa directive; dar personaj pretenţios şi

mai totdeauna copil rău şi rău crescut, adesea ori i le dă alandala. Inconştientul, primind indicaţiile Conştiinţei le execută cu precizione, dar, evident, fără nici un fel de discernămînt. El este ca o sferă pe o tavă, care simte cea mai uşoară inclinaţie dată tăvei şi odată direcţiunea luată, alunecă până se izbeşte de bordura ei. Dar cu orbească supunere se întoarce din drum cînd dăm tăvei altă inclinaţie, fie deasemenea abia perceptibilă.... Şi de aceia nu pot fi oameni de acţiune acei cu spirite prea analitice.

Acei care judecă, şovăesc, doresc, speră în toate felurile posibile asupra unuia şi aceluiaşi lucru, dau Inconştientului lor, aproape deodată—exact deodată nu se poate, o lege psihologică se opune—zeci de ordine contradictorii, pe care acesta nu le poate executa, fiindcă i se dau fără rost. Nu le poate executa, dar absolut pe toate le înregistrează în vederea imperativului unei alte legi care spune că orice imagine tinde să se realizeze. Le înregistrează şi spre a lor înfăptuire îndreaptă, din umbră şi fără ca noi să ne dăm seamă, toată activitatea noastră, punînd în serviciul acestui ţel chiar funcţiile noastre vegetative. Astfel se realizează la întîmplare cîte un ordin, nici cel mai potrivit nici cel mai dorit. Mica sferă pe o tavă tremurată în toate părţile, sfîrşeşte totuşi prin a atinge o margine, dar la întîmplare. Aşa se explică anarhia unor vieţi ce ar fi putut fi frumoase şi fecunde.

*

Suggestia este o *idee* care se transformă în act *(Bernheim)*.* Sau şi mai bine: „Realizarea subconştientă a unei idei" *(Baudouin)*. Acest autor adaugă: suggestia astfel înţeleasă, este o formă definitivă a activităţii psihologice şi care astfel îa loc alături de formele clasice: instinct, obiceiu, voinţă. *Suggestia* este faţă de *voinţă*, celace *complexul* este faţă de *sentiment* şi *intuiţia* de *inteligenţă*.

Suggestia este de mai multe feluri:

Suggestia spontană, care se produce dela sine şi de obiceiu cînd este mai puţin dorită. (De pildă: Cunosc pe cineva care poate susţine în franţuzeşte fără greşală, orice fel de discuţii; cînd însă ar fi în faţa uneia din acele persoane ridicole,

* „idee" este întrebuinţat aici într'un înţeles mult mai larg decît al vorbirii curente, însemnînd „imaginea" psihologică. Iar *imagine*, *imaginaţie*, în limbaj psihic este de asemenea altceva decît în filozofie, fiindcă înseamnă: Tot ce este conştiinţă, adică tot ce imaginăm (idee, noţiune, imagina vorbirii curente) şi—cum zice P. Myré—tot ce se confundă cu memoria.

Este de reţinut că în toate paginile ce urmează vom întrebuinţa cuvintele imagine şi imaginaţie numai în acest înţeles psihologic, adică cîteodată în loc de „idee" şi niciodată cu înţelesul vag de „imaginaţie" ca în vorbirea curentă.

din înalta noastră societate pentru care o greşală de limbă franceză declasează, atunci la fiecare frază face greşeli elementare, perzînd chiar accentul limbii, pe care de altfel îl are foarte corect)

Suggestia provocată de către cineva, cu prestigiu firesc sau ocazional; sau de către medic prin hipnotizare.

Suggestia conştientă adică *Autosuggestia*.

Orice suggestie se reduce la Autosuggestie.

Numai o imagine acceptată declanşează mecanismul de realizare. Acceptarea poate fi instantanee ca în suggestia spontană, poate fi impusă de un altul prin convingere sau fascinare, sau prin dezagregarea *centrului O* de *poligon* (somn hipnotic); mai poate fi conştientă, adică autosuggestia propriu zisă şi de care ne ocupăm aici.

Autosuggestia se produce prin jocul următoarelor mai principale legi psihologice:

1. *Orice imagine tinde a se realiza*. Cel mai mic gînd nu se pierde, el lasă o urmă în *Inconştient*, care va lupta, cu îndărătnicia inerţiei, până la moartea individului (poate şi după..), ca să-l înfăptuiască, înfrîngînd rezistenţa gîndurilor contrarii ce şi ele tind la realizare. Şi după cum nici un om nu scapă imaculat din lupta vieţii, tot aşa, nimic imaginat nu se realizează nealterat de lupta cu celelalte gînduri. Cîteodată nu se realizează decît cu totul transformat, sau realizarea constă numai în transformarea ce a provocat în felul realizării celeilalte idei. (Teoria sublimării, a refulării, etc).

Dacă am înţeles bine spiritul acestei legi, atunci ea nu este exact formulată. Cuvîntul „tinde", nu implică numaidecît realizare, căci celace *numai tinde*, poate şi nici să ajungă. Iar pe de altă parte, lipseşte ideia de transformare. De aceia aşi prefera: *Orice imagine tinde să se realizeze integral; şi oricît de puţin sau macar transformată, tot se realizează*. Ca formulă este poate prea lung, dar să fim cel puţin lămuriţi, că numai aşa trebue înţeleasă legea.

2. *Se realizează imaginea care predomină în spirit*. Aceastǎ lege este consecinţa celei precedente şi se explică mai bine în lumina teoriei monoideismului lui *Ch. Richet*.

3. *Convingerea determină suggestia numai prin aceia că neutralizează suggestiile contrarii*.

Suggestia prin convingere este sistemul celebrului *dr. Dubois*, care tratează pe această cale neurastenia, şi cu mult succes. Din nenorocire sistemul este precar şi periculos: Cînd bolnavul nu poate fi *convins*, boala sa va fi considerabil agravată; şi apoi, nici nu sînt prea mulţi acei cu care se poate raţiona.

Şcoala nouă dela Nancy însă, a găsit şi perfecţionat alte căi pentru neutralizat suggestiile contrarii.

O imagină poate fi făcută predominantă în spirit, prin:

a) Concentrarea atenţiei asupra ei. Insă concentrare *fără sforţare*, ceiace se realizează printr'o fascinare artificial provocată: izolare, destindere trupească, afirmare cu monotonie a ideii date, destinderea spiritului într'un fel de apatie mintală, şnurul cu noduri (vezi *Coué* pentru procedeuri şi Baudouin pentru explicaţii savante).

b) *Emoţia care ar întovărăşi imaginea.* Dorinţa, frica, speranţa fac cu uşurinţă să predomine o imagine, cînd nu fac să predomine imaginea nereuşitei imaginei dorite, temute sau nădăjduite.

c) *Obiceiu*, adică prin exerciţiu repetat şi executat mereu tot mai puţin conştient.

d) *Imitaţie.* Legile lui Tarde văzute în lumina noii psihologii, capătă o surprinzătoare amploare pe care vom încerca s'o analizăm într'un capitol special.

e) *Repetire.* S'ar putea spune că repetirea singură poate să aducă predominarea ideii propuse, fiindcă, cu încetul, o face să intre în spirit pe cale oarecum mecanică şi ea îi crelază acolo celelalte condiţii necesare.

Această lege este una din virtuţile prin care operează formula lui *Coué* („In fiecare zi sînt tot mai bine şi din toate punctele de vedere"). Prin care a operat la Roma formula lui *Caton* („Ceterum censeo Carthaginem esse delendam"). Este recomandată în cărţile sfinte ale vechii Indii. In Japonia, filozoful cunoscut în ştiinţă, *Tu-Se-Ka-Ri*, supranumit „marele preot al Imaginaţiei", a recomandat o formulă analoagă: „astăzi toate îmi merg mai bine".

Dar *a face* să predomine o imagină, înseamnă a conduce imaginaţia cu inteligenţa. A conduce adică o putere formidabilă cu o alta foarte bicisnică. Lucrul se poate totuşi, după cum prin „trucuri" de *jiu-jitzu* un copil poate doborî un atlet. Descoperirea acestor trucuri şi sistematizarea lor este marele merit al lui *Coué*, după cum încadrarea lor în ştiinţă va fi al psihologiei secolului acestuia.

3. *Legea rezultatului opus sforţării*, sau cum o numeşte Baudouin, a *efortului convertit*. Această lege este principala, geniala descoperire a lui *Coué*. Este temelia *coueismului* şi pe înţelegerea ei şi pe aplicarea ei până în cele mai îndepărtate consecinţe, se va reface atitudinea omului în lupta vieţii, adică se va schimba aspectul lumii.

Coué formulase astfel legea: cînd voinţa şi cu imaginaţia sînt în conflict, imaginaţia învinge totdeauna, fără excepţie, puterea ei fiind în proporţie directă cu patratul voinţii; iar cînd sînt de acord, puterile lor nu se adună, ci se multiplică una prin alta.

Prezentînd legea cu atîta rigiditate matematică, *Coué* a înlesnit critica, cu toate că a avut grija să spună singur, că formula nu-i decît un mod de a vorbi mai plastic şi nici decum o

adevărată precizinne matematică. Totuşi rămîne în mintea cetitorului impresiunea de neexactitate şi mai ales din pricina cuvîntului imaginaţie, care este aproape amfibologic. Desigur nu-i vorba de conflictul dintre voinţă şi divagările spiritului vagi închipuiri, fantezii...; ci de imaginea psihologică, de ideia izolată, de reprezentarea precisă şi dominantă ce ne-am face-o despre exact acelaşi lucru pe care-l voim.

In clasicul exemplu cu ciclistul începător, acesta îşi *imaginează* neputinţa evitării bolovanului pe care *voeşte* să-l evite. Numai astfel de conflicte, bine limitate, ca două lucruri ce se suprapun perfect, are în vedere legea lui *Coué*.

Să observăm însă că „imaginaţia" în acest înţeles, s'ar putea exprima mai clar în romîneşte, printr'un alt cuvînt vag, prin „credinţă". Ciclistul *crede* că nu va putea evita bolovanul pe care *voeşte* să-l evite. Aşa fiind, poate era mai bine dacă aforismul lui *Coué*, pe care l-am pus în capul articolului, il traduceam astfel: „Nu voinţa, ci credinţa ne pune în mişcare". Este mult mai puţin ştiinţific, dar desigur mult mai lămurit.

Deocamdată sînt incalculabile urmările legii lui Coué. Voinţa! Nobila, a tot puternica voinţă este detronată! Nu este dar decît o jucărie în puterea imaginaţiei. Cîte se vor explica deacum şi cîte se vor îndrepta! Ceiace cunoaştem subt numele de *oameni de mare voinţă*, nu sînt în realitate decît oameni de mare încredere în ei. Ceiace *vor*, ei înfăptuesc nu pentru că voesc cu străşnicie, ci *pentrucă* şi *numai dacă*, îşi imaginează în acelaşi timp că *pot*, că lucrul e realizabil uşor pentru ei; şi atunci reuşesc chiar de voesc cu indolenţă, chiar de nu sînt capabili decît de sforţări de voinţă sub-mediocră. Inconştientul înfăptueşte, pe căi de el cunoscute, iar cu opera lui se înpăunează, voinţa. Aşa fiind, voinţă eroică, napoleoniană, se poate găsi şi la oameni care n'au reuşit mai nimic în viaţa lor; dar acel puţin pe care l-au înfăptuit este *o minune*, dacă ţinem seamă că au fost chinuiţi de o imaginaţie difuză, de neîncredere în ei, de pesimism, de îndoială filozofică, de scepticism, etc..

De ce imaginaţia înfrînge voinţa, *Coué* nu ne explică; dar face mai mult, ne dovedeşte repede şi peremtoriu prin „experienţele premergătoare". * *Baudouin* face o luminoasă comparaţie cu o conductă de gaz, care ar alimenta două becuri, unul închis şi altul aprins. Oricît de mult gaz se va împinge în conductă, nu se va reuşi aprinderea becului închis, ci din contra, se va mări flacăra celui aprins. Tot aşa, sforţările de-a stăpîni „risul nebun" nu fac decît să mărească rîsul.

* Experienţe zilnic repetate la Clinica din Nancy şi descrise în lucrarea „La maîtrise de soi-même". Iată una: acel care-şi închipue, care crede, care se suggestionează, sau se lasă suggestionat că un creion cîntăreşte o sută de kgr., nu-l va mai putea ridica de pe masă, oricîte sforţări de voinţă va face.

„Risul nebun" este un elocvent şi ironic răspuns acelor care n'ar voi să accepte legea lui *Coué*. Probabil că nici Napoleon nu şi l-a putut stăpîni...

Explorînd calea deschisă de *Coué*, nouă ni se pare că „rezultatul opus sforţării" este consecinţa slăbăciunii, grosolăniei aparatului numit *inteligenţă*.

Este stabilit că Inconştientul este mai abil decît Conştiinţa. Chiar dacă geniul n'ar fi decît muncă conştientă acumulată, nu-i mai puţin adevărat că cuvîntul decisiv răsare în spirit deodată, pe negîndite, din Inconştient. In domeniul fizic lucrul este evident la fiecare gest: mişcarea reflexă este mai precisă decît cea gîndită.

Dar omul—in prostia lui—mîndru de inteligenţa lui, ambiţionînd să-şi conducă conştient viaţa pănă în cele mai mici amănunte, ignorînd puterile Inconştientului şi neputînd să se laude cu ele, fiindcă nu-şi poate atribui nici un merit pentru abilitatea lor şi mai ales avînd o explicabilă neîncredere în ceva atît de nebulos şi de insezisabil cum este Inconştientul, este firesc ca vrînd cu tot dinadinsul ceva de care i-ar atîrna fericirea sau viaţa, să-şi încordeze arma pe care o poate manevra mai sigur, neglijînd pe aceia care, deşi mai bună, îi este mai străină. Să presupunem un primitiv, care ar vedea înaintînd spre el, cu gînd de omor, un civilizat cu o subţirică spadă de duel în mînă. Primitivul nu se va repezi, avînd alegerea, nici la o armă similară nici la un pistol despre a cărui întrebuinţare habar n'are, ci la un voinic ciomag noduros.

Cînd în noianul de imagini din Inconştient ce-şi caută realizarea, două opuse ajung preponderante, va fi învinsă aceia în slujba căreia se punea inteligenţa (voinţa); fiindcă aceasta, neîncrezătoare în mijloacele Inconştientului, îl va împiedica să o realizeze, fără ca dînsa să o poată realiza. Voinţa, luînd frînele realizării imaginei din mînele Inconştientului, duce acea imagine la înfrîngere sigură şi la victorie uşoară imaginea opusă. Şi n'ar putea fi altfel, fiindcă Conştiinţa s'a apucat de o meserie pe care n'o cunoaşte, iar Inconştientul rămîne liber să şi exercite meseria lui asupra imaginei opuse liberată de concurenţa celeilalte.

Această teorie ni se pare că lămureşte mai bine legea. Să luăm exemplul cu biciclistul începător: acesta nu-şi imaginează propriu zis că *va da* peste obstacol, ci numai se *teme* că va da. Se teme şi atunci nu vrea să-şi părăsească soarta în mîinile unui personaj misterios: Inconştientul!—care îi pretinde pentru a-l servi, să renunţe la „demnitatea lui de fiinţă conştientă". Se teme, *vrea* să nu cadă, vrea cu tărie, cu eroism, se încordează şi încearcă să-şi ţie un perfect echilibru *calculînd* (risum teneatis!) cele mai fine nuanţe de mişcare necesare echilibrului.

Sau exemplul cu acel care merge bine pe o scîndură, dar de pe aceaşi scîndură cade sigur dacă ar fi ridicată la înălţimea unei biserici. (Pentru suprimarea discuţiei asupra celace este ameţeala prăpastiei, ne putem închipui că scîndura este cuprinsă într'un plan de hîrtie care împiedică vederea adîncimii, nu însă şi a căderii). Să presupunem că scîndura ar fi înalţată treptat. Omul nostru va trece pe ea cu pas sigur şi la jumătate de metru deasupra pămîntului, şi la un metru; dar de aici în sus siguranţa va fi în proporţie cu teama, căderea devenind sigură dela înălţimea dela care îşi va imagina că prăbuşindu-se moartea este sigură. Şi exact în acelaşi proporţie va creşte voinţa şi sforţarea intelectuală de-a nu lăsa Inconştientului, nici mişcarea şoldului, nici a genunchiului, nici felul de a pune talpa pe pămînt, nici echilibrul pe un picior în facerea pasului, nimic, nimic...

Din toate acestea rezultă pentru noi, că legea *efortului convertit* ar putea fi formulată mai bine astfel:

Cînd două imagini opuse domină spiritul, fiecare tinzînd să se realizeze prin învingerea celeilalte, va fi învinsă acela ale cărei mijloace inconştiente de realizare vor fi paralizate de mijloacele conştiente pe care voinţa le substitue celor dintăiu.

Inteligenţa dar, trebue să fie redusă la rolul de-a face să predomine în suflet ideia dorită. Rost cu aparenţe modeste, însă fiind de o incomensurabilă utilitate, Inteligenţa s'ar putea mulţumi cu el. Adică prin trucurile inventate de *Coué* şi apoi prin-tr'o cuminte atitudine mintală, Inteligenţa să facă să predomine în suflet imagini bine alese, ca aceiea de sănătate, de vindecare, de succes, de armonie, de veselie etc., şi apoi să le lase pe sama Inconştientului, ea căutîndu-şi de munca zilei. Inconştientul le va realiza, căci asta-i este menirea: să înfăptuiască imaginile predominante.

D. V. Barnoschi

Ingerul Măsurii

Vrînd să 'nţeleg enigma firii mele,
M'am coborît cu mintea 'n nepătruns
Şi-o voce din adîncuri mi-a răspuns:
„O ştie Cel de dincolo de stele".

Atunci în sbor m'am aruncat spre ele;
Dar cînd mă socoteam aproape-ajuns,
Cu fulgere 'ndrăzneala mi-a străpuns
Dominatorul peste toate cele.

Am vrut să smulg misterul din mister,
Dar Dumnezeu m'a prăbuşit din Cer
Cu-atotputernica 'i învăţătură.

De-atunci oricărui om de pe Pămînt,
Ii cîntăresc zadarnica măsură
In clipa cînd spre Domnul iea avînt.

Zeiţa veche

Platon, învăţătorule subtil
Şi plin de cumpănită 'nţelepciune,
Tot serioasă-i Poezia? spune...
Ori simplă jucărie de copil?

Crezi tu că Ea mai poate fi azil,
Cînd suferinţa vieţii ne răpune?
Iţi mai adori frumoasa ta minune?...
Ori o socoţi ca lucru inutil?

Bătrînul grec care-a uimit Helada,
Şi-atinse barba albă ca zăpada
Şi mă privi cu zîmbet indulgent:

„Zeiţa veche dăinueşte pururi
Şi'n forme nouă de-i găsiţi cusururi,
Vă duceţi în absurd din evident".

Netrebnicul

Din mine şi spre mine-mi simt temeiul
Furat de însumi eu şi dus în vag,
Precum ţiganul propriul desag
Şi-l fură ca să-şi facă obiceiul.

Prin vetre las cenuşă ca şi teiul,
Ori las jăratic cînd sunt lemn de fag;
Dar tuturor le ard cu-acelaş drag
In candela destinului, uleiul.

Eu nu sunt eu, ci Timpul, gospodar
Netrebnic ce-mi mănînc ca un măgar
Cu lăcomie 'ntreaga mea recoltă...

Şi cu 'ndărătnicie fără scop,
In toate stelele mă svîrl pe Boltă,
Spre-a mă distruge 'n ele strop cu strop.

Mihai Codreanu

Consideraţii confortabile

„Fotografie artistică“ sau vorbe despre romanul romîn contemporan

Aşi vrea să încep prin a spune cîteva vorbe despre cantitatea de *miraculos* necesară oricărei literaturi. Cugetam la „Peau de chagrin“ a lui Balzac. Şi îmi venea a crede—gîndindu-mă la romancierii tineri din toate ţările şi din toate vremurile—că, pentru prima mare lucrare în proză pe care o dă un talent ajuns în pragul maturităţii, *miraculosul*, subt forma lui cea mai blajină, adică atît cît trebue pentru a desprinde din realitate *ceiace durează* în afară de actualitate, este un element util—şi util în multe privinţi. Cîteva precizii. Nu înţeleg, aici, prin miraculos, miraculosul epic sau ceva analog. Aşi vrea să indic, poate, ceva în sensul *miturilor* de care—spune Georges Sorel în „Réflexions sur la violence“—are nevoe orice massă în prada unor zvîrcoliri sociale pentru a evolua spre o schimbare. Sau—mai precis—înţeleg, într'o operă literară, prin cantitatea de miraculos necesară, abstragerea din realitatea curgătoare a unui *simbol* (de orice natură şi independent de orice criterium moral sau social), abstragerea realizîndu-se cu prilejul povestirii şi prin cursul normal al lucrurilor celor mai neînsemnate şi mai banale. (Aşi mai insinua, pentru a nu da loc la *pretenţioase neînţelesuri*, că nu văd în *simbol*, în accepţia pe care i-o dau aici, decît, tocmai, ceiace, în afară de actualitate, *durează*...).

Pentru prima proză mare a unui romancier tînăr acest procedeu mi se pare util. Iată de ce. În pragul maturităţii, un talent, ieşit din perioada lirică a primei tinereţe, şi care n'are

nici-un sprijin interior în faţa realităţii, riscă mult, fie să devie „fotograful artistic“ al acestei realităţi, fie să se piardă în repetarea visurilor învăţate pe de rost în epoca primelor elanuri.

Alternativa este stearpă, deopotrivă. Ştiu bine că nu orice talent este sprijinit de un ideal moral sau de o credinţă. Şi mai ştiu că o anumită cantitate de talent este, întotdeauna, suficientă. Dar mi-ar plăcea să vorbesc aici mai mult despre talentul-calitate.

În cazul acestui fel de talent nu văd decît desprinderea de simboluri (în sensul foarte general dat mai sus) pentru a putea organiza o adevărată maturitate, pentru a se dezrobi din elanurile preconcepute, pentru desvăţarea de livresc şi pentru deprinderea unei discipline artistice originale. Nu e lucru uşor, în literatură să îndrăzneşti a privi adevărul în faţă şi să interpretezi realitatea prin propriile tale mijloace. Chiar cei mai tari (un Goethe, un Balzac, un Tolstoi) nu au ajuns la asta decît tîrziu.

Tehnica romanului cred că stă mai mult în eliminare decît în acumulare. Chiar dacă romanul presupune o acumulare prealabilă de observaţii, adevăratul romancier în momentul cînd se aşează la masa de lucru are mai mult de aruncat decît de imaginat. Ponson du Terrail este un exemplu clasic. Unei perioade de observare frenetică, furioasă, îi urmează, trebue să-i urmeze o perioadă de organizare. Nimic mai folositor, aici, pentru romancierul tînăr decît tehnica interioară a elaborării simbolului. Şi—să fim înţeleşi. Nu căutarea cu orice preţ a simbolului. Ci desprinderea din realitatea-fluviu nestatornic, a firelor de aur aduse de departe, din munţi. „Le génie a pour mission de chercher à travers les hasards du vrai ce qui doit sembler probable à tout le monde“ spune Balzac, într'o frază citată de André Bellessort în „Balzac et son oeuvre“. (Şi să înlocuim „le génie“, care dă loc la atîtea neînţelesuri, cu *talent*, mai aproape de noi.)*

Nu vreau să împing prea departe definirea acestei desprinderi de simboluri. Discuţia ar fi, cred, adîncitoare fără rezultat. Mă voiu mărgini la strictul necesar. Nu vreau să înţeleg prin cuvintele de mai sus nici-o preocupare esoterică în sensul simbolismului francez de acum treizeci de ani. Simboliştii degajau dintr'o lume personală, identică cu propriul lor suflet, ceiace numeau ei simboluri. Atenţia lor era îndreptată spre propria lor himeră. Îşi întorceau ochii cu desgust dela realitate. Şi simbolurile lor nu erau decît suggerări întortochiate de impresii fugitive, grele de prins şi grele de definit, tocmai din pricina existenţei lor efemere. Lucru remarcabil: în nici-o generaţie literară nu au apărut mai puţine opere simbolice ca în generaţia „simbolistă“

* Pentrucă nu ezit să cobor ceiace afirmă Balzac ca *normă absolută* pentru geniul *lui*, la rangul de *încercare*, de *străduinţă*, de ideal pentru ceiace obişnuim, arbitrar, să numim *talent*.

franceză dela sfîrşitul veacului trecut. Celace au neglijat a fost tocmai lumea din afară pe care o detestau—şi care este unică zămislitoare de simboluri. „La portée symbolique d'une oeuvre est d'autant plus haute que la matière de cette oeuvre paraissait, dans sa définition et dans son concept, comporter moins de possibilité de symbole, d'autant plus haute que le symbole jaillit plus directement du particulier, des moyens propres à un art, sans l'intermédiare d'une généralisation intellectuelle". Cuvintele lui Albert Thibaudet (Le liseur de romans) suggerează cît ne trebue pentru a lămuri ce înţelegem, aici, prin simbol. Cel mai mare simbolist al evului modern, în roman, e Balzac.

Şi acum:

Romancierul ajuns în pragul maturităţii este însuşi romanul romîn de azi...

Literatura romînă, nevoită—aşi spune constrînsă cu forţa—de evoluţia socială a celor nici o sută de ani de desăvîrşire naţională, a ajuns, cu salturi şi tumbe, la perioada unei stabilizări, corespunzătoare unui început de maturitate (dacă precoce sau nu, chestia este provocatoare de polemici şi secundară atîta timp cît orice criterium în istorie literară este, cred prin natură, variabil).

Nu vreau să ştiu în ce măsură generaţiile literare romîne din trecut au fost în faza romantismului, naturalismului, simbolismului. Ştiu însă că generaţia actuală—şi vorbesc de generaţia prozei literare, acela a poeziei lirice scăpînd, tot prin natură, de multe zăgazuri—ştiu că generaţia actuală tinde să se restrîngă, tot mai mult, în „fotografia artistică". Tinde. Fără îndoială, vînturi vin din generaţii trecute cu miresme eminesciene, cu pulbere simbolistă, cu sulfină coşbuciană, cu poezia naturii transfuzată unde nu are ce căuta, în ciuda celui mai elementar simţ de observaţie... Acest fenomen de învălmăşeală între trecutul şi prezentul literar, obişnuit în toate locurile şi timpurile, trebuia să se producă cu atît mai puternic în literatura romînă unde toate şcoiile, toate teoriile şi toate mărfurile literaturilor occidentale circulă fără destinaţie.

Se pare totuşi că literatura noastră a început să dee semne de maturitate. Maturitate *sui generis*, făcută din diformităţi şi evoluţii normale, din capete sănătoase pe picioare strîmbe, din orbi atleţi şi Adonişi paralitici...

Maturitate însă care cere—imperios—romanul.

Roman care tinde să se restrîngă azi în fotografia artistică—cu mai multe sau mai puţine variaţii pe coardele vînturilor pomenite mai sus. De ce? Romancierii noştri sufăr de prea multă artă? Adevărul este că literatura noastră e ameninţată de un sterp sibaritism moral, care atinge delaolaltă şi pe literaţii noştri ciobani şi pe tîrgoveţi. *Şi*, iarăşi, de ce? Am impresia că tînărul roman romîn sufere de prea multe—*procedee*. Rusism, proustism, ciobănism. estetism... Deschideţi ferestrele!

Se sufere în Romînia în general de prea multă teorie. Prea multe lucruri învăţate pe de rost, şi nemestecate. Dacă mai avem de învăţat multe, fără îndoială că avem de aruncat multe din cele învăţate. Romanul nostru, de abia născut, moare de prea multă literatură, aproape eram să spun de prea mult talent, moare de sibaritismul procedeelor învăţate pe dinafară. Au mai murit şi alte lucruri, la noi, de acest sibaritism. Romanul nostru, restrîns la propriile *lui* mijloace, ce ar putea da? Nimeni nu ne-a spus încă acest lucru. Nuvela romînească—dela „Făclia de Paşti" la Pătrăşcanu, Brătescu-Voineşti şi Sadoveanu—trăeşte şi se coace subt ochii noştri mereu. Literatura romînă *a cucerit* nuvela; în ce priveşte romanul nu s'au produs până acum, la noi, decît *experienţe*. Experienţe îndrăzneţe, experienţe măestre,—experienţe izbutite?

Nu cred.

Fotografia artistică este fie semnul unei pubertăţi literare asemănătoare pastişului involuntar al anilor de debut, fie semnul unei senilităţi precoce de care dă dovadă jumătate din opera unui Maupassant, bunăoară.

Nu voiu discuta aici chestia sprijinului lăuntric de care pomeneam—aproape fără să vreau—adineauri. Nu ştiu dacă acest sprijin lăuntric este indispensabil dezvoltării unui talent şi întrucît ar ajuta la această dezvoltare...

Dar ştiu că, dacă am înţelege prin acest sprijin lăuntric cel puţin interpretarea voinică a realităţii, desprinderea de simboluri, dragostea de *celace durează*—atunci romanul romîn de astăzi, sau de mîine, ar putea exista.

Şi am arunca pe fereastră aparatele fotografice...

Al. A. Philippide

Cauzalitate şi finalitate în Logică*

II

Unde trebue căutat resortul intim al cauzalităţii? Ce element specific face pe logician să recunoască o judecată cauzală, adică o judecată ce leagă o cauză şi un efect? Cele ce preced ne dovedesc că chestia este delicată peste măsură. Căci în nici una din poziţiile pe care le-am ales, nu ne-am putut menţine. Dar necazurile noastre provin numai din faptul că, urmînd prea de aproape suggestiunile logicei curente, am lăsat la urmă cea mai simplă atitudine posibilă, aceia care ne-ar face să ieşim printr'o mişcare repede şi directă din analiza expresiei cauzale.

Ori, o atare analiză ne-ar arăta, în primul rînd, în chip lămurit că ceiace cîntăreşti cu adevărat în judecata cauzală este termenul copulativ. Astfel, o lege necesară ce leagă doi factori X şi Y, se poate enunţa subt formă cauzală ori de cîte ori putem spune „X *produce* pe Y" sau „Y *produce* pe X". Şi numai atunci. Aşa că sîntem în posesia unei regule generale după care doi factori sînt în legătură cauzală în cazul, şi numai în cazul, în care judecata că unul produce pe celălalt ni se pare adevărată.

Avem deci un criteriu care ne apare dela prima vedere. El ne învaţă, cu alte cuvinte, că putem spune: „X este cauză de Y", ori de cîte ori putem întoarce relaţia noastră subt forma: „X *produce* pe Y". Ca să relevăm exemplele discutate mai sus, legea după care zilei îi urmează necesarmente noaptea, nu poate face obiectul unei relaţii cauzale în care ziua să apară cauza nopţii sau invers, fiindcă nu putem crede că judecata „noaptea *produce* ziua" sau judecata „ziua *produce* noaptea" sînt adevărate. Tot aşa, relaţia—a cărei necesitate ni se pare, de altfel, mai puţin sigură decît în exemplul precedent—după care pe-

* Vezi „Viaţa Romînească", No. 7–8, 1926.

toţi oamenii cu fruntea îngustă îi cheamă Tanasă, n'ar putea să fie considerată ca o legătură cauzală (oricît de mult ne-ar confirma experienţa în permanenţa conexiunii între acel nume şi acea formă a frunţii) fiindcă ni s'ar părea ridicol să afirmăm că numele de Tanasă produce fruntea îngustă. In altă privinţă în fine, legea chimică după care sulfura de carbon formează cu aerul un amestec detunător nu se poate nici ea converti într'o relaţie cauzală care să lege sulfura de carbon, aerul şi amestecul detunător, fiindcă iarăşi nu se poate enunţa judecata, „sulfura de carbon *produce* detonarea aerului", şi nici „aerul *produce* detonarea sulfurei de carbon". Mai trebue un element, scînteia, pentru ca să se producă explozia amestecului.[1] Dimpotrivă, în legea dilatării corpurilor se găseşte, oricît de îndepărtată ar fi forma subt care o enunţăm de aceia a unei legături cauzale, un raport între căldură şi măririle de volum ce se poate exprima zicînd: „căldura *produce* dilataţia unor corpuri", un raport, deci, de cauzalitate.

Desigur, am spus că raporturile cauzale răspund regulei generale după care ele trebue să conţie doi termeni a căror natură să fie de aşa fel încît judecata „X produce pe Y" să fie adevărată. Şi, adăugăm acum, ne este indiferent de a şti care este izvorul unei atare certitudini, fiindcă această cercetare ne-ar face să ieşim din domeniul logicei. Trebue să fim cu desăvîrşire atenţi la acest lucru: noi căutăm un revelator al cauzalităţii, şi nu factorul de justificare al ei, noi căutăm condiţiile unui fel al gîndirii omeneşti, şi nu baza unei cunoştinţe ce se impune spiritului nostru, căutăm într'un cuvînt, o regulă şi nu o lege genetică. Căutăm **dacă** se poate spune sau nu că ziua produce noaptea şi nu căutăm **de unde vine** că se poate sau nu se poate spune acest lucru.

Cele ce preced se pot concretiza într'o formulă scurtă: în judecăţile cauzale, verbul este acela care indică eficienţa. Şi deşi cauzalitatea nu este sclava unui singur tip de expresie, toate enunţările se pot transforma într'o expresie de forma „x produce pe y" care poartă într'însa marca specifică a gîndirii cauzale. Ori şi cît am varia exemplele, faptul se verifică în chip riguros, şi nu credem că este util să insistăm mai mult.

Să continuăm însă analiza noastră şi să vedem acum în ce mod se comportă termenul cauză şi termenul efect deoparte şi de cealaltă a verbului. Intr'o judecată cauzală, zicem, verbul exprimă eficienţa, sau, dacă vreţi, el exprimă că acţiunea primului termen, în raporturile drepte, trece asupra termenului al

1 Trebue să spunem că sîntem de acord cu părerea d-lui Goblot după care o lege inductivă nu este întotdeauna un raport cauzal. Ni se pare numai că exemplele lui Goblot nu sînt alese în mod totdeauna fericit. Cf. şi Sigwart, *Logik*, II, p. 525 din ed. IV-a.

doilea care o suportă. In raporturile drepte, cu alte cuvinte, sau cel puţin în formularea lor cea mai directă, toate locurile din membrul anterior verbului sînt rezervate elementului activ, pe cînd toate locurile membrului posterior verbului sînt lasate elementului pasiv. Trecerea roţilor unui tren pe o şină de cale ferată *produce* căldura în sinul acestei şine; căldura din sinul acestei şine *produce* dilatarea şinei. Iată două raporturi cauzale distincte pe care le-am scris unul după altul separîndu-le printr'un punct şi o virgulă. Remarcăm cum că termenul făcînd obiectul celui de al doilea membru din primul raport, a trecut în întregime în primul membru a celui de al doilea raport. Dar cu ce preţ? Din pasiv el a devenit activ, din fenomen provocat fenomen provocator. Şi, în acelaşi timp, putem zice că din efect el a devenit cauză.

Un raport cauzal presupune, prin urmare, o legătură, exprimată printr'un verb, a doi termeni ce reprezintă două fenomene dintre care unul este condiţia necesară—şi nu exclusivă—de producere a celuilalt. Şi este caracteristic faptul că legătura cauzală apare în construcţia însăşi a expresiei. Am spus-o în treacăt, şi revenim acum asupra acestui punct, judecata cauzală poate îmbraca mai multe forme, un număr aproape infinit de forme. Dar toate aceste forme sînt echivalente între ele, şi, pe de altă parte, toate sînt echivalente cu forma simplă pe care am ales-o în vederea analizei noastre. Tot una este, în adevăr, a spune că un baston de cristal electrizat are *virtutea* (sau proprietatea) de a atrage fragmente de hîrtie care-i stau aproape, sau că electrizarea unui baston de cristal are ca efect atracţia fragmentelor din preajma bastonului, etc. etc., şi a spune că încărcarea cu electricitate a unui baston de cristal *produce* atracţia fragmentelor de hîrtie. In sensul care ne interesează, afirmaţia care formează fondul judecăţii, nu este întru nimic depăşită şi nici amputată cînd trecem dela o expresie la alta: numai ordonarea termenilor este schimbată în grija ca, din punctul nostru de vedere, aşezarea lor să-i facă mai accesibili analizei. Expresiile sînt deci, echivalente, precum, în algebră, sînt echivalente expresia: $x-a=y+b$ şi expresia: $x-y=a+b$, [1] şi înlocuirea unei expresii prin alta, după convenienţe, nu poate fi oprită cum nu poate fi oprită nici în algebră.

Construcţia expresiei: „A *produce* pe B", expresie la care, după cum se explică în paragraful precedent, se poate readuce orice raport cauzal, această construcţie, zicem, ne dă tot mecanismul logic al cauzalităţii. In ea, cauza şi efectul se opun ca

1 Se vede în chip lămurit, pentru cele două expresii algebrice echivalente, că trecerea dela prima la a doua corespunde preocupării de a aşeza necunoscutele x şi y în membrul care precedă semnul egalităţii şi termenii cunoscuţi în celălalt membru. Semnul egalităţii, în ambele expresii, nu este decît ceiace corespunde verbului în expresia cauzală.

o condiţie şi o condiţionată. Şi din ea rezultă că ceiace numim cauză revine la ceiace **produce** un lucru, iar ceiace numim efect revine la ceiace **este produs** de un lucru. [1] Vedem acum pentru care motiv cauza şi efectul nu pot fi privite ca identice: ele se opun ca un lucru ce produce faţă de un lucru produs.

*

Această opoziţie are nevoe de a fi studiată deaproape şi stabilită în chip cît mai precis pentru a evita numeroase erori. Şi, cu aceasta, revenim la problema cauzalităţii substanţiale la care am mai făcut o aluzie în primele pagini ale acestui studiu. [2] Cauzalitatea presupune că un agent anumit produce o modificare a unui pacient: acest lucru se înţelege uşor. Dar ceiace se înţelege mai greu şi pretează la o grosieră confuzie este că o deosebire trebue făcută între cauză şi agent, pe deoparte, şi între efect şi pacient, pe de alta. Cînd pretindem că focul produce combustia lemnului, în adevăr, nu pretindem că lemnul, pacient ce suportă focul, este în acelaşi timp şi efectul. Efectul, el, este combustia. Şi nu focul este cauza şi nici chiar oxigenul din aer. Ar fi să întrebuinţăm aici expresiile noastre într'un înţeles cu totul impropriu. Se zice, desigur, că o grădină produce flori în sensul că o grădină nu este altceva decît totalitatea unor plante ce dau flori, şi nu este vorba aici de enunţarea unui raport cauzal. Dar nu putem spune că A produce pe B în gîndul că A este cauză de B şi credem, în acelaşi timp, că relaţia noastră indică cum că A s'a transformat în B. Un raport cauzal s'a înţeles întotdeauna ca o înrîurire a unui agent prin dezvoltarea unei energii asupra unui pacient pe care îl transformă. Ceiace însamnă că o legătură cauzală trebue, în fond, să conţie indicaţiile a patru elemente deosebite: agentul se prezintă odată cu modul său de acţiune—cauză propriu zisă—şi pacientul cu modul său de pasiune—efectul propriu zis.—Astfel, în exemplul:

1 Să amintim, cu această ocazie, că logicienii francezi din secolul nostru (Lachelier, *Etudes sur le Syllogisme* [1907]; Luquet, *Essai d'une logique systématique et simplifiée*, [1913]; Goblot, *Essai sur la Classification des Sciences* [1898] şi *Traité de Logique* [1918]) lasă din ce în ce mai deoparte, în studiile lor, propoziţiile zise de *inherenţă*, pentru a cerceta natura propoziţiilor pe care le deosebesc subt denumirea de *propoziţii de relaţie*. Un exemplu de o atare propoziţie ar fi: „Dunărea curge pe o distanţă mai mare decît Rinul". Propoziţiile de acest tip nu exprimă atribuţia unei însuşiri subiectului, ci, mai mult, o relaţie între două subiecte (în exemplul precedent, subiectele sînt Dunărea şi Rinul). Mai departe, termenul copulativ nu mai este aici verbul *a fi*, ci alt verb oarecare ce exprimă tocmai relaţia. Noi subscrim la această doctrină în timp ce, după cum s'a văzut, admitem că verbul exprimînd relaţia de cauzalitate este verbul *a produce* (subt forma activă sau pasivă) şi nu verbul *a fi*.

2 Problema cauzalităţii substanţiale a făcut, în ultimele decenii, obiectul unor vii dezbateri care au amestecat numele celor mai reputaţi logicieni germani. In aceste dezbateri nu avem a interveni. Cf. Sigwart, *Logik*, ed. IV-a, vol. II, Anmerkung zu § 73.

căldura soarelui produce dilatarea șinelor, cele patru elemente ar fi reprezentate în chipul următor: soarele figurează agentul, căldura energia agentului utilizată pentru transformare, șinele figurează celace suferă transformarea, în fine dilatarea reprezintă transformarea însăși. Aceste patru elemente, după cum se poate vedea din exemplul nostru, au o valoare inegală: cuplul *necesar*, caracteristic cauzalității—căci dacă tot ce este necesar nu este cauzal, tot ce este cauzal este necesar—cuplul necesar, zicem, reprezentat prin expresia „A *produce* pe B", este acela al căldurii și al dilatației, care sînt cauza și efectul propriu zis. Și numai întîmplarea poate face că experiența noastră se poartă asupra soarelui și a unei șine de cale ferată, pe cînd inducția are însărcinarea să depășească tocmai orice contingență.

Este aproape inutil să adăugăm că toate expresiile cauzale nu se prezintă subt o înfățișare tot atît de corectă ca expresia de mai sus. Dar trebue să nu uităm că limbagiul logic este atît de bine fixat că, de obiceiu, o licență nu este decît aparentă. De aceia, restricția pe care o facem este aproape de pură formă, și nu ne propunem să insistăm prea mult. Să raționăm dar, pe scurt, pe un exemplu. Zicem: acțiunea bacililor lui Koch are ca efect tuberculoza. Am avea aerul, în exemplul prezent, să judecăm că acțiunea bacililor crează ceva și nu „transformă", nu „modifică". Totul nu este decît o iluzie. Tuberculoza este definită, în adevăr, o afecțiune a organe sau țesuturi cum sînt plămînii, unele articulații, unii ganglioni sau pielea. Expresia: acțiunea bacililor lui Koch are ca efect boala de piept, este, prin urmare, echivalentă cu expresia:—are ca efect o afecțiune a plămînilor; astfel că, în definitiv, pacientul se deosebește și în cazul de față de efectul propriu zis, primul fiind reprezentat prin termenul: plămînii, și al doilea prin infecția pulmonară produsă. 1

Mai mult ca ori și ce însă, cazurile ce ne scot din tipul clasic, deși nu dovedesc nimic nou în ce privește coexistența, în raporturile cauzale, a elementelor descrise mai sus, mai mult ca ori și ce, zicem, cazurile de excepție grăbesc concluzia noastră. Ele ne arată, în adevăr, că subt închegarea cauzală se înfățișază, printr'o formulare mai mult sau mai puțin dezvoltată, o transormare necesară, totuși, dacă transformarea este, de bună samă, un eveniment, legătura cauzală nu poate închide decît un eveniment al cărui teatru să fie o substanță. O transformare presupune, în adevăr, în chip indubitabil un lucru ce suportă transformarea, un acelaș lucru ce trece dela o stare la altă stare. O transformare nu poate însemna o dispariție *in nihilim*, urmată de o creație *ex nihilo*. Ca să reluăm un exemplu văzut mai sus, un lemn care arde devine cenușă: dar cenușa este o parte din lemn: între momentul în care am văzut lemnul luînd foc, și momentul în care am cules cenușa produsă nu este nici un timp gol, nici o discontinuitate, nici o suspensie care ar echivala cu un adevărat miracol. Altcum, scamatoriile ar fi și ele, legături cauzale și, căzînd în domeniul obișnuitului, n'ar mai avea nici un succes în teatre; boscarul așează pe masă un mototol de hîrtie, îl acoperă cu o batistă, și cînd scoate batista, hîrtia a dispărut pentru ca să rămie în loc un canar viu. Dacă sîntem de părere că, în cazul de față, există „une supercherie", o șarlătănie dibace, este tocmai fiindcă o transformare a hîrtiei într'un animal nu ni se pare posibilă. O mînă providențială, acela a boscarului, scoate hîrtia pe furiș și pune canarul în loc. Nu tot așa este cînd în locul lemnului apare, în momentul în care deschidem ușa sobei, un morman de cenușe. Mîna providențială a naturii, Dumnezeu în creația continuă, nu scoate lemnul pe horn pentru a turna cenușă în loc. Noi zicem că cenușa este o rămășiță a combustiunii lemnului: lemnul, arzînd, a liberat carbonul pe care îl conținea și care s'a evadat în aerul înconjurător subt formă de oxid carbonic, și a lasat, ca produs solid al combustiei, cenușa din vatră.

Vedem, de aici, cum cauzalitatea presupune jocul necurmat al principiului substanței ca un auxiliar al său. Cauzalitatea proclamă că lumea are o istorie, că fiecare moment este o trecere la ceva nou: dar ea trebue să se bizue pe ceva statornic: în dosul diversităților apare o constantă, apar niște realități fixe care explică în ce fel lumea nu cunoaște desființări neîncetate urmate de zidiri neîncetate. Putem, acestea fiind spuse, să desfacem raportul cauzal din alt punct de vedere. Putem spune, la lumina celor ce preced, că dacă tolerăm cauzalității acest substrat substanțial, apoi o legătură cauzală indică cum că o energie a unui agent aplicată unui lucru transformă acest lucru. Relația întrevăzută la început, în virtutea căreia căldura unei lămpi Bunsen topește un baston de fosfor, se poate, în acest caz, lesne transforma zicînd că prin căldura dezvoltată de lampa Bunsen fosforul trece dela starea solidă la starea lichidă. Și, reve-

1 Nu avem în vedere, se înțelege ușor, în studiul de față emi-
namente succint, decît legăturile cauzale simple. O cercetare deta-
liată ar putea singură să ne ducă la analiza cauzelor numite indirecte
care iau loc atît de des, și cîte odată în chip abuziv, în judecățile
cauzale. Ar fi, de exemplu, să întrebuințăm cauza indirectă, dacă am
spune: clima rece și umedă produce tuberculoza la Negri. În realitate,
sîntem cu toții de acord că microbul specific și nu aerul rece și u-
med este autorul boalei de piept. Cum însă clima rece este dăună-
toare locuitorilor ținuturilor de subt equator, cum ea micșorează pu-
terea de rezistență a unui organism deprins să trăiască în alte con-
diții, se admite că ea este un auxiliar prielnic al infecției microbiene
și logicienii au convenit să dee numele de *cauză indirectă* sau de
cauză mediată unei condiții care, ca în cazul precedent, concura pe
lîngă cauza *imediată* la stabilirea unui efect. Se vede *fără* greutate
că cuplul caracteristic cauzalității pe care l-am separat mai sus, cu-
prinzînd energia-cauză și pasiunea-efect nu mai are aici aceiași va-
loare, cele două elemente din cuplu ne mai fiind într'o legătură atît
de strînsă.

nind acum asupra celor spuse, înțelegem ușor, de astădată, unde reșede identitatea și unde se pot constata secuențe. Identitatea nu există între cauză și efect, și nici secuența; dar identitatea există în sinul substanței influențate care apare ca o realitate fixă; și secuența apare ea însăși în chip obligator în raport cu această substanță cînd deosebim două momente: acel care precede acțiunii agentului și acel care-i urmează, acel al barei de fier încă neîncălzite și acel al barei de fier supuse dilatației. Atît identitatea deci, cît și succesiunea nu sar peste termenul copulativ pentru a cîrmui unul în raport cu celălalt,—cei doi membri ai judecăților cauzale; atît identitatea cît și succesiunea rămîn închise în hotarele celui de al doilea membru, pentrucă nu fac decît să proclame că lucrul influențat, pacientul, suportă o transformare în timp, care totuși îl lasă să dăinuiască subt categoria unei realități transformate, subt categoria deci a unei substanțe unice.

*

Dacă luăm sama bine, concluzia noastră ne împinge la o consecință a cărei importanță nu poate scăpa nimănui. Am spus mai sus că opoziția între o cauză și un efect se reduce la opoziția între celace produce și celace este produs; că ziua, antecedent obligator al nopții, este privită ca nefiind cauza acesteia numai din motivul că n'o produce. Cauza deci apare ca o condiție necesară a unui eveniment, pe cînd efectul este însuși acest eveniment condiționat.

De îndată, prin urmare, ce acest eveniment este dorit, el se leagă de cauza care-l produce precum scopul se leagă de mijloc. Și, deodată, eficiența devine finalitate și se confundă cu ea. Acum jumătate de veac, celebrul filozof francez Jules Lachelier, într'o carte nu mai puțin celebră, *les Fondements de l'Induction*, a surprins spiritele prin apropierea—pe atunci aproape neașteptată—pe care o făcea, găsind raționamentului inductiv o temelie comună din cauzalitate și din finalitate, totodată. Drumul se găsește astăzi netezit. Ar fi însă o eroare să se creadă că, în studiul de față, noi socotim să reluăm o teză prea cunoscută și că, fără a pregăti cituși de puțin pe cetitor la o atare apropiere, am dezvoltat cu răbdare, cu mii de precauții și cu atîtea întorsături o teorie pe care, la un moment dat, printr'un veritabil „coup de théâtre", ne-am fi rezervat s'o dezvăluim ca aparținînd lui Jules Lachelier, dînd oarecum—ca să vorbim în mod familiar—cărțile pe față la sfîrșitul expunerii noastre. Nu doară că o asemenea procedare ar fi reprehensibilă; ea ar putea să treacă drept o încercare de a îmbrăca după gustul zilei, și de a sprijini pe argumente nouă o teorie a unui autor mai vechiu, iar faptul de a restabili pe autor în drepturile sale, într'un punct al lucrării, chiar pe neașteptate, ar ajunge pentru a

spala pe ori și cine de o acuzație de plagiat. Putem să spunem chiar că eleganța unei atare întreprinderi ne devine clară cînd ne gîndim la dificultatea pe care o prezintă și la măestria pe care trebue s'o posede un cugetător pentruca să nu fie zdrobit de modelul ilustru pe care a dorit să-l topească pentru a-l turna din nou în conformitate cu gustul contimporan. 1

Cazul nostru este cu totul altul și poziția noastră mai puțin îndrăzneață. Desigur, nu putem nega că o doctrină ca a lui Lachelier, atît de vastă, deși închisă în așa puține pagini, ar fi putut să ne creeze permanente reminiscențe în punctele unde se apropie mai mult de reflexiile noastre, dată fiind mai ales preocuparea studiului nostru de a căuta o trecere dela cauzalitatea mecanistă la finalism, problemă care pune în joc elementele însăși alăturate în *Fondements de l'Induction*. Dar o cercetare mai amănunțită ne convinge că aceste reminiscențe n'au decît în aparență un rol atît de mare. Fără nici un dubiu posibil, nici scopul pe care îl urmărește Lachelier, nici spiritul în care pune problema, nici soluțiile sale nu sînt de natură a constitui un ajutor prea însemnat și de a forma suggestii numeroase în sprijinul unui studiu care, precum am spus-o dela început, se pune pe un teren strict logic.

Nu doară că Lachelier n'ar apărea el însuși ca un logician, într'o măsură anumită, în scrierea sa atît de celebră; căci autorul reflectează asupra inducției, problemă eminamente logică. Dar ne va fi îngăduită o scurtă analiză, în această legătură, care va pune lucrurile la punct, și al cărei folos, de altminteri, va fi de a reînprospăta cunoștințele cetitorului cu privire la o operă de filozofie contemporană socotită, cu drept cuvînt, capitală. Inducția, în ochii lui Lachelier, apare ca un punct de întîlnire a „două legi distincte": „una după care orice fenomen este închis într'o serie în care existența fiecărui termen determină pe acea a următorului; alta după care orice fenomen este cuprins într'un sistem, unde ideia întregului determină existența părților"; 2 una care este eficiență; alta care este finalitate. În virtutea principiului cauzalității, evenimentele se înșiră unul după altul ca niște mărgăritare pe un fir, fiecare stînd în contact numai cu cel care îl precede și cu cel care-l urmează. În virtutea principiului finalității, dimpotrivă, aceleași evenimente ale lumii se compun în conformitate cu un rost căruia îi sînt subordonate. Ele continuă să fie înșirate în aceiași ordine, după aceleași norme, însă lanțul lor are un sens ce întrece legăturile de vecinătate și orîndueşte, „organizează", celace nu intră în legătura cauzală a două evenimente. 3 Firul pe care stau mărgăritarele

1 Cităm *Aristote* de Hamelin, ca o încercare surprinzător de reușită a acestui gen.

2 *Fondements de l'Induction*, p. 42.

3 „L'organisation n'est donc qu'une forme de la finalité" (*Fondements de l'Induction*, p. 91).

se poate înţelege ca avînd o direcţie. Cauzalitatea şi finalitatea nu-şi poartă deci umbră, ele se articulează, ele convieţuesc, ele conlucrează; dar ele sînt departe de a se putea reduce una la alta: cum am văzut, ele sînt „două legi distincte". [1] Cauzele finale şi cauzele eficiente se aseamănă în filozofia lui Lacheller, am putea spune, în măsura în care se aseamănă un ciocan şi o nicovală, sau două unelte oarecare destinate să făurească un acelaşi obiect. Ele sînt bazele unei aceleiaşi inducţii, şi atîta tot. Dacă sînt comparabile, comparaţia nu poate stabili decît diferenţe, şi aceste diferenţe Lacheller va avea grijă să le determine. Ele sînt de o dublă ordine: în primul rînd, se poate vedea că „judecăţile prin care le aplicăm fenomenelor" sînt hipotetice pentru cauzele eficiente şi categorice, pentru cauzele finale în sensul că primele nu determină fiece fenomen decît în raport cu un precedent a cărui existenţă o *presupune*, pe cînd celelalte pun „în chip absolut şi fără condiţie fiecare din finele reale sau prezumate ale naturii". [2] In schimb, şi aici intervine a doua deosebire, legea cauzelor eficiente este necesară, pe cînd legea cauzelor finale este contingentă: prima are o valoare strict ştiinţifică, pe cînd a doua reprezintă funcţia estetică a cugetării omeneşti. [3] Mecanismul universal apare, în adevăr, ca necesar: cînd toate condiţiile unui fenomen sînt întrunite, „noi nu mai putem admite fără absurditate, că acest fenomen ar putea să nu se producă sau că s'ar produce în alt mod decum o cer legile mecanicei". [4] Ordinea teleologică nu are acest caracter: legea cauzelor finale este „flexibilă şi contingentă în fiecare din aplicările sale: ea cere în mod absolut o armonie oarecare în ansamblul fenomenelor, dar ea nu ne garantează că această armonie va fi mereu compusă din aceleaşi elemente". [5]

Raţionamentul inductiv se defineşte, dar, în funcţie de două legi: una care leagă şi una care armonizează, şi natura posedă două ordine a căror cîmpuri se întretae în fiece moment. Dar aceste două legi, numai cugetul omului poate să le impue fenomenelor: [6] condiţiile fenomenelor sînt condiţiile gîndirii—însăşi. In adevăr, împotriva celor ce ar putea să creadă empiriştii, cunoştinţele noastre nu sînt pure senzaţii şi principiile nu pot fi

1 *Fondements*, p. 42.
2 *Fondements*, p. 73.
3 „Ainsi la nature possède deux existences, fondées sur les deux lois que la pensée impose aux phénomènes: une existence abstraite, identique à la science dont elle est l'objet, qui repose sur la loi nécessaire des causes efficientes; et une existence concrète, identique à ce qu'on pourrait appeler la fonction esthétique de la pensée, qui repose sur la loi contingente des causes finales" (*Fondements*, p. 81).
4 *Fondements*, p. 73.
5 *Ibid.*.
6 Repetăm o parte dintr'o citaţie precedentă: „Ainsi la nature possède deux existences, fondées sur les deux lois que la pensée impose aux phénomènes.." (*Fondements*, p. 81).

miezul comun şi universal al tuturor experienţelor. In actul de cunoaştere, gîndirea omenească ia, în fond, poziţie faţă de ea-însăşi, fiindcă cuprinde imediat natura sa proprie şi totodată raportul pe care-l susţine cu fenomenele. Lacheller, de data asta, se evadează din cîmpul logicei în acel al metafizicei, astfel că nu mai sîntem departe de a recunoaşte pe autorul care în altă parte trebuia să scrie: „Să n'avem temere de a suspenda oarecum cugetul în vid: căci el nu se poate odihni decît pe el-însuşi, şi tot restul nu se poate odihni decît pe el: supremul punct de sprijin al oricărui adevăr şi a oricărei experienţe, este spontaneitatea absolută a cugetului". [1] Şi nu sîntem departe de a crede că filozoful francez, în *Fondements de l'Induction* caută mai puţin bazele inducţiei, decît un teren stabil pe care să aşeze o nouă metafizică, o metafizică spiritualistă realistă. Căci nu putem spune altceva despre o operă care se închee, ca concluzie, pe considerentul următor: „adevărata filozofie a naturii este, dimpotrivă, un realism spiritualist, în ochii căruia orice fiinţă este o forţă, şi orice forţă o gîndire ce tinde la o conştiinţă de ea-însăşi din ce în ce mai completă. Această .. filozofie este... independentă de orice religie: însă, subordonînd mecanismul finalităţii, ea ne pregăteşte a subordona finalitatea la rîndul ei unui principiu superior şi a întrece printr'un act de credinţă morală hotarele cugetului în acelaşi timp cu cele ale naturii" [2]

Atîta ne ajunge pentru a defini, prin contrast, propriul nostru punct de vedere. In primul rînd, noi am hotărît dela început că nu vom încalca, în acest studiu, terenul metafizicei, socotind că o discuţie pur logică poate să servească întotdeauna de prefaţă unui sistem de explicare universală, însă numai cu condiţia expresă ca cercetările—pentru a servi de martor imparţial—să-şi caute obiectul în propriul domeniu al logicei. Şi în această privinţă, credem că n'am înşelat aşteptările, studiul nostru întreg fiind, până acum, o analiză logică *stricto senso* a judecăţii cauzale.

Dar asta încă nu se raportează decît la spiritul în care au fost întreprinse reflexiile noastre şi la metoda de lucru adoptată. Lucrarea noastră însă—şi faptul este esenţial—mai diferă cu totul de celebra scriere a lui Lacheller prin soluţia pe care o indică. Noi n'am întreprins, în adevăr, un studiu al inducţiei, şi nu ne-am preocupat nici de cum să găsim locul care revine, în raţionamentele inductive, cauzelor eficiente şi cauzelor finale; nu puteam descoperi, ca atare, că, în inducţie, cauzalitatea şi finalitatea, mecanismul şi teleologia îşi împart terenul fără a se confunda. Noi am procedat în chipul cel mai simplu: am consi-

1 *Psychologie et Métaphysique*, p. 158.
2 *Fondements*, p. 102.

derat, nu inducții, și nici legile naturii descoperite prin metoda inductivă, ci raporturile cauzale ce se pot desprinde din transformarea legilor: și examinînd aceste raporturi cu toată răbdarea și fără nici o idee preconcepută, le-am condus până într'un punct în care cauzalitatea ni s'a părut a se degrada oarecum în finalitate, cași cum printr'un mimetism de o natură foarte specială eficiența s'ar colora în finalitate de îndată ce intră în zona în care omul apare cu dorințele sale. Un raport de cauzalitate *dorit* devine un raport de finalitate, numai prin faptul că este *dorit*. Iată o constatare, pe care ne vom însărcina s'o sprijinim, și care ne pune într'o situație cu totul deosebită de aceia pe care o găsim în *Fondements de l'Induction*.

Marea facilitate pe care ne-o acordă Lachelier este deci aceia de a fi deprins spiritele să gîndească cauzalitatea în legătură cu finalitatea, întrucît, fidel urmaș al lui Kant, a pus ambele noțiuni în contact, de unde, până atunci, logicienii se temeau, atît le credeau de inconciliabile, să le pue față în față. Înainte de Lachelier, erai mecanist sau erai finalist; astăzi, se exprimă părerea comună, zicînd cu Sigwart că scopul se leagă de noțiunea cauzalității. [1] Dar, și prin aceasta se înțelege, de prea multe ori, că finalitatea guvernează numai *o grupă* de legături cauzale și le cuprinde precum un tot conține părți din care se compune.

Iată, explicat în cuvinte atît de succinte pe cît posibil, ceiace ne separă și ne apropie de teza lui Lachelier, teză prea cunoscută ca să nu simțim nevoia de a ne determina poziția față de ea, prea cunoscută iarăși ca reminiscențe din ea să nu fi împins ramuri multiple în mijlocul reflecțiilor noastre, prea cunoscută în fine și prea acceptată pentru ca autoritatea ei, în singurul punct ce ne servește, să nu se întărească și să ne asigure în convingerea noastră, să nu ne sprijine în tot lungul cercetărilor noastre. Pusă în contact cu teoria lui Lachelier propria noastră teorie nu merge până a se umfla cu o realitate nouă sau a se topi în acea realitate, precum o picătură de apă ce se prelinge pe un plan înclinat s'ar întîlni, în drumul ei, cu alta spre a forma împreună cu ea, printr'un salt brusc, o singură bilă lichidă mărită. Dar dacă teoria noastră nu mîntue prin a se confunda cu teoria filozofului francez, noi nu uităm că-i datorește toată libertatea de mișcare.

*

La drept vorbind, dacă am vrea să căutăm o apropiere

1 „Bleiben wir zunächst hier stehen, so ist klar, dass der zu realisierende Zweck, als Grund der Form eines Dings und der Einheit eines aus Teilen bestehenden Ganzen gedacht, dem Causalbegriff nicht entgegengesetzt ist, sondern denselben einschliesst" (Sigwart, *Logik*, II, p. 261, ed. IV-a).

mai intimă, am putea s'o găsim într'o carte cu totul recentă, în *Logica* d-lui Goblot, [1] scriere ce este ea-însăși pe punctul să capete o celebritate bine meritată. D. Goblot, în adevăr, caută el-însuși o trecere dela eficiență la finalitate [2] și dacă această problemă l-ar fi preocupat cu precădere, dacă el și-ar fi concentrat toată atenția asupra ei în loc de a urmări clădirea unei logice complecte, nu sîntem departe de a crede că cercetările noastre ar fi devenit inutile, fiindcă am fi riscat cu siguranță să găsim chestiunea golită de tot miezul ei. Trebue să spunem însă, că în dorința de a aduce un omagiu eminentului profesor francez, vom avea grijă, în cele ce urmează, să notăm toate suggestiile pe care le putem scoate din opera sa, punctele de asemănare precum și punctele de divergență.

Reluăm deci, firul problemei. Am enunțat părerea, în cele ce preced, [3] că un efect se opune unei cauze ca un condiționat condiției, ca un produs unui agent ce-l produce. Și am constatat că dacă efectul este dorit, urmărit, apoi nu mai vedem întrucît acest efect s'ar deosebi de un scop, și, în acest caz, agentul s'ar confunda cu mijlocul. Cauzalitatea și finalitatea apar, prin urmare, ca două interpretări ale unor acelorași evenimente, finalitatea intervenind atunci cînd închipuim că un nex oarecare are un rost pe care mecanismul singur nu se preocupă să-l descopere.

Un atare punct de vedere se izbește, știm bine, de concepția curentă pe care am examinat-o în treacăt adineaori [4] și din care rezultă că finalitatea și cauzalitatea sînt două ordine suprapuse, ultima guvernînd în mod necesar fiece nex în parte, pe cînd prima armonizează grupurile, totalitățile dînd universului o orientare, un sens. Finalitatea însă, văzută subt acest aspect, derivă din nevoia de a scăpa din fenomenalismul englez din veacurile trecute, atît de supărător pentru spiritul omenesc avid de unitate, și valoarea unei atare priviri nu poate decît să scadă în măsura în care ne obișnuim să gîndim în conformitate cu pluralismul pus la modă, acum în urmă, de filozofia americană. Pe de altă parte, ideia a două ordine suprapuse ce nu coincid, conține ceva supărător, dacă nu chiar o contrazicere: căci este imposibil de înțeles cum finalitatea ar putea să cîrmuiască un grup de fenomene, fără ca fiecare fenomen în parte să se resimtă oarecum de această direcție pe care trebue s'o ție în raport cu întregul; dacă trebue să existe, în adevăr, o armonie într'o frază muzicală această armonie nu poate să se mulțumească să fixeze poziția primului acord față de ultimul, ci

1 Goblot, *Logique*, 1918, Librairie Armand Colin.

2 „La finalité est donc un caractère que revêtent certains processus de causalité" (Goblot, *Logique*, p. 338).

3 P. 99.

4 P. 99–101.

trebue să modeleze fiecare parte din frază și să stabilească conținutul fiecărui acord în parte; sau dacă o corabie trebue să meargă dela un port la altul, ea nu poate să-și ajungă ținta decît fiindcă comandantul ei o sustrage, metru cu metru, presiunii mecanice a valurilor și solicitărilor curenților marini.

Ori, în această privință, niciodată experiența nu a putut arata omului un singur caz în care finalitatea să fi adus o deformare discernabilă a raporturilor mecanice. Tot ce se întimplă, tot ce se înfăptuește răspunde în mod adecuat mecanismului, și nu este mașină construită de om, cît de complexă, cît de perfecționată și cît de apropiată scopului constructorului, care să nu constitue aplicarea unui mănunchiu de legi fizice, fără a viola pe una singură. [1] Omul este incapabil să dee „un coup de pouce" universului și ordinei universale pentru a și-l face mai favorabil: cînd el vrea o închegare, o construcție, el este nevoit să vrea fiece parte din închegare, și această fiece parte este cu totul supusă mecanicei, fizicei, chimiei, etc.. Dar, fiece parte este supusă finalității, în același timp, fiindcă efectul ei este căutat, fiindcă țintim la dînsa ca la o parte dintr'un tot pe care îl dorim. Nu ne putem iluziona în această privință: se găsesc într'o mașină organe corectoare: dar scopul lor nu poate fi de a anula o lege, ci de a anula efectele unei legi, punînd în joc o altă lege: radiatorul nu împiedică încălzirea gazelor dintr'un motor cu explozie, și el nu poate face ca o reacțiune exotermică să devie endotermică: însă apa pe care o conține, absoarbe o parte din căldura exploziilor ca orice corp mai rece în contact cu unul mai cald. Consecințele acestor considerații ne apar cu limpeziciune: o mașină se compune din mecanisme mai mult sau mai puțin numeroase, avînd destinația de a se complecta sau de a se corecta; dar mașina, întregul, nu este ea singură decît un mecanism compus ce nu este un miracol în raport cu legile naturii, fiindcă nu conține în nici una din părțile sale un început de miracol.

Rămînem totuși mirați că finalitatea nu se descoperă în chip lesnicios decît în totalități, în grupări? Această mirare nu este nici decum legitimă. Raportul cauzal nu este el-însuși atît de simplu decît fiindcă îl izolăm printr'un artificiu, și logicienii au studiat prea adeseori fenomenul numit al cauzelor imediate pentru ca să avem a mai reveni. Un aparat cauzal este compus numai dintr'o cauză și un efect, fiindcă vrem să-l contemplăm în chip sumar sau, ca să spunem așa, în chip schematic. O scintee

1 Mașina cu aburi, de pildă, strănepoată a marmitei lui Papin, respectă toate legile compresiunii gazelor, a transformării energiei, a rezistenței materialului, a frecării, a condensării, etc. etc., și toate organele ei sînt aplicări de legi naturale, fără ca să descoperim în funcționarea ei un singur miracol, un punct în care omul ar fi zdrobit ordinea naturii pentru a-i substitui o ordine a sa mai conformă țelului căruia mașina corespunde.

aprinde un amestec detunător și noi enunțăm legea cauzală în timp ce decretăm că scînteia este cauza exploziei. Dar scînteia trebue să fie produsă și apoi condusă în interiorul amestecului; dar amestecul trebue format și așezat, el-însuși, în locul unde scînteia vine să-l aprindă. Toate acestea nu ne interesează în deaproape cînd sîntem hotărîți să stabilim raportul cauzal de mai sus. Însă cînd *vrem* să realizăm condițiile experienței, nevoia de a creia aceste antecedente accesorii, aceste circumstanțe indirect indispensabile reapare. Vom zice că experimentarea poartă deja pecetea finalității? Intr'o privință, da, fiindcă noi *dorim*, oarecum, realizarea experienței. Trebue însă să fim foarte prudenți în mersul nostru. Finalitatea are caracterul de a-și servi șie-însăși de criteriu, ea se substitue cauzalității și nu se compune cu aceasta. Una este a vrea un fenomen, și alta a vrea realizarea unui fenomen. In primul caz, cauzalitatea dispare pentru a lăsa locul finalității, iar fenomenul nu mai este un efect al unei cauze, ci un scop la care ajungem printr'un mijloc cunoscut; în al doilea caz, dimpotrivă, cauzalitatea rămîne, fiind că scopul nostru este tocmai observarea unui raport cauzal. Să admitem totuși că experimentarea este un pas spre finalitate, un compromis între eficiență și finalitate. Avem aici un raport cauzal înfățișat în împreunare cu toate accesoriile sale, și ne interesăm la aceste accesorii fără de care experiența nu poate reuși. Dacă acum mergem mai înainte, dacă intrăm în finalitatea pură, dacă, adică, nu mai urmărim experiența pentru a-i nota modalitățile, ci pentru a obține, bunăoară, un travaliu util, odată ce dorim explozia, dorim și condițiile obligatorii care contribue s'o producă. Și dacă luăm sama bine, creind toate aceste circumstanțe accesorii destinate *numai și numai* să realizeze explozia, am construit deja mai mult din jumătatea unui motor de automobil (în ocurența, bine înțeles, că benzina este întrebuințată la construirea amestecului detunător): în adevăr, vom avea un recipient cu benzină (numit rezervor) legat printr'un tub cu un aparat chemat a face amestecul (un carburator), o cavitate în care să se facă explozia (cilindrul), apoi un circuit electric comandat de un dinam la rîndul său acționat cu forță motrice, o bugie în care se produce scînteia, în fine alte aparate mai mărunte a căror enumerare o omitem. Astfel că, aruncînd o privire înapoi, constatăm că însăși cauzalitatea comportă suma de circumstanțe accesorii ai căror concurs obligator aduce legătura cauzală la realitate, dar atenția noastră nu este interesată la spectacolul atîtor elemente, orice ar fi, exterioare obiectului cercetărilor noastre. Cînd intrăm însă în finalitate, aceste elemente ies din umbră și ni se impun, fiindcă trebue să le *vrem* în același timp cu efectul lor devenit scop. Și dacă este așa, o mașină ni se pare o *unitate* compusă din părți, fiindcă ea răspunde unui scop unic, unui scop ce nu reprezintă decît un efect urmă-

rit ce apare în mod clar în legătură cu tot cortegiul de cauze imediate şi mediate prin care îl obţinem.

Iată deci în ce înţeles putem vorbi de armonie, de organizare în sinul finalităţii. Trăsnetul tae un copac, acesta se răstoarnă şi se prăvăleşte într'o vale; în cursul rostogolirii lui, copacul dă peste un om şi îl ucide: avem aici o serie de legături cauzale care se determină una pe alta. Tăerea mai multor copaci este dorită, şi înfăptuită la momentul oportun: avem lupta din codrul Cosminului condusă de geniul lui Ştefan Vodă. In primul caz, nici unul din elementele grupului de legături cauzale nu este dorit; în al doilea caz, totul este dorit. Dar nici într'un caz nici într'altul, legăturile nu pot fi desfăcute unele de altele, şi un copac nu poate ucide un om până nu s'a desfăcut de pe culme. Un scop unic, urmărit în chip excluziv, poate cere mijloace multiple, întocmai deci, precum un efect presupune o multitudine de cauze mai apropiate sau mai îndepărtate. Şi deosebirea între eficienţă şi finalitate nu reşede în multitudinea de elemente pe care aceasta din urmă le pune în joc în vederea atingerii unei ţinte unice.

Cert lucru, cînd ne gîndim la finalitate, ne amintim, mai ales, de instrumentele inorganice construite de om şi de instrumentele organice construite de viaţa animală. Unele şi altele sint complexe: cind *vrem* un instrument care să ne permită să plutim pe apa unui rîu, *vrem* şi tăerea unui copac din pădure, *vrem* şi un foc care să scobească trunchiul, etc.. Dar, în definitiv, toate dipoziţiile pe care le luăm nu tind decît la aplicarea principiului lui Arhimedes şi nimic mai mult. Numai printr'o exagerare am putea să punem pe acelaşi plan toate legile ce prezidă la nişte operaţii accesorii, şi principiul lui Arhimedes care ne permite să plutim. Căci, orice s'ar zice, nu există o adevărată întîlnire acolo unde un scop unic are nevoe de un mijloc unic, chiar dacă obţinerea acestui mijloc unic cere sforţări multiple şi deosebite, adică chiar dacă acest mijloc trebue considerat el-însuşi ca un efect pentru obţinerea căruia intră în joc o gramadă de cauze directe sau indirecte. Dacă finalitatea ar fi o armonie, dacă ea ar presupune o convergenţă de legături cauzale, un sistem format din aceste legături, un mănunchiu sau o serie de eficienţe, ne-am aştepta că acest sistem să existe în interiorul raportului mijloc-scop, şi nici de cum să acopere o zonă preliminară. Finalitatea se manifestă, în tot cazul, între mijloc şi scop: şi dacă ea ar include o convergenţă, aceasta nu s'ar putea produce decît tot în spaţiul dintre mijloc şi scop; celace precedă mijlocului, celace-i dă fiinţă acestuia n'o interesează.

Putem însă să mergem mai departe. Se vor găsi, desigur, cazuri în care raportul de finalitate să fie strict redus numai la un mijloc şi la un scop, cazuri, adică, în care mijlocul să n'aibă nevoe de nici o apretare, sau cazuri—cel puţin—în care apretarea se face dela sine şi nu este evocată. Raportul de finalitate,

în asemenea cazuri, nu va cuprinde decît doi termeni în legătură, nimic mai mult, prin urmare, decît un raport cauzal. Un proprietar puţin scrupulos *ar dori*, de pildă, că trăsnetul să-i incendieze un hambar cu grîne asigurat pe un preţ mult superior valorii grînelor şi a construcţiei. Trăsnetul, cauză a distrugerii hambarului, este aici mijlocul, şi scopul dorit de proprietar este efectul trăsnetului asupra clădirii, arderea ei până în temelii. Ce avem aici mai mult decît acel cuplu analog cuplului cauzal pe care l-am studiat cu deamănuntul, în partea primă a acestei scrieri? Căci vom zice: trăsnetul este *cauza* distrugerii unui hambar.

Nu mai putem păstra, prin urmare, nici o îndoială, finalitatea nu este întotdeauna un conglomerat de cauzalităţi, şi precum semnul cauzalităţii nu era nici identitatea nici succesiunea, tot aşa semnul finalităţii nu este o grupare de legături cauzale dispuse într'o unitate după un plan. Finalitatea şi cauzalitatea sînt două interpretări posibile ale unei aceleaşi realităţi; una şi alta au ca obiect principal aceleaşi legături necesare între doi termeni ce constitue, într'o parte, cauza şi efectul şi, în cealantă, mijlocul şi scopul. In acelaşi fel, Goethe, privind prin două părechi de ochelari de culoare deosebită, făcea două lumi dintr'una singură.

(va urma) **Dan A. Bădăreu**

Ionîci

I

Cînd noii veniţi în oraşul gubernatorial S. se plîngeau de plictiseală şi de viaţă monotonă, locuitorii băştinaşi, caşi cum s'ar fi justificat, ziceau că, dimpotrivă, în S. e foarte bine, că în S. este bibliotecă, teatru, club, se dau baluri, că sînt, în fine, familii inteligente, interesante şi simpatice, cu care se poate face cunoştinţă. Şi recomandau familia Turkin, ca pe cea mai cultă şi mai talentată.

Această familie locuia pe strada principală, alături de guvernator, în casă proprie. Turkin, Ivan Petrovici, un brunet gras şi frumos cu favorite, punea la cale spectacole de diletanţi în scopuri de binefacere, juca şi el în rolurile de generali bătrîni şi cu acest prilej tuşea foarte comic. Ştia multe anecdote, şarade şi zicători; îi plăcea să glumească şi să facă spirite, şi totdeauna înfăţişarea lui era aşa fel că nu era cu putinţă să înţelegi dacă glumea ori vorbea serios. Soţia sa, Vera Iosifovna, o cuconiţă slăbuţă şi simpatică, cu pince-nez, scria istorioare şi romane şi bucuroasă le cetea musafirilor. Fiica lor, Ecaterina Ivanovna, o fată tînără, cînta la pian. Mai în scurt, fiecare membru al familiei avea cîte un talent deosebit. Familia Turkin îşi primea musafirii cu dragă inimă şi le arăta talentele ei cu veselie, cu simplitate sinceră. In casa lor mare, de zid, era larg; iar vara răcoare. Jumătate din ferestre dădeau într'o livadă bătrînă şi um-

broasă, unde primăvara cîntau privighetorile; cînd şedeau în casă musafirii, în bucătărie zîngăniau cuţitele, în curte mirosea a ceapă prăjită — şi aceasta, în fiece dată, prevestea o cină îmbelşugată şi gustoasă.

Şi doctorului Starţev, lui Dmitri Ionîci* numai cît fusese numit medic la Zemstvă şi se stabileşte în Dialij, la nouă verste depărtare de S., i se spuse că şi el, ca om cult ce era, trebue să facă cunoştinţă cu familia Turkin. Odată, iarna pe stradă fu prezentat lui Ivan Petrovici; vorbiră de vreme, de teatru, de holeră şi la urmă veni invitaţia. Primăvara, într'o sărbătoare, — asta a fost pe la Inălţare—după vizita bolnavilor, Starţev plecă în oraş ca să se distreze puţin şi totodată să-şi mai cumpere cîte ceva. Merse pe jos fără să se grăbească (încă n'avea cai) şi tot timpul fredonă:

Cînd lacrimi n'am băut din cupa vieţii...

In oraş prînzi, se mai plimbă prin grădina publică, apoi nu ştiu cum îi veni fără să vrea în minte invitaţia lui Ivan Petrovici, şi el se hotărî să meargă pe la al de Turkin să vadă ce fel de oameni sînt.

— Bună ziua, mă rog matale,—zise Ivan Petrovici, întîmpinîndu-l la scară. Tare mă bucur, tare mă bucur că văd un oaspe atît de simpatic. Poftim, am să te prezint binecredincioasei mele. Ii spun—Vérocica,—continuă dînsul prezentînd pe doctor soţiei sale: —îi spun că dumnealui n'are nici un drept roman să stea la spital, ci trebue să-şi dea timpul său liber societăţii. Nu e aşa, dragă?

— Şedeţi ici,—zise Vera Iosifovna, punînd pe musafir alături de ea. Puteţi să-mi faceţi curte. Bărbatul meu e gelos, e un Othello, dar noi om căuta să facem aşa fel ca el să nu observe nimic.

— Ei, tu, puică ştrengăriţă... mormăi drăgostos Ivan Petrovici şi o sărută pe frunte. Foarte bine ai nimerit-o — se adresă el din nou musafirului:—binecredincioasa mea a scris un roman *mareţ*** şi astăzi o să ni-l cetească.

— Jancik, — zise Vera Iosifovna bărbatului ei: dites que l'on nous donne du thé.

* Fiul lui Ioană.
** Joc de cuvinte. N. Tr.

Lui Starțev îi fu prezentată apoi și Ecaterina Ivanovna o fată de optsprezece ani, care semăna foarte bine cu mamă-sa, tot așa de slăbuță și de drăgălașă. Ea avea încă o înfățișare copilărească, talia îi era subțire și delicată; sînul ei feciorelnic, dezvoltat acum, frumos și sănătos, vorbea de primăvară, de adevărata primăvară. Apoi băură ceai cu dulceață, cu miere, cu bomboane și cu pesmeciori foarte gustoși care se topeau în gură.

Pe înserate încetul cu încetul se adunară oaspeți și spre fiecare din ei Ivan Petrovici își îndrepta privirea lui zîmbitoare și zicea:

— Bună-ziua, mă rog.

Apoi toți ședeau în salon cu figuri foarte serioase, iar Vera Iosifovna le cetea romanul său. Ea începu așa: „Gerul se întărise...“ Ferestrele erau deschise de părete, se auzea cum zingăneau cuțitele în bucătărie și venea miros de ceapă prăjită... In fotoliile moi și adînci era atît de bine, țigările aprinse licăreau atît de grațios în semi-întunerecul salonului; și acum, în seara de vară cînd veneau în zbor de pe stradă glasuri, risete și din curte adia mirozna de liliac, greu era să înțelegi cum se întărea gerul și cum soarele, care asfințea, lumina cu razele-i reci întinderile de zăpadă și pe călătorul care mergea singur pe drum; Vera Iosifovna ceti cum o contesă tînără și frumoasă făcea în satul ei școli, spitale, biblioteci și cum ea iubea pe un pictor pribeag, ceti despre ceva care nu se întîmplă niciodată în viață și totuși asculta cu plăcere, cu ușurință și prin minte îți treceau tot gînduri bune și senine,—nu-ți venea să te scoli de jos.

— Nu-i *pe-rost* * — întrerupse încet Ivan Petrovici.

Iar unul din musafiri, ascultînd și fiind purtat de gînduri undeva departe, departe de tot, îngînă numai deabea:

— Da... într'adevăr...

Trecu un ceas, două. In grădina publică din vecinătate cînta muzica și un cor de cîntăreți. Cînd Vera Iosifovna închise caetul, vre-o cinci minute tăcură și ascultară „Lucinușca“, pe care o cînta corul, și acest cîntec reda ceiace nu era în roman, dar este în viață.

— Publicați operele dumneavoastră prin reviste ?—întrebă Starțev pe Vera Iosifovna.

— Nu,—răspunse ea:—nu le public nicăieri. Le scriu și le

* **Joc de cuvinte, în loc de prost. N. Tr.**

ascund în scrin la mine. Și pentru ce le-aș publica?—explică ea.—Doară avem mijloace.

Și toți oftară nu știu pentru ce.

— Și acum Kotik, cîntă-ne tu ceva,—zise Ivan Petrovici fiicei sale.

Capacul pianului fu ridicat, fură deschise și notele care erau puse la îndămînă. Ecaterina Ivanovna se așeză și cu amîndouă mînile lovi clapele, apoi le lovi încăodată cît ce putu, și încăodată, și încăodată; umerii și sînii îi tremurau, iar ea lovea cu încăpățînare tot într'același loc și se părea că n'avea să înceteze până ce nu avea să vîre clapele înăuntrul pianului. Salonul se umplu de tunet toate tunau: și dușamelele, și tavanul și mobilele... Ecaterina Ivanovna cînta un pasaj greu, interesant tocmai prin greutatea lui, lung și monoton, iar Starțev ascultînd își zugrăvea în minte cum de pe un munte înalt cădeau de-a rostogolul pietre și cădeau, cădeau și ar fi dorit ca ele să înceteze cît mai repede a mai cădea; în același timp Ecaterina Ivanovna, îmbujorată fața de atîta încordare, puternică, energică, cu șuvița de păr ce îi cădea pe frunte, îi plăcu foarte mult. După o iarnă petrecută în Dialij printre bolnavi și țărani, să șezi într'un salon și să privești la această ființă tînără, distinsă și, probabil, castă și asculți aceste sunete zgomotoase și plicticoase, dar oricum sunt culte,—era un lucru atît de plăcut, atît de nou...

— Ei, Kotik, tu ai cîntat astăzi ca niciodată,—zise Ivan Petrovici cu lacrimile în ochi, cînd fiică-sa sfîrși și se sculă de pe scaun.—Măcar să mori tu, Denis, dar alta mai bună nu vei scrie.

Toți o înconjurară, o felicitară, o admirară, o asigurară că demult nu mai auziseră o astfel de muzică, iar ea asculta în tăcere, zîmbind ușor, și toată fața ei era luminată de triumf.

— Admirabil! Excelent!

— Admirabil!—zise și Starțev, dedîndu-se încîntării generale.—Unde ai învățat mata muzica?—o întrebă pe Ecaterina Ivanovna.—La conservator?

— La conservator abea acum am de gînd să mă duc, dar deocamdată am învățat aici la madam' Zavloschi.

— Ai terminat studiile la liceul de aici?

— O, nu!—răspunse pentru dînsa Vera Iosifovna.—Noi am luat profesori acasă, în liceu sau în pension, trebue să fiți de acord, ar putea să existe influențe rele; cît timp crește o fată, ea trebue să stea numai subt influența mamei.

— Dar la conservator tot o să mă duc—zise Ecaterina Ivanovna.

— Ba nu, Kotik iubeşte pe mama. Kotik n'o să amărască pe tata şi pe mama.

— Ba o să mă duc! O să mă duc!—zise Ecaterina Ivanovna, glumind şi alintîndu-se, şi bătu dintr'un piciorus.

După cină îşi arătă acum Ivan Petrovici, talentele sale. Rîzînd numai cu ochii, el spuse anecdote, făcu spirite, propuse probleme comice şi tot el le dezlegă şi tot timpul vorbi în limbaju-i neobişnuit, prelucrat prin lungi exerciţii de a face spirite şi, după cît se vede, demult intrat în obişnuinţa sa: *mareţ, nu-i pe-rost, mersim...* *

Dar n'a fost numai atîta. Cînd musafirii, sătui şi mulţămiţi se îmbulziră în anticameră, ca să-şi aleagă paltoanele şi bastoanele, pe lîngă dînşii se tot tîndăia lacheul Pavluşa, sau Pava, cum era el numit aici, un copilandru de vre-o patrusprezece ani tuns chilug şi cu obrajii plini.

— Măi Pava, ia fă frumos!—îi zise Ivan Petrovici.

Pava luă o poziţie teatrală, ridică mîna în sus şi rosti un ton tragic.

— Morri, nennorrocito!

Şi toţi hohotiră de rîs.

„E distractiv"—îşi zise Starţev, eşind în stradă.

Se mai abătu pe la un restaurant, bău bere, apoi porne jos acasă la Dialij. Mergea şi cît ţinu drumul cîntă:

„Ţi-e glasul, pentru mine, şi blînd şi graţios..."

După ce făcu cele nouă verste şi apoi se culcă, nu simţi nici cea mai mică oboseală, ba dimpotrivă, i se părea că ar fi putut face bucuros încă vre-o douăzeci de verste.

„Nu-i pe-rost..."—îşi aminti el, aţipind, şi rîse.

II

Starţev se tot pregătea să meargă la Turkin, dar foarte mult lucru în spital şi el cu nici un chip nu-şi putea găsi un ceas liber. Trecu astfel mai bine de un an în muncă şi i...urăta-

* Traducere aproximativă a unui joc de cuvinte [illegible], avînd la bază, se vede, stricarea cuvintelor ruseşti de către [illegible] ori de către oameni din popor.

te; dar iată că i se aduse din oraş o scrisoare într'un plic albastru...

Vera Iosifovna demult suferea de migrenă, dar în vremea din urmă, de cînd Kotik în fiecare zi o speria că pleacă la conservator, accesele începuseră să se repete din ce în ce mai des. La Turkin fuseseră toţi medicii din oraş; însfîrşit veni rîndul şi celor dela Zemstvă. Vera Iosifovna îi scrise o scrisoare emoţionantă în care îl ruga sa vie să-i uşureze suferinţele. Starţev se duse şi după aceia începu să dea pe la Turkin des, foarte des... El, ce-i drept, ajută puţin pe Vera Iosifovna, dar ea spunea acum la toţi musafirii că e un doctor extraordinar, minunat. Numai atît că el nu venea la Turkin de dragul migrenii acesteia...

Era într'o zi de sărbătoare. Ecaterina Ivanovna îşi sfîrşise exerciţiile ei lungi şi obositoare la pian. Apoi şezură o bucată bună de vreme în sufragerie şi băură ceai, iar Ivan Petrovici povesti ceva de rîs. Dar iată că sună; trebuia deci să meargă cineva în anticameră să întîmpine pe un musafir oarecare. Starţev se folosi de momentul de tulburare şi zise Ecaterinei Ivanovna în şoaptă, emoţionat foarte tare:

— Pentru numele lui Dumnezeu, te conjur, nu mă chinui, să mergem în grădină!

Ea strînse din umere, caşi cum n'ar fi bănuit nimica şi n'ar fi priceput ce nevoe avea el de dînsa, dar se sculă şi merse.

— Mata cînţi cîte trei-patru ceasuri înşir la pian, — zise el mergînd în urma ei:—apoi şezi cu mama şi n'am nici un chip să stau de vorbă cu mata. Dă-mi măcar un sfert de oră, te rog foarte mult.

Se apropia toamna şi în livada cea bătrînă era pace şi tristeţă, şi pe alei şedeau frunze întunecate. Acum amurgea de vreme.

— Nu v'am văzut o săptămînă intreagă,—continuă Starţev: dacă aţi şti ce este chinul acesta! Ia să şedem. Ascultaţi-mă.

Amîndoi aveau un loc favorit în livadă: o bancă de subt un jugastru bătrîn şi stufos. Şi acum se aşezară tot pe această bancă.

— Ce poftiţi?—întrebă Ecaterina Ivanovna sec, într'un ton de afaceri.

— Nu v'am văzut o săptămînă întreagă, nu v'am auzit de atîta vreme. Am o dorinţă pătimaşă, mi-e sete de glasul matale. Vorbeşte.

Ea îl fermeca cu gingăşia ei, cu expresia naivă a ochilor şi

a obrajilor. Chiar în faptul cum şedea rochia pe dînsa, el vedea ceva neobişnuit de drăgălaş, de mişcător prin simplitate şi graţie naivă. Şi în acelaşi timp, cu toată această naivitate, ea îi părea lui foarte deşteaptă şi cu o dezvoltare precoce. Cu dînsa el putea vorbi de literatură, de artă, despre tot ce ar fi dorit, putea să i se plîngă de viaţă, de oameni, deşi în timpul conversaţiilor serioase se întîmpla uneori că deodată ea începea să rîdă fără motiv, sau fugea în casă. Ca mai toate fetele din S., ea cetea mult (în genere în S. se cetea foarte puţin şi la biblioteca locală se şi spunea că de n'ar fi fost fete şi Evrei tineri, ai fi putut să închizi biblioteca); asta îi plăcea la culme lui Starţev, el cu emoţie o întreba în fiecare dată despre ce mai cetise în ultimele zile, şi, uimit, asculta cînd ea îi povestea.

— Ce ai mai cetit mata săptămîna asta, de cînd nu ne-am văzut?—o întrebă el acum. Spune-mi, te rog.

— Am cetit din Pisemski.

— Şi ce anume?

— „O mie de suflete",—răspunse Kotik. Ce caraghios nume mai avea şi Pisemski cela: Alexei Feofilaktici!

— Dar încotro?—se înspăimîntă Starţev, cînd ea se sculă brusc şi plecă spre casă. Am absolută nevoe să vorbesc cu mata, vreau să-ţi fac o declaraţie... Rămîi cu mine măcar cinci minute! Te implor!

Ea se opri, caşi cum ar fi vrut să spue ceva, apoi îi strecură cu stîngăcie un bileţel în mînă şi fugi în casă, iar aici se aşeză la pian.

„Astăzi, la ora unsprezece noaptea,—ceti Starţev,—să fiţi în cimitir lîngă monumentul Demetti.

„Apoi această faptă nu e de loc cuminte,—îşi zise el, viindu-şi în sine. Ce rost are aici cimitirul? Pentru ce?"

Lucrul era clar: Kotik făcea năzbîtii. Cui, într'adevăr, o să-i vie serios în minte să fixeze o întîlnire noaptea, departe de oraş, într'un cimitir, cînd se putea foarte uşor s'o aranjezi pe stradă, în grădina publică? Şi bine i se şede unui medic de Zemstvă, om deştept şi serios, să ofteze, să primească bileţele, să se tîrie prin cimitire, să facă prostii de care rîd astăzi până şi liceenii? La ce o să ducă acest roman? Ce au să zică colegii lui cînd vor afla? Aşa se gîndea Starţev, rătăcind prin club printre mese, iar pe la zece şi jumătate se luă şi se duse la cimitir.

Acum avea o păreche de cai şi un vizitiu, Panteleimon, în vestă de catifea. Luna strălucea. Era linişte, cald, dar cald ca toamna. In mahalaua de lîngă abator urlau nişte cîni. Starţev lăsă caii la marginea oraşului, într'un fundac, iar el porni pe jos spre cimitir. „Fiecare are curiozităţile sale,—îşi zise el:—şi Kotik e curioasă şi—cine ştie?—poate că nu glumeşte şi vine",—el se lăsă în prada acestei speranţe slabe şi deşarte, şi ea îl îmbătă.

După vre-o jumătate de oră, străbătu cîmpia. Cimitirul se desemna de departe ca o dungă întunecată, ca o pădure sau o grădină mare. Se ivi împrejmuirea de zid alb, apoi poarta... La lumina lunii se putea ceti: „Veni-va ceasul acela..." Starţev intră pe portiţă şi mai întâiu el zări crucile şi monumentele albe de pe ambele părţi ale unei alei largi şi umbrele negre dela dînsele şi dela plopi; iar de jur-împrejur departe se vedea tot alb şi negru; copacii adormiţi îşi aplecau crengile deasupra locurilor albe. Se părea că aici e mai multă lumină decît în cîmp; frunzele de paltin în chip de labe se conturau precis pe nisipul galben al aleii şi pe lespezile de piatră, iar inscripţiile de pe morminte erau clare. Dintru'ntâiu pe Starţev îl uimi ceiace, probabil, n'avea să i se mai întîmple să vadă: o lume care nu se aseamănă cu nimic altceva, — o lume în care lumina lunii e atît de frumoasă şi de blîndă, de parcă ar fi leagănul ei aici, unde nu e viaţă, nu e de loc, dar în fiecare plop întunecat, în fiecare mormînt se simte prezenţa misterului, care făgăduește o viaţă senină, frumoasă şi veşnică. Din lespezile de piatră şi din florile veştede, împreună cu mirosul de toamnă al frunzişului, adie iertare, tristeţe şi repaos.

De jur-împrejur muţenie; în pace adîncă priveau stelele din cer, şi paşii lui Starţev răsunau aşa de tare şi de nepotrivit. Şi numai cînd la biserică începu să bată ceasul şi el se închipui mort, îngropat aici pe vecie, atunci i se păru că cineva se uită la dînsul, şi un moment gîndi că asta nu e nici linişte, nici repaos, ci e durerea surdă a nefiinţei, e disperarea înăbuşită...

Monumentul Demetti e în forma unei clopotniţe, cu un înger deasupra; odinioară fusese în turneu în S. o trupă italiană de operă, una din cîntereţe murise şi fusese îngropată şi i se pusese acest monument. In oraş nimeni nu-şi mai aducea acum aminte de dînsa, dar candela de deasupra intrării reflecta lumina lunii şi se părea că arde.

Nu era nimeni. Şi apoi cine era să vie aici pe la miez de noapte? Dar Starţev aşteptă pătimaş, zugrăvindu-şi în închipui-

re săruturi, îmbrățișări. Șezu lingă monument vre-o jumătate de oră, apoi trecu pe aleele lăturalnice, cu pălăria in mînă, așteptind și gîndindu-se la faptul că în aceste morminte fuseseră îngropate atitea femei și fete, care au fost frumoase, fermecătoare, care au iubit, au ars nopțile în flacările patimei, dîndu-se pradă dezmierdărilor. Cît de urît glumește, cînd te gîndești, natura-mamă cu omul, cîtă ofensă e în recunoașterea acestui lucru! Starțev se gîndea astfel și în același timp avea dorința să strige că el nu vrea, că el așteaptă iubire, orice s'ar întîmpla; dinaintea lui albeau acum nu bucăți de marmoră, ci corpuri frumoase, vedea forme care se ascundeau rușinoase în umbrele pomilor, simțea căldură și acest chin îi devenea insuportabil.

Intocmai cași cum ar fi căzut o cortină, luna fugi subt un nour și deodată totul se întunecă împrejur. Starțev deabia putu nimeri poarta,—era intuneric ca în nopțile de toamnă,—apoi vre-un ceas și jumătate orbăcăi căutind fundacul în care își lăsase caii.

— Am ostenit, de abea mă mai țin pe picioare,—zise el lui Panteleimon.

Și așezîndu-se cu deliciu în trăsură, el își zise: „Ah, n'ar fi trebuit să mă îngraș!"

III

Adouazi seara plecă la Turkin să-și facă cererea în căsătorie. Dar i se păru nepotrivit lucru de oarece coaforul pieptăna pe Ecaterina Ivanovna în camera ei. Ea se pregătea să meargă la club la o serată dansantă.

Se întîmplă iarăși să șadă mult timp în sofragerie și să bea ceai. Ivan Petrovici, văzînd că musafirul său e melancolic și se plictisește, scoase din buzunarul vestei un bilețel și ceti o scrisoare a unui vechil neamț cum la moșie s- stricaseră toate bălămalele și se dărmase împrejurarea *

„Trebue să-mi dea o zestre frumușică",—își zise Starțev, ascultînd distrat.

După o noapte de nesomn se găsea într'o stare de amorțire, de parcă i-ar fi dat cineva o băutură dulce și narcotică; sufletul îi era învăluit în ceață, dar simțea bucurie, căldură, iar în același timp o bucățică rece și greoaie raționa:

* Traducere aproximativă a unui joc de cuvinte rusesc, rezultat din stricarea limbii rusești de către străini.

„Oprește-te, cît mai e timp! E o păreche pentru tine? Ea e alintată, mofturoasă, doarme până la două, iar tu ești fecior de diacon, medic la Zemstvă..."

„Ei și?—își zise el. Fie!

„Unde mai pui că dacă te însori cu dînsa,—continuă bucățica: — atunci rubedeniile or să te facă să părăsești slujba dela Zemstvă ca să stai în oraș".

„Ei și?—își zise el. Fie și în oraș. Or să-mi dea zestre și avem să ne facem instalații..."

Insfîrșit, intră și Ecaterina Ivanovna în rochie de bal, decoltată, frumușică, curățică, iar Starțev o mînca din ochi și era cuprins de atita entusiasm, încît nu putea scoate nici un cuvînt, ci numai se uita la dînsa și rîdea.

Ea începu să dea bună-seara ca de plecare, dar el se sculă în picioare—n'avea pentru ce să mai rămîe aici,—zicînd că e timpul să plece acasă: îl așteaptă bolnavii.

— Ce să-i faci,—zise Ivan Petrovici:—trebue să pleci, cu această ocazie o să duci și pe Kotik la club.

In curte răpăia ploaia, era întuneric tare, și numai după tusa răgușită a lui Panteleimon se putea ghici, unde erau caii. Poclitul trăsurii fu ridicat.

— Eu crăp piatra în patru,—zise Ivan Petrovici, așezînd pe fiică-sa în trăsură:—așa să crape ochii caprei, precum am crăpat piatra în patru... Mînă! Cu bine, mă rog!

Porniră.

— Am fost eri la cimitir, — începu Starțev. Cît de puțină generozitate și milă din partea dumneavoastră.

— Ai fost la cimitir?

— Da, am fost și v'am așteptat acolo până aproape de două. Am suferit...

— Sufere, dacă nu înțelegi de glumă.

Ecaterina Ivanovna mulțămită în sine că glumise cu atita dibăcie pe socoteala unui îndrăgostit și că e iubită atît de mult, rîse cu hohot, dar deodată țipă de spaimă, deoarece în timpul acesta caii cîrmiseră în loc la poarta clubului și trăsura se plecă pe o parte. Starțev cuprinse pe Ecaterina Ivanovna de mijloc; ea, speriată, se lipi de dînsul și el nu se mai putu stăpîni și o sărută cu patimă pe gură, pe bărbie și o strînse și mai tare.

— Destul,—zise ea rece.

Intr'o clipă ea nu mai fu în trăsură, iar gardistul de lîngă scara iluminată a clubului strigă într'un ton uricios lui Panteleimon:

— Ce ai stat, cioară? Treci înainte!

Starţev plecă acasă, dar se întoarse degrabă îndărăt. Îmbrăcat într'un frac de împrumutat, cu un guler alb şi tare care nu ştiu de ce se tot sucea şi vroia să lunece afară din gulerul hainei, pe la mijlocul nopţii şedea în salonul clubului şi vorbea Ecaterinei Ivanovna cu înflăcărare:

— Ah, cît de puţine ştiu aceia care n'au iubit niciodată! Mie îmi pare că nimeni n'a descris sincer iubirea, şi nu ştiu dacă e cu putinţă să descrii acest sentiment delicat, viu şi chinuitor; şi cine l-a încercat vre-odată, acela n'o să stea să-l mai redea şi prin vorbe. La ce atîtea prefeţe, descripţii? La ce atîta oratorie nefolositoare? Iubirea mea e neţărmurită... Te rog, te implor, — zise, însfîrşit, Starţev: — fii nevasta mea!

— Dmitrii Ionîci, — zise Ecaterina Ivanovna cu o expresie foarte serioasă, după ce se gîndi puţin.—Dmitrii Ionîci, îţi mulţumesc foarte mult pentru onoarea care mi-o faci, te respect dar...—ea se sculă şi continuă, în picioare:—dar, să mă ierţi, ca să fiu soţia dumitale, nu pot. Să vorbim serios. Dmitri Ionîci, dumneata ştii că, mai mult decît orice în viaţă, eu iubesc arta, o iubesc la nebunie, ador muzica, ei i-am consacrat toată viaţa mea. Vreau să fiu artistă, vreau glorie, succese, libertate, iar dumneata vrei ca să continuu a trăi în acest oraş, să continuu această viaţă deşartă şi nefolositoare, care a devenit insuportabilă pentru mine. Să devin soţie — o nu, mă iartă! Omul trebue să năzuiască spre un scop înalt, strălucit, pe cînd viaţa familiară m'ar ţintui în loc pe vecie. Dmitri Ionici (ea zîmbi foarte puţin, deoarece pronunţînd „Dmitri Ionîci", îşi adusese aminte de „Alexei Feofilaktici"), Dmitri Ionîci, dumneata eşti un om bun, nobil, inteligent, dumneata eşti mai bine decît toţi...—pe dînsa o podidiră lacrimile:—mă doare şi pe mine, dar... dar dumneata ai să înţelegi...

Şi, ca să nu plîngă, ea se întoarse şi ieşi din salon.

Lui Starţev inima încetă de a-i mai bate neliniştit.

Eşind din club în stradă, mai întâiu işi smulse gulerul cel tare şi oftă din tot pieptul. Îi era puţin ruşine şi amorul propriu îi fusese atins,—nu se aşteptase la refuz,—nu-i venea a crede că toate visurile, chinurile şi speranţele lui îl duseseră la un sfîrşit atît de prostuţ, întocmai ca într'o piesă mică dela un spectacol de diletanţi. Şi îi părea rău după sentimentul său, după iubirea asta a lui, atît de rău că îi venea parcă să plîngă cu hohot ori să

înşface umbrela şi să o rupă de spinarea cea lată a lui Panteleimon.

Vre-o trei zile n'avu chef de lucru, nu mîncă, nu dormi, dar cînd ajunse vestea până la dînsul că Ecaterina Ivanovna plecase la Moskova să intre la conservator, el se linişti şi începu traiul lui de mai înainte.

Mai pe urmă, aducîndu-şi aminte cîteodată, cum rătăcise prin cimitir, sau cum cutreerase tot oraşul ca să caute un frac, se întindea leneş şi zicea:

— Cîtă trudă, zău!

IV

Trecură patru ani. Starţev avea acum în oraş o mare clientelă. In fiecare dimineaţă primea în grabă bolnavii din Dialij, apoi pleca la bolnavii din oraş, dar acum nu mai pleca cu o păreche de cai, ci într'o troikă cu zurgălăi şi se întorcea acasă noaptea tîrziu. Se îngrăşase, se făcuse mai rău şi nu-i mai plăcea să meargă pe jos, fiindcă suferea de astm. Şi Panteleimon se îngrăşase, şi cu cît creştea în grosime, cu atîta suspina mai trist şi se plîngea de soarta sa amară: drumurile îl dăduseră gata!

Starţev fusese prin multe case şi întîlnise mulţi oameni, dar cu nimeni nu se legase mai de aproape. Oamenii cu conversaţiile lor, cu reflexiile asupra vieţii şi chiar cu înfăţişarea lor îl iritau. Experienţa îl învăţase încetul cu încetul că atît timp cît joci cărţile cu cineva ori iai o gustare, el e un om paşnic, bun la suflet şi chiar nici nu-i prost, dar e destul să vorbeşti cu dînsul despre ceva necomestibil, de pildă, despre politică ori despre ştiinţă, şi numaidecît se încurcă şi-ţi toarnă o filozofie atît de idioată şi de răutăcioasă că nu-ţi mai rămîne alta decît să dai din mîni şi să pleci. Cînd Starţev încercase să vorbească chiar cu vre-un pacient liberal, de pildă, că omenirea, slavă Domnului, merge înainte şi că cu timpul va trăi fără bilete de identitate şi fără pedeapsa cu moarte, atunci pacientul se uita la dînsul chiondorîş şi neîncrezător şi îl întreba: „Care va-să-zică atunci fiecare poate să înjunghie pe uliţă pe cine o pofti?" Iar cînd Starţev la vre-o adunare, după cină sau după ceai, spunea că trebue să muncim, că fără muncă nu putem trăi, atunci fiecare o lua ca o mustrare şi începea să se supere şi să discute obraznic. Pe lîngă toate aceste locuitorii nu făceau nimic, dar absolut nimic şi

nu se interesau de nimic și de loc nu era chip să găsești ce să vorbești cu dînșii. Și Starțev evita conversațiile, lua numai gustări, juca vint, iar cînd era prins în vre-o casă, la o sărbătoare familiară și era poftit la masă, el se așeza și mînca în tăcere și se uita în farfurie; și tot ce se vorbea în acest timp, era neinteresant, nedrept, stupid, simțea că se enervează, se revolta, dar tăcea, și fiindcă totdeauna tăcea posomorît și se uita în farfurie, fusese poreclit prin oraș „leah bosumflat", deși niciodată nu fusese leah.

De distracții, ca teatru și concerte, se lipsea, dar în schimb juca vint în fiecare seară, cu pasiune, cîte trei ore înșir. Mai avea el o distracție la care se antrena pe nesimțite, încetul cu încetul, aceasta era ca să-și scoată, seara, din buzunări bancnotele cîștigate cu practica, și se întîmplau uneori bancnote galbene și verzi *, care miroslau a parfum, a oțet, a tămîe și a untură de pește,—erau mototolite prin toate buzunările lui la vre-o șaptezeci de ruble; și cînd se adunau cîteva sute, le ducea la „Societatea de credit mutual" și le depunea acolo în cont curent.

In toți cei patru ani fusese pe la ai de Turkin numai de două ori, în urma invitației Verei Iosifovna, care tot se mai căuta de migrenă. In fiecare vară Ecaterina Ivanovna venea la părinți pentru cîteva zile, dar el nu o văzuse niciodată, măcar; nu știu cum nu se întîmplase.

Dar iată că trecură patru ani. Intr'o dimineață liniștită și caldă, veni o scrisoare la spital. Vera Iosifovna scria lui Dmitri Ionîci că grozav i-e dor de dînsul și îl ruga să poftească numaidecît pe la ea și să-i ușureze suferințele, și că s'a potrivit să fie și ziua ei de naștere. Jos era un adaos:

„La rugămințele mamei mă asociez și eu. K".

Starțev se gîndi puțin și seara plecă la Turkin.

— A, bună-ziua, mă rog!—îl întîmpină Ivan Petrovici zîmbind numai cu ochii—Bonjurică.

Vera Iosifovna, îmbătrînită de-albinelea, cu părul alb, strînse mîna lui Starțev, suspină cu manieră și zise:

— Dumneata, doctore, nu vrei să-mi mai faci curte, nu mai vii de loc pe la noi, eu sînt de acum bătrînă pentru dumneata. Dar iaca a venit una mai tînără, și poate va avea mai mult noroc.

Dar Kotik? Slăbise, se făcuse mai palidă, mai frumoasă și mai voinică; dar asta era Ecaterina Ivanovna, dar nu Kotik; nu mai era gingășia de altădată și expresia de naivitate copilărească. Și în priviri, și în maniere era ceva nou — ceva timid și vinovat, cași cum aici, în casa lui Turkin nu s'ar fi simțit la ea acasă.

— De un car de ani nu ne-am mai văzut!—zise ea dînd mîna lui Starțev, și se vedea bine că-i bătea inima cu înfrigurare; și uitîndu-i-se țintă în față, cu curiozitate, continuă:—Cum v'ați mai îngrășat? V'ați înegrit, v'ați mai trecut, dar în general puțin v'ați schimbat.

Și acum îi plăcu ea, îi plăcu foarte mult, dar nu știu ce îi lipsea acum, ori avea ceva de prisos—singur n'ar fi putut spune ce anume, dar ceva îl împiedeca să simtă ca odinioară. Nu-i plăcea paliditatea ei, expresia cea nouă, zîmbetul searbăd, vocea, iar dela o vreme nu-i mai plăcea rochia, fotoliul în care ședea, nu-i plăcea ceva din trecut, cînd el cît pe ce nu se însurase cu dînsa. Iși aduse aminte de iubirea sa, de visurile și de speranțele, care îl tulburaseră patru ani mai înainte,—și nu-i era îndămînă.

Băură ceai cu cozonac dulce. Apoi Vera Iosifovna ceti tare un roman, ceti despre ceva care nu se întîmplă niciodată în viață, iar Starțev asculta, se uita la capul ei sur și frumos și aștepta cînd o să sfîrșească.

„Fără talent,—se gîndi el:—nu e acela care nu poate scrie nuvele, ci acela care le scrie și nu știe să le ascundă".

— Nu-i pe-rost,—zise Ivan Petrovici.

Apoi Ecaterina Ivanovna cîntă la pian cu zgomot și mult, iar cînd sfîrși, multă vreme toți îi mulțumiră și se entuziasmară de dînsa.

„Bine că nu m'am însurat cu dînsa",—își zise Starțev.

Ea se uită la dînsul și se vedea că aștepta să-i propuie să meargă în grădină, dar el tăcea.

— Ia să mai stăm puțin de vorbă,—zise ea apropiindu-se de dînsul.—Ce mai faceți? Ce mai e pe la dumneavoastră? Cum? Eu toate zilele astea m'am gîndit la dumneata, — continuă ea nervoasă: — voiam să vă trimăt o scrisoare, voiam să vin chiar eu în Dialij și mă hotărîsem să plec, dar mai pe urmă m'am răzgîndit — Dumnezeu mai știe ce mai sînt eu acum pentru dumneata. Cu atîta emoție v'am așteptat astăzi. Zău, hai să mergem în grădină.

Ei merseră în grădină și se așezară pe aceiași bancă de subt arțarul cel bătrîn, ca și atunci cu patru ani mai înainte. Era întuneric.

* Bancnote de 3 și 5 ruble.

— Ce mai faceți?—întrebă Ecaterina Ivanovna.

— Ia nimic, ca omul,—răspunse Starțev.

Și nu putu găsi un cuvînt mai mult. Tăcură.

— Sînt emoționată,— zise Ecaterina Ivanovna:—dar dumneata nu mai da atenție. Mi-e așa de bine acasă, îmi pare atît de bine că văd pe toți și nu mă pot obișnui. Ce de mai amintiri! Imi părea că vom vorbi amîndoi neîntrerupt, până mîine.

Acum el îi vedea de aproape fața, ochii lucitori, și aici, în întuneric, ea părea mai tînără decît în cameră, parcă-i revenise până și expresia copilărească de odinioară. Și intr'adevăr, ea se uita la dînsul cu o curiozitate naivă, parcă ar fi vrut să vadă mai de aproape și să înțeleagă pe omul, care odinioară o iubise cu atîta foc, cu atîta delicateță și atît de nefericit; ochii ei îi mulțumeau pentru această iubire. Și el își aminti de toate cîte fuseseră, de toate amănuntele cele mai mici, cum rătăcise prin cimitir, cum apoi spre ziuă, sfîrșit de oboseală, se întorsese acasă, și deodată îl cuprinse o tristețe și o părere de rău după trecut. In suflet i se aprinsese un focușor.

— Vă aduceți aminte, cum v'am condus la serata aceia de la club?—zise el. Ploua atunci, era întuneric...

Focușorul tot mai pîlpiia în sufletul său, și-i venea acum să vorbească, să se tîngue de viață...

— Hei!—zise el oftînd. Dumneata mă întrebi ce mai fac. Ce facem noi aici? Ia nimic. Imbătrînim, ne îngrășăm, dăm înapoi. Treci zi, vino noapte: trec zilele toate, viața trece ștearsă, fără impresii, fără gîndire... Ziua goană după gologani, iar seara club, societate de cartofori, de alcoolici, de răgușiți, pe care nu-i pot suferi. Ce fel de bine e ăsta?

— Dar dumneata ai de lucru, ai un scop nobil în viață. Iți plăcea să vorbești atîta de spitalul dumitale. Eu eram atunci atît de curioasă, îmi închipuiam că sînt o mare pianistă. Acum toate duducele cîntă la pian, și eu am cîntat ca toate, și nu era nimic neobișnuit în mine; eu sînt pianistă cum e și mama scriitoare. Și, firește, nu te-am înțeles atunci, dar mai pe urmă, în Moskova, adeseori m'am gîndit la dumneata. Ce fericire e să fii medic la Zemstvă, să ajuți pe cei suferinzi, să slujești poporului. Ce fericire! — repetă Ecaterina Ivanovna cu entuziasm. Cînd mă gîndeam la dumneata, în Moskova, te înfățișai în închipuirea mea atît de ideal, atît de superior.

Starțev își aminti de bancnotele, care le scotea seara de prin buzunări cu atîta plăcere, și focușorul din suflet i se stinse.

El se sculă să meargă în casă. Ea îl luă de braț.

— Dumneata ești cel mai bun dintre toți oamenii, pe care i-am cunoscut în viața mea,—continuă ea.—Ne vom mai vedea, vom mai sta de vorbă, nu e așa? Promite-mi. Nu sînt pianistă, nu-mi mai fac deacum iluzii și — de față cu dumneata nici n'am să cînt, nici n'am să mai vorbesc de muzică.

Cînd intrară în casă și Starțev zări la lumina lămpii fața și ochii ei triști, recunoscători și cercetători îndreptați spre dînsul, simți neliniște în suflet și își zise iarăși:

„Da' bine că nu m'am însurat atuncea".

El începu să salute de plecare.

— Nu aveți nici un drept roman să plecați nemîncat,—zise Ivan Petrovici, petrecîndu-l. Asta e prea perpendicular din partea dumitale. Măi, ia fă frumos!—zise el, adresîndu-se lui Pava, în anticameră.

Pava care acum nu mai era un băiat, ci un flăcău cu musteți, luă poziția, ridică mîna în sus și zise, într'un ton tragic:

— Mori, nenorrocitto!

Toate acestea îl iritară pe Starțev. Așezîndu-se în trăsură și privind la casa cea întunecată și la grădina, care îi fuseseră odinioară atît de scumpe și de plăcute, el își aminti deodată de toate:—și de romanele Verei Iosifovna, și de cîntarea zgomotoasă a lui Kotik, și de spiritele lui Ivan Petrovici și de poza tragică a lui Pava și se gîndi că, dacă cei mai talentați oameni din oraș sînt atît de lipsiți de talent, apoi cum trebue să fie orașul.

Peste trei zile Pava aduse o scrisoare dela Ecaterina Ivanovna.

„Dumneata nu mai vii pe la noi. De ce?—scria dînsa.— Mă tem că te-ai schimbat față de noi, mă tem și mă înfior numai cît mă gîndesc la aceasta. Liniștește-mă, vino și spune-mi că totul e bine.

Trebue să vorbesc numaidecît cu dumneata. A dumitale E. T.".

Ceti scrisoarea aceasta, se gîndi puțin și zise lui Pava:

— Spune-i, dragă, că astăzi nu pot veni; sînt foarte ocupat. Spune-i că am să vin, ia, peste vre-o trei zile.

Dar cele trei zile trecură, trecu o săptămînă, și el tot nu se duse. Odată, pe cînd trecea cu trăsura prin dreptul casei lui

Turkin, își aduse aminte că trebuia să se abată măcar pentru o minută, dar se mai gîndi puțin... și nu se mai abătu.

Și de atunci niciodată n'a mai dat pe la Turk'n.

V

Mai trecură cîțiva ani. Starțev s'a îngrășat și mai mult, s'a încălat, suflă greu și merge acum aruncînd capul îndărăt. Cînd trece, umflat și roș la față, în troica cu zurgălăi, iar Panteleimon, umflat și roș la față și el, cu ceafa cărnoasă, șade pe capră și strigă la cei cu care se întîlnește: „Ține dreapta!", tabloul e suggestiv și parecă nu trece un om, ci un zeu păgîn. In oraș are o clientelă colosală, nici n'are cînd mai ofta, acum are și moșie și două case în oraș, iar acum caută pe a treia, mai avantajoasă, și cînd la „Societatea de credit mutual" i se vorbește de vre-o casă scoasă în vînzare, el, fără multă vorbă, se duce la acea casă și trecînd prin toate camerele, nedînd nici o atenție la femeile și copiii dezbrăcați, care se uită la dînsul cu înmărmurire și cu spaimă, înfige bățul în toate ușile și zice:

— Acesta-i cabinetul? Acesta-i dormitorul? Dar aici ce este?

Și în acest timp suflă greu și își șterge nădușeala de pe frunte.

Are mult de lucru, dar nu se lasă de locul dela Zemstvă: lăcomia l-a doborît, vrea să dovedească și ici și dincolo. Prin Dialij și prin oraș e numit acum numai Ionîci.—„Da' încotro a plecat Ionîci?" sau: „Să nu chemăm oare la consult pe Ionîci?"

Probabil că, din pricină că gîtlejul i s'a înfundat de grăsime, glasul i s'a schimbat, s'a mai subțiat și s'a făcut mai tăios. Cînd primește bolnavii, de obiceiu se înfurie, izbește cu bastonul în dușamea și strigă cu glasu-i neplăcut:

— Te poftesc să răspunzi numai la ce te întreb eu! Să n'aud nici o vorbă!

E singur. Trăește plictisit și nimic nu-l interesează.

Tot timpul cît a locuit în Dialij, iubirea pentru Kotik a fost unica lui bucurie și, probabil, și cea din urmă. Seara joacă vint la club și apoi șede singur la o masă mare și mănîncă. E servit de chelnerul Ivan, cel mai vechiu și mai de cinste, i se aduce Lafitte No. 17, și acuma toți—patronii clubului, bucătarul, chelnerii—știu ce-i place și ce nu-i place, se silesc din răsputeri să-i între în voe, căci altfel se înfurie fără veste, din senin, și începe să izbească cu bastonul în dușamea.

Cînd mănîncă, din vreme în vreme se întoarce și se amestecă în conversațiile altora:

— Despre ce vorbiți? Ai? Pe cine?

Și cînd, uneori, prin vecinătate la vre-o masă vine vorba despre familia Turkin, întreabă:

— Despre care Turkin vorbiți? Acel care are o fată de cîntă la pian?

Iată tot ce se poate spune despre dînsul.

Dar Turkin? Ivan Petrovici n'a îmbătrînit, nu s'a schimbat de fel și ca mai înainte face spirite și povestește anecdote; Vera Iosifovna citește musafirilor romanele sale cu aceiași bucurie cași mai înainte, și cu simplitate sinceră. Iar Kotik cîntă la pian în fiecare zi cîte patru ceasuri înșir. Ea a îmbătrînit simțitor, bolește din cînd în cînd, și în fiecare toamnă se duce cu mamă-sa în Crimeia. Petrecîndu-le la gară, Ivan Petrovici, cînd pornește trenul, își șterge lacrimile și strigă:

— Cu bine, mă rog!

Și flutură din batistă.

(Traducere din rusește de T. Hotnog)

A. Cehov

Veneţia

– Pastel –

Inaintăm în zare ca'n mister,
Şi totul e departe şi aproape;
Senin coboară cerul tot în ape
Şi apele se urcă lin la cer.
Inaintăm în zare ca'n mister.

Pluteşte lin San Giorgio pe lagună,
Pluteşte totul ca'ntr'o aiurare,
Şi nu ştiu de-i în cer sau e'pe mare,
Căci totul e ca'ntr-un miraj de lună.
Pluteşte lin San Giorgio pe lagună.

Ca'ntr'o grădină straniu suspendată
Prin aer leneş tremură culori
De parcă-ar fi buchete mari de flori
In ape reflectate încă-odată,
Ca'ntr'o grădină straniu suspendată.

Cu coif de doge ruginit de vreme
Un soare ce tot creşte la Apus
Infige'n mare razele, de sus,
Ca ramele unei cereşti trireme.

Demostene Botez

Contribuţie la preistoria „plus-valutei"

„Sistemul economic al aborigenilor din Columbia britanică —scrie etnograful englez F. Boas—este bazat pe un credit întins, cam în felul celui din societăţile noastre civilizate. In toate împrejurările vieţii, [1] Indianul se sprijină pe ajutorul oamenilor din acelaşi clan cu el (friends, aliaţi). In schimb, le făgădueşte să-i ramburseze pentru acest ajutor. Plata se va face însă mai tîrziu, la o dată ulterioară".

„Dacă ajutorul furnizat constă în bogăţii materiale, acestea sînt preţeluite de Indieni în *plăpămi*, exact aşa cum noi le măsurăm în monedă; celace permite restituirea valorii împrumutate, plus o dobîndă oarecare". [2]

Această instituţie curioasă, care consistă dintr'o întrecere de daruri, se numeşte *potlatch*. Procedura este solemnă. Potlatch-ul e, mai întâiu de toate, o serbare cu caracter religios. Tot tribul se adună la olaltă. [3] Şi, în faţa tuturora, încep aceste supralicitaţii de generozitate.

In momentul „iniţierii", se purcede la un potlatch consistînd din trei serii de distribuţii de proprietate. [4] „Distribuţiile sînt întotdeauna făcute *à charge de revanche*. Ele sînt în realitate adevărate împrumuturi, a căror dobîndă e extrem de cămătărească: 20 la sută pentru o perioadă scurtă; 43 la sută pentru şase luni; 100 la sută pentru un an, şi adesea 233 la sută anual". [1]

1 Adopţie, iniţiere, căpătarea unui nume (adică majoritatea legală), căsătorie, frăţie artificială, răzbunare penală, etc., etc.. Cf. Mauss, *Anée Sociologique*, XI, p. 111—119; 294—297.

2 *British association for the advancement of science. Reports on the physical characters, languages, and industrial and social condition of the north western tribes of the dominion of Canada*, 12 Report, p. 54—55.

3 v. descrierea solemnităţii în *Bulletin de la Soc. de géographie de Québec*, articolele lui Barbeau din August-Sept.-Oct. 1911.

4 Etnografii-linguişti traduc adesea chiar cuvîntul „potlatch" prin acel de „distribuţie" de proprietate.

Dar iată, mai în amănunte, descrierea procesului.

„Interesatul trebue să înceapă prin a acumula bogăţii pentru a putea subveni la distribuţiile necesare. El va împrumuta deci cu 100 la sută să zicem 100 de plăpămi dela membrii celorlalte clanuri, pentru a le distribui în părţi egale (cu excepţia şefului, căruia i se dă o parte mai mare) membrilor clanului său. [2] Aceştia din urmă, în cursul lunii următoare, dau la rîndu-le un potlatch prin care restitue obiecte de o valoare *triplă* faţă de cea primită. Şi astfel,—candidatul se găseşte a poseda 300 de plăpămi. După un an, el va trebui să achite primul său împrumut de 100 plăpămi, plus alte 100 reprezentînd dobînda de 100 la sută, total 200 plăpămi. La această serbare sînt invitate toate clanurile care îl împrumutase". [3]

Dar care este sancţiunea tuturor acestor reguli? Care e recompensa acelora ce le respectă, şi care pedeapsa pentru cei ce le calcă?

Boas ne spune că principala funcţie a potlatch-ului este aceia de „acquiring rank". Acel care iesă cîştigător dintr'un potlatch îşi consolidează situaţia socială. Şi invers: cine nu este în stare să răspundă la obligaţiile acestea cămătăreşti, îşi perde automat locul în societate. Işi pierde o parte din blazoane, din titlurile de nobleţă, din nume, şi din privilegii. Aceste privilegii sînt, în principal, dreptul de a fi membru din aşa-zisele „secret-societies" [4]—un fel de castă „high life" a acestor triburi, apoi dreptul „de a te folosi de anumite cîntece", [5] de anumite dansuri, şi anumite măşti care aparţin strămoşului comun şi care posedă virtuţi magice; însfîrşit, se perde dreptul de a fi *asistat* de ceilalţi membri ai clanului, şi deci imposibilitatea de a mai lua parte activă la ceremoniile de potlatch, care sînt tot ce e mai important în viaţa acestor popoare.

Aşa dar, acela ce „nu face faţă angajamentelor" luate, este, într'un cuvînt, *dezonorat*. E scos din rîndul oamenilor de seamă, cu care până atunci se considerase egal. El suferă—la fel cu comerciantul falit din zilele noastre—o importantă *capitis diminutio*.

Privit subt acest aspect „social", putem constata că „func-

1 Davy: *La Foi jurée, étude sociologique du problème du contrat: la formation du lien contractuel*, 1922, p. 215 şi urm.. In acelaşi sens: Frazer, *Totemism and Exogamy*, III, p. 262.

2 Această distribuţie, caşi aceia prin care s'a împrumutat anterior se fac, ambele, prin procedura solemnă a potlatch-ului, aşa că un împrumut presupune o serie nesfîrşită de potlatch-uri.

3 Davy, *op. cit.*, p. 216.

4 Boas, *Secret society*; v. şi Schurtz, *Alterklassen und Männerbunde*.

5 Mauss, *Essai sur le Don*, Année Sociologique, 1925.

ţia contractului social al lui Rousseau şi aceia a potlatch-ului nu diferă în fond. Potlatch-ul nu-i, la urma urmei, decît un contract social *continuat* indefinit. Contractul lui Rousseau determină odată pentru totdeauna ordinea socială. Potlatch-ul o determină fără încetare. Apoi, o altă deosebire: contractul lui Rousseau clădeşte temelia societăţii pe principiul *egalităţii*, pe cînd potlatch-ul pe principiul *ierarhiei*, dar pe o ierarhie ieşită nu din ereditate, ci din *concurenţă*. 1

Şi mecanismul central al tuturor acestor reguli, este *dobînda*, camăta. Ea stimulează pe cei sfidaţi; ea îngreunează sarcina obligaţilor, determinîndu-i să se depăşască pe ei înşişi. Ea încurajează ambiţia aceluia care dă, şi care aşteaptă restituiri duble, triple sau decuple.

Însfîrşit, ea ţine întreaga societate într'o stare de efervescenţă, care o împinge la fapte mai presus de puterile sale normale. „Un caracter remarcabil al potlatch-ului—scrie Boas—este obiceiul de a da serbări care întrec cu mult mijloacele celui care le oferă... Această cutumă exprimă solidaritatea între individ şi clan, ba chiar între individ şi trib. Dacă un individ cîştigă consideraţie socială, clanul său beneficiază şi el de ea; dacă, invers, perde, atunci clanul împarte cu dînsul dezonoarea. Iată de ce clanul contribue la liberalităţile ce urmează a fi făcute cu prilejul serbărilor. Şi dacă serbarea este dată în onoarea unui trib străin, tribul propriu va contribui în întregime la aceasta". 2

Uneori, caracterul cămătăresc al dobînzii apare hipertrofiat. Este ceiace Davy numeşte „sfidarea cu teancul de cuverturi". Iată în ce constă:

„Clanurile rivale se invită la o mare serbare, în cursul căreia unul oferă celuilalt un teanc de plăpămi. Cellalt este obligat, peste un an, să le dubleze. Dacă însă preferă şi mijloacele i-o permit, poate să le dubleze pe dată. In cazul acesta, clanul cellalt va trebui să le quadrupleze,—şi aşa mai departe, cu obligaţia pentru acel căruia îi rămîne în cele din urmă teancul astfel sporit de a se constitui debitor pentru o sumă dublă faţă cu acesta din urmă, cu scadenţa de un an. Acelaşi procedeu de supralicitaţie uzurară poate fi aplicat la bărci şi mai ales la bucăţi de cupru, monedă simbolică, cea mai preţioasă din toate, şi din care cea mai mică poate valora un mare număr de plăpămi. Totuşi monede sui generis, căci fiecare piesă are un nume, o poveste şi o valoare reprezentativă". 3

Această organizaţie socială nu este limitată la cîteva triburi de Piei-Roşii nord-americani. Ele se găsesc la Andamanii

1 Davy, *op. cit.*, p. 239.
2 Boas, *op. cit.*, 5 Report. p. 38.
3 Davy, *op. cit.*, 219.

insulelor de Nord ale Pacificului; 1 în Polynezia, în 2 Papuazia, dar mai ales în Melanezia. 3 De altfel, se pare că „existenţa unei civilizaţii a Pacificului nu face nici umbra unei îndoeli, şi explică în parte multe trăsături comune, de exemplu între potlatch-ul melanezian şi cel american, precum şi identitatea dintre cel nord-aziatic şi nord-american". 4

Întreaga arie de civilizaţie scăldată de oceanul pacific este strîns legată graţie unei instituţii curioase numită „comerţul Kula" —care are, ca fundament, acelaşi mecanism de împrumut cu dobîndă uzurară.

„Kula este un fel de potlatch în stil mare. Vehiculînd un întins comerţ intertribal, el cuprinde toate insulele Trobriand, o parte din insulele Entrecasteux, şi insulele Amphlett. In toate aceste locuri, el interesează, direct sau indirect, toate triburile". 5

Tribul care pleacă în călătorie, se încarcă cu tot soiul de obiecte preţioase, pe care le lasă, în drum, cu prilejul diverselor popasuri la oaspeţii locului. In cel mai important dintre *Kula*, în marea expediţie maritimă numită „Uvalaku",—regula este de a sfîrşi călătoria „fără a mai avea nimica de dat, chiar în schimbul hainei; şi chiar dacă foamea devine insuportabilă, este interzis a cere. Oamenii afectează că nu vor decît exclusiv să dea, fără să primească. Şi numai atunci cînd tribul vizitator va ospitaliza la rîndu-i flota tribului vizitat (adică în anul următor) —cadourile vor fi înapoiate cu uzură". 6

Este probabil că vorba Kula înseamnă *cerc*. 7 Intr'adevăr din harta făcută de Malinowsky 8 se vede cum circulaţia obi-

1 Brown, *Andaman Islanders*, 1922, p. 83 şi urm..
2 Krämer, *Samoa Inseln*, I, p. 375; Treager, *Maori Race*. p. 113; Taylor, *The Ika a Mani*, p. 13; Yeats, *An account of New Zealand*, p. 139: Sir Edw. Grey, *Konga Mateata*, *Mithology and Traditions in New Zealand*, p. 132; Turnwald, *Forschungen auf den Salomo Inseln*, 1912, t. III, p. 8 şi urm.; von Moszkowsky, *Von Wirtschaftsleben der primitiven Völker*, 1911; von Brun, *Wirtschaftsorganisation der Maori*, 1912; Koppers, *Ethnologische Wirtschaftsordnung*, in Antropos, 1915—1916, p. 611—51 şi 971—1079. şi Somlo, *Der Güterverkehr in der Uhrgesellschaft*, Instit. Solvay., 1909, p. 156 şi urm.
3 v. Mauss, *Année Sociologique*, VIII, 256–261; 382–391; XI, 86–93; 93–101; 297–304; XII, 371–375. v. şi Leonhardt, *La monnaie néo-calédonienne*, în Revue d'Ethnographie, 1922, p. 328; de acelaşi, *La fête du Pilou en Nouvelle-Calédonie*, în Anthropologie, p. 230 şi urm.. Părintele Lambert, *Moeurs des sauvages néocalédoniens*, 1900, p. 119, 116, 125, 233, 246. v. şi Mauss, *Extension du Potlatch en Mélanésie*, în Antropologie, 1920. v. şi Rivers, *History of the melanesian Society*, 2 vol.; dar mai ales Malinowsky, *Primitive economics of the Tobriand Islander*. Economic Journal, Martie, 1921 şi magistrala sa lucrare: *Argonauts of the Western Pacific*, 1922.
4 Mauss, Essai sur le don, forme archaique de l'échange, 1925, p. 61 notă.
5 *Ibidem*, p. 65—66.
6 *Ibidem*, p. 67.
7 Mauss, op. cit., p. 66.
8 Malinowsky, Argonauts, etc., p. 82.

ectelor are regularitatea circulară a acelor unui ceasornic. Ba chiar este obligatoriu ca, de pildă brățările (*mwali*) să nu circule decît dela Vest la Est, iar colierurile (*sulava*) numai dela Est la Vest. Există deci—după expresiile lui Malinowsky—un „sens brățară“ și un „sens-colier“.

Aceste vaste, periodice, ciclice și obligatorii deplasări de bogății explică generalitatea instituției in toată intinderea udată de oceanul Pacific.

Dar se pare că acest sistem de daruri făcute și inapoiate cu camătă sint incă și mai generale, și că ele se pot identifica până și in istoria (sau mai precis in preistoria) indo-europeilor: in contractul asirobabilonian, in *nexum* roman, in *vadium* germanic, in *danadharma* indiană, in „biletele de gemete“ din dreptul chinez. [1]

Este deci probabil că aproape toate popoarele au trecut prin acest stadiu caracteristic de civilizație, pe care insă l-au depășit, dar la care anumite populații s'au oprit,—permițind cercetărilor să le observe in amănunte.

Asemenea triburi privilegiate la care instituția poltatch ului este un fel de procedură universală (și „destul de asemănătoare vechilor *legis actiones* romane“) [2],—sint triburile Haida, Tlink t și Kwakiutl studiate amănunțit de Boas in diferitele sale lucrări.

Am văzut cum, in aceste societăți, existența oamenilor era un veșnic credit reciproc. „Acest sistem economic s'a dezvoltat intr'un așa grad incit, grație acestei combinații, capitalul posedat de toți indivizii asociați al tribului excede cu mult cantitatea de valori existente“. [3] „Ceiace revine a spune că creditul dezvoltat prin potlatch creiază o bogăție fictivă, al cărui caracter ar apărea numaidecit dacă toți indivizii creditori ar voi să-și incaseze in același timp creanțele: mijloacele de lichidare—adică moneda n'ar mai putea fi suficientă“. [4] „Cu alte cuvinte, condițiile sint foarte analoage celor din societatea noastră contemporană: Dacă am vrea să fim plătiți pentru toate creanțele, am descoperi că nu există pe piață bani destul pentruca să fim achitați, ...și ar fi o panică dezastruoasă pentru comunitate...“ [5]

Așa dar—iată două trăsături fundamentale pe care le descoperim in mecanismul celor mai arhaice forme de dobîndă:

1. Caracterul pur-fiduciar al circulației de bunuri; și,
2. Ca sancțiune a tuturor acestor reguli: modificări (pozitive sau negative, „penale“ sau „premiale“) survenite in *onoare*.

---

1 Capitolul „*Survivances de ces principes dans les droits anciens et les économies anciennes*“, de M. Mauss, in lucrarea amintită, p. 127—160.

2 Davy, *op. cit.*, p. 150.

3 Boas, *op. cit.*, 12 Report, p. 54.

4 Davy, *ibid.*, p. 155.

5 Boas, *op. cit.*, p. 55.

„Două noțiuni sint bine scoase in evidență, (atit in potlatch-ul Nord-Vest american, cit și) in potlatch-ul melanezian sau chiar in instituțiile mai evoluate și mai descompuse din Polynezia: este noțiunea de *credit*, de termen,—și, in al doilea rind, noțiunea de onoare.“ [2]

Noțiunea de credit și de termen, Mauss le explică foarte plauzibil prin insăși natura actelor cu prilejul cărora se făceau darurile reciproce uzurare. Căci „prin definiție chiar,—un banchet in comun, un talisman pe care primitorul il ia cu sine, nu pot fi restituite imediat“. [3] Același lucru pentru darurile făcute cu prilejul adopțiunii, căsătoriei, inițierii sau ospitalității“. Noțiunea de termen e deci in mod logic implicată ori de cite ori e vorba de a se intoarce o vizită, de a se contracta o alianță, de a se incheia o pace, de a participa la jocuri și lupte de intrecere festive, de a celebra serbări alternative, de a-și face reciproc servicii rituale, de a-și face (ceiace Boas numea) showing respect. Istoria economică și juridică curentă se află intr'o mare greșală asupra acestui punct. Imbibată cu idei moderne, ea se călăuzește după o logică pretinsă necesară și care in fond nu-i decit empirică și tradițională. De pildă d. Cuq zice [4]: „In societățile primitive nu se concepe decit regimul trocului, al schimbului in natură; in cele puțin mai inaintate, se practică vinzarea cu bani pe-șin. Vinzarea pe credit caracterizează o fază superioară de civilizație“. De fapt, punctul de plecare este aiurea: este *darul*, fenomen complex, mai ales in forma lui cea mai antică; ori,—*noțiunea de dar o implică pe acela de credit* (noi subliniem)“ [2] Trocul este un fenomen derivat, ieșit din acel „sistem de cadouri date și inapoiate, și diferențiat prin simplificare...; căci toate societățile arhaice care supraviețuiesc astăzi cunosc instituția creditului“. [5]

Iată deci cum unul din principalele elemente ale *dobînzii*: elementul credit (și deci termen) sint explicate de natura lucrurilor, de firea necesară a instituțiilor sociale pe care fenomenul dobînzii s'a altoit intâiu.

Rămine insă celălalt element al noțiunii de dobîndă, elementul „*plus valută*“. Dobînda face parte din fenomenul general al plus-valutei, care reprezintă—după schema celebră a lui Marx—o serie de transacții, avind la capătul de inceput precum și la capătul de sfîrșit o marfă identică, și anume la inceput mai puțină, iar la sfîrșit mai multă.

Ciclul Marfă-Bani—Altă marfă denotă absența fenomenului

---

1 Expresia e a lui Fauconnet, *La Responsabilité*, 1920, p. 12—15.

2 Mauss, *op. cit.*, p. 91.

3 *Ibidem*, p. 92.

4 Cuq, *Etude sur les contrats de l'epoque de la première dynastie babylonienne*, in Nouvelle Revue Historique de Droit Français et Etranger, 1910, p. 477.

5 Mauss, *op. cit.*, p. 92—93.

de plus-valută. Dimpotrivă: ciclul Bani mai puțini—Mărfuri diverse—Bani mai mulți,—trădează existența—lui.

Dobînda—stricto sensu—este forma cea mai pur-monetară a plus-valutei. Dar o bună parte din economiști (în deosebi Karl Marx și aproape toți economiștii englezi) nu disting radical aceste două fenomene.

Oricum ar fi, este clar că ideia de plus valută face parte integrantă din noțiunea de camătă. Aceasta din urmă înseamnă esențialmente un supliment de valoare adăogat la o valoare principală. Să vedem dacă mecanismul plus-valutei—pe care l-am găsit înflorind în societățile descrise mai sus—n'ar putea, la rîndu-i să fie explicat de instituțiile sociale din acele triburi, așa cum Mauss reușea s'o facă pentru cealaltă noțiune fundamentală a dobînzii, pentru noțiunea de credit și termen în timp.

Ideia de plus-valută are într'însa ceva logicește contradictoriu. *Ea este o inegalitate și totodată o egalitate.* Pentrucă 100 de lei împrumutați nu sînt egali cu 100 lei restituiți, economiștii școalei psihologice spun că trebue să se adaoge un surplus pentru a se reechilibra ecuațiunea. Iată de ce ei sînt obligați a vorbi de o „depreciere" a bunurilor împrumutate față de cele restituite, și opun valorii obiective a etalonului valoarea subiectivă a consumatorului.

O analiză a teoriilor propuse de economia politică modernă pentru a explica această curioasă „depreciere"—ar ieși afară din cadrul prezentului studiu. De aceia, reținem doar faptul, rămînînd ca explicația să o cerem tot societăților primitive de care ne-am ocupat până acum.

Așa dar, plus-valută înseamnă, într'o privință, o egalitate economică nouă care corectează efectele unei inegalități economice anterioare. Cu alte cuvinte, creditorul urmărește o *restitutio in integrum* a valorilor cedate. Și fiindcă, între timp, ceva a survenit care a depreciat aceste valori, restituția, ca să fie integrală, reclamă un complement de valoare.

Acesta este faptul. Înainte de a-l explica, să încercăm a-l urmări peste tot unde îl putem găsi.

Am văzut cum, după toate cercetările făcute în ultimul timp, ar reeși că potlatch-ul e cea mai primitivă schiță de contract. Dar pe de altă parte, să ne amintim că, potrivit unei teorii aproape unanim admise, contractul este, dacă nu „*ieșit*" din delict, [1] în tot cazul însă apărut în deosebi *cu prilejul* delictelor. Chiar și Davy, care s'a ocupat cel mai îndeaproape cu instituția potlatch-ului, recunoaște că „Wergeldul, compoziția consecutivă delictelor, a putut prea bine să fie una din primele și principalele ocazii oferite oamenilor pentru a contracta". [2]

1 v. bibliografia acestei doctrine în Huvelin, *Magie et Droit individuel*, Année Sociologique, X, p. 1 și urm..

2 Davy *op, cit.*, p. 40.

Într'adevăr, cercetarea instituțiilor penale primitive ne pot aduce multe suggestii folositoare. Se spune, bunioară, că deosebirea între sancțiunea „represivă" penală și cea „restitutivă" [1] civilă e că aceasta din urmă urmărește o despăgubire pură și simplă, pecînd cealaltă reclamă, pe deasupra, și un supliment de sacrificiu. In toate „legile barbare" ale vechilor Germani, în tarifurile penale ale triburilor caucaziene, în societățile africane, în codul lui Manou, în vechile cutume slave,—pretutindeni pedeapsa reprezintă un *multiplu* al pagubei suferite,—întocmai ca în potlatch-ul descris de Boas. La Osețieni, victima unui furt avea dreptul la o despăgubire egală cu de trei până la șapte ori valoarea lucrului furat. [2] Post ne citează cutume sălbatece unde cota e de 20—27 ori. [3] La Germani taxa era de cele mai multe ori un multiplu de 12. [4]

De altfel, la origină, și înainte de faza mai evoluată a tarifelor, sancțiunea curentă era confiscarea integrală a averii delicventului. [5]

Ceva mai mult,—această confiscare pură și simplă este, la popoarele primitive, sancțiunea nu numai a delictelor, dar chiar și a neexecutării contractelor. [6] Același funcție de penalitate suplimentară a avut-o, în cutumele antice, instituția *arvunei*.

Din toate aceste fapte,—o concluzie se degajă. Există între procesus-ul mental care are loc cu ocazia stabilirii unei sancțiuni penale, și procesus-ul mental care are loc cu ocazia stabilirii quantum-ului unei dobînzi,—o foarte izbitoare analogie. In ambele cazuri se urmărește a se calcula o echivalență delicată de precizat, o echivalență *nouă și reală*, diferită de o alta *veche și pur nominală*. Prejudiciul celui care a suferit furtul unui obiect valorînd bunioară 100 de unități din moneda respectivă nu este economicește egal cu 100,—cum s'ar putea crede, considerînd numai valoarea nominală, ci o sumă mai mare, majorată cu 100 la sută, 200 la sută, etc.. Găsim în aceste judecăți de valoare izvorîte din înțelepciunea colectivă seculară a popoarelor aceiași preocupare de riguroasă echivalență pe care o constatăm în cealaltă categorie de „judecăți colective" oglindite astăzi în cota curentă a scontului și a diferitelor prețuri de dobînzi.

„Ideia de echivalență—scrie Fauconnet—este absolut e-

1 Expresiile acestea precum și definiția celor două feluri de sancțiuni aparțin lui Durkheim, *Division du Travail Social*

2 Kowalewsky, *Droit coutumier des Ossètes*, p. 351.

3 Post, *Bausteine d'ethnologischen Jurisprudenz*, p. 289.

4 Wilda, *Strafrecht der Germanen*, p. 399, 408, 416, 418, 424. v, și Brunner, *Sippe und Wergeld* (în Zeitschrift der Savigny Stiftung). III, p. 15 și urm..

5 v. Citațiile după dreptul vechiu ceh și rus, după Kowalewsky, *op. cit.*, p. 271 și urm., precum și pentru alte legiuiri arhaice.

6 v. p. Osețieni, Kowalewsky, *op. cit.*, p. 127.

sențială însăși noțiunii de sancțiune penală". „Atît analiza faptelor contemporane, cît și istoria comparată se acordă pentru a ne arăta că principiul echivalenței e regula supremă a justiției penale". 1 „Unul din pivoturile școalei penale clasice—scrie Garofalo—este „să stabilească proporția între cantitatea de pedeapsă și cantitatea de delict". 2 Sau, și mai clar: sancțiunea are de scop „să restabilească în integritatea sa regula violată". 3 Căci societatea este „creditoarea crimei". 4

Insfîrșit, tot Fauconnet arată deosebirea profundă dintre mentalitatea expertului și aceia a judecătorului. Cel dintăiu emite judecăți de realitate, stabilește înlănțuiri cauzale. Celălalt, emite judecăți de valoare: el are de stabilit o ecuație perfectă între fapta infractorului și răspunsul societății, între delict și sancțiune. 5 Lui îi incumbă sarcina delicată de a calcula acel plus de valoare pe care pedeapsa trebue să-l adaoge la valoarea nominală a pagubei provocată de delicvent.

Insfîrșit, vom mai încerca să facem o apropiere.

Se știe că, la originea „Wergeld"-ului a fost confiscarea pură și simplă a întregei averi a delicventului. 6 Această răzbunare „oarbă" și „nemăsurată" pare a infirma constatările noastre de mai sus. Unde mai regăsim aici acel tact perfect în echivalența adequată dintre crimă și pedeapsă?

Dacă reflectăm însă mai bine, descoperim tocmai o foarte ingenioasă metodă de perequare. Căci dacă pentru o anumită infracție, amenda ar fi bunăoară fixată invariabil la cifra 100,—atunci ea ar fi enormă pentru delicventul al cărui patrimoniu întreg este egal cu 100, și cu totul neînsemnată pentru acel cu o avere de 100.000,—și aceasta potrivit celei mai pur-economice legi de „utilitate marginală". Ceiace are cu adevărat importanță este nu suma *care se ia*, ci suma *care îi rămîne* delicventului. Așa încît, o perfectă evaluare ar trebui să procedeze în mod invers, începînd prin a confisca totul, și sfîrșind prin a retroceda o parte delicventului. Ori, asemenea metode penale se întîlnesc adesea în trecutul dreptului penal romînesc 7 și nu-i improbabil ca ele să poată fi descoperite și aiurea.

Deasemeni o evaluare, în acord cu legile „utilității marginale" ar fi acela care ar spori multiplul amendei nu direct proporțional, ci invers proporțional cu paguba ocazionată. Dacă de pildă aceasta e de 100, e suficient ca amenda să fie 300,—pecînd dacă paguba e de 2, e insuficient ca pedeapsa să fie numai de

1 Fauconnet, *La Responsabilité*, etude de sociologie, 1920, p. 214.

2 Garofalo, *La Criminologie*, p. 321 și 324.

3 Fauconnet, *op. cit.*, p. 231.

4 *Ibidem*, p. 313.

5 *Ibidem*, p. 279—280.

6 v. Supra, p.

7 I. Bogdan, Documentele lui Ștefan cel Mare, I, p. 186.

6, și poate că va trebui ca în loc de un multiplu de 3 să se aleagă unul de 10, pentru ca pedeapsa să fie serioasă și deci eficace. Ori, o asemenea cutumă o găsim, întocmai, în dreptul consuetudinal al Oseților. 1

Oprim aici cercetarea analogiilor care se pot găsi între judecata de valoare ce stă la baza sancțiunilor penale, și judecata de valoare care face fundamentul măsurătorilor din domeniul purei economii. Problema aceasta o vom studia poate cîndva separat. Tot ce vrem să arătăm aici este că analogiile de care vorbeam există. Din toate faptele, precum și din toate părerile citate mai sus reesă clar că oarecare identitate de natură se poate incontestabil observa între logica penală și logica economiei. E semn sigur de înrudire, și chiar de o „participare" primitivă reciprocă. 2 Tot ce vrem aici să știm este dacă din analiza primei se pot scoate suggestii pentru explicarea celeilalte.

Cea mai veche instituție penală este *vendetta*. Cîteva importante trăsături o caracterizează.

Mai întăiu este *publicitatea* represiunii, care „se regăsește în toate societățile cu bază de clan". 3 Executarea, răzbunarea nu se face pe furiș—ca astăzi în Corsica, unde supraviețuește această instituție în conflict cu Codul Penal oficial.

Un corolar al acestei particularități este perfecta onorabilitate a omuciderii. Ea nu-i un fapt rușinos și reprehensibil, ca în zilele noastre, ci glorios și sacru.

Intr'un cuvînt, *ofensa* adusă victimei sau familiei lui e de

1 „Pentru un cal, un bou sau o vacă se plătește triplu; pentru o oaie sextuplu. La Aidari, în cazul întăiu se plătește sextuplul, în cazul al doilea o sumă de 20 de ori mai mare" (Culegere a Adatelor din 1849, art. 8, trad. rusă, citat. de Kovalewsky, *op. cit.*, p. 352 nota 1. Și adăugăm încăodată, nu i improbabil că asemenea obiceiuri, observate la Osețieni (unde observația e excepțional de comodă) să fi scăpat etnografilor de aiurea, căci rareori o cutumă se găsește numai izolată la o singură populație.

2 Această ipoteză găsește oarecare sprijin în vocabularul penal care seamănă foarte mult cu cel economic. Să se observe ambiguitatea unor expresii ca Talion, Viedervergeltung, Gültig (aceiași rădăcină casi Geld) Răsplată, Sancțiune „retributivă", Wergeld, „compoziție", „Tarif de pedepse", Multa (care în vechiul drept roman însamnă pedeapsă propriu zis laică); Expresia: „a lua măsuri" sinonimă cu a sancționa, chiar preventiv, arată categoric că sancțiunea e esențialmente o măsurare morală; apoi cuvinte ca Zurechnungsfähigkeit, etc. etc.. In altă ordine de idei se poate apropia fenomenul penal de fenomenul fiscal. Intr'o privință, impozitul nu-i decît o sancțiune pentru că un cetățean a săvîrșit cutare act (s'a căsătorit, a vîndut, a cumpărat, a călătorit, etc.). Impozitul, care e legat de a tot puternicia Statului, este consecința normală a controlului Statului asupra faptelor particularilor. In principiu orice act e oarecum ilicit, subt pedeapsa de a se plăti o taxă. Oricum, categoria de infracțiuni numite contravenții sînt oarecum la granița dintre penal și fiscal, după cum o dovedește ambiguitatea cuvîntului taxă.

3 v. p. Dreptul vechiu slav, german, caucazian și celt, citațiile din Kovalewsky, *op. cit.*, p. 236 și urm.

altă natură decît cea din dreptul contemporan. Din motive de mitologie destul de complicată, moartea sau mutilarea unui membru al familiei aducea grave inconveniente de ordin religios pentru clanul victimă. Intreaga familie suferea un fel de deficit de protecție din partea zeilor și spiritelor ei tutelare. Aceasta o punea într'o stare de vădită inferioritate socială, echivalînd cu o adevărată *capitis diminutio* morală. 1 Așa se explică perfecta, automata și necondiționata solidaritate a întregii familii împotriva agresorului.

Intr'un cuvînt, oamenii din celelalte clanuri ale aceluiași trib, odinioară egalii, „pairii" celor din clanul „ofensat", îi consideră pe aceștia din urmă ca *inferiori* moralmente din pricina ofensei suferite, și atîta vreme cît ofensa nu a fost reparată. De altfel repararea nu trebuia să constee, necesarmente, dintr'un contra-omor. Era suficient ca ucigătorul să fie adoptat în familia ucisului. „In loc de a ucide pe inamic, familia n'avea decît să-l absoarbă. Prin consanguinitatea factice (a adopțiunii sau frăției artificiale) familia putea stabili un întreg sistem de obligații juridice" 2 care compensau crima săvîrșită.

Totul se reducea deci la o *reparare a onoarei*. Acest sentiment explică caracterul semi-privat al dreptului penal arhaic. 3

Iată-ne deci readuși, prin acest ocol, la aceiași noțiune a *onoarei* pe care o găseam la baza instituției *potlatch*-ului,— punctul de plecare al prezentului studiu. Se poate spune că, în general, dreptul penal antic nu e alt decît un tarif moral care stabilește „prețul onoarei". „Prețul sîngelui"—cum se zice în Leges Barbarorum e numai un caz, una din spețe. Căci uciderea e cea mai gravă periclitare a onoarei clanului din care făcea parte ucisul. Dar celelalte delicte reprezintă, în proporții diferite, aceiași capitis diminutio, aceiași *dezonorare* reparabilă prin duelul vendettei.

Acum se poate mai bine observa izbitoarea analogie de mecanism dintre vendettă și potlatch. In ambele cazuri un grup încearcă a pune un altul în condiție de inferioritate. Procedeele diferă. Dar *animus* e acelaș, și rezultatul identic, precum identică este și reacțiunea de apărare. Aceasta consistă, în amîndouă ipotezele, dintr'o reparare uzurară. In cazul „compoziției",—sur-

1 Pentru toată această situație, v. magistrala descripție a lui Glotz: *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*, 1904, și Gernet: *Recherches sur le développement de la pensée juridique et morale en Grèce*, 1917. Cam acelaș punct de vedere este susținut în lucrarea mai veche, dar încă neînvechită a lui Fustel de Coulange: *La cité antique*.

2 Glotz, *Etudes sociales et juridiques sur l'antiquité grecque*, 1906, p. 27.

3 Care se regăsește, subt formă de rămășiță, în instituția duelului, atît al celui anterior Revoluției Franceze, cît și celui din zilele noastre.

plusul de valoare se cheamă amendă penală; în cazul potlatch-ului etnografii îl numesc dobîndă. Și într'o ipoteză, și într'alta e vorba de o „plus-valută", de o rivalitate, și de aceiași intenție de a scăpa din starea de inferioritate care amenință pe cel provocat.

Citam, mai sus, un pasaj din Boas, unde se descria un potlatch, numit al „teancurilor de cuverturi", și în care, unul din combatanți supralicitînd pe celălalt, se ajungea la o sumă dublă, apoi quadruplă, apoi de 8, de 16, de 32 etc. etc. mai mare decît cea inițială.

In cazul vendettei se poate descoperi un fenomen destul de analog. Se știe, bunioară, că „Mahomed, după exemplul lui Moise, a introdus sistemul unei singure represalii, care însă n'a intrat complect în moravuri; căci discordiile intestine prilejuite de răzbunările private se transmiteau, fără sfîrșit, din generație în generație. Aceasta se explică prin faptul că ultima ofensă devine la rîndu-i izvor de represalii nouă... Ofensatul, sau rudele lui, devin astfel, la rîndu-le agresori, și așa mai departe, din tată în fiu, și din generație în generație, până la complecta exterminare a uneia din familiile dușmane". 1 Acelaș lucru se observă în dreptul germanic. *Faida* sau *Fehde* era o între-ucidere familială indefinită. 2 Deasemeni se pot găsi supraviețuiri și vestigii în acest sens în vechiul drept ceh. 3

Această cascadă de ofensări reciproce nesfîrșite oferă însemnate analogii cu indefinita supralicitare de ofense la care potlatch-ul, în special acela pe care etnografii îl numesc „potlatch de sfidare"—putea să ducă.

Singura deosebire esențială este că, în prima ipoteză, ofensa se face prin omor, mutilare sau răpire,—în cealaltă prin distribuție de daruri. Dar, dacă reflectăm bine asupra sensului foarte special pe care aceste cuvinte îl au în societățile primitive de care ne ocupăm—deosebirile se șterg în parte.

Am văzut că mînia consecutivă unei crime nu avea deloc caracterul pe care îl are în societățile moderne; ca dovadă putința de a stinge vendetta prin adopțiune, prin primirea criminalului ca *fiu* în clanul victimei. Procedeu care astăzi ar părea o monstruozitate aberantă. E semn că noțiunile desemnate prin aceleași cuvinte ascund realități foarte diferite, și că indignarea primitivului în asemenea ocazii este mult mai susceptibilă de soluții oarecum „economice" decît acela a europeanului contemporan.

Pe de altă parte, „darurile" de potlatch samănă foarte

1 Thonissen: *Etude sur le droit criminel des peuples anciens*, vol. II, p. 270; 259 și urm..

2 Faptul e menționat și de Tacit: *Germania*, § 21. v. și Wilda: *Das Strafrecht der germanen*, p. 224 și urm..

3 Kovalewsky, *op. cit.*, p. 264.

puțin ca un cadou din timpurile noastre. „Circulația bogățiilor (în cazul comerțului *Kula)* este neîncetată și infailibilă. Nu ai voe nici să le păstrezi prea multă vreme, nici să fii prea pripit, nici prea lent pentru a le da înapoi, nici nu e permis a gratifica cu ele pe altcineva decît pe anume parteneri bine determinați, într'un sens de rotație determinat, dela Vest la Est („sens-brățară") sau invers („sens-collier")". [1] Iată o serie de piedici aduse la libera beneficiare a darurilor, care răpesc aproape tot ce e specific în noțiunea de cadou, și-i prefac într'un fel de sarcină de onoare cu grele răspunderi morale.

Ceiace, în schimb, este incontestabil comun tuturor acestor fapte, e *sentimentul onoarei*,—care figurează printre puținele sentimente eterne și universale, susceptibil de a fi regăsite aproape identic în toate epocile și la toate meridianele. Dacă facem abstracție de simbolismul diferit subt care își reprezintă onoarea primitivul Kwakiutl și capitalistul internațional contemporan,—nu mai rămîn decît asemănări. Acest simțimînt va fi poate puntea care leagă două mentalități în atîtea privinți deosebite, și care ne va permite să pricepem rostul adînc al instituțiilor care ne preocupă aici.

Întrucît *onoarea*, sentimentul de demnitate socială, mai intervine și astăzi în mecanismul contractelor de împrumut cu dobîndă ?

Firește, nu-i vorba aici de onorabilitatea debitorului în sensul „solvabilității" iscăliturii sau mai precis, nu este vorba de aceasta decît în mod subsidiar. Problema care ne preocupă este starea sufletească a *creditorului*.

Economiștii disting trei „moduri de a fi" ale valorilor economice. Ele pot exista ca „bunuri diverse", privite în ele însile, după valoarea lor „de schimb"; mai pot exista în formă de „capital" adică mijloace mediate de producție; însfîrșit, se pot prezinta subt forma personalizată a *averei*,—sau, cu o expresie mai mult juridică decît economică: a patrimoniului.

Ca *avere*, valorile, în plus de semnificația lor pur economică, mai au și una general socială. Averea „situează" pe posesor într'o anumită clasă, privilegiată, sau dimpotrivă „dominată". Clasa economică este unica „împărțire socială" în statele capitaliste moderne. Nu e o castă juridică, dar e mai mult decît o simplă categorie economică. Anumite prerogative, cel puțin *morale*, se leagă de membrii ei. Și aceștia au tendința instinctivă și elementară de a-și conserva poziția, dacă nu chiar de a o fortifica.

De vreme ce posedarea unui important patrimoniu este astăzi principala sursă de „acquiring rank" e normal ca posesorul să caute toate ocaziile de a manifesta exterior existența acestei

1 Mauss, *op. cit.*, p. 70.

averi. Un mijloc este consumația. Dar nu e singurul. [1] In tot cazul, există un altul cu mult mai eficace: este plasamentul: adică distribuirea de avuție cu sarcină de înapoiere. In felul acesta, averea este *arătată*, „exibată" în ochii tuturora, fără ca astfel să fie perdută.

Totuși,—ceva este perdut. O pagubă oarecare există. In momentul cînd acea fracțiune de bogăție este înstrăinată altora,—patrimoniul este automat micșorat. Exibiția de bogăție se întovărășește cu un minus real. Chiar dacă certitudinea rambursării este perfectă, o diminuare totuși trebue să aibă loc. Diminuare temporară, dar reală. Din momentul cedării, și pe toată durata cesiunii, mijloacele generale ale cesionarului sînt, oricum, reduse. Indiferent de orice risc al unei neachitări viitoare, situația prezentă e incontestabil inferioară celei anterioare alienării. Patrimoniul, averea, sînt percepute ca o unitate indecompozabilă. Ele reprezintă totalitatea facultăților „de a porunci celorlalți oameni". [2] Ori, aceste virtualități sînt, fără nici o îndoială, micșorate. Nu-i de ajuns că, la scadență, suma împrumutată să reintre în cassa de bani a împrumutătorului. Trebue ca un *supliment* oarecare să contrabalanseze acea *capitis diminutio* patrimonială pe care nu o putem tăgădui.

Intr'o societate unde *onoarea*, unde demnitatea socială este, în mare parte, legată de volumul patrimoniului, e firesc ca orice știrbire a acestuia din urmă să se traducă—fără nici-o metaforă—printr'o scădere a celei dintîiu. Pentru ca balanța să fie reechilibrată, pentru ca statu-quo-ul economic să fie conservat, trebue un mic complement de valoare. Și acest complement se numește, în noțiunile capitaliste contemporane, plus-valută, subt variile sale înfățișeri, dela cea mai funciar-materială: renta, până la cea mai ideal-monetară: dobînda.

Capitalistul care își „judecă" patrimoniul întrebuințează exact acea judecată de valoare pe care economiștii o descriu subt numele de utilitate marginală și totală. Fracțiunea de avere distrasă este raportată la tot, la ansamblul de valori posedate, de avuții, adică, de drepturi virtuale de a comanda celorlalți oameni. Și indiferent de orice risc de nerambursare, faptul pur al distrugerii cauzează o minus-valută acelui bun *personal* care este patrimoniul. Pagubă ce trebue compensată printr'o valută corespondentă.

Desigur, „minus-valuta" crește pe măsură ce durata acelui hiatus survenit în patrimoniu se prelungește. Așa încît e adevă-

1 De altfel sînt economiști, care susțin caracterul esențialmente mărginit al posibilităților de consumație propriu zisă a celor bogați: Malthus, *Principes*, p. 278—293 și 335 369,—și înaintea lui Lauderdale, *Recherches*, 1808, p. 154—206.

2 Gide, *Le matérialisme et l'économie politique*, în volumul Le Matérialisme actuel, p. 98.

rat că *timpul* măsoară onoarea perdută. Dar acesta nu-i decît un simplu instrument metric,—iar nici de cum o *cauză* a plus valutei. Adevărata ei cauză am văzut că e o minus-valută a onoarei, a rangului social și al situației morale a celui care, din averea inițială, disjunge o porțiune.

Astfel privit fenomenul plus-valutei,—identitatea dintre camăta modernă și acela din societățile cu potlatch apare evidentă. Prin distribuție de daruri obligatoriu retrocedabile, locuitorul din Tlinkit sau Haida face exibiție de avere, deci de putere; a fi avut ultimul cuvînt în potlatch; a fi ieșit, din ceremonie, nu debitor, ci creditor, atrage dreptul de a fi mai departe membru în acele caste privilegiate care sînt „confreriile" sau „societățile secrete". Dacă însă darurile n'au fost înapoiate, atunci acel ce l-a făcut va fi stînjenit în posibilitățile sale viitoare de a se prezenta din nou ca rival de potlatch. Și o asemenea pasivitate prelungită atrage de drept mai întâiu căderea, înlăuntrul „confreriei", la o situație socială secundară; apoi imposibilitatea de a concura măcar ca debitor solvabil. De unde, în cele din urmă, ieșirea din castă, și relegarea în masa anonimă a comunilor muritori. [1] Și cînd spunem „anonimă" nu este o figură de stil; căci sancțiunea principală împotriva celor învinși în potlatch este, în primul loc, *perderea numelui*, care devine proprietatea cîștigătorului.

Subt simbolismuri diferite, mecanismul este vădit acelaşi, în aceste două tipuri de societăți, atît de asemănătoare prin individualismul lor caracterizat precum și prin mobilitatea cu care membrii lor trec din clasa dominantă în cea „proletară" (și vice-versa) după unicul criteriu al schimbărilor neîncetate ce pot surveni în acea entitate—pretutindeni identică în esență—care se cheamă patrimoniul.

O concluzie propriu zisă nu putem încă trage din toate aceste fapte și interpretări. Dacă însă—de acord nu numai cu istoricii, etnografii și sociologii, dar chiar și cu economia politică mai înaintată—considerăm valorile economice nu ca actualități, ci ca virtualități; dacă, pe de altă parte privim patrimoniul sau „averea" personală a indivizilor ca un ansamblu unitar, ca un tot armonic de posibilități prezente și viitoare,—am putea propune o „teorie" nouă asupra fenomenului dobînzii și în genere al „plus-valutei"...

Aceasta din urmă ar fi oarecum *prețul onoarei* sociale a indivizilor. La început nediferențiată de alte instituții; multă vreme confundată cu valorile juridice: penale și contractuale; [2]

1 v. Capitolul: *Conditions sociales des phenomènes contractuels. L'individualisme féodal et commercial et le régime des confreries*, în La Foi Jurée, p. 317 și urm.

2 Ele înșile la origină confundate.

primind apoi un început de autonomie în instituția potlatch-ului; [1] diferențiat progresiv în contractele Europei feudale, [2]—și reușind, însfîrșit, în națiunile moderne, să-și creeze un adevărat „organ propriu"—acela pe care cel dintâiu și cu un incomparabil talent l-a știut descrie Karl Marx.

Astfel *pusă*, problema poate fi cercetată mai departe. Și singura noastră ambiție, va fi de a afirma că *numai astfel* problema poate fi continuată. Căci numai verificînd o explicare la lumina faptelor din cît mai multe tipuri sociale, cunoscute, în prezent prin Economie Politică, în trecut prin Istorie, și în spațiu prin Etnografie,—o interpretare oarecare poate pretinde la valoare de adevăr.

D. I. Suchianu

---

1 Acestea, la rîndu-i, fiind, la origină un fel de „procedură generală" valabilă pentru toate actele și conduitele oamenilor: domestice, religioase, matrimoniale, etc..

2 v. Suchianu, *Despre avuție*, p. 45–65.

Cronica literară

„La Medeleni"

D. Ionel Teodoreanu a debutat acum şapte ani cu notaţii metaforice şi cu „legende". Dela aceste „jucării" (cum le numea însuşi), expresie a primei tinereţi, un fel de acordare preliminară a instrumentului artei sale, d-sa a trecut la schiţe şi nuvele (din care o parte alcătuesc volumul *Uliţa copilăriei*), şi ele cu un pronunţat caracter de „jucării", dar anunţind deja pe romancierul de azi prin grija detaliului, prin varietatea personagiilor şi prin evocarea atmosferei de familie. *Cel din urmă basm*, *Ş'atunci*, *Vacanţa cea mare*, *Căsuţa păpuşilor* sint pregătiri sau mai bine exerciţii de roman, sint preludiile *Medelenilor*. Sint, intr'un sens, ca *Oamenii din Dublin* ai lui James Joyce faţă cu *Ulysse*. Dar mai cu samă una din forţele creatoare ale d-lui Ionel Teodoreanu se manifesta cu putere in aceste nuvele: marele său talent de a crea tipuri de femei şi in special (ceiace este mai greu de creat) tipuri de fete. Ioana din *Vacanţa cea mare*, Sonia din *Cel din urmă basm*, Magda din *Căsuţa păpuşilor*, Mira din *Ş'atunci* nu cedează ca putere de viaţă şi graţie niciunui tip feminin din literatura noastră (afară de Saşa Comăneşteanu). Iar aceste tipuri, deşi foarte deosebite unul de altul, au ceva comun (afară de Ioana), au vivacitatea, individualismul, *crăneria* Olguţei, — ceiace arată predilecţia artistică a d-lui Ionel Teodoreanu pentru această categorie feminină, — deşi a creat admirabil şi tipul *cellalt*, în Monica.

Jocuri de artă copilăreşti in „jucării" şi „legende" — apoi *adolescentă* combinare de „jucării" şi de creaţie in schiţe şi nuvele — şi insfirşit creaţie matură, dar încintător de vioae şi tinerească

în *Medeleni*, — iată „evoluţia" d-lui Ionel Teodoreanu. Această dezvoltare normală, paralelă cu ordinea experienţei sale asupra vieţii şi cu ordinea in care se dezvoltă însăşi literatura în genere, este, *a priori*, o garanţie a sincerităţii sale artistice şi făgăduinţa unei dezvoltări normale a scriitorului până la ultimele posibilităţi ale talentului său.

Acest acord cu ordinea experienţei se observă şi in însăşi conceperea şi realizarea *Medelenilor*, unde d. Ionel Teodoreanu a inceput cu copilăria eroilor, pentru a urma cu adolescenţa şi apoi cu maturitatea lor, — căci trebue de accentuat că *Medelenii* nu sint romanul copilăriei, ci al unei generaţii. „Roman al copilăriei" e numai *Hotarul nestatornic*, pentrucă... este primul volum al epopeei acestei generaţii. *Hotarul nestatornic* e tot atit de mult sau de puţin romanul copilăriei, caşi *L'Aube* şi *Le Matin* ale lui Romain Rolland. *Le Matin* este „hotarul nestatornic" al unui om; *Hotarul nestatornic* este *le matin* al generaţiei care avea douăzeci de ani la inceputul războiului nostru.

Stăruesc asupra acestui fapt, nu numai pentru a defini pe d. Ionel Teodoreanu, care nu este „romancierul copilăriei", ci şi pentru a defini *Hotarul nestatornic*, pentrucă acest volum e conceput in funcţie de celelalte, şi multe lucruri din el sint premisele unor „concluzii" din volumele următoare. De unde urmează că multe din însuşirile acestui volum nu pot fi judecate in toată cunoştinţa de cauză, decit in perspectiva volumelor viitoare.

Pe de altă parte, cu toate că *Hotarul nestatornic* este o parte a unui tot, analiza acestei părţi nu ar putea fi de ajuns pentru a defini arta de romancier a d-lui Teodoreanu, pentrucă *Hotarul nestatornic* are un obiect foarte special, virsta copilăriei. Acest obiect a determinat, in chip special, concepţia şi executarea operei, deci compoziţia ei.

Copiii nu acţionează ca oamenii mari, nu merg pe făgaşuri cunoscute, determinate de idei, de presiunea socială, de norme, — de morală şi de „sociologie". Viaţa copilului e spontaneitate, neprevăzut. Adultul continuă. Copilul începe mereu; acţiunea lui e mereu creaţie nouă, din nou. Aşa dar, in viaţa copilului, nu poate fi vorba de evenimente, ci numai de întimplări, nu poate fi vorba de intrigă, de conflicte, de peripeţii, de inodare şi desnodămint. Acţiunea e fără cauzalitate evidentă şi obişnuită, fără finalitate cu scadenţă îndepărtată.

Cu termeni din alt domeniu, am zice că *Hotarul nestatornic* nu are „acte" (I, II, III...), ci numai scene şi tablouri sau, mai e-

xact, că este alcătuit dintr'o serie de „momente" (mă gîndesc la titlul lui Caragiale).

Şi 'n adevăr, în *Hotarul nestatornic* personagiile sînt de obiceiu arătate şi nu expuse, acţiunea prezentată şi nu povestită. Intrebuinţînd termeni gramaticali, d. Ionel Teodoreanu îşi pune personagiile mai mult la prezent decît la trecut.

De aici abundenţa dialogului în *Hotarul nestatornic*. Privite pe deasupra, fără a le ceti, paginile volumului fac impresia unui exces de dialog. Atîta dialog într'un roman al vieţii mature ar fi un defect. In romanul de intrigă, „cu subiect", cu peripeţii, în care acţiunea *merge* spre desnodămînt, prea multul dialog este un balast şi o frînă. Dar aici, în aceste „momente", dialogul este însuşi materialul,—şi însăşi *creaţia*. Dialogul are, el singur, menirea să înfăţişeze personagiul, să-l realizeze, caşi în arta dramatică.

Dar creaţia prin dialog, este creaţia prin excelenţă. Această concluzie, ştiu, vine în contradicţie cu opinia curentă, care pretinde că d. Ionel Teodoreanu este un liric. Dar acest liric (căci este liric, sau, mai bine, este *şi* un liric) e unul din cei mai puternici şi mai puţin subiectivi creatori.

Lirismul din opera d-lui Ionel Teodoreanu, cînd nu e lirismul autorului în faţa naturii, ori lirismul personagiilor sale lirice (pe care le redă cu obiectivitate, deci cu lirismul lor), este atitudinea creatorului faţă de personagii, adică faţă de creaţia sa, este răsunetul personagiilor în sufletul său. Dar aceste personagii sînt create foarte obiectiv, adică sînt foarte vii şi foarte deosebite unul de altul. Un subiectiv, adică un om care nu poate ieşi din el însuşi, transpune în el personagiile operei sale şi deci toate samănă cu el, sînt variante ale fiinţei sale (afară de cele confecţionate de el din carton). D. Ionel Teodoreanu, din contra, se transpune el în personagiile sale, se diversifică în ele, la forma lor, le trăeşte,—el pe ele, şi nu ele pe el (Adică are multe posibilităţi sufleteşti şi facultatea de a şi le lămuri sieşi şi a merge până la capătul lor,—căci, afară de comedie, observaţia realităţii joacă un mai mic rol în creaţie decît cetirea în propriu-ţi suflet a diverselor posibilităţi sufleteşti).

Această obiectivitate se putea observa şi în nuvelele sale, cu toate că acolo sentimentul autorului *în preajma* personagiilor era mai puternic. Dar, încă odată, una e obiectivitatea tipului şi alta e răsunetul tipului în sufletul creatorului lui.

Efectul cel mare produs de opera d-lui Teodoreanu asupra publicului se explică, mai înainte de toate, prin această putere de cre-

aţie obiectivă, căci doar aceasta e calitatea adevărată a unui roman; celelalte sînt ingrediente.

Şi 'n adevăr, în *Hotarul nestatornic* d. Ionel Teodoreanu, „liricul" acesta, are, se poate zice, halucinaţia vieţii (gîndiţi-vă numai la Olguţa). Personagiile sale i se impun, se impun imaginaţiei sale cu actele, cu gesturile, cu vorbele lor. Parcă le cinematografiază şi le fonografiază. Nu ignorez că aceste personagii trăesc din substanţa vieţii proprii a autorului, ca la orice creator, dar ai impresia că această substanţă se încheagă în personagii după voia lor şi nu a autorului. Personagiile cresc în sufletul autorului, fiecare conform cu legile dezvoltării lui proprii, hrănindu-se din sufletul autorului, ca plantele, oricît de diverse, din substanţa aceluiaşi pămînt.—Adevăratul creator este până la un punct iresponsabil de creaţia sa, pentrucă este dominat de ea. El numai o stilizează: Personagiile se nasc şi, mai ales, se dezvoltă după voia şi firea lor proprie. Se zice că Dickens şi Dostoevski nu ştiau mai dinainte ce-au să mai facă personagiile lor. (Şi cred că nu este un singur cetitor, care să nu simtă că aşa se petrece şi cu creaarea Olguţei). Iar Balzac spunea foarte serios: „Să lăsăm asta şi să ne întoarcem la realitate, la Père Goriot". Dacă personagiul nu i s'ar fi impus, el lui, vorbele lui Balzac ar fi şarlatanie şi poză.

Dar mai cu samă viaţa copilărească—spontaneitate ilogică, neprevăzut—nu mi-o pot închipui redată fără această lăsare în voe a personagiului să facă, el, ce vrea, conform cu logica lui ascunsă, simţită de autor prin pură intuiţie. Şi d. Teodoreanu are în grad înnalt această intuiţie, această halucinaţie,—viziunea acestui neprevăzut, acestei eterne născociri a copiilor.

Dar,—şi aceasta se cuprinde în cele spuse până aici,—vivacitatea creaţiei sale nu atîrnă numai de *acest* talent al său, ci şi de realitatea pe care a zugrăvit-o. D-sa a zugrăvit cea mai vie realitate, căci viaţa copilăriei este mai vie decît a maturităţii. Şi nu numai pentru că organismul fizic şi sufletesc al copilului este mai nou, mai tînăr, mai neuzat, ci şi din altă cauză. Normele în care e îngrădită viaţa omului matur, norme care nu-l mai constring *din afară* (asta n'ar fi nimic! Copilul e şi el constrîns destul din afară, ba poate mai mult), ci din lăuntru, din partea conştiinţei lui,—aceste norme împuţinează viaţa, o reduc, o canalizează pe acele făgaşuri, de care vorbeam undeva mai sus. Desigur că normele sînt o adaptare a speciei, au de scop, în ultima analiză, să prezerve viaţa în lungime, să împingă termenul fatal cît mai departe, dar aceasta prin încetinirea vieţii, căci normele sînt regule de economisire a vieţii, ne învaţă s'o cheltuim

chibzuit, ca să dureze cit mai multă vreme. Sint un *pis-aller*. Extensiune pe socoteala intensității. Aurea mediocritas. Copilăria însă e cheltuială nebună de viață, e risipă dezordonată—pentrucă are de unde, și pentrucă nu există frîna internă. Și cine redă viața copilăriei, cine poate s'o redea, redă, prin chiar aceasta, mai multă viață, o viață mai vie. Așa dar la forța talentului de creație contribue și obiectul asupra căruia se exercită acest talent. Și e cazul d-lui Ionel Teodoreanu din *Hotarul nestatornic* și din *Drumuri*.

Și să se observe cu ce siguranță îi dictează d-lui Ionel Teodoreanu instinctul său artistic, (intuiția sa, halucinația sa) natura acțiunilor personagiilor și cit de bine e dozată copilăria personagiilor, atunci cind, în adolescentele *Drumuri*, se amestecă cu zorii maturității. Și cum, odată cu acest amestec, se schimbă, adaptîndu-se, și „compoziția" operei.

In *Drumuri* compoziția are încă mult din procedeul „momentelor", dar deja începe subiectul și intriga, pentrucă personagiile încep să fie „mari". Și mai cu samă Dănuț. Din cauza complicațiilor sentimentale, el nu mai este copil. Și acțiunea lui acum ajunge mai șablonată, începe să intre pe făgașuri cunoscute (este amant, cu tot ce-i impune acest ipostas), păstrind, bine înțeles, încă mult din copilăria, din care ese abia acum. Olguța însă, se comportă cu același spontaneitate ilogică cași în *Hotarul nestatornic*. Viața ei nici în *Drumuri* nu are încă „subiect". Nici aici ea nu continuă nimic, crează mereu din nou, și parcă din nimic. Olguța, care la zece ani era, din cauza inteligenței și voinței ei, mai mare decit Dănuț,—acum, din cauză că nimic n'a angrenat-o încă în viață (cum pe Dănuț l-a angrenat legătura cu Adina), a rămas tot copil. Și simțim că Olguța va păstra și de aici înainte mai multă copilărie,—acea copilărie care este semnul distinctiv al ființelor de elită, vii, inteligente, curioase de viață, spontane, refractare la conformism, rezistente la anchilozare morală, la mecanizarea vieții.

Legea vieții este frica de moarte, adică evitarea a tot ce poate scurta timpul scurt cit mai avem încă de respirat. (Se poate dovedi că și preceptele moralei celei mai înalte și mai „dezinteresate" se reduc, în ultima analiză, tot la această lege). Orice semn, orice precursor al morții este oribil, și orice semn de viață intensă este încintător. Și aceasta e o cauză pentru care gustăm și lăudăm în artă expresia vieții cit mai puternice. Dar viața împuținează viața. Materia nobilă și elastică se durifică cu vremea. Țesutul devine coajă. Pe partea sufletească,—același anchilozare și scleroză, și din cauze organice, și din

cauza presiunii sociale, care pune viața în tipare. Iată pentruce copilul este atit de încintător. Și iată pentruce d. Ionel Teodoreanu este un scriitor atit de încintător: în *Hotarul nestatornic* și *Drumuri*, d-sa redă viața cea mai spontană, cea mai vie—și nu numai pentrucă zugrăvește deocamdată mai mult copii și adolescenți, ci și pentrucă din viața *oricui* (a zugrăvit și oameni maturi) alege și redă ceiace e mai spontan și mai viu sau, mai just, fiindcă alege pe acele ființi care-și păstrează mai îndelung și mai mult „copilăria" (d. Deleanu, Herr Direktor etc.).

Un tip numai, tipul idealei d-ne Deleanu, este matur, lipsit de copilărie, ori cedînd rar copilăriei.

Conștient sau inconștient de semnificația creației d-nei Deleanu, d. Ionel Teodoreanu dă dovadă prin această creație de o viziune exactă a economiei romanului său. *Medelenii* sint o mică lume aparte, o familie în adevăratul înțeles al acestui cuvint. *Medelenii* sint *în sfîrșit* burghezia noastră așezată, superioară. De unde urmează că, deși perfect individualizate, tipurile din roman au totuși o pecetie: spiritul „Medeleni". Iar ființa care reprezintă, care deține normele medelenismului este d-na Deleanu (De aici eterna discordanță dintre ea și Olguța, dintre normă și spontaneitate).

La ea, așa dar, nu poate fi deloc vorba de neprevăzut, de discontinuitate, de creație mereu din nou, ca din nimic,—ceiace-și poate permite d. Deleanu în mai mică măsură, iar Olguța la extrem. D-na Deleanu, păstrătoarea normelor familiei și a normelor de viață adaptată la exigențiile sociale, nu mai poate avea copilărie. Și nu are.

Dănuț și Olguța fac parte din Medeleni, fiecare în felul său, cu totul al său. In definiția lor, genul proxim e medelenismul și diferențele specifice sint temperamentele lor. A zugrăvi aceste diferențe, adică a crea individualități foarte distincte, dar a reuși, *în același timp*, a păstra acestor individualități și pecetea genului lor comun, nu este un merit banal, și d. Teodoreanu are și acest merit.

Iar acest merit este cu atit mai remarcabil, cu cit d-sa a avut de individualizat ființe greu de individualizat în artă, pentrucă și în natură nu sint încă destul de bine individualizate. Căci dacă societatea nivelează pe omul matur, copilul, la rîndul lui, cu toată viața exuberantă din el, încă nu e individualizat complect din cauza puținei lui dezvoltări. (Numai supraomul lui Nietzsche ori eroul ibsenian ar avea destulă virstă pe de o parte și destulă desrobire de societate pe de alta, ca să fie individualizat cit poate fi un om pămîntean).

Omenirea primitivă e mai puţin diversificată. Un om samănă mai mult cu altul decit în societăţile înaintate. Sălbatecii sint turmă; oamenii civilizaţi sint indivizi. Dar copilăria e, într'un sens, omenirea primitivă. Divergenţele dintre copii sint linii care apucă în direcţii deosebite, dar abia au început să se lungească, şi deci sint încă aproape una de alta, ca spiţele roţii cînd abia au pornit de la osie. Oricît s'or fi deosebit la cinci ani, dar la trei ani Shakespeare şi Kant desigur că sămănau mai mult decit la patruzeci de ani. A distinge bine deosebirile mici, şi a le reda, presupune viziune ascuţită, şi individualizarea atît de puternică a micilor eroi ai d-lui Teodoreanu este un merit mai mare decit individualizarea unor eroi maturi. Acum, cînd cetim *Hotarul nestatornic*, lucrul ni se pare simplu, ca toate lucrurile bine reuşite.

La impresia produsă asupra publicului de *Medeleni* a contribuit şi chipul în care tipurile sint variate şi în acelaşi timp şi celace s'ar putea numi raportul estetic dintre personagii, sau dintre coloratura lor.

Zece tipuri, oricît de individualizate, dar reprezentînd, să zicem, acelaşi temperament,—va da unui cetitor plăcerea, mai mult intelectuală, a diversităţii în unitate şi a unui talent superior în nuanţări, dar îi va reda, în fond, mai puţină viaţă, îi va deschide fereastra asupra unei porţiuni mai restrînse de umanitate.

Zece tipuri din categorii sufleteşti şi sociale cît mai îndepărtate,—va da cetitorului şi mai mult senzaţia vieţii şi, celace e mai important, creaţia va fi mai pitorească. Olguţa, Monica, Dănuţ, d. Deleanu, Herr Direktor, Mircea Balmuş, Tonei, etc.—atîta varietate, atîtea feluri de oameni, tind să epuizeze tot mai mult psihologia umană.

Dar această varietate devine şi mai pitorească, atunci cînd juxtapunerea produce efect estetic prin natura tipurilor ca: Monica şi Olguţa; Olguţa şi Dănuţ; Mircea Balmuş şi Dănuţ; Tonei şi Mircea Balmuş; d. Deleanu şi Herr Direktor; Mihăiţă Balmuş şi coana Catinca Balmuş, etc. Că viaţa reală nu adună numaidecît pe oameni în acest raport, nu are aface. Arta—este artă, adică artificiu, şi nu realitate. Totul e chestie de măsură şi tact—cela ce nu aveau în vedere romanticii cu contrastele lor simpliste, strigătoare, naive.

Dar piatra de încercare a forţei de creaţie este consecvenţa tipului cu el însuşi dealungul vremii, mai ales cînd personagiul e dus din copilărie la vîrstele următoare. Să se bage de samă cu ce fineţă şi tact a introdus d. Ionel Teodoreanu tulburările adolescenţei în sufletul poetic al Monicăi. Şi cum tulburările acele au luat exact culoarea sufletu'ui Monicăi, culoarea „romantismului" ei. Sau cum a amestecat visătoria lui Dănuţ dela zece ani cu izbucnirea naturii lui dela şaptesprezece ani, amestec atît de bine dozat în alternanţa de brutalitate şi stingăcie, de sensualism şi poezie, şi mai ales în sentimentele lui de dragoste, împărţite între angelica Monica şi mai substanţiala Adina, şi chiar în sentimentul şi purtarea lui faţă numai cu Adina, considerată de el totodată şi ca o Beatrice, şi ca o Rosa la Rosse. Ce patimă chinuită şi chinuitoare sparge sufletul aceluia, pe care-l ştim atît de concentrat la zece ani, atît de deprins să trăiască din risipa propriei sale substanţe sufleteşti! Dar creaţia lui Dănuţ are o semnificaţie şi mai largă. In Dănuţ din *Drumuri*, d. Ionel Teodoreanu a pictat, adică a început să picteze, caracterul tulbure al adolescenţii, amestecul de idealism şi de impuritate,—a pus cu putere problema greu de descifrat a acestei vîrste ingrate,—ne-a dat replica naţională a atîtor opere străine, în care, de o bucată de vreme, se tratează această problemă. Dar, în deosebire de mulţi scriitori străini, care pleacă dela problemă, d. Ionel Teodoreanu crează fără nici un gînd teoretic, poate chiar fără să-şi dea samă de înţelesul psichologic şi social al creaţiei sale, celace garantează şi mai mult autenticitatea creaţiei.

Dar tipul cel mai frapant este Olguţa, atît prin natura personalităţii sale cît şi prin cantitatea de viaţă acumulată pe numele ei. Dacă în construirea Monicăi şi a lui Dănuţ, autorul recurge şi la analiză,—pe Olguţa o realizează aproape numai prin acţiune. Olguţa este creaţie pură. Personalitatea ei reese mereu,—se adaogă, creşte în mintea noastră,—din faptele ei, din născocirile ei, din verva ei, din necontenita zbatere de viaţă, pe care d. Teodoreanu, cu un instinct infailibil şi cu o generozitate superbă de creator, le acordă eroinei sale dealungul *Hotarului* şi al *Drumurilor*, fără să se desmintă şi fără să-şi desmintă tipul un moment. Aşa cum ne-a arătat-o d. Teodoreanu până acum, până la vîrsta de şaptesprezece ani, îmi pare că Olguţa e tipul de femee cel mai reuşit din literatura noastră şi un tip tot atît de reuşit caşi ale lui Caragiale. De pe acum, toată lumea vorbeşte de ea ca de o cunoştinţă. Olguţa este o fiinţă, cu care se compară fetele din lumea reală: „O Olguţă".—Şi încă tipurile caragealiene au avantajul genului literar respectiv, căci creaţiile comice sint mai frapante, prin definiţie. Şi trebue să amintesc apoi din nou că tipurile cele mai greu de creat, sint cele de fete.

Pe lîngă aceste personagii, pe care le cunoaştem încă de copii, există în opera acestui „romancier al copilăriei", o mulţime de per-

sonagii vîrstnice, create cu acelaşi talent de a insufla viaţa, de a conferi individualitate tranşantă tipului. Voiu remarca mai ales, pentru siguranţa cu care autorul se mişcă în sfera creaţiei sale, pe Adina, animalul superb, redat mai ales ca atare (căci acesta este rolul ei în economia romanului), a cărei psihologie sumară nu este altceva decît sufletul corpului ei.—Apoi d-na Deleanu, „mama", d. Deleanu, tatăl-camarad, frate mai mare al Olguţei şi până la un punct copilul ei, epicureu, aproape *jemanfişist*, om care parcă înţelege totul, chiar cînd nu înţelege totul, suportînd greu sentimentul responsabilităţii, avînd întotdeauna resursa unui optimism adhoc în faţa complicaţiilor care i-ar reclama energie; Herr Direktor, moldovean stilizat *à l'Américain* dar *made in Germany:* occidentalism, automobil, monoclu, *self-governement;* magistratul Mihăiţă Balmuş, pensionar cu anticipaţie, care-şi poartă decenţa moldovenească în uliţa Popa-Nan; Cucoana Catinca Balmuş, care „cîntă în casă" subt privirea uşor ironică de blîndeţă a lui Conu Mihăiţă, femee bună, deşteaptă, neastimpărată, „originală", un fel de Olguţa de modă foarte veche.—Şi Tonel (m...mă...mă Balmuş!) liceanul din grupul lui Dănuţ, dezmăţat, chefliu, chiulangiu, palavragiu, băiat de resurse, „băiat bun". Tonel acesta—cine este el? E aşa de viu, aşa de adevărat, aşa de *văzut*, încît aşi fi aplecat să cred că d. Ionel Teodoreanu l-a copiat după cineva din viaţa reală, dacă n'aşi şti că un personagiu copiat nu trăeşte niciodată într'o operă de artă, căci copiarea este servilă şi tae aripele creatorului. Acest Tonel e unul din acele tipuri din cărţi pe care ai impresia că l-ai întîlnit undeva, şi nu-ţi aduci aminte unde. Acest Tonel e un mic *tour-de-force* de creaţie.

Dar în *Medeleni* trăesc, fiecare cu individualitatea lui, şi tipurile arhi-secundare, personagii care abia apar, cum sînt de pildă servitoarele Anica şi Profira. Aceasta poate că se datoreşte şi conştiinţiozităţii de artist a d-lui Teodoreanu, căci un artist adevărat nu lasă nimic, nici un detaliu cît de mic, fără să-i dea toată arta de care e capabil. (Renan admira pe arhitecţii greci şi Proust pe cei medievali, pentrucă au pus toată arta lor chiar şi în acele părţi ale templelor şi catedralelor, care poate nu aveau să fie văzute de nimene niciodată). Dar nu e nevoe numaidecît de această conştiinţiozitate. Un creator adevărat nu poate să nu vadă individualitatea, personalitatea oricăruia din tipurile pe care le aduce în scenă fie şi pentru un moment. Vede mereu. Personagiile sale, chiar cele cu un rol incidental, „joacă" pe scenă. E proba sigură a unei mari puteri de creaţie.

Cîteva excepţii... scot regula în relief.

Aşa, Mircea Balmuş, prietinul lui Dănuţ, suspinătorul Olguţei, mi se pare un tip mai nelămurit, un tip creat parcă mai mult teoretic, ca să ocupe un loc în şahul psihologic al *Medelenilor*, un tip parcă nu venit în roman, ci adus de d. Teodoreanu. Ori poate nelămuritul lui Mircea Balmuş corespunde cu nelămurirea încă a personalităţii lui Mircea Balmuş? Oricum, d. Ionel Teodoreanu nu ne-a dat lămurit această nelămurire.

Dar cu Gheorghiţă, *groom*-ul lui Dănuţ, ce-a voit să facă d. Ionel Teodoreanu? Un personagiu credincios, cinstit, firesc, o „Mioriţă" în palatul american al lui Herr Direktor? Acest Gheorghiţă, nu-mi place (Ori e o idiosincrazie a mea?). Nu ştiu ce milogeli, marghiolelii, dulcegării,—ş'apoi scrisoarea aceia a lui, pseudo-ţărănească, către d-na Deleanu, compusă de... d. Ionel Teodoreanu atît de filologic, conform cu toate regulele de transcripţie a fonetismului dialectal! (Adevărul e că omul incult nu-şi poate consemna... fonetismul!).

Hotărît, d. Ionel Teodoreanu nu poate zugrăvi satisfăcător pe ţărani. Nu-i cunoaşte. N'are de unde pleca în crearea lor. Iată şi Moş Gheorghe... Moş Gheorghe poate stoarce lacrimi multor ochi frumoşi, albaştri, căprui şi negri, dar Moş Gheorghe este un ţăran cam de carnaval. Prea mult justifică autorul ideia de „moş", iar ideia aceasta însăşi e în mare parte o închipuire.

Eram să uit pe Fiţa Elencu (dintr'o generaţie defunctă de „Medeleni") care, într'o privinţă numai, explică ereditar pe nepoata ei Olguţa. E unul din tipurile cele mai frapante—în bună parte redat oarecum indirect, prin sentimentele celor care au cunoscut-o şi chiar prin actele lor: Furia împotriva broaştei, expediţia în contra animalului fantastic zugrăvesc şi ele răutatea şi inima de cremene a Fiţei Elencu—şi ceva din celace a moştenit dela ea Olguţa, şeful expediţiei: inteligenţa aprigă, individualismul, independenţa şi... impertinenţa.

Din toate aceste elemente analizate până aici, d. Ionel Teodoreanu a creat o realitate nouă: „Medelenii" sînt o mică lume deosebită, adăogată la lumea creată de arta noastră naţională. Iar oamenii d-lui Ionel Teodoreanu nu sînt noi numai pentrucă d-sa a încetăţenit în poezia romînă o categorie socială, până acum absentă: familia burgheză aşezată, beneficiind—şi pentru suflet—de înlesnirile materiale acordate de istorie acestei clase. Oamenii d-lui Ionel Teodoreanu sînt noi şi prin nuanţa lor sufletească, acordată lor de poetul care i-a creat. In ei, realitatea romînească se recunoaşte

perfect, dar nuanța lor, datorită autorului lor, este suigeneris. Acolo unde însă un scriitor transfigurează mai mult, unde nici nu se poate concepe altfel creația decît ca o transfigurare pronunțat personală,— în pictura și poezia naturii,—d. Ionel Teodoreanu și-a creat și mai tranșant lumea sa proprie. După cum se poate vorbi de o natură Sadoveanu, tot așa se poate vorbi de o natură Teodoreanu. O natură, dacă se poate zice așa, sensuală, și în același timp foarte spiritualizată și simțită cu nu știu ce elan în suflet, aşi zice cu un suflet purtat de aripi, dacă imaginea n'ar fi barocă. Dar această calitate are și neajunsurile ei: unele accente prea lirice,—unele adjective și unele întorsături sintactice, care dau prea pe față, nu sentimentul, ci entuziasmul pentru natură. Și mai cu samă abuzul de poezie în termenul al doilea al comparației, în așa numitul „termen impropriu". Căci la d-sa acest termen nu are numai rolul de „a face imagine", adică de a lămuri, colora, frapa atenția, ci și pe acela de a produce un efect poetic, chiar atunci cînd ceiace are de spus nu cere poezie. Vreau să spun că uneori poezia termenului impropriu „nu este în chestie". Dar, acest poezism devine tot mai rar în scrisul său.

Cu această ușoară rezervă, care în curînd nici nu va mai avea obiect, trebue să recunoaștem în d. Ionel Teodoreanu pe cel mai autentic și mai încîntător poet în proză al naturii dela Hogaș, Sadoveanu și Galaction încoace.

În poezia naturii, d. Ionel Teodoreanu este mai ales ceiace se chiamă un scriitor nou, un modern. Observator calm și minuțios al vieții omenești, d. Ionel Teodoreanu este un impresionist în fața naturii. D-sa nu pictează, de obiceiu, prin percepții, ci prin reprezentări arbitrare. Intuiția sa descopere în lucruri însușiri ascunse—și reprezentarea lucrurilor nu poate fi cea obiectivă, „socială", ci foarte personală. De aici nevoia de a compara mereu. În expresia d-lui Ionel Teodoreanu se ascunde aproape întotdeauna un „ca", realizat fie prin simpla comparație, întreagă ori prescurtată în metaforă, sau prin epitetul metaforic, fie prin mai radicala *comparație* numită transpoziție de sensații.

Realist în „roman", impresionist în poezia naturii—acest amestec de medelenism moldovenesc și de impresionism modern nu este unul din farmecele cele mai mici ale prozei d-lui Ionel Teodoreanu. Impresionist în descripție și adesea în expunere, d-sa este tolstoist în crearea vieții umane prin bogăția și minuțiozitatea detaliului realist, și prin puternica evocare a atmosferei în care circulă personagiile sale.

Dar haina, în care d. Ionel Teodoreanu își îmbracă toată această creație și această poezie! Nu există un alt scriitor romîn care să-i întreacă în strălucirea acelui „straiu de purpură și de aur", care este stilul artei. Retușarea pe care o face manuscriselor sale, constă mai ales în stingerea stilului. Culoarea și strălucirea îi vin dela sine, îl obsedează, i se impun. D-sa crează imagini și epitete tot atît de natural cum produc flori în April zarzarii pe care-i iubește atîta (și de care cam abuzează). Și pe urmă, trebue să-și sărăcească, conștient, stilul. Dar bine înțeles, că „stilul" d-lui Ionel Teodoreanu nu constă numai în culoare. Să se observe ce instrument sigur și de preț a făcut d. Ionel Teodoreanu din limba romînă. Și cum știe s'o supună, s'o adapteze la tot felul de idei și de sentimente—și s'o „intelectualizeze", cum se zice astăzi, fără s'o desmedelenizeze. Numai grație acestui stil, d. Ionel Teodoreanu a putut să facă pagini de mare artă din scenele în care d-sa surprinde indiscret *duo* lui Dănuț și-al Adinei, scene de o îndrăzneală rară în orice literatură, și în care a spus *totul*, fără, sper, să ofenseze tare nici pe „duduca dela Vaslui". Știu, aceasta se datorește și poeziei acelor fapte; mai simplu: sănătății și normalității acelor fapte. Sensualismul din acele scene e, în adevăr, grav, nu are nimic din *grivoiserie*-a care transformă naturalismul în pornografie. Dar, totuși, acest naturalism păgîn nu poate trece fără un stil superior. Cînd Anatole France a permis tinerilor săi eroi să uite realitatea pe mormîntul maestrului îngropat cu o zi înainte, și ne-a zugrăvit scena, n'o putea face posibilă în artă fără o infinită știință și grație a stilului. Și tot așa Eminescu, cînd ne-a spus goliciunea fetei de împărat și generoasa furoare creatoare a lui Călin.

Creator, poet și artist, d. Ionel Teodoreanu are toate însușirile să creeze o lume nouă, o lume a sa, și o lume încîntătoare. E abia la început. E în ziua a doua din cele șase.

G. Ibrăileanu

Cronica socială

Structura proprietăţii noastre agrare

Fiecare ţară îşi are structura sa agrară specifică. Cunoaşterea acestei structuri este de mare importanţă. Pe proprietatea agrară se razimă ca pe o cheie de boltă, întreg edificiul social-economic al unui popor.

Cultura rurală îşi are rădăcinile în proprietatea agrară. De structura ei atîrnă starea de cultură sau de incultură a unui popor. Este, între una şi cealaltă, o interdependenţă aproape organică.

Feudalismul a avut structura lui agrară specifică. Prin privilegii a creat o aristocraţime agrară. A imobilizat pămîntul în sus. A lăsat însă putinţa de pulverizare în jos. Sesiunile iobagiale s'au fărîmiţat în minuscule porţiuni parcelare în măsura sporirii poporaţiei rurale. Sus o proprietate mare, latifundiară, iar jos o proprietate ţărănească pulverizată.

Prin ştergerea iobăgiei proprietatea agrară se descătuşează. Pămîntul ajunge obiect de liberă circulaţie. Liberalismul economic, de concurenţă liberă, favorizează capitalismul agrar. Pămîntul ţărănesc, în lipsa unui credit rural, se concentrează, ca printr'un fel de atracţie magnetică, în mîna marilor proprietari. Latifundiile se refac; sporesc.

Burghezia urbană, unde există, ajută la formaţia unei proprietăţi de mijloc. Aşa în Ardeal, regimul nou, bancar, ajută la formaţia acestei proprietăţi. Unde burghezia lipseşte, acolo latifundiile absorb, nestînjinite, tot mai mari întinderi din proprietatea agrară ţărănească. Aşa a fost cazul în vechiul regat.

In lipsa unei burghezii bancare, aristocraţimea agrară a dominat, cu teroare, toate resorturile vieţii publice. A fost o ţară în plin feudalism; cu o ţărănime pauperizată, neoiobăgită. Prin autocratismul unei minorităţi plutocratice s'a dat ţării o structură agrară disproporţionată, abnormală.

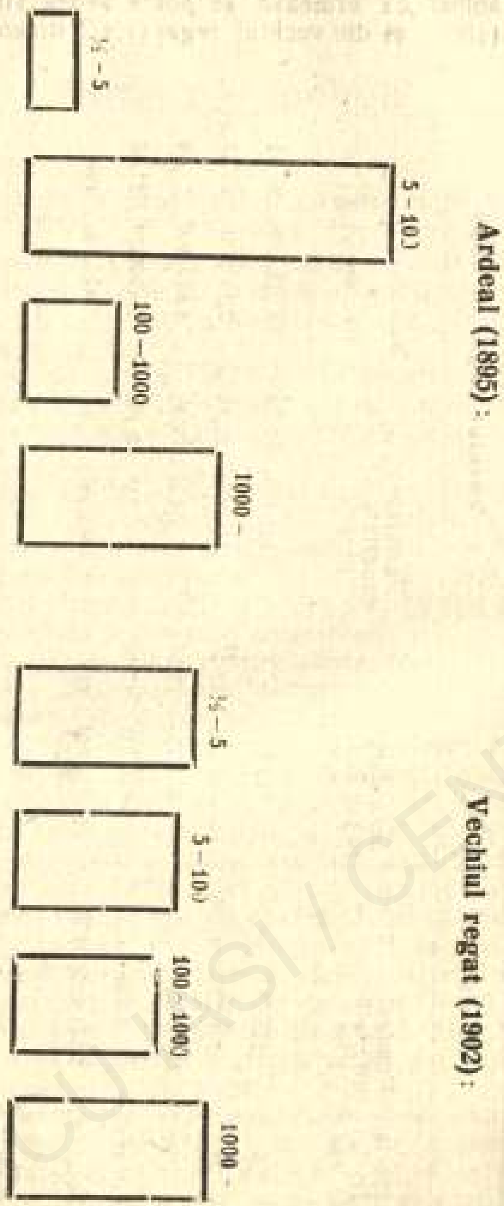
In economia rurală extensivă limba cumpenii o are proprietatea mică (5—20 jugh.) şi mai ales cea mijlocie (20—100 jugh.). Acestea trebue să ocupe cel puţin 80 la sută din totalul suprafeţelor cultivabile. Ele sînt un fel de dig de salvare. Impiedică latifundiarizarea în sus şi pulverizarea nelimitată în jos. Proprietatea de mijloc, mai ales e chemată să occidentalizeze viaţa noastră rurală.

In vechiul regat nu s'a cercat, ba s'a evitat intenţionat, crearea unei proprietăţi de mijloc. Acolo structurii agrare îi lipseşte spinarea. Prezintă aspectul unei alarmante inegalităţi.

Din tabloul ce urmează se poate vedea structura agrară din Ardeal (1895) şi din vechiul regat (1902) dinainte de războiu.

	Ardeal în 1895				Vechiul regat în 1902			
Categoria întinderilor în jug. cad.	Numărul proprietăţilor	%	Suprafaţa în jug cad.	%	Numărul proprietăţilor	%	Suprafaţa în Hectare	%
½ 5	536,275	50,56	945,452	6,07	744,570	77,20	2,016,159	26,55
5 - 100	516,775	48,66	7,961,665	53,39	21[illegible],158	22,16	2,153,881	25,57
100 - 1000	7,237	0,67	1,999,793	13,36	4,436	0,54	1,619,469	20,69
1000 în sus	1,198	0,11	4,026,951	27,18	955	0,10	2,190,879	27,50
Total	1,061,485	100	14,933,841	100	965,047	100	7,826,796	100

Grafic, se evidenţiază şi mai lămurit structura agrară:

In Ardeal proprietatea mică şi mijlocie (5—100) jugh.) cuprindea aproape 54 la sută din totalul suprafeţei cultivabile. In vechiul regat însă, cuprindea numai 26 la sută.

In ce priveşte proprietatea parcelară subt 5 jugh. situaţia, atît în Ardeal, cît şi în vechiul regat, era de-a dreptul desperată.

In Ardeal: 50 la sută din proprietăţi aveau numai 6 la sută din suprafaţă.

Totuşi în vechiul regat situaţia era, după cifre, ceva mai bună. In Ardeal o proprietate parcelară avea abia 1,7 jugh., pe cînd dincolo avea 2,7 hectare.

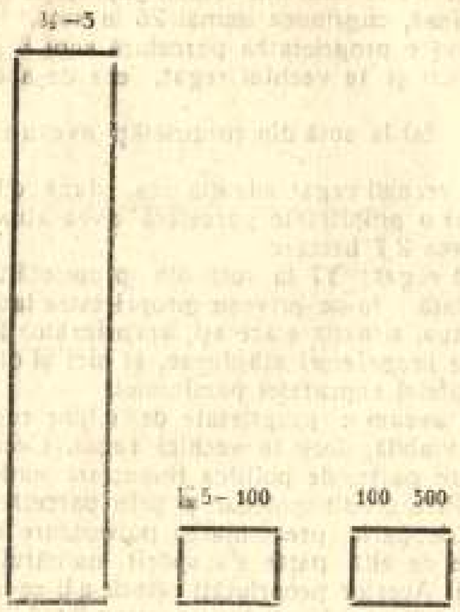
In vechiul regat: 77 la sută din proprietăţi aveau 26 la sută din suprafaţă. In ce priveşte proprietatea latifundiară, dela 1000 jugh. în sus, situaţia e aceiaşi, surprinzător de asămuitoare. *0,10 la sută de proprietari* stăpîneau, şi aici şi dincolo, aproape *o treime* din totalul suprafeţei pămîntului.

In Ardeal aveam o proprietate de mijloc romînească mult mai tare, mai viabilă, decît în vechiul regat. Crearea ei a fost ajutată, în mare parte, de politica financiară naţională, a băncilor noastre. Prin credit ipotecar şi prin parcelări de moşii s'a împedecat, pe deoparte, prea marea pulverizare a moşiilor ţărăneşti, iar pe de altă parte s'a sporit numărul proprietăţilor mici şi mijlocii. Acestor proprietăţi este de a li se mulţumi aspectul mai occidentalizat al satelor noastre din Ardeal. Războiul ne-a găsit, în privinţa aceasta, în plin progres. Dovadă cele aproape 150,000 jugh. cad. trecute, prin cumpărări, înainte de războiu, în stăpînirea ţărănimii noastre ardelene.

Procesul de creare al unei proprietăţi mijlocii a fost stînjenit mult prin împroprietărire. Prin desfiinţarea proprietăţilor mari, latifundiare, s'a luat cel mai mare izvor de majorare al proprietăţii mici şi mijlocii. Locul o să i-l ia—şi a şi început deja—proprietatea parcelară minusculă. Aceasta, în lipsa de credit şi de inventar viu, este neviabilă şi improductivă. De aceia pămîntul fuge, alunecă din mîna săracului. E un fel de proces de fluidizare al parcelelor mici de moşii. Acest proces s'a şi început deja. Mulţi împroprietăriţi şi-au vîndut lotul încă înainte de a fi trecut în deplina lui stăpînire. Şi e firesc să fie aşa. Moşia se ţine cu bani şi cu vite. Şi săracul nu are nici una, nici alta. Pămîntul îşi găseşte şi în felul acesta, ce e drept cu încunjur, pe adevăratul şi îndreptăţitul lui stăpîn: pe ţăranul treaz, bun gospodar şi muncitor, care din proprietatea mică de astăzi va face proprietatea mijlocie, salvatoarea satelor noastre.

Împroprietărirea a alterat, în mod pejoristic, structura noastră agrară. Situaţia noastră agrară după împroprietărire e următoarea:

Proprietate parcelară subt 5 H.	80	la sută.
„ mică-mijlocie dela 5—100 H. .	10	„ „
„ mare dela 100—500 H. . . .	10	„ „

Structura aceasta, în economia noastră extensivă de astăzi, este anormală.

Viabilitatea unei moșii atîrnă de inventar și de suprafață. Desființate suprafețele mari, noilor proprietari trebuia să li se dea inventar. Nu li s'a dat—și nici nu se cearcă să li se dea. De aceia coloana proprietății parcelare subt 5 Ha. începe să se micșoreze, prin pulverizare. Vor crește, în schimb, coloanele celorlalte două categorii de proprietăți. Aceasta e, deocamdată, o necesitate inevitabilă. Rău va fi atunci cînd—prin o nelimitată circulație—pămîntul va ajunge în mîna profitorilor străini. Capitalismul bancar ne poate aduce și această surpriză dezastruoasă.

Turda, 10 Septembre, 1926.

Petru Suciu

Miscellanea

Parlamentarism și anti-

Unul din scriitorii noștri însemnați, contagiat și el de curentul
antiparlamentarist transplantat, ca atîtea lucruri, de pe malurile Senei,
constata mai dăunăzi, că toată lumea din Occident e în contra par-
lamentarismului.

Faptul nu este exact. Englezii nu sînt antiparlamentariști. Dacă
ar fi antiparlamentariști, ar desființa parlamentarismul, căci Englezii
nu sînt oameni care să suporte un regim care nu le convine. O altă
țară, tot atît de „Occident", este Franța. Acolo parlamentarismul na-
țiunii s'a probat în trecutele alegeri, cînd antiparlamentariștii au că-
zut în toată Franța, ceiace nu s'a întîmplat nici comuniștilor—așa
că cu mai mult cuvînt s'ar putea susține că Franța e... comunistă de
convingeri.

Dacă în Anglia și în Franța (cași în atîtea țări occidentale parlamen-
tare) s'ar fura urnele, s'ar „contamina" din senin satele de scarlatină,
s'ar scoate jandarmii în contra populației, etc., atunci s'ar putea sus-
ține că în țările respective numai guvernele sînt parlamentariste și
că poporul e împiedecat să-și exprime, la alegeri, antiparlamentaris-
mul său. Dar Baldwin, Lloyd George, Macdonald, Poincaré, Herriot,
etc. nu „ies" la alegeri prin jandarmi, prin urne furate și prin scar-
latină. Îi alege țara, în contra lui Léon Daudet et comp.

Dar scriitorul de care vorbeam este un om de bună credință și
el crede sincer că în Occident lumea e în contra parlamentarismului.

Cum se explică această credință, absolut nejustificată de reali-
tatea faptelor?

Artiștii sînt impresionabili și suggestionabili. Cetind în fiecare
zi *L'Action Française*, scrisă de oameni talentați, dintre care unii
pamfletari străluciți, impresionat de argumentarea lor și mai ales de sti-
lul lor, aderind la ideile ori atitudinea lor, socotind atitudinea cealaltă

ca o infirmitate,—*evidenţa*, pentru el, a adevărului celor dintâiu şi zgomotul pe care-l fac ei, îi dau probabil scriitorului nostru impresia că aceştia au numărul cu ei, iar ceilalţi sînt numai o minoritate.

Că parlamentarismul are neajunsurile lui... Cine o poate nega? Dar există ceva perfect pe lume? Că foarte mulţi oameni critică relele parlamentarismului şi vreau reforma lui? Dar aceasta este o altă chestie. Dela începuturile lui şi până astăzi, el doar a fost într'o necontenită prefacere, ca toate lucrurile omeneşti.

Inferioritatea democraţiei

Istoriceşte, democraţia este ultima formă de organizaţie politică a omenirii. Pentru cineva, care nu e pesimist cu exces şi care nu crede că omenirea este o specie de nebuni, aceasta ar fi poate o garanţie de superioritatea democraţiei asupra formelor sociale mai vechi. Dar se poate răspunde că, pe spirala evoluţiei umane, democraţia e pe o linie de scoborîre.

Există însă astăzi, în lume, mai multe forme alăturea, şi vechi şi nouă. Se poate face comparaţia. Şi se pot trage concluzii.

Omenirea se mîndreşte cu ştiinţa, cu industria, cu arta,—cu cultura şi civilizaţia ei. (Ori ne ridicăm şi în contra acestora ?).

Extremele (dela democraţie la nedemocraţie; dela parlamentarism la neparlamentarism) le formau înainte de războiu Anglia şi Franţa pe deoparte, Rusia şi Turcia pe de alta,—Franţa şi Anglia producătoarele în primul rînd a bunurilor amintite mai sus; Rusia şi Turcia neproducătoare de nimic (afară doar de romanul rusesc, căci despre... samovar, Turghenev se îndoeşte dacă e rusesc sau nu). Se va zice însă: Anglia, Franţa, popoare vechi, de veche cultură, era firesc să producă cultura şi civilizaţia modernă.—Dar atunci cum se face că popoarele de veche cultură au introdat la ele mizeria democraţiei, şi nu cele barbare? Atunci nu cumva democraţia e forma, pe care o adoptă popoarele superioare şi numai popoarele superioare? Nu cumva democraţia e forma care rezultă din felul de viaţă al popoarelor superioare, din structura sufletească, din mentalitatea unor astfel de popoare? Şi nu cumva aversiunea unora dintre noi pentru democraţie este o pornire în contra superiorităţii, a culturii, a civilizaţiei?

Dar dacă democraţia arată, ca un termometru, superioritatea unui popor (fapte incidentale, ca pseudo-democraţia la un popor înapoiat, sau dictatura trecătoare la unul relativ înaintat, dar nu de primul rang în cultură şi civilizaţie, nu infirmă regula),—aşa dar, dacă democraţie şi superioritate socială sînt noţiuni care aproape se acopăr în vremea de azi, nu cumva totuşi democraţia slăbeşte vigoarea unui popor în concurenţa dintre popoare, cum se zice în cercurile „aristocratice"?

Ar fi trist pentru viitorul speciei noastre, dacă aceasta ar fi adevărat, dacă în concurenţa dintre inferioritate şi superioritate, inferioritatea ar avea avantaje asupra superiorităţii şi ar distruge-o. Din fericire nu este aşa. In războiul ruso-japonez, au învins „parlamentariştii" japonezi. In războiul ispano-american, au învins „parlamentariştii" americani; în războiul turco-balcanic, au învins parlamentariştii balcanici. Iar în ultimul războiu, cel mai mare examen de întrecere pe care l-a dat şi democraţia şi nedemocraţia, şi parlamentarismul şi neparlamentarismul, victoria a fost de partea celei mai

înaintate democraţii şi a celui mai înaintat parlamentarism. Iar o ţară nedemocrată şi neparlamentară, Rusia, deşi a fost în alianţa învingătorilor, a fost totuşi învinsă. Această nedesminţită concomitenţă, parc'ar fi o lege, arată slăbiciunea ţărilor neparlamentare şi nedemocratice chiar în acea concurenţă dintre popoare, unde învinge forţa. Căci astăzi forţa, ca să învingă, are nevoe de tot ceiace însamnă democraţie, ca politică, diplomaţie, organizare socială, industrie, ştiinţă, etc.. — Şi, dacă Germania ar fi fost cu un pas mai departe în democraţie, adică dacă Kaiserul ar fi fost un monarh strict constituţional şi oamenii ei politici, mai ales diplomaţii, n'ar fi fost selectaţi de Kaiser în loc să fie selectaţi de opinia publică,—cine ştie dacă Germania n'ar fi făcut să se oprească războiul, ori n'ar fi încheiat pace mai de vreme, ori dacă n'ar fi reuşit să fie mai puţin învinsă? Această idee despre rolul nefast al minusului de democraţie şi parlamentarism în dezastrul Germaniei, nu este a noastră. Este ideia curentă. Şi tot o idee curentă este că dezastrul Franţei dela 1870 se datoreşte Imperiului dictatorial—dezastru reparat de „democratica" Republică.

Se zice că în democraţie guvernanţii n'au timp destul pentru planuri mari cu rezultate îndepărtate. Şi că acest defect ar fi simţit mai ales în diplomaţie. Dar cele două mari democraţii europene, Anglia şi Franţa, au dus o politică consecventă, au avut diplomaţi mai buni, recrutaţi prin selecţie, ajunşi prin merit, în deosebire de stîngacii biurocraţi pe care i-au avut ţările învinse, ajunşi la conducerea politicii externe a ţărilor lor prin camarile, prin fuste, ori, în cazul cel mai bun, prin singura alegere a monarhului. Războiul din urmă a arătat că diplomaţia din aceste din urmă ţări cu „stabilitate", a fost inferioară celei din ţările democrate.

Dar superioritatea democraţiei se poate proba şi dealungul istoriei. Democraţia a păstrat dealungul vremii independenţa şi intangibilitatea micului popor elveţian. Democraţia, mai timpurie la ea, a făcut mărirea Angliei. Lucrurile acestea sînt foarte ştiute. Dar în orice caz, indiferent de care-i cauza şi care efectul, cum de nu văd antagoniştii parlamentarismului, că patria parlamentarismului, cel mai vechiu popor parlamentar, este totodată şi poporul cel mai puternic şi mai fericit de pe glob—afară poate de... Englezii, tot Englezii, din America duşi acolo cu tradiţia parlamentarismului metropolei şi continuîndu-l în cea mai caracterizată democraţie, celace, fie zis în treacăt, le-a priit bine.

Noi, care sîntem democraţi şi parlamentarişti, nu ne prea emoţionăm de moda dictaturii şi a antiparlamentarismului de care sînt bîntuiţi cîţiva publicişti dela noi.

Democraţia şi parlamentarismul sînt prea strîns legate de toată evoluţia societăţilor moderne celor mai înaintate şi de structura lor, ca să poată fi în primejdie de a dispărea din lume. Aici nu e vorba de ce e mai bine sau mai rău (aşa că argumentarea noastră de mai sus e în definitiv un lux). Aici e vorba de un fapt natural. Şi mai e ceva: dela Acado-Sumerieni şi până astăzi, cu eclipse uneori lungi, cu întoarceri în urmă, omenirea merge totuşi mereu tot spre democraţie, adică spre trezirea interesului cît mai multora pentru lucrul public, spre priceperea cît mai multora a lucrului public şi spre participarea cît mai multora la conducerea lucrului public, deadreptul sau prin delegaţie. Mai scurt, spre controlul lucrului public de către tot

mai mulţi. Şi este imposibil ca, cu desvoltarea vertiginoasă a culturii din timpul prezent, cu răspindirea ei in straturi tot mai adinci, cu progresul conştiinţei personale şi a individualismului,—este imposibil să concepem că oamenii vor renunţa deacum inainte la dreptul lor de a se conduce, ori de a controla,— dindu-şi chica pe mina unui dictator sau a unei oligarhii.

Noi sintem convinşi că acest amestec in conducerea lucrului public va fi din ce in ce mai mare, că democraţia va progresa in proporţie geometrică, cum se zice, căci nici intr'un domeniu progresul nu se mai face acum in *tempo* de altădată. Cit a făcut de pildă ştiinţa omenească (ştiinţa experimentală, acela care descopere secretele naturii ca s'o supună omului) dela Egipteni până la Lavoisier, este nimic pe lingă ce s'a făcut dela Lavoisier incoace. Gindiţi-vă la fizica, chimia actuală, la invenţiile miraculoase (utopiile de acum 30 de ani ale lui Bellamy din romanul său „La anul 2000" s'au realizat deja in plus). Iar proporţia in care s'a răspindit de o sută de ani incoace cultura, adică in care s'au inmulţit oamenii cu carte, este un lucru absolut nou pe planetă. Peste o sută de ani ştiinţa, cultura omenească şi răspindirea acestei culturi vor ajunge la un grad pe care nici nu ni-l putem inchipui, căci, incă odată, progresul se face din ce in ce mai repede. Dar pentru a fi mai clari, să ne transportăm cu gindul nu peste o sută, ci peste o mie de ani. Incă o mie de ani după descoperirea radiofoniei şi a tot ce presupune ea, ca să ne mărginim la un exemplu mai familiar. Cine nu simte că atunci radiofonul va părea mai puţin minunat decit ni se pare nouă astăzi chibritul—dacă va mai fi nevoe de el, ca să auzim totul. Cine nu simte că, odată pornit pe calea descoperirii secretelor naturii şi a subjugării forţelor ei, totul e posibil omului *cu timpul* ? Peste o mie de ani Anatole France va părea un sălbatic, abia ieşit din animalitate, şi cel din urmă European de atunci (afară de idioţii din născare) va fi o fiinţă, pe lingă care noi scribii de acum vom fi nişte troglodiţi. Şi se vor lăsa acei oameni conduşi ca nişte turme ?

Ar fi o prostie să credem că forma socială de atunci va fi democraţia de azi. Cine ştie, cine poate şti ce va fi atunci ? Dar nu este o cuminţenie nici a crede că forma viitorului va fi aceia care şi acum e veche, a omenirii inculte, incă zoologică.

Dar până ce va fi ceiace va fi peste o mie de ani, omenirea se indreaptă intr'acolo in fiecare zi. Şi a visa pentru această omenire in marş forme şi acum vechi, a le visa ca un *ideal* de organizare superioară, adică pentru viitor, ni se pare o gindire nici serioasă, nici ştiinţifică şi nici inaltă.

Regaliştii francezi sint un partid care vrea reintoarcerea regalităţii. E natural ca politica lor curentă să cheme in capul lor o justificare teoretică şi deci cu caracter general. Dar să ne insuşim noi ideologia lor,—justificare a intereselor lor de partid,—să luăm acest *advocatus* al unor interese particulare de politică curentă de aiurea drept constatarea ştiinţifică a legilor evoluţiei omenirii ?

Dar se citează şi un autor autohton, Eminescu, citat de altfel de vre-o treizeci de ani de toţi reacţionarii noştri. Se reinvie junimismul subt forma lui acută. E serios acest lucru ? Exprimarea teoretico-politică a romantismului ultra, care e „politica" lui Eminescu ? Incă odată, e serios ? Eminescu—cum să exprim curioasa lui idee ?—Eminescu era in contra faptului numit societate actuală europeană. Ce insamnă a fi *in chip teoretic* in contra realităţii umane dintr'un

moment dat ? Că nu-ţi place—se poate. Dar mai departe ? Şi'n adevăr, el mergea mai departe: voia voevozi, pircălabi, bresle, etc. Să zicem c'ar fi frumos şi romantic. Dar nu se poate. E drept, că pe urmă Eminescu a inceput să fie constituţionalist şi să spună că introducerea constituţiei (parlamentarismului !) este un mare merit al partidului său, al partidului conservator.

Antiparlamentariştii noştri se reclamă dela Eminescu voivodal, şi nu dela Eminescu parlamentarist, adică dela (cronologiceşte) ultimul Eminescu. Foarte romantică atitudine, dar e serioasă ?

Adevărul e că antiparlamentarismul nostru nu e o noutate. E reinvierea junimismului care trebuia să apară *şi acum*,—un junimism de nuanţă postbelică. Junimismul a venit după introducerea formelor nouă şi a parlamentarismului, cind aceste noutăţi s'au ivit intăiu la noi. Acum, cind au apărut noutăţi mai mari, mai nouă, votul universal etc. trebuia să vină din nou junimismul şi a venit.

Ţara romînească va merge mereu inainte, căci altfel nu se poate (e legea vieţii), dar va merge mereu in contra unui curent, care va voi s'o ţină pe loc. E firesc. Aşa se intimplă intotdeauna şi pretutindeni.

Junimiştii insă erau prudenţi. (Eminescu, poet, nu putea fi prudent). Ei criticau mereu, dar nu propuneau nimic. Antiparlamentariştii noştri propun soluţii. Şi incă prea multe şi chiar contradictorii, căci monarhismul lor (*parcă am fi in republică !*) nu rimează deloc cu dictatura. Şi mai complică ei chestia şi cu un fel de regim sovietic.

Pe de altă parte vechii junimişti se ridicau impotriva imitaţiei organizărilor străine. Antiparlamentariştii noştri, deşi minaţi de instincte junimiste, vor să importe din toate părţile. Ei au şi şefi—bărbaţi din alte ţări, care nici n'au văzut-o pe a noastră.

Apoi dacă e vorba să imităm, atunci de ce să nu imităm, cum s'ar zice, pe boeri ? Căci boerii popoarelor sint, din toate punctele de vedere, Francezii, Englezii, Americanii de Nord, Germanii. De ce să imităm pe Italieni, pe Spanioli, pe Greci, pe Ruşi şi mai incolo pe Afgani, Kurzi şi alţi antiparlamentarişti ? Mai ales cind Italia (celelalte, nu-i aşa ?—nu contează!) pune o problemă foarte specială : Căzută in anarhie din toate cauzele post-belice, ea a ajuns, prin reacţie, dictatorială, reacţia fiind intotdeauna proporţionată cu lucrul la care se reacţionează, ca in oscilările pendulei, ca... Insfirşit cetitorul poate ilustra şi singur cu exemple această lege fizică. Dictatura,—la noi,—la ce ar reacţiona ? La dictatura existentă ?—Antiparlamentarismul nostru la ce ar reacţiona ? La neparlamentarismul existent de fapt ?

La noi nu s'a pomenit guvern, pe care să-l incurce parlamentul, nici a milionimea parte cit in Franţa,—căci tribulaţiile parlamentare din Franţa sint marele argument. (Ar avea şi haz ca un parlament numit de guvern să discute legile guvernului ! Ba incă să le şi respingă !) Şi cu atit mai puţin s'a văzut la noi guvern trintit de Parlament (Ar fi ca o revoltă de pretorieni ori de streliţi !). La noi un guvern se schimbă exact ca pe vremea lui Ludovic al XIV-lea, atit de scump d-lui Maurras.

Atunci pentruce lucrurile merg rău la noi ? Din cauza parlamentarismului sau a neparlamentarismului ? Din cauză că guvernele sint indicate de voinţa poporului (a „plebei ignare"), ori din cauză că sint aduse la putere caşi Colbert in secolul d-lui Maurras ?

Dar insfirşit, parlamentarism şi neparlamentarism,—in societa-

tea modernă s'a probat eficacitatea lor. Parlamentarismul pur: Anglia; neparlamentarismul pur: Rusia. Parlamentarismul: putere, bogăţie, cultură. Neparlamentarismul: imbecilitate, mizerie, incultură. Dacă Rusia era parlamentară, ea n'ar fi suferit cea mai mare tragedie pomenită de istorie. Acesta este un adevăr experimental.

Salvarea noastră e in transformarea pseudodemocraţiei noastre, a pseudoparlamentarismului nostru intr'o adevărată democraţie şi un adevărat parlamentarism. *Aceasta* este reacţiunea naturală la noi, oscilaţia naturală a pendulei, aceia care vine *acuma*—şi al cărei rind e să vină şi in Italia.

Este atit de clar...

Şi apoi nici nu putem face altfel, căci democraţia şi parlamentarismul sint regimul politic normal şi fatal al societăţilor moderne. Orice altă formă, in timpurile moderne şi in Europa, e o boală, şi a inceput să fie boală şi in alte continente, acolo unde *societatea* s'a europenizat. Şi să ferească Dumnezeu ca boala asta să ţină mult intr'o ţară, ca in Rusia.

Pentru cetitorii lui Proust

Intr'o notiţă dintr'un număr anterior al „V. R.", spuneam că din unele caractere ale volumelor intitulate *La Prisonnière*, ar rezulta că nici in această parte a operei Proust nu şi-a putut da toată măsura, nu numai pentrucă n'a mai făcut faimoasele sale corecturi in zaţ, căci murise cind s'a tipărit cartea, ci şi pentrucă, din lipsă de timp, nu a putut da manuscrisului forma definitivă. Relevam, in notiţa noastră, şi faptul concret că, spre deosebire de toate volumele anterioare, aici personagiul „je" este numit Marcel, care e numele lui Proust, dar adăogam cuvintele: „dacă ne aducem aminte bine".

Intr'un volum recent al d-lui Gabory, găsim confirmarea presupunerilor noastre. D. Gabory, care a fost insărcinat cu ingrijirea volumelor „La Prisonnière" pentru tipar, ne spune că Proust nu dăduse manuscrisului ultima formă şi că in acest manuscris apare pentru intăia oară acel „Marcel" inexistent in volumele anterioare.

Aşa dar „La Prisonnière" şi „Albertine disparue" nu conţin toată arta de care era capabil Proust. Diferenţa am discutat-o cu privire la „Albertine disparue", in notiţa amintită mai sus.

Ionici

Nuvela lui Cehov, tipărită in acest număr al revistei, ni se pare una din cele mai bune din intreaga operă a scriitorului rus, căci nicăeri, după opinia noastră, acest mare poet tragic nu a exprimat mai impresionant şi mai concentrat inutilitatea vieţii, sau (dacă acest cuvint pare prea exagerat pentru semnificaţia operei lui) fatala decolorare a vieţii cu fatalul faliment al năzuinţilor şi iluziilor ei.

Semnificaţia aceasta este un adevăr de valoare general omenească, căci soarta oricărui om este mai mult sau mai puţin acela a lui Ionici, afară de foarte rari muritori stăpiniţi toată viaţa de un mare ideal ştiinţific ori social şi cu sufletul destul de inalt ca să poată rezista până la capăt.

Dar numai un scriitor rus, inzestrat şi cu un talent special, putea să dea acestui fapt maximum de expresie, — şi din cauza na-

turii „sufletului rus", din cauza lipsei acelei energii sufleteşti, care pune vieţii scopuri simple, tangibile, fără care viaţa stagnează şi putrezeşte,—şi din cauza imprejurărilor din Rusia autocrată: comprimarea individului, inutilizarea energiilor lui. Această inăbuşire a creat o stare morală generală, aşa dar şi pentru cei care nu aveau de suferit prea direct din cauza acelor imprejurări.

Despotism a fost şi aiurea, dar *la vremea lui*. Rusia insă era o ţară dependentă de Europa in toate privinţele, păturile ei sociale mai răsărite erau „europenizate", şi unele vibrind de toate idealurile occidentale, dar regimul ei politic era incă asiatic.

Această situaţie explică incă şi mai mult pe scriitorii şi intelectualii ei, toţi protestatari, şi chiar şi pe Dostoevski, care s'a chinuit o bună parte din viaţa lui (după ce n'a mai fost „revoluţionar"), să se convingă de superioritatea moscovitismului, forţindu-l să exprime nu ştiu ce idealuri... tot europene!

Dezagregarea morală până la cele mai caracterizate anomalii, din Dostoevski; „crăpăciunea de inimă" (dacă cumva se poate zice astfel), din Gorki; despodobirea vieţii de tot ce-i poate da interes şi preţ, din Cehov (dar toate acestea sint in toţi) nu se pot explica numai prin „sufletul rus". Vechea literatură rusească populară, pe cit ştim, n'are aceste caractere. Cel mult o oarbă şi nesatisfăcută sete de sensaţii tari, din care imprejurările sociale mai nouă au putut scoate aceste tulburi şi chinuite stări de suflet.

Dar insfirşit...

Credincioşi vechiului nostru obiceiu de a da cetitorilor acestei reviste literatură străină tradusă, doream demult să le facem darul preţios al lui Ionici. Dar ţineam ca traducerea să fie făcută din ruseşte, ca să fim siguri că textul original al acestei rare capodopere a fost respectat din toate punctele de vedere.

Puţini cetitori (căci numai numele lui Cehov este foarte cunoscut la noi), care cunosc această nuvelă in ruseşte sau in traduceri, nu vor fi, credem, prea nemulţumiţi s'o cunoască şi in traducerea rominească a d-lui Hotnog.

P. Nicanor & Co.

Recenzii

I. Petrovici, *Raite prin ţară*, „Ancora", Bucureşti.

D. I. Petrovici este o figură puţin comună în cultura noastră.

D. I. Petrovici este unul din rarii noştri bărbaţi politici recrutaţi dintre oamenii de ştiinţă, care să creeze mai departe ştiinţă. Şi unul din rarii noştri oameni de ştiinţă, care să *fie* şi un literator. Şi, dacă voiţi, unul din rarii noştri oameni de ştiinţă, care... să facă ştiinţă, —cel puţin să ştim şi noi sigur că fac ştiinţă, adică să binevoiască a ne comunica şi nouă în opere de specialitate rezultatele ştiinţei lor.

Consacrat în primul rînd filozofiei, producţiile sale literare sînt mai rare, sînt numai nişte „raite" în literatură. Ca să epuisez clasificarea (cînd vorbeşti de un logician, e o politeţă să-i adoptezi cu exces metodele), cum ştiu bine că d-sa este un adevărat specialist în filozofie, (şi cum în politică nu mă pricep, mai ales în politica practică),—dacă cumva un om nu poate face expediţii în stil mare în două domenii, urmează că, în filozofie d. Petrovici făcînd adevărate expediţii, *dincolo* ar trebui să facă numai „raite". Această concluzie,—recunosc — forţată, este,—mărturisesc — şi interesată. Spiritul de corp mă face să-l reclam pe d. Petrovici cu putere şi cu gelozie ştiinţii, şi, în consecinţă, să aranjez şi să tratez realităţile cam subiectiv şi arbitrar şi şi să fac sofisme.

Dar să revenim — adică să venim în sfîrşit la obiectul acestei dări de samă.

Un scriitor ilustru a spus că faptele sînt lucru de rînd, şi că ideile sînt totul. Este exagerat, desigur. Ilustrul scriitor îşi justifica temperamentul său artistic, căci există genuri literare în care principalul sînt faptele. Este drept că faptele transportate în artă produc un sentiment, cel estetic, iar sentimentalilor şi alte sentimente—sentimente pentru lucrurile pictate de artist.

Dar faptele acestea speciale, adică spectacolele lumii, provoacă şi idei, la orice om fireşte, dar mai cu samă la cei deprinşi să gîndească, adică să-şi pună probleme. Ideile provocate de spectacolul realităţii alcătuiesc, în primul rînd, fondul genului literar al d-lui I. Petrovici din frumoasele *Raite prin ţară*,—şi farmecul lui.

In schiţele din acest volum, gîndirea este uneori întreţesută cu imaginile spectacolului. Alte ori se juxtapune, consideraţiile închegîndu-se şi formulîndu-se într'o privire teoretică. Aşa de pildă în *Poteca* şi în *Ruinile Cetăţii Neamţului*, în care, după ce pictează sumar realitatea, autorul se întreabă în ce constă *poezia* unei poteci şi poezia unor ruine?

Cetitorul îşi dă samă de interesul unui astfel de jurnal de călătorie. Bine înţeles, cînd consideraţiile sînt interesante, adică ne dau de gîndit, cum sînt consideraţiile d-lui Petrovici. Procedeului acestuia, de a gîndi pe marginea realităţii, îi datorim cîteva pagini din bucata *La Curtea-de-Argeş*, în care d. Petrovici caracterizează admirabil personalitatea şi domnia Regelui Carol, înmormîntat în acea mănăstire. Aceste pagini, la care a colaborat omul politic şi gînditorul, sînt pagini de antologie.

Dar chiar în bucăţile, în care d. Petrovici nu face teorie, gînditorul nu este absent. El se trădează prin genul lucrurilor care îl preocupă, prin aspectele care-l frapează în lucruri şi printr'o uşurinţă şi repeziciune a descripţiei ori a povestirii, imposibile unei minţi robite de fapte brute ca atare, şi absentă pentru raporturile dintre lucruri.

Această calitate are reversul ei: un gînditor, prin definiţie, nu va avea niciodată la îndămînă o prea bogată paletă de culori. Dar un gînditor care descrie—şi e cazul d-lui Petrovici—poate avea compensarea—în anumite cazuri chiar avantajoasă—de a frapa atenţia prin impresii intelectuale, care deschid perspective inteligenţii cetitorului.

Vorbind la dreptul, te saturi uneori să călătoreşti—în biurou, cu cartea în mînă—cu atîţia creatori de pitoresc (vai, ce pitoresc! de cele mai multe ori, căci nu pe toţi îi chiamă Sadoveanu!). Şi e o recreaţie plăcută să umbli pe drumuri cu un om care-ţi subliniază esenţialul spectacolului, colorîndu-l delicat, şi-l interpretează printre rînduri ori teoretic,—şi literar chiar cînd interpretarea e teoretică.

Personal, trebue să mărturisesc că micul volum al d-lui Petrovici mi-a făcut şi o plăcere cu totul deosebită cu acele pagini, în care am călătorit din nou în tovărăşia d-sale interesantă prin locurile pe unde am colindat adesea cu căruţa lui badea Vasile Bunduc din ţinutul Neamţului.

G. Ibrăileanu

*
* *

G. Brăescu, *Un scos din pepeni*, Editura Ancora.

D. Brăescu e fără îndoială unul din cei mai buni umorişti ai noştri. Dar nu mi se pare, de loc, cum susţin unii, un continuator al lui Caragiale.

La acesta, rîsul era de obiceiu coroziv sau amar şi ironia mai totdeauna distrugătoare. D. Gh. Brăescu e din altă familie de spirite. Ironia lui,—dacă nu e înduioşată şi tandră, colorînd viaţa cu acea căldură şi suflu emoţional pe care le întîlnim în unele bucăţi ale lui Petraşcanu sau în „Călătorului îi şade bine cu drumul" al lui Brătescu şi în unele pagini rabelaisiane ale lui Hogaş,—e de obiceiu lipsită de orice fiere, binevoitoare şi indulgentă. Domeniul în care umorul său se exercită cu deosebire e fostul lui mediu profesional, viaţa de cazarmă.

Gradele superioare, generalii şi colonelii cu mentalitatea de obiceiu greoaie sau primitivă, ţinuţi să aplice reformele şi metodele nouă sînt eroii de predilecţie ai d-lui Brăescu. Spre deosebire de un Toni Bacalbaşa, care a cunoscut la suprafaţă şi a privit numai subt un anumit unghiu viaţa militară, d-sa nu cade niciodată în şarjă sau ca-

ricatură. Generalul, căruia cerîndu-i-se ordinul pentru distrugerea unui pod în timpul retragerii nu-l dă până ce nu i se găsesc galoşii (Retragerea); alt general, cu pretenţii de om modern care se revoltă împotriva bătăii făcînd reproşuri unui ofiţer: „Aşa, tocmai d-ta cu şcoala de războiu", şi recomandînd indulgenţa din motive pedagogice sfîrşeşte printr'o sdravănă pereche de palme aplicate unui soldat care reclamase (Cele trei elemente); colonelul care executînd ordinul de dresare a cînilor de războiu încasează observaţiile generalului: „Nu i-aţi dresat de loc, ei trebue să se repeadă nu la Romîni, ci să sară asupra duşmanului, să nu dea la noi, trebue să-i pedepsiţi şi imediat asupra faptului" (Cînii de războiu); colonelul care în inspecţie se ocupă în primul rînd cu aprovizionarea familiei şi primeşte ca dar dela inferiori nişte raţe turceşti cu repetiţie sînt personagii vii, schiţate în cîteva trăsături caracteristice şi situaţiile în care se zbat, de un comic adesea irezistibil. Schiţele luate din viaţa civilă (mahalaua sau provincia) nu sînt însă totdeauna la acelaşi nivel.

Tonul conversaţiilor e în unele prea vulgar (Carré de dame), în altele predomină anecdota (Incorigibilul).

Am dori să vedem pe acest umorist, de un talent viguros şi un ager simţ de observaţie, evoluînd spre subiecte fie chiar din viaţa militară, dar mai complexe, cu un orizon mai vast şi de o analiză sufletească mai aprofundată.

Octav Botez

* * *

St. Zeletin, *Retragerea*, 1926, Editura revistei „Pagini agrare şi sociale".

Din numeroasele amintiri sau jurnale de războiu, publicate în timpul din urmă, prea puţine au o valoare literară sau măcar instructivă.

Notarea fidelă a impresiilor şi mai ales analize lor e de obiceiu înecată în fraze de un retorism banal şi eftin, în care-şi face loc, uneori, exaltarea vitejiei străbune şi stigmatizarea barbariei inamicilor, alteori plîngătoare sau vagi efuzii umanitare. Cele mai multe, lasă impresia nesincerităţii sau a pozei. Amintirile de războiu ale d-lui Zeletin sînt din acest punct de vedere o excepţie şi mărturisesc că am cetit rareori ceva mai impresionant şi uneori mai tragic ca aceste pagini simple, sobre dar atît de vii şi de suggestive, în care calvarul unui regiment moldovenesc adus pe frontul muntean în ultimele trei săptămîni din Noembre 1916 e înfăţişat subt toate aspectele lui, care au fost atunci acele ale unei întregi armate. Ceiace e cu deosebire remarcabil în acest jurnal de războiu, nu e atît desfăşurarea operaţiilor militare, destul de interesantă dar pe care o întîlnim şi la alţii, ci descrierea minuţioasă şi analiza, pe alocuri pătrunzătoare, a psihozei care a stăpînit pe cei ce se retrăgeau, modul lor deosebit de a-şi explica nenorocirele ţării, de a judeca conducerea armatei, de a-şi privi soarta lor proprie.

Scrisă cu sinceritate şi un nobil curaj, de un intelectual desbrăcat de unele prejudecăţi curente şi dominat numai de pasiunea adevărului, cărticica d-lui Zeletin va rămînea ca un document sufletesc de preţ asupra celui mai dureros moment al războiului nostru.

O. B.

* * *

Mihail Manoilescu, *Consideraţiuni şi propuneri asupra impozitelor în Romînia*, pag. 25, Edit. „Indreptarea", 1926, lei 5.

Subsecretarul de Stat dela Finanţe, publică într'o broşură analiza succintă a impozitelor directe şi indirecte, stabilite prin reforma financiară a d-lui Vintilă Brătianu.

Teoreticianul economico-financiar al guvernului averescan pleacă în cercetarea sa dela două consideraţiuni:

a) — de prosperitatea clasei ţărăneşti, care este principala producătoare şi principala consumatoare a produselor superioare industriale, atîrnă în primul rînd avîntul economiei naţionale, şi

b) — de dezvoltarea pe care o va lua capitalul mobiliar, instrument al industrializării ţării şi modernizării aparatului său comercial, atîrnă posibilitatea de a completa şi întesni proprietatea naţională (pag. 4).

„Ridicarea economică a Romîniei e deci în funcţiune de propăşirea clasei ţărăneşti şi dezvoltarea capitalului mobiliar".

Un sistem de impozite bine întocmit trebue să prilejuiască progresul acestor doi factori.

Răspunde actualul sistem de impunere acestei condiţiuni primordiale?

D. Manoilescu demonstrează că „apăsarea fiscală la noi în ţară este în general mică; într'adevăr, bugetul nostru de 31.750.000.000 lei pe anul 1925, raportat la numărul de 17.250.000 locuitori, reprezintă suma de lei „*1840*", sau „*46*" lei aur pe fiecare cap de locuitor; în timp ce apăsarea fiscală în celelalte ţări, variază între 425 - 58 lei aur de fiecare locuitor; numai Rusia Sovietică cu 41,6 lei reprezentînd o impunere inferioară nouă.

Ţinînd seamă că înainte de războiu la un buget de 600 milioane — ca cel din 1914-15 — impunerea era de 83 lei aur de cap, — „rezultă că în Romînia este posibilă o sporire cumpănită a apăsării fiscale, fără a irosi forţele contribuabililor".

A doua remarcă esenţială pe care autorul o face asupra sistemului nostru de impozite „este faptul că impozitele apasă mult mai greu decît înainte de războiu, capitalul mobiliar şi în general activitatea economică superioară" (pag. 6).

Astfel, în bugetul anului 1914—15, proprietatea agricolă şi urbană era trecută cu 20.000.000 lei aur. Comerţul, industria şi capitalul mobiliar cu 9.200.000, adică 46 la sută din produsul proprietăţii imobiliare.

In cadrul legii financiare în vigoare agricultura şi imobilele urbane plătesc 705.000.000 lei; iar comerţul, industria şi capitalul mobiliar lei 3.610.000.000 — deci 512 la sută din impozitele proprietăţii imobiliare.

E necesară deci o rectificare, care să degreveze activitatea economică superioară, cu atît mai mult cu cît la noi formarea capitalului mobiliar, fiind la început, este plăpîndă şi are nevoie de condiţiuni propice pentru cristalizarea ei într'o formă robustă, aşa cum o întîlnim în ţările occidentale, cu o industrie dezvoltată, un comerţ intern intens şi un capital mobiliar naţional puternic şi consolidat.

Examinarea analitică a impozitelor confirmă aceste postulate, indicînd şi soluţiile cele mai nimerite pentru rectificările propuse de autor.

Studiul d-lui Manoilescu interesează prin elocvenţa analizei amănunţite, coroborată de cifre şi prin suggerările corectivelor, pe care le propune.

Petre I. Ghiaţă

* * *

Charles Blondel, *La mentalité primitive*, Colecţia „La Culture moderne", Ed. Librairie Stock, Paris, 122 pg.

Nu e o lucrare de proporţii şi nici una de documentaţie. Scopul său este cel al unei popularizări şi anume al popularizării teoriei d-lui Lévy-Bruhl asupra mentalităţii popoarelor primitive şi asupra

funcțiilor acestei mentalități. Dealtminteri opusculul este prefațat de însuși Lévy-Bruhl, care arată că nimenea nu era mai indicat pentru această lucrare decît dr. Charles Blondel, profesor la Facultatea din Strassbourg, ale cărei „faimoase opere asupra Conștiinței morbide" și asupra „Psychanalizei" l-au catalogat printre maeștrii cei mai ascultați ai psihologiei contemporane. Blondel utilizează în cărticica sa de popularizare lucrările devenite clasice: „Les Fonctions Mentales dans les Sociétés Inférieures" și „La Mentalité Primitive".

Se cunoaște, în privința acestor probleme, care este teoria de bază a lui Lévy-Bruhl: mentalitatea primitivă nu are nimica comun cu mentalitatea civilizată. Ea nu e un stadiu al acesteia și nici un grad. E cu totul altceva. *E o alta*. Ea are legile sale proprii, funcțiile sale proprii, chiar logica sa proprie, și motivul acestei totale diferențieri rezidă în deosebirea fundamentală dintre structura societății primitive și structura societății moderne. Mentalitatea unei societăți stă în ansamblul reprezentărilor colective. Ori, firesc lucru, aceste reprezentări colective variază după natura și gradul de dezvoltare al colectivității. Blondel pleacă și el dela această diferențiere capitală: mentalitatea primitivă nu e un stadiu inferior al mentalității moderne, ci cu totul alta. Pe scurt, iată deosebirile: Primitivul confundă ceiace noi distingem.

Pentru el: imaginea valorează cît modelul, umbra cît persoana, visul cît realitatea. Mai mulți indivizi nu fac decît unul; și invers, un individ face cît mai multe persoane. Primitivul nu deosebește identitatea obiectelor și nici nu sezisează contradicțiile; el nu poate să priceapă cauzalitatea naturală. Și pentru ce aceasta? Pentrucă funcțiile mentalității primitive sînt conduse de o lege unică, legea participației a cărei înțelegere ne ajută la înțelegerea întregii mentalități primitive.

Definiția acestei legi, după Lewy-Bruhl, e următoarea: „Legea participației, care pare să reguleze legăturile reprezentărilor la primitivi, poate fi enunțată aproximativ astfel: fenomenele pot fi într'un mod de neînțeles pentru noi,—deopotrivă și ele însile și altlucru decît ele însile".

„Reprezentările colective în societățile de *formă totemică* implică o identitate între indivizii unui *grup totemic* și totemul lor. Nu există, la primitivi, raporturi naturale de cauzalitate, participațiunile mistice ocupă primul loc, dacă nu chiar întregul loc. De aceia mentalitatea poate fi numită *prelogică* și *mistică*. Conținutul reprezentărilor este mistic; legătura dintre ele este *prelogică*, adică *indiferentă contrazicerilor*".

Categoriile gîndirii omenești sînt opera colectivității. Le moștenim, așa cum sînt, le întrebuințăm cît trăim, și le lăsăm urmașilor noștri după moarte. Ori, la primitivi, realitatea colectivității era mistică. Individul trăia în divinitate și prin divinitate; astfel se face că cineva putea fi și zeu și individ; este și zeu și individ pentrucă așa a moștenit el dela strămoși: și este și zeu și individ, laolaltă, deoarece mentalitatea lui este prelogică, adică indiferentă contrazicerii.

Cartea lui Blondel, scrisă clar și curgător, și-a atins scopul: ea poate fi, deopotrivă, și un bun inițiator pentru un începător și un bun rezumat pentru un cunoscător. Remarcăm, împreună cu autorul, utilitatea practică a lucrării, anume aceia de a servi la o cunoaștere exactă a sufletului mistic primitiv, egal folositoare și exploratorilor și guvernatorilor sau funcționarilor din colonii.

N. N. Mathescu

* *

Paul Ghio, *La formation historique de l'économie politique*, Ed. II, Bibliothèque générale d'économie politique, pag. 173, Marcel Rivière, Paris, 12 fr.

Autorul explică formațiunea economiei politice în funcțiune de elaborarea, în cadrul istoriei, a libertății individuale.

„Economia politică s'a născut din nevoia aprigă de libertate".

Studiul evoluției morale și sociale a individului din epoca antică până în pragul epocii moderne, deslușește limpede tendința umanității către alcătuirea unui regim, al cărui principiu fundamental să fie deplina libertate individuală.

Incursiunile autorului în structura socială a lumii antice și precizările luminoase asupra așezămintelor obștești din evul mediu, evidențiază inexistența libertății morale și politice.

Mercantilismul a înflorit, ca negație a economiei politice, până către mijlocul veacului al XVIII-lea, cînd „revoluția franceză" veni să desăvîrșească efortul continuu, permanent al individului către concretizarea libertății morale și politice, sub forma instituțiilor de bază ale organizării sociale.

„Umanismul, Renașterea și Reforma" alcătuesc etapele pregătitoare și firești în procesul de elaborare lentă a mediului colectiv, în care apariția economiei politice devine legitimă, inevitabilă. Economia politică intervine atunci, ca un complement natural al libertății individuale, materializînd într'o anumită măsură opera trecutului și activînd libertatea individuală.

Economia politică demonstrează că sursa bogăției materiale rezidă în „practica libertății".

Doctrina economică, prin reprezentanții săi cei mai de seamă, conturează fizionomia nouei științe; autorul dezvoltă cu multă perspicacitate opiniunile a trei dintre doctrinarii economiei politice: Adam Smith, David Ricardo, Karl Marx.

* *

Contradicțiile lui Adam Smith sînt relevate cu uimitoare iscusință: contradicții în opera filozofică inițială, contradicții în cea economică definitivă.

A. Smith, atacînd problema diviziunii muncii, desprinde luminos diversitatea intereselor factorilor producției, și conchide totuși, fără nici-o altă justificare, că interesele tuturora sînt solidare, „chiar dacă în fond produsul muncii este sau nu distribuit în mod echitabil" (pag. 123).

Fără altă închegare logică decît autoritatea sa proprie, A. Smith afirmă, în încheierea diverselor sale considerațiuni asupra muncii, capitalului, valorii, etc. predominanța concepției „identității naturale a intereselor" asupra „divergenței constante a intereselor", teză pe care totuși o pledează în fiecare capitol al lucrărilor sale.

Scepticismul, care respiră din întreaga sa operă, strecoară în suflete îndoială în posibilitatea ameliorării așezărilor sociale, printr'o mai echilibrată și justă distribuire a bunurilor.

Autorul explică incoerențele argumentării lui Smith prin prisma propriilor lui îndoeli în perfecta valabilitate a postulatelor sale economice.

D. Paul Ghio scrie sentențios: „Adam Smith, filozof perplex, a fundat economia politică. Acesta-i titlul său de glorie nepieritoare" (pag. 107).

Dacă Smith efleurează numai realitatea socială-economică, presărînd ici și colo nuanțe din problema mizeriei, pe care o acopere – în final – cu vigurozitatea unui optimism nejustificat, – David Ricardo atacă problema în plin, disecînd cu indiferență realitatea și indicînd remediul.

„Mizeria lucrătorului – spune Ricardo – este prețul muncii. Produsul muncii este sustras adevăratului producător, a cărui remunerație este redusă la cota pe care capitalistul sau proprietarul binevoiesc să i-o dea" (pag. 137).

Ricardo cere ca toate salariile să fie lăsate la libera concurență

a pieței și condamnă orice intervenție legislativă în favoarea muncitorilor. El interpretează teoriile lui Malthus în chip implacabil (pag. 138).

„Natura însăși a răului" spune Ricardo — „dacă într'adevăr răul există, indică remediul Cei ce trăesc în mizerie, ei înșiși posedă cheia propriei lor ridicări".

Metafizica lui Ricardo, deși dă unele norme admirabile producției, nu se interesează totuși de producători

„Pentru Ricardo nu contează decît renta, în a cărei creștere vede el, semnul evident și unic al prosperității colective".

David Ricardo nu avea habar de psihologia individuală și colectivă, așa se explică dogmatismul său de o logică perfectă, în care oamenii sînt socotiți ca simple cifre sau instrumente.

Perfecta încheiere logică a considerațiilor sale, seduce, fără însă să edifice.

*

Nici individualismul temător al lui Adam Smith, nici exasperarea individualistă a lui David Ricardo nu rezolvă problema dreptului de proprietate asupra produsului muncii.

Karl Marx își propune să deslege problema, formulînd întrebarea capitală: „cum se poate ca producția — fundată pe valoare de schimb, creiată prin simpla durată a muncii — să aibă ciudata consecință, care face ca *valoarea de schimb a muncii să fie mai mică decît aceia a produsului acesteia*" ?

Lucrul se explică prin faptul că — în societatea de azi, capitalul remunerează forța de muncă, iar nu munca însăși, — și prin evaluarea muncii în bani, capitalul nu plătește produsul muncii, ci numai costul forței de muncă (pag. 145).

Diferența constitue „plus-valoarea".

Plus-valoarea — Mehrwerth — este acaparată de capital sub forma profitului sau rentei, sau învestită în noui capitaluri; „caracteristica ei constă în faptul că este muncă neretribuită (pag. 145).

Obîrșia plus-valoarei rezidă în diferența dintre costul muncii și valoarea produsului acestei munci.

De aici antagonismul între cele două clase, antagonism irefrangabil: capitalistul, care, folosind plus-valoarea, creiază prin acumularea ei noui capitaluri, pe care le învestește în noui întreprinderi, fundate pe aceleași baze și iscînd același proces de luptă socială; de cealaltă parte producătorii — muncitori de toate categoriile — trăind din costul forței lor de muncă, acest minim, care le dă putința să continue o mizerabilă existență.

Antagonismul acesta se accentuiază pe măsură ce societatea capitalistă se dezvoltă; producția, în cadrul ei, nefiind decît cea mai ilustră negație a proprietății individuale, cu cît organizația capitalistă se amplifică, cu atît principiul proprietății individuale — această formă superbă a justiției colective — dispare din viața socială.

„Marx voiește nu desființarea proprietății", cum au crezut și l-au interpretat unii, — „ci cristalizarea unei concepții de proprietate a cărei justificare, să fie *munca*".

Realizarea acestei ideologii o întrezărește Karl Marx în viitoarea organizare socialistă, care se va închega din sfărîmăturile societății burgheze, distrusă de propriile ei vicii și în deosebi de „concentrarea capitalurilor".

Iată pentruce Marx își închee opera cu un strigăt de revoltă împotriva capitalismului modern.

Petre I. Ghiață

Revista Revistelor

Amicii și inamicii lui Sainte-Beuve

La Revue des Deux Mondes publică subt titlul de „Cahiers intimes de Sainte-Beuve", memoriile secrete ale acestuia în timp ce d. Victor Giraud, ne oferă aceiași lucrare, de data aceasta subt titlul de „Mes Poisons". Ceiace ar fi fost interesant de știut, dacă d. Giraud ar fi vrut să ne-o spună, este dacă aceste caete sînt complecte. D-sa însă păstrează o tăcere absolută asupra manuscrisului original dela Chantilly, publicația fiind făcută după o copie aparținînd d-lui Paléologue.

Aceste caete au făcut lui Sainte-Beuve un prost serviciu, aducînd o covîrșitoare dovadă de răutate și invidie în judecata contemporanilor săi.

D. Thibaudet se întreabă care va fi atitudinea sa în procesul Sainte-Beuve. Va fi de partea celor care împreună cu d. Souday s'au jurat să răzbune pe Victor Hugo, sau de partea apologistului, autor al caetelor, d. Lassere.

Această ultimă atitudine se pare însă să prezinte dificultăți mari. A considera pe Sainte-Beuve ca pe un bun apreciator al scriitorilor contimporani, ar dovedi un spirit strimt. In fond dacă reflectăm, cea mai bună carte de critică din toată opera sa, apare tot acest ultim volum în care însă psihologul este superior criticului: Sainte Beuve incapabil de a se absorbi în opera literară ca într'un lucru absolut, poate foarte bine să ghicească și să desprindă „omul" din opera lui. Parti pris-ul și invidia însă îl făceau de multe ori să afirme la intervale de cîțiva ani și de cele mai multe ori în urma intervențiunii vre unui succes, contrarul afirmației anterioare; de aceia, de acord cu d-nii Souday și Vanderem, nu-l putem saluta ca pe un critic răutăcios, dar drept.

Sainte Beuve ar fi fost cel mai mare critic dacă ar fi devansat, în aprecierea contemporanilor săi, judecata posterității sau dacă ar fi continuat până în 1868 să aducă scriitorilor aceleași servicii pe care le-a adus până în 1830.

Lui Sainte-Beuve însă nu-i convenea rolul de critic, acest rol care consta în rolul de a introduce pe cei mari; și nu-i convenea pentrucă era și el tot atît de mare ca cei mai mari. A interpreta mesagiul altora i s'a părut totdeauna imposibil atît timp cînd singur avea propriul său mesagiu de exprimat.

Aceasta a simțit-o și a știut-o toată viața. A simțit-o și a știut-o însă în umilitate, într'o umilitate rezultată din neputința de a-și exprima mesagiul fie în limba poeziei, fie în limba romanului, amîndouă rebele. Adoptă atunci limbajul criticei, care însă îl plasă automat pe treapta a doua.

Multe din mizeriile operei sale rezultă din contradicţia nebună care există între mesagiul artistului şi limba în care acest mesagiu a fost exprimat.

(A. Thibaudet. *Nouvelle Revue Française*, Aôut, 1926).

Van Gogh şi Gaugin, eroi de romane

Numele acestor doi pictori vor rămîne totdeauna asociate unul celuilalt în spiritul nostru şi aceasta nu din cauza prieteniei ce-i lega, dar pentrucă amîndoi au ajuns la pictură relativ tîrziu, renunţînd pentru a-şi realiza idealul la o viaţă uşoară şi plăcută, şi pentrucă amîndoi s'au străduit să exprime, cu ajutorul picturii, dorinţa generaţiei lor, dorinţă care constă din a „suggera" în loc de a descrie. Doi romancieri, d. Marc Elder şi d. Somerset Maughan, au făcut, primul din Van Gogh cel de al doilea din Gaugin, eroii romanelor lor.

Cartea d-lui M. Elder intitulată „La vie apostolique de Vincent Vingeame (Calman Levy, 1912) este viaţa lui Van Gogh privită mai cu seamă în aspectul ei apostolic.

D. Elder a simplificat oarecum personagiul său: îl reprezintă propovăduind (?) simultan amorul umanităţii şi amorul peisagiului. Critic de artă şi în acelaşi timp scriitor social, autorul lui Vingeame nu putea să ni-l arăte altfel. Romanul se termină asupra reintoarcerii lui Vincent desabuzat în sinul familiei, cînd în realitate romanul lui Van Gogh se termină printr'o sinucidere precedată de disensiuni tot mai mari între pictor şi familia sa şi printr'o evoluţie rapidă a alienării lui mentale.

Cartea d-lui Somerset Maughan în care Gaugin este şi el la rîndul său erou de roman, are următorul titlu: „The Moon and Sixpence" care exprimă simbolic: „The Moon" (luna) idealul urmărit iar „Sixpence" prin contrast, suma modică, totuşi indispensabilă existenţei sale.

In romanul d-lui Maughan, opera, viaţa şi persoana lui Strickland (alias Gaugin) ne este amănunţit arătată.

Menajul Strickland, unul din acele numeroase „menage model" trăia confortabil din venitul mai mult decît suficient al agentului de bursă Strickland, cînd într'o bună zi agentul dispare părăsind cu o indiferenţă cinică tot ce formase viaţa lui de până atunci şi se retrage fericit de a fi găsit în pictură sensul vieţii şi a fericirii.

Gaugin însă spre deosebire de Van Gogh, filantrop şi uman, este un om de o indiferenţă totală pentru tot ce nu depinde de el şi arta sa.

Amîndouă aceste cărţi, în afară de valoarea lor artistică şi literară şi în afară de punctele asupra cărora autorii se îndepărtează de modelele lor, constituesc două preţioase documente care ne ajută la înţelegerea psihologiei acestor doi pictori şi prin urmare la înţelegerea operei lor.

(Charles Chassé. *Mercure de France*, 15 August, 1926).

Judecata şi gustul

Formulînd principiile criticei dogmatice, Brunetière îi atribuia ca obiect trei operaţii: a judeca, a clasa, a explica. Din aceste trei funcţii necesare profesorului, cele două din urmă nu sînt decît consecinţi ale celei dintâiu.

Criticii mai puţin ambiţioşi, care nu sînt chinuiţi de pasiunea de a judeca, sînt înclinaţi de a înlocui acest verb şi acest obiceiu prin cuvîntul gust. Căci fără el, ce e un critic? Desigur nu putem opri critica să judece, adică să erijeze în reguli generale, în legi acceptabile pentru toată lumea, în decizii oficiale, sentimentele ei particulare. Aceasta e stofa însăşi a societăţii omeneşti, care nu e formată din indivizi izolaţi, ci din grupuri ordonate. Dacă nu există un cod literar, s'a format cel puţin în această materie o jurisprudenţă. Unele judecăţi asupra operelor trecutului au forţă de uz, căci se produce în umanitate un fel de judecată a morţilor, care dă sau refuză gloria şi de exemplu comparaţia între Milton, care nu are în

Franţa două sute de cetitori şi un roman de tiraj care are două sute de mii, ar fi chiar în ochii cetitorului acestui roman, după expresia lui Villiers de l'Isle-Adam, ca acea dintre un sceptru şi o pereche de pantofi.

Pe de altă parte însă, judecata singură în materie literară nu e deajuns. Ea e o determinare a raţiunii, dar nu raţiunea apreciază operele literare, ci acea stare particulară a sensibilităţii care se numeşte gust.

Trebue să ne ferim de a confunda realităţi atît de diferite ca inteligenţa, legea morală şi gustul. Legile inteligenţii sînt comune tuturor oamenilor şi legile morale tuturor fiinţelor raţionale. Există însă legi ale gustului tot atît de comune tuturor? Desigur, viaţa estetică nu se reduce la anarhia individuală şi ea comportă curente comune de gust care pot reuni generaţii foarte îndepărtate (tipul cel mai complect e marea arteră clasică a Occidentului, care merge dela Homer la Anatole France). Dar aceste curente sînt multiple, fragmentate după rase, limbi, generaţii şi ideia unui gust estetic comun, al umanităţii întregi e o idee himerică. Gustul occidental şi cel oriental, gustul francez şi cel englez, gustul clasic şi cel romantic constitue opoziţii ireductibile ale naturii omeneşti, antinomii estetice cărora critica nu le va găsi niciodată o soluţie.

Aceasta nu trebue să ne împiedice de a vorbi de un bun şi un rău gust, ţinînd bine înţeles samă de marile curente, care divizează în această materie, spiritele. A prefera pe Musset lui Victor Hugo, cum face Taine nu e pentru un clasic o dovadă de rău gust, dar a prefera pe Bérenger lui Musset e desigur semnul unui gust inferior. A prefera pe Mistral lui Baudelaire sau pe Baudelaire lui Mistral, nu înseamnă a avea rău gust, ceiace nu e, desigur cazul, cînd cineva pune pe Roumanille pe acelaşi plan cu Mistral sau ridică pe Rollinat la nivelul lui Baudelaire.

Gustul în stare pură nu îl întîlnim nici la artişti, nici la critici, ci mai degrabă la unii amatori, pe care Voltaire i-a numit oameni de litere care nu scriu şi la care exerciţiul gustului poate conserva acea stare supremă, care e dezinteresarea. Exemplarul lor cel mai strălucit a fost Montaigne.

(Albert Thibaudet. *Journal de Psychologie*, 1926).

Expresionismul în nuvelele lui Hermann Kesser

Opera lui Hermann Kesser nu e încă populară şi e apreciată numai de un mic cerc de cunoscători. Totuşi, dela prima lui încercare „Lukas Laukhofer", compusă în 1912, el apare ca un maestru al nuvelei. Istoria povestită aici e aventura picarescă dar tragică a cîtorva bravi studenţi germani, debarcaţi la Paris în anul de graţie 1572. Buni latinişti şi buni protestanţi dar mînuind tot atît de bine spada, ei îşi fac intrarea în capitala Franţei, într'o zi de August, chiar în ajunul sfîntului Bartolomeu. Credeau că vin la petrecere şi dau de măcel. Această operă de minuţioasă broderie istorică e animată de un puternic lirism. „Du sang, de la volupté et de la mort", formula barresiană, i se potriveşte de minune. Nuvela lui Kesser are deasemeni unele analogii cu „Chronique du règne de Charles IX" a lui Mérimée. Dar pe cînd acesta povesteşte ca un cronicar iubitor de documente morale, atras de analiză şi descriere, Kesser vede ca un vizionar în friguri. Dar această viziune lirică, zbuciumată şi delirantă, prezentată într'o lumină sinistră de catastrofă e tocmai quintessenţa a ceiace va fi numit, cîţiva ani mai tîrziu, expresionismul.

In a doua operă a lui Kesser, începută înainte de războiu, romanul intitulat „Ceasul lui Martin Jochner", apare un alt aspect esenţial al expresionismului german: activismul social, politic şi umanitar, atitudinea unei generaţii care rupînd cu esteticismul celei trecute, opune acesteia profesia ei de credinţă şi gestul ei revoluţionar.

Dar capodopera lui Kesser e „Biciul" scris în 1917. In ea e vor-

ba de Roma decadenţei, evocată în viziuni intens colorate. Eroul e un conducător de care, spaniolul Maro, idolul plebei şi revolta lui împotriva Cezarului anunţă pe Spartacus şi revoluţia germană.

Unele pagini, amintesc prin culoarea şi exotismul lor bizar pe Flaubert din Herodias sau Salammbô, dar dinamismul, diferenţa stilului, sentimentul vieţii separă profund cele două arte.

In piesele lui de teatru, Kesser a suferit influenţa lui Strindberg, marele educator al expresionismului german şi în nuvela lui recentă „Sora Henrieta", acea a lui Dostoiewsky.

Nota dominantă a operei lui Kesser ca şi a întregului curent expresionist e strigătul de groază şi viziunea delirantă.

Dar în această căutare febrilă şi morbidă a paroxismului dureros îşi face loc un puternic accent de sinceritate, particular generaţiei care a trecut prin chinurile războiului.

(Jean Edouard Speulè. *Mercure de France*, Septembre).

Ce e Europa?

Europa din punct de vedere geografic nu e decît o prelungire a Asiei, şi o prelungire ale cărei frontiere răsăritene au variat constant, în cursul secolelor. Mai mult decît o expresie geografică, ea e o expresie culturală. Europa e civilizaţia europeană adică romano-germanică şi creştină. Mai ales creştinismul occidental subt dublu său aspect catolic şi protestant. Conte vorbea cu drept cuvînt de civilizaţia occidentală. Era o civilizaţie comună a cărei universalitate avea ca simbol şi instrument, universalitatea limbii franceze, limbă europeană. La ea trebue să adăogim dominaţia ideilor engleze. Intre această lume şi celace nu era ea, exista în secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea, o opoziţie netă.

Revoluţia franceză a fost europeană prin tendinţele ei expansioniste ca şi prin reacţiunele, pe care le-a provocat.

In 1815, la Viena avem aface cu o Europă, cu un sistem european acel al lui Tallegrand şi Metternich, care de bine, de rău durează până la 18/8. Dar, două fenomene lucrează la distrugerea sistemului.

Pe deoparte, expansiunea Europeană care începută în secolul al XVI-lea ia în cel al XIX-lea, o uriaşă amploare. Zeci de milioane de europeni emigrează, creind societăţi de acelaşi tip cu cele pe care la urma lor, le-au părăsit în Europa. Coloniile engleze şi franceze, dominiunele sînt în senz spiritual mai europene decît multe state de pe vechiul sol european. Căci, pe de altă parte, în massa continentală denumită Europa, totul nu e deopotrivă de european. Naşterea statelor naţionale a complicat harta culturală a Europei. Dacă Slavii de Vest, Cehii au toate aspiraţiile îndreptate spre Occident, se poate spune acelaşi lucru despre balcanici? Cu toată unitatea Jugoslavă nu există un conflict între Europeanul Zagreb şi orientalul Belgrad? Se vorbeşte de solidaritate europeană. Dar ea e de sigur mai reală şi mai vie între Londra şi New-York sau Londra şi Sidney sau Capetown, decît între Londra şi Sofia sau chiar Londra şi Varşovia, fără a vorbi de Moscova. Solidaritatea britanică se întinde peste trei continente ca o realitate, care sfidează geografia scolastică. Acelaşi lucru se poate spune, în multe privinţi, şi de solidaritatea latină. Deşi America de Sud e legată de cea de Nord prin istme şi Mexicul e vecin cu Statele-Unite. America iberică, devenită în parte italiană, ostilă heghemoniei jankee sau britanice se întoarce mai degrabă spre vechile metropole, Spania şi Portugalia, spre Franţa şi Italia. Subt ochii noştri, se constitue o Romania nouă.

In rezumat, conceptul de Europă, nu mai corespunde realităţii. Ea nu poate apărea ca un tot, decît pentru cine o priveşte dinafară şi de departe. Aceasta, se întîmplă cu Americanii din Vest pentru care frontierele dintre statele europene cu vămile, soldaţii şi antipatiile naţionale sînt nişte invenţii ale lui Satan. Pentruce, se întreabă ei, frontiere între Paris şi Bruxelles, Paris şi Geneva şi mai ales certe

între nişte state mai minuscule ca Rhode Island sau Vermont?

Dar ideia unei Pan Europe e desigur himerică şi primejdioasă. Căci dacă din această Europă excludem Anglia, tăiem cel mai solid din cablele care unesc bătrînele naţii cu tinerele comunităţi europene de dincolo de ocean, şi dacă o închidem Sovietelor, fixăm definitiv la Est de Varşovia, frontiera civilizaţiei noastre, respingînd Rusia în lumea tatară.

Opunînd massele masselor, Pan Europa unei Pan Americi, unei Asii sovietizate şi unei Africi pradă etiopanismului, ea prepară pentru mîini, cel mai grozav dintre războaie, acel al lumilor. In aşteptarea lui, protecţionismele continentale, care se ridică în faţa celui american ca şi imperialismele economice nu lucrează pentru pace.

Desigur contiguitatea geografică e o forţă, pe care politica nu o poate ignora şi Rhinul creiază o solidaritate între Franţa şi Belgia, Germania şi Olanda dar această solidaritate se fortifică, uneori se corectează, totdeauna se complectează printr'o forţă mai mare decît acea a fatalităţii geografice, acea a afinităţilor elective. Există în lumea spiritului, legături transversale, care nu au nimic comun cu geografia şi numai pe aceste solidarităţi reale se poate întemeia pacea lumii.

Se spunea şi se mai spune încă: „Fiţi buni Europeni". A sosit ceasul de a reuni în aceeaşi ligă, pe deasupra frontierelor arbitrare ale continentelor, pe toţi oamenii care servind patriile lor, aspiră să devină buni cetăţeni ai umanităţii.

(Henri Hauser. *Le Monde Nouveau*, Septembre).

Mişcarea intelectuală în străinătate

Poeme

François Vielé Griffin, *Oeuvres*, t. II, Ed. Mercure de France.

Un volum în care găsim adunate la Clarté de Vie, Chanson à l'Ombre, En Arcadie, Trois chansons françaises şi Une Vision du Midi.

Această carte este suprema expresie a geniului poetic şi una din cele mai desăvîrşite minuni ale lirismului francez.

Claude Jonquière, *Au souffle du Pampero ou la Vie en Argentine*, Ed. Le Fauconnier.

D. Claude Jonquière este un compozitor ale cărui tablouri vii şi suggestive, interesează mai mult ca altele minuţios descrise. D-sa este un specialor curios şi inteligent, care notează cu promptitudine şi sensibilitate. Este însă mai degrabă voiajor decît poet.

Romane

Henri Beraud, *Le Bois du Templier pendu*, Éd. de France.

Nici o intenţie de a farda adevărul nu i se poate reproşa d-lui Beraud în dorinţa sa de a zugrăvi aşa cum este, pe omul pămîntului pe care totuşi îl iubeşte. Evocarea sa printr'o serie de tablouri pitoreşti, este de o riguroasă exactitate istorică.

Henry Pourrat, *Le Mauvais garçon*, Ed. de La Nouvelle Revue Française.

Un copil care creşte în timpul războiului şi învaţă ce este amorul, forţa prieteniei şi multe alte lucruri de care nu-şi dă seamă şi pe care totuşi le învaţă.

Bernard, eroul cărţii, este uman şi explică mult generaţia post-belică. Îl simţim aproape de noi până şi în furiile şi în revoltele sale.

Ioseph Conrad, *Nostromo*, Ed. N. R. F.

Nostromo este considerată ca una din cele mai frumoase şi mai puternice opere ale marelui romancier englez. Este povestea unui marinar genovez care debarcă pe coasta Americei de Sud, în capitala imaginarei Republici Costaguana, unde curajul, îndrăzneala şi amorul pentru glorie îl pun în capul unei ţări, distrusă de lupte şi ambiţiuni politice. În jurul unei comori extrasă dintr'o mină de argint, pasiunile şi apetiturile, pentru un moment calmate, se dezlănţuesc mai aprige ca oricînd. Nostromo parvine prin violenţă şi şiretenie să ia comoara şi, în timp ce toţi o credeau în fundul mării, vechiul cuceritor se transformă pentru tot restul vieţii într'un Harpagon, sclavul unei bogăţii sterile.

Alături de eroul central, o sumă de figuri schiţate, care evoluiază într'o atmosferă de praf de soare

şi de sînge, ca nişte fantoşe efemere în faţa eternei impasibilităţi a naturii.

Pierre dela Batut, *Edmonde Séduite*, Ed. Montaigne.

D. dela Batut va fi desigur în foarte scurt timp considerat ca unul din cei mai originali şi mai sinceri exploratori ai sufletului omenesc.

Un om tînăr, de bună familie, şi scriitor apreciat întîlneşte o foarte tînără fată orfană. Îl iubeşte şi cedează; iată subiectul romanului. Această poveste veche ca pămîntul este armonizată cu sensibilitatea de după războiu, în acelaşi timp indolentă şi cinică, mistică şi perversă. Talentul scriitorului dăruieşte acestor pagini un farmec, o muzicalitate şi o forţă care obligă pe cetitor să se abandoneze acestei lecturi ca unui vis puternic.

Clemence Dane, *Legende*, Ed. Plon.

O carte de compoziţie relativ nouă. Principiul, întrebuinţat deja de Conrad şi cîţiva alţi autori, constă din evocarea unui personagiu imaginînd o convorbire a altor persoane, animate de sentimente diverse relative la personagiul absent. Procedeu care prezintă avantagii dar şi mari dificultăţi.

Clemence Dane a ştiut să învingă toate dificultăţile şi să ne dea un roman original şi foarte frumos.

Literatură generală

Georges Gabory, *Essai sur Marcel Proust*, Ed. Le Livre.

Cartea d-lui Gabory nu aduce nici o contribuţie nouă la cunoaşterea lui Proust. Se ceteşte însă cu plăcere. D-sa părea că vrea să facă un inventar al personagiilor şi al sentimentelor proustiene. A renunţat la această primă dorinţă şi ne dă opinia medie a grupărilor literare distinse asupra tuturor subiectelor la modă şi aceasta agrementată de anecdote amuzante.

Jeanne Maurice Pouquet, *Le salon de Madame Armand de Caillavet*, Ed. Hachette.

Această carte a d-nei Jeanne Maurice Pouquet constitue un document psihologic foarte interesant, relativ la influenţa unei femei asupra operei unui scriitor. Desigur că Anatole France, dacă n'ar fi întîlnit pe d-na de Caillavet sau dacă s'ar fi putut sustrage direcţiunii sale tiranice, s'ar fi afundat în lenea şi scepticismul său natural şi astfel destinul său literar ar fi fost altul.

Georges Weil, *Histoire de l'idée laïque en France au XIXe siècle*, Ed. Felix Alcan.

Ideia laică conţine o concepţie filozofică a independenţei şi capacităţii raţiunii umane şi o concepţie politică a drepturilor Statului şi a cetăţenilor în faţa Bisericei.

Despre această ultimă a doua concepţie tratează d. Georges Weil, profesor la universitatea din Caen în cartea sa „Histoire de l'idée laïque en France au XIX-e siècle.

Politică

R. Guyot, *La première entente cordiale*, Ed. F. Rieder.

Antanta cordială franco-engleză din 1903–1914 a fost precedată de alte cîteva. D. Guyot, conferenţiar la facultatea de litere din Paris, studiază după documente culese la Paris şi Londra, cea care a avut loc din 1830–1846.

Edouard Chapuisat, *La restauration hélénique*, Ed. Jean Budry et C-ie.

D. Chapuisat publică o corespondenţă a financiarului genovez şi filohelen Jean-Gabriel Eynard, corespondenţă referitoare la „Restauraţia helenică".

COMPILATOR

Bibliografie

In diferite edituri și tipografii:

N. Buharin, *Calea spre Socialism și Blocul Muncitoresc-Țărănesc*, Bibl. „Revista Ideei", București, 1926, Pr. 20 lei.

Prof. Gh. Toma, *Spice din lanul credinței*, Constanța, 1926, Tip. Comercială „Lucrătorii asociați", Pr. 20 lei.

Don Pedro Calderon dela Barca, *Anul sfînt la Roma*, Traducere după originalul spaniol de Dr. Zoltan Matolay, Timișoara, 1926, Pr. 30 lei.

Henri Stahl, *Grafologia*, cu 206 autografe și documente grafologice, București, „Cartea Românească", Pr. 140 lei.

R. Cîndea, I. I. Nistor și M. Hakman, *Universitatea din Cernăuți și loviturile politicianiste ale d-lui P. P. Negulescu*, Cernăuți, Pr. 20 lei.

Niebelungii, Gudruna, în romînește de V. A. Trifu, Tip. Lumina, Piatra-Neamț, Pr. 50 lei.

Tudor Mușătescu, *Vitrinele Toamnei*, Pr. 80 lei.

Aureliu I. Popescu, *Considerațiuni asupra fluctuației leului*, Buc., 1926.

Leca Morariu, *De vorbă cu stilistul Gorun*, Cernăuți, 1926.

Th. Bălan, *Theodor Racoce și chrestomaticul romînesc*, Cernăuți, 1926.

Nemo, *Grafologie*, 1920, București.

Alex. Lepădatu și Ioan Lupaș, *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, III, 1924—25, Cluj, 1926.

Francisc Gavrileț, *Teoria genurilor literare*, după notițe dela lecțiile ținute de d. Mihail Carp, prof. la Liceul Internat din Iași, de vînzare la dl. Francisc Gavrileț, Liceul Internat, Iași, Pr. 60 lei.

N. C. Bejenaru, *Ștefan Tomșa II*, Iași, Instit. modern de arte grafice Șielerman.

Virgil Huzum, *A la manière de...*, Focșani, 1926, Prețul 40 lei.

I. Petrovici, *Văzute și trăite*, Bibl. „Dimineața", București, Prețul 6 lei.

Const. Șăineanu, *Recenzii, (1924—1926)*, București, Ed. „Adevărul", Prețul 60 lei.

George Dimitrescu, *Cîntece pentru Madona Mică*, 1926, Tiparul „Prietenii Științei", Craiova, Prețul 60 lei.

Ovidiu Hulea, *De Profundis*, poezii, Tipogr. „Corvin", Aiud, 1926, Prețul 50 lei.

I. Greculescu, *Domnișoara Celina*, roman, Tip. „Universul", București, 1926, Prețul 40 lei.

Reviste primite la redacție

Revue internationale du travail, No. 2—3; *Cosînzeana*, No. 33—38; *Contemporanul*, No. 68; *Universul literar*, No. 33—37; *Societatea de mîne*, No. 33—40; *Adevărul literar*, No. 299—302; *Făt-Frumos*, No. 5; *Revue Mondiale*, No. 18; *Cultura Proletară*, No. 1; *Résumé Mensuel des travaux de la Société des Nations*; *Oltenia*, No. 2; *Buletinul Muncii*, No. 7; *Revista științelor veterinare*, No. 8; *Junimea literară*, No. 7—8; *Nouvelle revue française*, 1 August; *Mercure de France*, 674—678; *Înfrățirea Romîniei*, 19—22; *Natura*, No. 5; *Revista Moldova*, No. 5—6; *Țara de Jos*, No. 7; *Cultura creștină*, No. 7—9; *Corespondența economică*, No. 6—7; *Viața agricolă*, No. 15—17; *Învățătorul*, No. 5—6; *Romînia militară*, No. 7—9; *Lamura*, No. 7—8; *Familia*, No. 6; *Sinai*, Anul I, No. 4; *Transilvania*, No. 8—9; *Grafica Romînă*, No. 8; *Rasegna di Coltura*, 1 Sept. 1926; *Zorile Luminei*, No. 2; *Independența economică*, No. 2; *Căminul*, No. 8; *Cîmpul*, No. 17; *Forschungen und Forschritte*, No. 18; *Le Monde Nouveau*, 15 Aug.-15 Sept. 1926; *Glasul minorităților*, No. 9; *Radio romîn*, No. 30—32; *Biserica ortodoxă romînă*, No. 7; *Foaia Plugarilor*, No. 8; *Foaia Tinerimei* No. 16—18; *Pagini culturale*, No. 2—3.

Tabla de Materie

a

VOLUMULUI LXVII

(Anul XVIII, Numerele 7, 8 şi 9)

I. Literatură.

II. Studii.—Articole.—Scrisori din ţară şi din străinătate.

III. Cronici.

IV. Miscellanea.

V. Recenzii

VI. Revista Revistelor

REGELE TONICILOR
Feriți-Vă de imitațiuni
SCUMPULUI MEU
UNCHIU
VITAL SYRUP
REDA
PUTERI și SĂNĂTATE
Bietul unchiu meu! S'a sfârșit cu dânsul sărmanul!
Nicidecum cucoane Jorgule, decând a luat
VITAL SYRUP i-s'au redeșteptat puterile, e scăpat!

PREȚUL 40 LEI

C. 8713